Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.99
P-35

18676

Ποιήματα

Ἀλεξανδρινοῦ

Ἐν Ἀθήναις

Из книг Гр. Сиунова.

№ 49. –

891.99
Ռ - 35

ՌԱՖՖԻ

ԽԱՄՍԱՅԻ

ՄԷԼԻՔՈՒԹԻՆՆԵՐԸ

(1600—1827)

ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Արտատպած «Մշակ» լրագրից

Ա. ՄԻԱՄՆԻԿՅԱՆԻ
ԱՌՓՈՆ

ԹԻՖԼԻՍ
Կովկասի Կառավարչ. Գլխ. Կառավ. տպարանում
1882

4309

Дозв. ценз. Тифлисъ, 3-го Сентября 1882 г.

(Перепечатано изъ газеты „Мшакъ“)

ԻՐ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՀՕՐ

ՄԷԼԻՔ-ՄԻՐԶԱ-ԲԷԳԻ

ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԽՈՐԻՆ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՄԲ

Նուէրուհի է ուրէն

ՆՐԱ ԴԱՍԱԿԻՑՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԷԼԻՔՈՒԹԻՆՆԵՐԸ

—

I

Հայաստանը իր անկման զանազան շրջաններում, կորցնելով իր դահը, ամեն անգամ թողել է իր ներկայացուցիչներին, որպէս զեռ չը մարած կայծեր, պահպանված նախկին փառքի մոխիրի մէջ: Հայկազանց թագաւորող տունը վերջանալուց յետոյ, թողեց իր ետեւից մի շարք իշխողներ, որ կոչվում էին կուսակալներ: Արշակունիք թողին մարզպաններին, կիւրապաղատներին, պատրիկներին և ոստիկաններին: Իսկ Բագրատունիները և Ռուբենեանները թողին զանազան, միմեանցից բաժանված, անկախ իշխանութիւններ:

Յիշեալ իշխանութիւնների ներկայացուցիչները ըստ մեծի մասին եղել են հայոց հին նախարարական տների ժառանգները: Դրանք հայոց թագաւորութեան մի շրջանի վերջանալուց յետոյ պահպանում էին նրա իշխանութիւնը մինչև մի նոր շրջանի ստեղծվիլը, և այսպիսով ծառայում

էին որպէս օղակներ, որոնք անխզելի կերպով պահպանում էին հայկական անկախութեան շարունակութիւնը, մինչև կործանված գահի կրկին վերականգնելը: Այդ իշխանութիւնները, թէև երբեմն օտարներից նշանակված և օտարների հարկատու են եղել, բայց երբէք չեն կորցրել իրանց ինքնավարութեան իրաւունքները:

Վերջին դարերում նախարարական հին տների փոխարէն երևան եկան մէլիքները, որոնց իշխանութիւնը աւելի կանոնաւոր ձև ստացաւ Շահ-Աբաս մեծի օրերից (1603): Պարսից այդ աշխարհակալն թագաւորը, որի քաղաքական հայացքները օտարազգիների վերաբերութեամբ բոլորովին տարբեր էին իր նախորդներից, աւելի բարեռք էր համարում իր հպատակ այլասեռ ժողովուրդներին կառավարել հէնց իրանց ներկայացուցիչների ձեռքով և դրանով ամրացնել ամբողջ պետութեան մէջ համերաշխութեան կապերը: Նա առաջինը եղաւ, որ հաստատեց հայոց իշխանների «մէլիք»*) տիտղոսը, որ կրում էին աւելի հին ժամանակներից: Դրանով Շահ-Աբասը կամեցաւ վարձատրել այն մեծ ծառայութիւնը **) որ հայոց մէլիքները

*) Մէլիք կամ մալիք նշ. իշխող, տիրապետող, այլև արքայ:

**) Սիւնեաց աշխարհի հայոց մէլիքները և Էջմիածնի կաթողիկոսը մի քանի եպիսկոպոսների հետ, օսմանցիների լծից ազատվելու համար, ի-

կատարեցին նրա օսմանցիների դէմ ունեցած յաղթութիւնների մէջ:

Մէլիքների իշխանութիւնը տևեց շատ երկար, իսկ Անդրկովկասում, մինչև ռուսների տիրապետութեան օրերը: Ես պիտի խօսեմ այդ իշխանութիւններից միայն մի խմբի վրա, որը ընդհանուր անունով կոչվում էր Խամսայի մէլիքութիւններ *):

Խամսայի մէլիքութիւնները բաղկանում էին հինգ փոքրիկ գաւառներից, որոնք միմեանց սահմանակից լինելով, կազմում էին մի ամբողջ նահանգ, որը այժմ կոչվում է Ղարաբաղ, իսկ մեր պատմութեան մէջ յայտնի է Արցախ կամ Փոքր-Սիւնիք անունով: Դա աւելի հին ժամանակներում Աղուանից աշխարհի մի մասն էր ներկայացնում:

Ցիշեալ հինգ գաւառները հետևեալներն են.

1) Դիւլիստան կամ Թալիշ, որ սկսվում է Գիւրակ-չայ գետից, այսինքն Գանձակի սահմաններից, և տարածվում է մինչև Թարթար գետը:

2) Ջրաբերդ կամ Ջարաբերդ, որ սկսվում է Թարթար գետից և տարածվում է մինչև Խաչէնի գետը:

բանք դիմեցին Սպահան և հրաւիրեցին Շահ-Աբասին Հայաստանը տիրելու համար:

*) Խամսա արաբերէն նշ. հինգ, իսկ Խամսայի մէլիքութիւններ նշ. հինգ մէլիքութիւններ:

3) Խաչէն, որը սկսվում է նոյն անունով գետից և տարածվում է մինչև Բալլու-Ջայ գետը:

4) Վարանդա, որը սկսվում է այդ գետից և տարածվում է մինչև Դիզափայտի լեռնային գոտին:

5) Տիզակ կամ Դուզախ, որը սկսվում է այդ լեռներից և տարածվում է մինչև Երասխ գետը:

Այդ երկրները, որ, ինչպէս վերևում յիշեցի, մի ժամանակ Աղուանից թագաւորութեան մի մասն էին կազմում, յետոյ ապաստան դարձան հայոց մելիքների: Երկրի անմատչելի դիրքը նպաստում էր այստեղ հայոց իշխանութեան պահպանվելուն դառն ժամանակների փոթորիկներից: Վայրենի բնութիւնը, դարևոր խուլ անտառներով պատած ահագին լեռները, անդնդախոր ձորերի մթութիւնը, ստեղծել էին այստեղ մի մթին ժողովուրդ, որը իր չրջապատող ժայռերի նման ամուր կուրծք ունէր և իր ծմակների վագրների նման աներկիւղ սիրտ ունէր: Այդ ժողովուրդը ապրում էր իր սիրելի լեռների այրերի մէջ, քարանձաւների խորքում, ապրում էր գետնի տակ, կերակրվում էր իր անտառների պտուղներով, իր անասունների բարիքներով, և որպէս մի դարանամուտ գազան, իր թագստի միջից յարձակումներ էր գործում, երբ թշնամին յանդգնում էր վրդովել նրա խաղաղութիւնը:

Իւրաքանչիւր մելիք իր գաւառի տէրն էր. նա

ունէր իր առանձին բերդը և իր ամրոցները: Գիւլիստանի մելիքի ամրոցը գտնվում էր Գիւլիստան գիւղի մօտ *) մի անմատչելի սարի գագաթի վրա. մի այլ ամրոց նոյն գաւառում գտնվում էր Թալիշ աւանի մօտ, Հոռեկայ վանքի հանդէպ: Ջրաբերդի մելիքի ամրոցը գտնվում էր Թարթար գետի ափի մօտ, Երիցմանկանց վանքի հանդէպ: Այդ բերդի անունով ամբողջ գաւառը կոչվում է Ջրաբերդ, որովհետև բերդը կանգնած է համարեա թէ ջրի մէջ, մի ահագին, սեպաձև ժայռի գագաթի վրա, որի ստորոտը քերելով, անցնում են կատաղի Թարթարը և Թըրգին: Այդ երկու գետերը, կորելով միմեանց, բերդին թերակղզու ձև են տալիս: Խաչէնի մելիքների բերդերը գտնվում էին Խաչէն գետի մօտ. նրանցից մէկը կանգնած է Գանձասարի հռչակաւոր վանքի հանդէպ, բարձր, անտառապատ լեռան գլխի վրա, և կոչվում է Թարխանա-բերդ (Խօխանաբերդ): Այս բերդում տասն և երրորդ դարու սկզբներում պաշտպանվում էր Հասան-Ջալալ իշխանը թաթառների արշաւանքների դէմ: Մի այլ բերդ, դարձեալ Խաչէն

*) Ղարաբաղի մելիքների բերդերը, ամրոցները, մի քանիսը աւերակ, մի քանիսը ամբողջ դրութեան մէջ, գոյութիւն ունեն մինչև այսօր: Բայց պէտք է ի նկատի առնել, որ այդ ամրոցներից շատերը Աղուանից թագաւորների և իշխանների ժամանակներից մնացած են, մելիքները միայն նորոգեցին իրանց գործածութեան համար:

գաւառում, գտնվում է յիշեալից մի քանի ժամ ճանապարհով հեռու, սուրբ Յակոբայ վանքի հանդէպ։ Այդ բերդը արժանի է իր անունը. նա կոչվում է Կաչաղակաբերդ (Սաղսաղան-կալասի) որովհետև սրաթռիչ կաչաղակները միայն կարող են բարձրանալ մինչև նրա սրածայր գագաթը, որ կորչում է ամպերի մէջ։ Վարանդայի մելիքի ամրոցը գտնվում էր Զանախչի (Աւետարանոց) աւանում, կուսանաց անապատի հանդէպ։ Ցիգակի մելիքի ամրոցը գտնվում էր Ցոզ աւանում Գոչի վանքի հանդէպ, որը բարձրացել է մինչև երկինքը։

Այդ երկրում աշխարհից հրաժարված աբեղաների վանքերի հանդէպ կանգնած էին իշխանական ամրոցները, նրանց սարսափելի բերդերը, իսկ խաչի հետ միացրած էր սուրը։

Մելիքների իշխանութիւնը ժառանգական էր. հօր մահից յետոյ տիրում էր անդրանիկ որդին և կոչվում էր մելիք, իսկ միւս եղբայրները կոչվում էին բէկ։ Օրէնքի փոխարէն կառավարում էր տիրոջի կամքը և ժողովրդական սովորութիւնները, որոնք դեռ պահպանված էին իրանց նահապետական ձևերի մէջ։ Մելիքները անսահման իրաւունք ունէին իրանց հպատակների վրա, նրանց դատելու, պատժելու և մինչև անգամ մահուան դատապարտելու։

Մելիքները թէ քաղաքական շահերով և թէ խնամութեան կապերով միացած էին միմեանց

հետ, և այսպիսով Խամսայի բոլոր հինգ իշխանութիւնները կազմում էին մի ամբողջ դաշնակցական միութիւն։ Պատսպարված իրանց անմատչելի լեռների և մթին անտառների մէջ, նրանք ոչ մի մահմեդականի թոյլ չէին տալիս բնակութիւն հաստատելու իրանց երկրներում և ամբողջ Ղարաբաղի աղգաբնակութիւնը բաղկացած էր միայն հայերից, որոնց քանակութիւնը բազմաթիւ էր։

Այժմ դառնանք Խամսայի հինգ գաւառների տիրապետող մելիքների ծագմանը։

II

1. Գիւլիստանի Մելիք-Բեգլարեանների ծագումը *)։

Մելիք-Բեգլարեանները բնիկ ուտէացիներ են, Նիժ գիւղից։ Թէ ինչ հանգամանքներ ստիպեցին նրանց թողնել իրանց հայրենիքը, և գաղթելով Ղարաբաղի կողմերը, Գիւլիստան գաւառում նոր բնակութիւն հաստատել,—այդ մասին լռում է պատմութիւնը։ Միայն այդքանը յայտնի է, որ առաջին գաղթականը, որին թուրքերը կոչում էին «Ղարա-իւզբաշի» (սև հարիւրապետ) իսկ

*) Մեր ձեռքում գտնված մի գրչագիր պատմութիւն Մելիք-Բեգլարեանների ծագումը դուրս է բերում Աղուանից ամենահին թագաւորների մէկից՝ Աբանից, որ ապրում էր Քրիստոսից շատ առաջ։ Այդ ենթադրութիւնը խիստ ստուգութեան կարօտ է։

հայերի մէջ յայտնի էր անունով սև Աբով, հասարակ մարդ չէր *). նա իր հայրենիքում ժողովրդի կառավարիչ էր, հարուստ էր:

Տասն և վեցերորդ դարու սկզբներում, յանկարծ այդ «սև հարիւրապետը» յայտնվում է Ղարաբաղի կողմերում, բոլորովին ազքատ, իր հետ ունենալով միայն եօթն ընտանիքներ և մի քանի անասուններ, որ կրում էին նրանց ճանապարհի ծանրութիւնները: Երևում է, որ իրանց հայրենիքում մի աղէտալի դէպք պէտք է պատահած լինէր նրանց հետ, որով թէ կողոպտված են եղել և թէ տարագրված:

Գալով մի անծանօթ աշխարհ, նրանք ոչ բնակութեան տեղ ունէին և ոչ պատսպարան: Թէև աշնան ցրտերը արդէն սկսվել էին, նրանք դեռ բնակվում էին իրանց չատրներում, Թարթար գետի ձախ ափերի մօտ, այժմեան Թալիշ գիւղից փոքր ինչ հեռու:

Գուցէ «սև հարիւրապետը» կը ցանկանար իր նոր եկած աշխարհում առ ժամանակ անյայտութեան մէջ ծածկված մնալ, բայց մի դէպք երևան հանեց նրան: Մի օր նրա դրատները դաշտում

*) Ղարաբաղի բոլոր մէլիքների նախնիքը կրում էին «ԻՇԽԱՆ» տիտղոսը. այդ տիտղոսը տրվում էր այն անձանց, որոնք սեպհական երկիրների տէր էին և իրաւունք ունէին զօրքեր պահելու:

արածելու ժամանակ, վրա հասան մի խումբ աւազակներ և աւարի առին անասունները: Այդ միջոցին դուրս եկաւ «սև հարիւրապետը» և նրա հետ մի քանի երիտասարդներ, նետվեցան աւազակների ետևից: Մի քանի ժամից յետոյ վերադարձան նրանք, բերելով իրանց հետ ոչ միայն կողոպտված անասուններին, այլ և կողոպտող աւազակներին, որոնց բոլորին կալանաւորեցին:

Միւս օրը յայտնվեցան մի այլ խումբ ձիաւորներ, որոնք դիմելով «սև հարիւրապետին», ասեցին նրան, թէ իրանք Բարդայի խանի մարդիկն են, թէ իրանց հրամայված էր այդ աւազակներին բռնելու, որովհետև նրանք մեծ վնասներ են հասցրել երկրին, և այժմ շատ ուրախ են, որ աւազակները կալանաւորվեցան առանց իրանց աշխատութեան: Այդ խօսքերով առնում են աւազակներին և տանում են Բարդայի խանի մօտ, առանց յայտնելու նրան, թէ ով եղաւ աւազակների բռնողը, որպէս զի խանի պարգևները իրանք ստանան:

Խանը հրամայում է աւազակներին դլխատել, իսկ իր մարդիկներին պարգևներով վարձատրել, նրանց քաջութեան համար: Այդ միջոցին աւազակապետը ասում է խանին. «Պատժեցէք մեզ, որպէս ձեր կամքն է, որովհետև մենք քո երկրները աւերակ դարձրինք: Բայց մի անպատուեցէք մեզ, այդ ողորմելի մարդիկների չը կատարած

քաջութիւնները վարձատրելով, իբր թէ զրանք են եղել մեզ յաղթողները»...

Խանը սուրգելով իմանում է, որ իր մարդիկը խաբել են իրան և կանչել է տալիս «սև հարիւրապետին»: Նա մի այլ վարձատրութիւն չէ պահանջում իր մատուցած ծառայութեան համար, միայն որպէս գաղթական մարդ, խնդրում է որ իրան բնակութեան տեղ տայ: Խանը որոշում է նրա համար որպէս մշտական սեպհականութիւն հին Թալիշ կամ Թարիջ գիւղը Գիւլիստանի դաւառում, Հոռեկայ վանքի մօտ: Ահա այսքանը միայն յայտնի է «սև հարիւրապետի» կեանքից: Նրա գերեզմանի քարի վրա, որ գտնվում է յիշեալ վանքի մօտ, փորագրված է մի տող միայն, որից երևում է, թէ նա վախճանվեցաւ հայոց ռ. ձ. ա. (1081) թուականին, իսկ փրկչական 1632 թուականին:

Սև Աբովը ունէր մի քանի որդիներ, որոնցից երէցը, մէլիք-Բէգլարը, յաջորդում է հօրը:

Մէլիք-Բէգլար I իր նախնիքների քաջասրտութեան հետ ունէր և խելք: Նա հիմքը դրեց Գիւլիստանի մէլիքների իշխանութեանը, և տիրապետելով նոր երկրներ, աւելի ընդարձակեց իր իշխանութիւնը: Նա խլեց տեղային նախկին տիրապետողից, որ կոչվում էր Աբրահամ իւղբաշի *)

*) Աբրահամ իւղբաշու ժառանգները այժմ բը-

(Իբրահիմ դաւուր), մի քանի գիւղեր, որպէս էին՝ Վերի-չէնը, Ներքի-չէնը, Էրքէջը և այլն: Եւ տիրապետելով Գիւլիստան բերդին, նորոգեց այդ անմատչելի ամրոցը, և իր բնակութիւնը այնտեղ հաստատեց: Նա թողեց երկու որդի, երէցը կոչվում էր իր պապի անունով Աբով, իսկ կրտսերը Թամրազ (Թէյմուրազ):

Հօր մահից յետոյ յաջորդեց երէց որդին Աբով II-ը, որի մի ոտքը հրացանի գնտակից վնասված լինելով, յայտնի էր անունով կաղ Աբով:

Կաղ Աբովը իր անպարտելի քաջագործութիւններով շատ նման էր իր պապին՝ սև Աբովին: Յափշտակութիւնը, աւարառութիւնը և յանդուգն ապստամբութիւնները նրա ժամանակում երկրների իշխողների համար ոչ միայն անբարոյականութիւն չէին համարվում, այլ ընդունվում էին որպէս քաջալեական արժանաւորութիւններ, որոնց անպատճառ պէտք է ունենար երկրի իշխողը, իր շրջակայ թշնամիներին երկիւղի մէջ պահելու համար: Այդ յատկութիւններից զուրկ չէր կաղ Աբովը: Նա ամեն ինչ ձեռք էր բերում յափշտակութիւնով. նա յափշտակեց մինչև անդամ իր կնոջը՝ գեղեցիկ Ղամար-սօլթանին:

Միանգամ երբ իր խումբով գնում էր Գանձակի կողմերում աւարառութիւններ անելու, Գետաշէն

նակվում են Գիւլիստան գիւղում, որպէս հասարակ շինականներ:

գիւղից բարձր, Դուլուսլու գիւղի մօտ, լեռների վրա հանդիպում է Գանձակի Մամադ-խանի օբաներին (кочевка)։ Յարձակման միջոցին տեսնում է խանի աղջկան, որը իր «քառասուն» աղախինների հետ եկել էր այնտեղ իր հօր հովիւների մօտ ամառը անցկացնելու։ Օրիորդի գեղեցկութիւնը այն աստիճան յափշտակում է Աբովին, որ նա մոռանում է Մամադ-խանի հօտերի հարուստ աւարը և առևանգում է միայն նրա դստերը։ Աբովը այդ ժամանակ աղաղ երիտասարդ էր, բայց գեղեցիկ երիտասարդ, թէև ոչ այնքան յաղթանդամ, և դէմքով բաւական թուխ, որպէս էին առհասարակ սև Աբովի ժառանգները։ Բերելով իր չքնաղագեղ աւարը Գիւլիստանի բերդի մօտ գտնված Ամենափրկչի վանքը, այնտեղ քրիստոնեայ է մկրտել տալիս և ամուսնանում է նրա հետ։

Այդ առևանգութիւնը աւիթ տուեց Աբովի և Գանձակի խանի մէջ մի քանի արիւնահեղ կռիւների, որոնք վերջացան խանի պարտութիւնով։ Խանը միշտ անհաշտ մնաց թէ իր դստեր և թէ իր ինքնակոչ փեսայի հետ։ Բայց ծերութեան հասակում նա հաշտվեցաւ։ Եւ որովհետև ինքը մի այլ ժառանգ չունէր բացի միակ աղջկանից, այդ պատճառով իր բոլոր գիւղերը, հարստութիւնը կտակով նրան թողեց։ Կնոջ միջոցով Աբովը տէր եղաւ ահագին ժառանգութեան։

Աբով II-ը վախճանվեցաւ 1728 թ. նրա մահից յետոյ, մէլիքների սովորութեան համեմատ, պիտի յաջորդէր որդին՝ Մէլիք-Իսուբը։ Բայց որովհետև Մէլիք-Իսուբը դեռ անփորձ պատանի էր, այդ պատճառով երկրի կառավարութիւնը յանձնվեցաւ հանդուգնեալի եղբայր Թամրազին, և պատանի Իսուբը մնաց նրա հոգաբարձութեան ներքոյ, մինչև չափահաս դառնալը։

Մէլիք-Թամրազը իր բնակութեան տեղ ընտրեց Հոռեկայ վանքի մօտ գտնված պալատը *) և վարում էր իր իշխանութիւնը ոչ իբրև ժամանակաւոր հոգաբարձու, այլ որպէս երկրի լիակատար տէրը։ Նա խիստ դաժան մարդ էր և անգութ։ Մտադրված լինելով խլաւ զրկել պատանի Իսուբին հօր ժառանգութիւնից, նա սկսեց հետզհետէ ճնշել, հարստահարել նրան, մինչև բոլորովին աղքատացրեց։ Նա մինչև անգամ մտածում էր իր եղբօր որդու կեանքի դէմ որոգայթ լարել, որ իշխանութիւնը միանգամայն իրան մընայ։ Պատանի Իսուբը ապրում էր Գիւլիստանի բերդում իր մօր հետ, անանցանելի վիճակի մէջ։

Այդ միջոցներում Շահ-Սուլթան-Հուսէյնի հարկահաններից մէկը, որ կոչվում էր Միրզա-Թա-

---

*) Այդ հոյակապ պալատը կիսաւեր դրութեան մէջ մնում է մինչև այսօր, նա մի խօսուն վկայ է Գիւլիստանի մէլիքների վաղեմի փառքի և զօրութեան։

հիր, և որը Ատրպատականի վեզիր էր, Դէրբէնդից սկսեալ արքունի հարկերը հաւաքելով, գալիս է, հասնում է Գանձակի և Ղարաբաղի կողմերը: Մէլիք-Թամրազը ընդունում է նրան իր տանը, և կամենալով շողոքորդել պարսից կառավարութեանը, հրամայում է իր ժողովրդից ևս աւելորդութեամբ հաւաքել հարկերը, որը մինչև այնօր վճարելու սովորութիւն չունէին: Այդ բաւական չէ, նա կամենում է մի արժանաւոր ընծայ տալ իր հիւրին նրա սիրտը գրաւելու համար:

«Իմ եղբօր հրացանը, ասում է նրան, գտնվում է իմ եղբօրորդի Իսուբի ձեռքում. այդ զէնքը մի հաղուագիւտ բան է, և շահի գանձարանին վայել է»:

Պարսիկը խաբէութեամբ կանչել է տալիս Իսուբին և խնդրում է, որ հօր հրացանը բերէ տեսնելու համար: Երբ նա բերում է, ձեռքիցը առնելով, ասում է նրան. «այդ հրացանը շահի գանձարանին է վայել և ոչ թէ քեզ». այլ ևս յետ չէ տալիս:

Մանկահասակ Իսուբը բարկութեան արտասուքը աչքերում վերադառնում է մօր մօտ, պատմում է նրան այդ անցքը: Մայրը սաստիկ վշտանում է. նրան մնացել էր իր ամուսնի ժառանգութիւնից այդ նուիրական զէնքը միայն, որ մի թանգագին յիշատակ էր նրա քաջագործութեանը: Որդու սրտմտութիւնը աւելի սաստկանում է, երբ

լսում է մօր յանդիմանութիւնը. «քաջ հօր անարժան որդի, լաւ էր, որ քո սպանված դիակը ինձ մօտ բերէին, և ասէին, որ դու կռուեցար, քո հօր յիշատակը չը կորցնելու համար»:

—Ես կը վերադարձնեմ հօրս հրացանը.... ասում է որդին, և խնդրում է մօրից, որ իրան փող տայ մի քանի զէնքեր գնելու համար: Մայրը տալիս է նրան իր զլխի ոսկիներից միքանիսը:

Պարսիկ հարկահանը, հաւաքելով տեղային հարկերը, բեռնում է ջորիների վրա և իր նոքարների հետ ճանապարհ է ընկնում: Այդ ժամանակ մանկահասակ Իսուբը, մի խումբ կազմելով իր բարեկամ երիտասարդներից, ծածուկ հետևում է հարկահանին: Յարձակման պայմանական նշանը որոշվում է «ծրկըտ» բառը, իսկ դադարման նշանը՝ «մրկըտ» բառը: Երբ հարկահանը մտնում է Թարթար գետի նեղ ձորի մէջ, «ծրկըտ» կոչելով, Իսուբը տալիս է յարձակման նշանը: Նա իր ձեռքով կտրում է պարսկի գլուխը և խլում է նրանից իր հօր հրացանը *):

Նրա ջորիների բեռները, որ բովանդակում էին իրանց մէջ ամբողջ գաւառներից հաւաքած ոսկիները, աւար դարձան մանկահասակ Իսուբի և

*) Այդ հրացանը յետոյ Մէլիք-Բէգլարեանների ժառանգները վաճառեցին 1,000 բուբլով գենեբալ Երմօլովին և նա ուղարկեց Ս. Պետերբուրգի արուժէյնի պալատը:

նրա քաջ ընկերների ձեռքով: Նրա հոքարների մի մասը կոտորեցին, իսկ փախչողները ազատվեցան:

Երիտասարդ Իսուբը, իր յափշտակած գանձը առնելով, ամրացաւ Գիւլիստանի բերդում: Նրա վարմունքը մնաց անպատիժ, որովհետև, որպէս յետոյ կը տեսնենք, այդ միջոցներում Պարսկաստանում մեծ խռովութիւններ և փոփոխութիւններ պատահեցան: Շահ-Սուլթան-Յուսէյնը գահընկէց եղաւ. աւազակները տիրեցին պարսից մայրաքաղաքին. և այդ ժամանակվայ պատերազմական շփոթութիւնների մէջ, ով պիտի մտածէր, թէ Ղարաբաղի կողմերում մի այդպիսի անցք էր պատահել:

Երիտասարդ Իսուբը հարստութեան տէր դառնալով, սկսեց օր ըստ օրէ զօրացնել իր ուժերը: Նա դաշնակցութիւն կապեց Ջրաբերդի մէլիք Աթամի հետ, որի յարաբերութիւնները իր հօրեղբօր՝ մէլիք-Թամրազի հետ բարեկամական չէին: Այժմ մտածում էր ոչ միայն խլել նրանից Գիւլիստանի իշխանութիւնը, որ նա բռնութեամբ յափշտակել էր, այլ ցանկանում էր վրէժխնդիր լինել այն բոլոր անիրաւութիւնների և զրկանքների համար, որ իր անգութ հոգաբարձուն, մէլիք-Թամրազը, կատարել էր, երբ ինքը դեռ անչափահաս էր: Միանալով մէլիք-Աթամի հետ, երիտասարդ Իսուբը յարձակվեցաւ մէլիք-Թամրազի ամրոցի վրա: Մի

քանի օրվայ սաստիկ կռիւներից յետոյ ամրոցը գրաւվեցաւ և մէլիք-Թամրազը գերի բռնվեցաւ: Իսուբը հրամայեց նրան կախ տալ մի չինարի ծառից *) և ինքը այնուհետև սկսեց կառավարել Գիւլիստանի իշխանութիւնը: Մէլիք-Թամրազից մնաց մի որդի Սարուխան-բէկ անունով, որը 1723 թուականի հայոց դուռնդերի չորս քաջ զօրապետներից մէկն էր:

Մէլիք-Իսուբի մայրը, խելացի Ղամար-սուլթանը, որ իր խորհուրդներով ոչ սակաւ օգնեց որդու բարձրանալուն, վախճանվեցաւ 1753 թ.: Նրա մարմինը թաղվեցաւ Մէլիք-Բէգլարեանների տոհմային գերեզմանատանը Հոռեկայ վանքի հանդէպ:

1001
49254

Մէլիք-Բէգլարեանների մնացած պատմութիւնը ժամանակագրական կարգով կը տեսնենք մեր յօդուածի շարունակութեան մէջ:

2. Ջրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլեանների ծագումը:

Ջրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլեանների ծագման մասին մենք շատ փոքր տեղեկութիւններ ունենք: Մի դրչագիր պատմութիւնից քաղում ենք այսքանը միայն. թէ Մէլիք-Իսրայէլի որդի Մէլիք-

*) Այդ չինարի հինաւուրց ծառը մինչև այսօր էլ ցոյց են տալիս Գիւլիստանի և Ջրաբերդի սահմանի վրա, և կոչվում է «Ղանլու-չինար», որ նշանակում է արիւնոտ չինարի:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Ա. ՄԻԱՄՆԻՖՑԱՆԻ

Եսային Սիւնեաց աշխարհի գլխաւոր խանին (?) սպանելու համար, որը անբարոյական նպատակներ ունէր նրա քրոջ վերաբերութեամբ, 1687 թ. գաղթում է Ղարաբաղ, բերելով իր հետ բազմաթիւ ընտանիքներ: Խանի զօրքերը հետամուտ են լինում նրան, բայց Մելիք-Եսային Մռաւ լեռան ձորերի մէջ ջարդում է նրանց, և սպանում է խանի եօթն որդիներին, յափշտակելով նրանցից ամենայն պատերազմական աւար, իսկ մնացածներին Հանդաբերդի և Ծար գաւառի կողմերից փախցնում է:

Այնուհետև Մռաւ սարի լեռնաբնակներին և վրանաբնակներին հետզհետէ դէպի ինքը գրաւելով, Մելիք-Եսային աւելի զօրանում է, տիրում է Կուանք կոչված ձորին, և սկսեալ Ռմբոստեան լեռներից մինչև Դիւթական գիւղը, որ այժմ կոչվում է Կաթուղկասար, տարածում է իր տիրապետութիւնը:

Մելիք-Եսայու մահից յետոյ նրան յաջորդում են միւս եղբայրները՝ նախ Ալլահ-Ղուլի սուլթանը, յետոյ Մելիք-Ախամը: Դրանք աւելի զօրանալով, տիրում են վերին Խաչէնին, Հաւքախաղացին, Հանդաբերդին, Հաթերքին, Ականային և Ջրաբերդին, այսպիսով աւելի ևս ընդարձակում են իրանց իշխանութիւնը:

Ալլահ-ղուլի սուլթանը, որպէս յետոյ կը տեսնենք, դաւաճանութեամբ սպանվեցաւ Շուշի բեր-

դի փանահ-խանի ձեռքով, իսկ Մելիք-Ախամը երկար պատերազմեց այդ խանի հետ:

Մելիք-Ախամը իր ընակութեան համար նորոգեց «քաղաքատեղ» կամ «մայրաքաղաք» կոչված աւերակների մօտ մի հոյակապ պալատ, որի մէջ տասն և երկուերրորդ դարում ընակվում էր Խաչէնի և Շամքորի իշխան Վահրամ-շահը: Իսկ որպէս ամրոց ընտրեց իր համար անմատչելի Ջրաբերդը *):

3. Խաչէնի Հասան-Ջալալեան մելիքների ծագումը:

Ղարաբաղի տիրապետող հինգ մելիքական տներից միայն Խաչէնի իշխողները ընտիր են եղել, իսկ մնացած չորսը, որպէս տեսանք և որպէս յետոյ պիտի տեսնենք, օտար երկրներից գաղթականներ էին:

Խաչէնի մելիքների ծագումը շատ հին պէտք է համարել, նրանք առաջ են եկել Հասան-Ջալալեան իշխաններից: Դարերի ընթացքում այնքան բազմացել և ճիւղաւորվել էին նրանք, որ Խաչէնի փոքրիկ գաւառը ամենամանր կտորներով բաժանված

*) Մելիք-Ախամը ունէր մի քանի ամրոցներ, որոնցից մէկը այժմ ամբողջութեամբ մնում է Կասպատ և Հին-Մոխրաթաղ գիւղերի մօտ, ինն-մասանց անապատի հանդէպ: Այդ գեղեցիկ շէնքը կարող է բաւական լոյս ձգել մեր նախնիքների ճարտարապետական ճաշակի վերաբերութեամբ:

էր այդ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում, որոնք բնականաբար չատ հաչտ չէին կարող լինել միմեանց հետ: Այդ էր պատճառը նրանց վերջին ժամանակների թուլութեան, որ չէին կազմում մի զօրեղ, միացեալ իշխանութիւն: Բացի դրանից, մի և նոյն տոհմից ընտրվում էին Գանձասարի վանքի կաթողիկոսները, որոնց ճնշման ներքոյ այս երկրի մելիքները չատ չէին զօրանում:

Ցասն և վեցերորդ դարում Հասան-Ջալալեան իշխաններից նշանաւոր էին երեք եղբայրներ՝ Երեմեայ կաթողիկոսը, Վէլիջան-բէկ III-ը և Մուլքի-բէկը:

Երեմեայ կաթողիկոսը վախճանվեցաւ 1700 թվին: Վէլիջան-բէկը վախճանվեցաւ 1686 թվին և նրա որդի Եսային Երեմեայի փոխարէն կաթողիկոս դարձաւ: (Դա մի և նոյն Եսայի կաթողիկոսն է, որ ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, Պետրոս մեծի ժամանակ սկսեց ռուսաց կառավարութեան հետ բանակցութիւններ անել Ղարաբաղում հայոց անկախ իշխանութիւն հիմնելու համար, ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ:) Իսկ Մուլքի-բէկը վախճանվեցաւ 1716 թվին և թողեց երկու որդի, երեցը կոչվում էր Մելիք-Գրիգոր, կրտսերը կոչվում էր Մելիք-Ալլահվերդի:

Մելիք-Գրիգորը խելացի և ճարտարախօս մարդ էր. իր չեկութեան համար պարսիկներից և օսմանցիներից մականուն ստացաւ «սարի-մելիք» որ նշանա-

կումէ չէկ մելիք: Զանազան քաջագործութիւններից յետոյ, նա հեռացաւ աշխարհից, և մտնելով Գանձասարի վանքը, վարդապետ ձեռնադրվեցաւ: Մելիք-Գրիգորից յետոյ նրա եղբայր Մելիք-Ալլահվերդին վարեց Խաչէնի իշխանութիւնը. իսկ այդ վերջինի մահից յետոյ իր որդի Մելիք-բէկը, որը ութն որդիներ թողեց: Նրա որդիներից մէկն էր Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ սպանվեցաւ Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանից:

4) Վարանդայի Մելիք-Շահնազարեանների ծագումը:

Առաքել պատմագրի մէջ կարդում ենք հետևեալը. «Թիֆլիսից դուրս գալով շահը (Աբբաս մեծը) գնաց Գեղամայ դաւառը, և այնտեղ դրեց իր արքունի բանակը, իսկ ինքը Շահ-Աբբասը իջևանեց Մելիք-Շահնազարի տանը, որ գտնվում էր Մաղրա գիւղում և ինքը (մելիքը) բնիկ նոյն գիւղացի էր: Եւ այս Մելիք-Շահնազարը հայոց ազգից էր, հաւատով քրիստոնեայ. նա փառաւոր և հզօր իշխան էր. որը այնպիսի հիւրընկալութիւն արեց շահին, որպէս վայել էր մի թագաւորի: Եւ նա ինքը թագաւորի մտերիմը ու բարեկամն էր, և յարգելի էր նրա առջև: Դրա համար թագաւորը պատուական ու ազնիւ զգեստներով չքեղացրեց նրան, և խալաթներ տուեց. այլ և պարգևեց նրան այն դաւառի մելիքութեան իշխանութիւնը, և ուրիշ դատակերներ և գիւղեր ընծայեց նրան

ու նրա եղբայրներին: Եւ հաստատուն նոմոս (հրովարտակ) գրեց և կնքեց թագաւորական կընքով և տուեց նրանց, որ այդ ժառանգութիւնները անփոփոխ լինեն, թէ նրանց համար և թէ նրանց զաւակների համար, սերունդից սերունդ մինչև յաւիտեան»:

1682 թվին կովկասեան լեռնականների փոթորկալից արշաւանքները Գեղարքունեաց երկիրը աւերակ դարձրին: Այդ ժամանակ վերոյիշեալ Մէլիք-Շահնազարի որդի Մէլիք-Յուսէֆը և նրա եղբօր (Մէլիք-Միրզա-բէկի) որդի Մէլիք-Բաղին թողին Գեղամայ լճի եղերքը և գաղթեցին, իրանց ժողովրդի մի մասի հետ, դէպի Ղարաբաղի կողմերը: Վարանդա գաւառի Աւետարանոց (Զանախչի) գիւղը ընտրեցին նրանք իրանց բնակութեան համար: Այստեղ կառուցին եկեղեցի, կուսանաց անապատ և Աւետարանոցը շրջապատեցին ամուր պարիսպներով և նրան բերդի ձև տուին: Նոյն բերդում հիմնեցին իրանց համար ամրոցներ, որոնց հոյակապ շէնքերը կիսաւեր դրութեան մէջ մինչև այսօր էլ մնում են:

1721 թվին, երբ կովկասեան լեռնականները դարձեալ հեղեղի նման թափվեցան, սասպատակեցին Շաքին, Շիրվանը, Գանձակը և անցան մինչև Երասխ գետը,—այդ ժամանակ, երբ մօտեցան Վարանդային, նրանց առջև դուրս եկաւ Մէլիք-Բաղին և ազատեց երկիրը աւերմունքից: Այդ և

դրա նման մի քանի անցքեր այն աստիճան գրաւեցին տեղային ժողովրդի համակրութիւնը դէպի Մէլիք-Շահնազարեանները, որ ամբողջ Վարանդան ընդունեց իր վրա այդ տոհմի իշխանութիւնը:

5) Տիզակի Մէլիք-Աւանեանների ծագումը:

Մէլիք-Աւանեանները նոյնպէս գաղթականներ են, Լօռի գաւառի Արտու անունով գիւղից: Տասն և վեցերորդ դարում այդ գաւառում զօրացան Լօռիս-Մէլիքեանները. այդ տոհմից էր Մէլիք-Աւանը (Եգանը), որը Ղուկաս վարդապետի որդին էր:

Մէլիք-Աւանը անընդհատ կռիւներ ունէր իր տոհմակից Մէլիք-Էլիզբարի հետ, որը բռնութեամբ խլել էր Մէլիք-Աւանից նրա հայրենի ժառանգութիւնը՝ Փամբակի ձորը և Լօռիի մի մասը: Չը կարողանալով յաղթել իր թշնամուն, և հալածված նրանից, Մէլիք-Աւանը իր հօր՝ Ղուկաս վարդապետի հետ և իր ժողովրդով գաղթեց Ղարաբաղի Տիզակ գաւառի Տող գիւղը: Այստեղ նրա հայրը նորոգեց Գաիչ վանքը, միաբանութիւն հաստատեց և բնակվեցաւ նոյն վանքում: Իսկ որդին, Մէլիք-Աւանը, Տող գիւղում հիմնեց հոյակապ եկեղեցի, և ամրացրեց այդ գիւղը շրջապարիսպներով: Նրա փառաւոր պալատը նոյն գիւղում մինչև այսօր էլ մնում է, հայկական արձանագրութիւններով, որի մէջ բնակվում են նրա ժառանգներից այն մնացորդները միայն, որոնք Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի հալածանքների ժամանակ

ընդունեցին մահմեդականութիւն։ Այդ մահմեդականները աղնուականներ են և պարծանքով են յիշում իրանց նախահօր՝ Մելիք-Աւանի անունը, նրա զերեզմանը օրհնել են տալիս ամեն մի տօն օրերում, և ամեն տարի զատկի աւագ կիւրակէի պատարագը տեղային եկեղեցում նրանց հաշուով է կատարվում *)։

Մենք համառօտ կերպով ցոյց տուեցինք Ղարաբաղի հինգ գաւառների—Գիւլիստան, Ջրաբերդ, Խաչէն, Վարանդա և Տիզակ—տիրապետող մելիքների ծագումը։ Տեսանք, որ այդ մելիքական տներից միայն Խաչէնի իշխողները բնիկներ են եղել, իսկ միւս բոլորը օտար երկրներից գաղթականներ, որոնք համարեա միօրինակ պատմական հանգամանքներից ստիպված, ապաստան են գտել Ղա-

*) 1881 թուում, Սիւնեաց աշխարհում ճանապարհորդելու ժամանակ, մի գիշեր մնացի Տող գիւղում. այստեղ ինձ պատմեցին, թէ յիշեալ մահմեդականների գլխաւոր ներկայացուցիչը իր երկու որդիներին յանձնեց Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանցին, որ նա հայկական ոգով կրթել տար, յետոյ քրիստոնէութիւն ընդունէին, և շարունակէին Մելիք-Աւանեանների ժառանգութիւնը իբրև հայեր։ Բայց բարեհոգի եպիսկոպոսը, փոխանակ նրանց դպրոց տալու, սկսեց ծառայացնել իր մօտ որպէս սպասաւորներ։ Նրա խոհանոցում մանուկները լրբացան, և գողացան եպիսկոպոսի թէի գդակները։ Եպիսկոպոսը այնուհետև ստիպվեցաւ նրանց վռնդել իր տնից։ Ջալալեանը այդ ժամանակ Շուշիի առաջնորդ էր։

բարբարի անտառների և անմատչելի լեռների մէջ, և հիմնել են իրանց հզօր իշխանութիւնը։ Այժմ դառնանք դէպի այդ մելիքների ապագայ գործունէութիւնը, որոնք նշանաւոր տեղ են բռնում մեր նոր պատմութեան մէջ։

III

Տասն և ութերորդ դարու սկզբներում Պարսկաստանում պատահեցան նշանաւոր փոփոխութիւններ, որոնք Ղարաբաղի մելիքների դրութեան վրա ոչ սակաւ ազդեցութիւն ունեցան։ Շահ-Սուլթան-Յուսէինի թոյլ կառավարութիւնը ամեն կողմից հրաւիրեց Պարսկաստանի վրա նրա թշնամիներին։ Աւղանները ապստամբվեցան. Ղանդահարի Միր-Մահմուդ-խանը, արշաւանք գործելով, տիրեց պարսից մայրաքաղաքը՝ Սպահանը, և շահին գահնկէց անելով, ինքը թագաւոր դարձաւ (1722)։ Կովկասեան լեռնականները, Դաղստանի Ալի-սօլթանի և Սուրխէյ-խանի առաջնորդութեամբ, հեղեղի նման թափվեցան, աւերակ դարձրին Վրաստանը և պարսկական այլ նահանգները մինչև Սևանայ լիճը, մինչև Երասխ գետը (1721—22—23)։ Մի և նոյն ժամանակներում, Պետրոս մեծի կայսրութեան օրերում, (1722—1723) ռուսները տիրեցին Կասպից ծովեզրեայ պարսկական գաւառները, որպէս էին՝ Դերբենդը, Բագուն, Գիլանը, Մազանդարանը և Աստրապատը։ Հէնց այդ միջոցներում (1722—1723) օսման-

ցիք, տեսնելով ռուսների իրանց սահմաններին մօտենալը, և մանաւանդ տեղեակ լինելով Պետրոս մեծի աշխարհակալական ձգտումներին դէպի արևելք, դրաւեցին իրանց սահմանակից բոլոր պարսկական նահանգները: Երկու տարվայ մէջ, մինը միւսից յետոյ տիրեցին նրանք ամբողջ Ատրպատականը, Նախիջևանը, Երևանը, Թիֆլիսը, Գանձակը և այլ պարսկական երկրներ, մինչև հասան Ղարաբաղի մէլիքների իշխանութիւններին:

Տեսնելով, որ քայքայված Պարսկաստանը բաժան-բաժան է դառնում, Ղարաբաղի մէլիքները ևս մտածեցին մի մեծ պատառ իրանց ձեռքը ձգելու: Մինչև այնօր մէլիքները համարվում էին պարսից աւատական իշխաններ, իսկ այժմ կամենում էին բոլորովին թօթափել պարսկական լուծը, և հայոց անկախ պետութիւն հիմնել: Իրանց դիտաւորութիւնների մասին խորհելու և կարգադրութիւններ անելու համար, նրանք գաղտնի ժողովներ էին կազմում Գանձասարի վանքում, նոյն ժամանակվայ Եսայի կաթողիկոսի նախագահութեամբ:

Այդ ժամանակներում Ղարաբաղի հինգ մէլիքները հետևեալ անձինքն էին.

1) Գիւլիստանում տիրում էր Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Աբով II-ը:

2) Ջրաբերդում տիրում էր Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-Եսային:

3) Խաչէնում տիրում էր Հասան-Ջալալեան Մէլիք-Գրիգորը, յետոյ նրա եղբայր Մէլիք-Ալլահվերդին:

4) Վարանդայում տիրում էր Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-Յուսէֆինը:

5) Տիզակում տիրում էր Ղուկաս վարդապետի որդի Մէլիք-Եղանը (Աւանը):

IV

Ղարաբաղի մէլիքների ձգտումները, իրանց հայրենիքում մի անկախ հայկական իշխանութիւն հիմնելու վերաբերութեամբ, նոր մտածութիւններ չէին: Դեռ 1701 թվին նրանք ուղարկեցին Պետրոս մեծի մօտ որպէս պատգամաւոր Իսրայէլ Օրի անունով հնդկաստանցի հային Մինաս վարդապետի և մի քանի այլ անձինքների հետ: Նրանք ներկայացան կայսրին Սմոլենսկի մէջ: Այդ դեսպանութեան նպատակն այն էր, որ նրանք համոզէին կայսրին ընդունելու հայերին իր պաշտպանութեան ներքոյ, և հայերը այն ժամանակ իրանց սեպհական ուժերով կը պատերազմէին պարսիկների հետ, և կը թօթափէին իրանցից մահմեդական լուծը, և կընդունէին իրանց վրա ռուսաց քրիստոնեայ պետութեան հովանաւորութիւնը: Իրանց հայրենիքի փրկութեան գործը առաջ տանելու համար, յայտնեց Օրին, հայերը արդէն պատրաստած ունեն Շամախու կողմերում 17 հազար

զինուոր, Ղարաբաղում 60 հազար, իսկ Հայաստանի պարսկական 17 նահանգներից կարելի է հաւաքել աւելի քան 100 հազար հոգի: Եւ եթէ կայսրի զօրքերը այդ կողմերը կը գան, հայերը յանձն են առնում իրանց ծախքով պահպանել նրանց:

Որպէս արեւելքի հետ լաւ ծանօթ մարդ, Օրին ցոյց տուեց կայսրին Հայաստանի քարտէզը, ծանօթացրեց նրան հայոց հին պատմութեան և թագաւորների *) հետ, և բացատրեց այն օգուտները, որ կայսրը կարող էր ունենալ Հայաստանը իր հովանաւորութեան ներքոյ առնելով: Նա յայտնեց, որ ինքը դիմել է Եւրօպական և այլ պետութիւններին, և արդէն ստացել է Աւստրիայի կայսրի ու Բաւարայի կուրֆիրստի հաճութիւնը, իրանց ուժերը միացնելու ռուսների հետ, Հայաստանի վերականգման գործը յաջողեցնելու համար:

Մեծ կայսրի արծուի աչքերը իսկոյն նախագիտեցին այն մեծ շահերը, որ նա կարող էր քաղել, ձեռք առնելով մի ճարպիկ առևտրական և միևնոյն ժամանակ պատերազմող ժողովուրդ, որի հետ ծանօթ էր նա դեռ իր երիտասարդական

*) Մինչև այսօր Գանձասարի վանքի դրագրանում կարելի է տեսնել հայոց թագաւորների ձիթանկար պատկերների մնացորդները, որ պատրաստվեցան այն ժամանակ Եւրօպայի թագաւորներին ներկայացնելու համար:

հասակում *): Նրա աշխարհակալական ցանկութիւնների համար դէպի արեւելք, նրա հեռատես նպատակների համար կապելու Հնդկաստանը Ռուսաստանի հետ առևտրական յարաբերութիւններով, հարկաւոր էին հմուտ միջնորդներ և լաւ առաջնորդներ,—այդ գործիչներին նա գտնում էր հայերի մէջ: Այդ էր պատճառը, որ նա խիստ սիրով ընդունեց հայոց պատգամաւորների առաջարկութիւնը, և խոստացաւ չը խնայել իր օգնութիւնը հայերի իրանց հայրենիքի վերաբերութեամբ ունեցած դիտաւորութիւնները իրագործելու համար:

Բայց արեւելքում մի վճռական գործ սկսելու համար Պետրոս մեծը ժամանակ չունէր, որովհետև նա զբաղված էր չվեդական պատերազմով, որը այդ միջոցներում աւելի սաստիկ կերպով բորբոքված էր: Բացի դրանից, նա հարկաւոր համարեց աւելի լաւ ծանօթանալ Պարսկաստանի նոյն ժամանակվայ դրութեան և քաղաքական հանգամանքների հետ: Այդ մտքով Պետրոս մեծը կազմեց մի դեսպանութիւն, որի լիազօրը կարգվեցաւ նոյն իսկ Իսրայէլ Օրին **), և ճանապարհ

*) Մեծն Պետրոս արտասահմանում գտնված ժամանակ, Հոլլանդիայում ծանօթացաւ մի Աբրահամնումով դմիւռնիացի վաճառականի հետ, որին յետոյ հրաւիրեց Ռուսաստանում առևտուր անելու:

**) Իսրայէլ Օրին այդ ժամանակ պոլկովնիկի աստիճան էր ստացել կայսրից:

դրից դէպի Պարսկաստան (1707) Շահ-Սուլթան-Յուսէյնի մօտ:

Նրա ընկեր Մինաս վարդապետը մնաց Ռուսաստանում և շարունակում էր բանակցութիւնները Գանձասարի վանքի «հայոց ժողովի» կողմից ռուսաց արքունիքի հետ:

Օրլին իր Պարսկաստանի ճանապարհորդութիւնը կատարեց Հայաստանի վրայով, անցաւ Շամախու, Ղարաբաղի, Նախիջևանի կողմերով, որպէս զի, աւելի մօտից տեսնէ հայոց պատրաստութիւնները, խրախուսէ նրանց, և զրդռէ պարսից դէմ յոգուտ Ռուսաստանի:

Բայց չը նայելով, որ նրա դեսպանախումբը ծածկված էր Հռօմի պապի դեսպանութեան անմեղ անունով, որը արևելքում որևէ քաղաքական շահեր ունենալ չէր կարող, այսու ամենայնիւ, մինչև Օրլի պարսից մայրաքաղաքը հասնելը, Շամախու կառավարիչ Մուսաբէկեան Ցիւսէյն-խանը *) խմացում տուեց Շահին, որ այդ Օրլին

*) Այդ Ցիւսէյն-խանը ազուլէցի էր, ազգով հայ, Մուսաբէկեանց տնից: Նրա մի եղբայրը, որ կոչվում էր Մէհմէտ-Ղուլի-խան, նոյն ժամանակ Երևանում պարսից փոխարքայ էր: Այդ վերջինը մեծ տուգանքի ենթարկեց Էջմիածնի վանքը, երբ կասկածեց, որ Աստուածատուր կաթողիկոսը գաղտնի բանակցութիւններ ունի վրաց իշխանների հետ, և կամենում է միանալ նրանց հետ Հայաստանը պարսից լծից ազատելու համար:

աշխատում է հայոց թագաւորութիւն հիմնել, պարսիկների իշխանութիւնը ոչնչացնել և այլն: Այդ տեղեկութիւնները ստանալուց յետոյ, Շահը այն աստիճան վրդովվեցաւ, որ մինչև անգամ չէր կամենում ընդունել պապի պատրուակեալ դեսպանութիւնը: Բայց Օրլին մի լաւ դիպլոմատի յատուկ ճարպկութեամբ կարողացաւ փարատել Շահի տարակուսանքները և Սպահանում փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ:

Օրլին մնաց Սպահանում մի քանի տարի: Այդ միջոցներում նրան յաջողվեցաւ կատարել կայսրի գանազան յանձնարարութիւնները, յաջողվեցաւ հաւաքել նրա ցանկացած բոլոր տեղեկութիւնները, և գաղտնի ուղարկել Ռուսաստան իր ընկեր Մինաս վարդապետին, որը իր կողմից ներկայացնում էր կայսրին:

Իր դեսպանութեան խորհուրդը յաջողութեամբ կատարելուց յետոյ, Օրլին վերադարձաւ Ռուսաստան, տանելով իր հետ 200,000 ռուբլու արժէք ունեցող ընծաներ պարսից Շահի կողմից Պետրոս մեծին:

Կայսրը այնքան դոհ մնաց դեսպանի գործակատարութեան համար, որ խոստացաւ տալ նրան 40 հազար դինուորներ իր հայրենիքը ազատելու

Առհասարակ մահմեդականութիւն ընդունած Մուսաբէկեան եղբայրները մեծ վնաս տուեցին հայոց ազատամարտեան գործին:

համար, իսկ նրա Պարսկաստանից բերած ընծաները հրամայեց գործ դնել պատերազմական ծախքերի վրա: Բայց Օրին ազնիւ մարդու յատուկ մեծահոգութեամբ հրաժարվեցաւ կայսրի ընծաներից, յայտնելով, թէ հայերը կարօտութիւն ունեն նրա ողորմածութեանը միայն, իսկ զօրքեր իրանք պատրաստ ունեն, և որքան էլ հարկաւոր լինի, կարող են պատրաստել:

Բայց Ղարաբաղի մէլիքները չուտով զրկվեցան այդ եռանդոտ հայրենասէրից, որովհետև Օրին, կայսրի մի այլ յանձնարարութեամբ Հաշտարխանից անցնելու ժամանակ, այնտեղ հիւանդացաւ և Հայաստանի վերականգման բոլոր ցանկութիւնները իր հետ գերեզման տարաւ (1711) *): Բայց նրա սկսած գործը չը մեռաւ:

V.

Օրիի մահից յետոյ նրա ընկեր Մինաս վարդապետը շարունակեց նրա սկսած գործը: Նա Ռուսաստանից չը հեռացաւ և կատարում էր միջնորդի պաշտօն կայսրի և Գանձասարի վանքի «հայոց ժողովի» մէջ, ուր խմբվում էին խորհրդի

*) Օրիի մահից յետոյ Հաշտարխանի ռուս աստիճանաւորները կողոպտեցին նրա կայքը և ընկսեցին զրպարտել նրան զանազան խարդախութիւնների մէջ: Մեծ ջանք էր հարկաւոր նրա ընկեր Մինաս վարդապետին, մինչև կարողացաւ ձեռք բերել յափշտակված կայքի մի մասը և վերականգնել իր հանգուցեալ ընկերոջ պատիւը:

համար Ղարաբաղի մէլիքները: Այդ եռանդոտ վարդապետը, թէև նշանակված էր այն ժամանակ Ռուսաստանի հայոց արք-եպիսկոպոս, բայց աւելի քաղաքական գործերով էր զբաղված, քան թէ եկեղեցական: Նա իր գաղտնի գործակատարները տարածել էր Պարսկաստանի բոլոր նշանաւոր տեղերում, որոնք ամեն կողմից նրան տեղեկութիւններ էին հաղորդում *): Նրա գործակատարներից ոմանք արժանացան կայսրի առանձին ողորմածութեանը **):

*) Այդ գործակատարներից մէկն էր Սարգիս դի-Գիլանենց, որի հետաքրքիր օրագրութիւնը, Պարսկաստանի այն ժամանակվայ անցքերի վերաբերութեամբ, տպվեցաւ «Կռունկ» ամսագրում: Իսկ 1870 թվին պրոֆէսոր Բ. Պատկանեանը ռուսերէն թարգմանելով, որպէս հարուստ պատմական նիւթ, ներկայացրեց Ս. Պետերբուրգի կայսերական ակադէմիային:

**) Դրանցից մէկն էր Նաւասարդ անունով մի հայ, որի մատուցած ծառայութիւնների համար երբ կայսրը կամեցաւ վարձատրել նրան, Նաւասարդին գտան Պարսկաստանում վախճանված, առանց ժառանգ անգամ թողնելու: Մնացել էր միայն Ղազար անունով մի հայ, որ ծառայում էր հանդուցեալի մօտ և ծանօթ էր նրա գործերի հետ: Կայսրը կանչել տուեց այդ Ղազարին և արժանացրեց գեներալի աստիճանի: Դա մի և նոյն գեներալ Լազար Խրիստաֆօրովիչն էր, որ հայերից կազմված մի առանձին զօրախմբի հրամանատար դառնալով, բաւական նշանաւոր գործեր կատարեց Պետրոս մեծի պարսկական արշաւանքնե-

Այդ ժամանակներում Պարսկաստանում հետզհետէ կատարվեցան 1721, 22 և 23 թվերի անցքերը, որ նկարագրեցինք մեր III-րդ գլխում: Շահ-Սուլթան-Յուսէինը գահնկէց եղաւ. աւղանները տիրեցին պարսից մայրաքաղաքին. օսմանցիք սկսեցին գրաւել իրանց սահմանակից պարսկական նահանգները: Սէֆէվիների պետութիւնը իր կատարեալ քայքայման վիճակի մէջն էր գտնվում: Բայց ռուսները փոխանակ Հայաստանի վրա ուշադրութիւն դարձնելու, տիրում էին Կասպից ծովեղերեայ պարսկական գաւառները:

Մէլիքները կրկին սկսեցին դիմել դէպի ռուսաց արքունիքը: Նրանց պատուիրակները, որպէս էին՝ Յովհաննէս երէցը, տէր Անտօնը, տէր Պետրոսը, Զէլէբի-ջօխան, Սիմոն Պապովը անդադար դիմում էին դէպի Ռուսաստան և Մինաս վարդապետի միջնորդութեամբ հայոց մէլիքների, Եսայի և Ներսէս կաթողիկոսների խնդիրքները ներկայացնում էին կայսրին: Պետրոս մեծը միշտ պատասխանում էր նրանց իր ամենաողորմած խոստմունքներով, խորհուրդ էր տալիս սպասել, յուսադրելով, թէ նրանց բոլոր բաղձանքները կատարված կը լինեն: Այդ բանակցութիւնները տևեցին մի քանի տարի: Եւ որովհետև Վրաստանն էլ այդ ժամանակ մի և նոյն դրութեան մէջն էր

րի ժամանակ: Յետոյ (1736) իր զօրքով և հայ օֆիցերներով տեղափոխվեցաւ Ղզլար:

ինչպէս Հայաստանը, այսինքն օսմանցիք այնտեղ էլ էին տիրել, այդ պատճառով վրացիներն ևս հայերի նման մի և նոյն խնդիրքներով դիմում էին կայսրին: Վերջը հայերը պատասխան ստացան, որ իրանց ուժերը միացնեն վրացիների հետ և ըսպասեն մինչև այն ժամանակ, երբ կայսրը ինքն անձամբ ռուսաց զօրքերով կը գայ պարսկական նոր գրաւված երկրները տեսնելու համար,—այն ժամանակ հայերը և վրացիները, միանալով ռուսաց զօրքերի հետ, կարող են սկսել ապստամբութեան գործը:

VI.

Վերջին խոստմունքը սաստիկ ուրախութիւն պատճառեց թէ հայերին և թէ վրացիներին: Երկու վիճակակից քրիստոնեայ ազգեր, ձեռք ձեռքի տուած, քրիստոնեայ մեծ կայսրի պաշտպանութեան ներքոյ, պիտի պատերազմէին մահմեդական բռնակալութեան դէմ, պիտի կռուէին իրանց հայրենիքի փրկութեան համար:

Ղարաբաղի մէլիքները այդ ժամանակ դիմեցին վրաց թագաւոր Գիւորգի-Շահնազարին, խնդրելով, որ տայ իրանց մի հմուտ և ընդունակ զօրավար հայոց զօրքերին առաջնորդելու համար: Թագաւորը ընտրեց հայազգի իշխան Դաւիթ-բէկին *),

*) Դա մի և նոյն անձնաւորութիւնն է, որ մեր «Դաւիթ-բէկ» անունով վէպի մէջ ներկայանում է որպէս հերոս:

որը այն ժամանակ վրայ ծառայութեան մէջ էր գտնվում: Դաւիթ բէկը եկաւ Ղարաբաղ (1722) և ժողովեց մինչև 60 հազար զօրք, որոնց վրա զօրապետներ կարգեց Մէլիք-Աւան-խանին (Մէլիք-Եգանին) և Աւան-Միրզային (Աւան իւղրաշուն), իսկ ինքը իր գլխաւոր զօրաբաժնի հետ գնաց դէպի Ղափանի նահանգը Զանգեզուր կոչված տեղում, որը իշխանի հայրենիքն էր:

Պետրոս մեծի նոր արշաւանքի նշանաւոր պատրաստութիւնները դէպի Պարսկաստան մի կողմից, և Դաւիթ-բէկի գործողութիւնները միւս կողմից, աւելի ստուգեցին Երզրումի օսմանցոց փաշային բէկից բացատրութիւններ պահանջել Ղարաբաղի հայ զօրքերի հաւաքման մասին: Գործը այն աստիճան ակներև ձև էր ստացել, և ռուսների խոստմունքները այն աստիճան անկասկած էին համարվում, որ Դաւիթ-բէկը, որքան էլ ցանկանար, ծածկել չէր կարող: Նա համարձակ պատասխանեց, թէ այդ բոլորը կատարում է թագաւոր Պետրոս մեծի հրամանով: Այդ ժամանակ օսմանցիները փութապէս սկսեցին դրաւել իրանց սահմանակից պարսկական երկրները և տիրեցին Երևանից սկսեալ մինչև Թաւրէզ, որպէս զի արդեօք դնեն մեծ թագաւորի արշաւանքի յաջողութիւնների դէմ:

Դաւիթ-բէկը և հայոց միւս մէլիքները, տեսնելով օսմանցոց ուժերի մօտենալը, որը իրանց նը-

պատակներին միանգամայն վտանգ էր սպառնում,—չուտով այդ մասին տեղեկութիւն տուին Պետրոս մեծին, խնդրելով, որ չուշանայ, այլ փութայնէ իր արշաւանքը: Կայսրը այս անգամ չուշացաւ. նա իսկոյն հրամայեց իր զօրքերին (թըւով 30,000) առաջ խաղալ դէպի պարսից սահմանը, իսկ ինքը, զօրքերի ճանապարհ ընկնելուց յետոյ, անձամբ գնաց Դերբենդ (1722 թ. օգոստոսի 23):

Մինչև Պետրոս մեծի Դերբենդ հասնելը, հայերը և վրացիները, առաջուց բանակ դրած Գանձակ քաղաքի մօտ, սպասում էին ընդունելու կայսրին: Վրաց զօրքերը գտնվում էին Շահնազար-Գիօրգիի երկրորդ յաջորդ Վախթանգի հրամանատարութեան ներքոյ, իսկ հայոց զօրքերը Դաւիթ-բէկի հրամանատարութեան ներքոյ: Երկու կողմերի զօրքերի թիւը հասնում էր 52,000 հոգու: Հայոց բանակի մէջ գտնվում էր հայոց չարժման պարապետ Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը *): Բայց

*) Այդ երևելի հոգևորականը, որ իր ժամանակի անցքերի ոչ միայն ականատեսը, այլ գլխաւոր գործիչն էր, օրագրութեան ձևով գրեց բոլոր անցքերի մանրամասն և ընդարձակ պատմութիւնը: 1839 թվին Բաղդասար միտրապոլիտը Շուշի քաղաքում, տպագրել տուեց այդ պատմութիւնը, բայց սաստիկ համառօտած և անխնայ կերպով կրճատած: Մենք այժմ աւելորդ ենք համարում բացատրել, թէ ինչ նպատակով է կատարել հան-

այդ փառաւոր պատրաստութիւնը, թէ հայոց և թէ վրաց կողմից, մնաց անգործադրելի, որովհետև, յանկարծ մի տխուր լուր ստացվեցաւ, որ կայսրը Դերբենդից վերադարձել է Աստրախան և այնտեղից Ռուսաստան:

Կայսրի անակնկալ վերադարձի պատճառները բացատրում էին նրանով, որ մրրիկը Կասպից ծովի վրա մեծ մասամբ ոչնչացրեց նրա նաւերը, որոնք զօրքերի համար պաշար էին կրում, և կայսրը վախեցաւ իր զօրքերի սովամահ լինելուց, եթէ նրանց դուրս կը բերէր Հայաստանի կողմերի ցամաքի վրա: Բայց այսքանը ճիշտ է, որ նա Աստրախանից ուղարկեց մի քանի դունդեր, որոնք պօլկովնիկ Շեպօվի և գեներալ Մատիւշկինի առաջնորդութեամբ ոտք կոխեցին Կասպից ծովի հարաւային եղերքի վրա և գրաւեցին մի քանի պարսկական գաւառներ, որպէս էին՝ Գիլանը, Մազանդարանը, Աստրապատը և Բաղուն:

Հայոց և վրաց զօրքերը, տխուր, սրտաբեկ, խաբված իրանց յոյսերի մէջ, վերադարձան իրանց

դուցեալ միտրապօլիտը այդ զրկանական սպանութիւնը, միայն այսքանը կասենք, որ Եսայի կաթողիկոսի պատմութեան իսկականը շատ ընդարձակ է եղել, ինչպէս երևում է այդ մեր ձեռքը հասած մի դրչագիր օրինակից, որը դժբախտաբար կիսով չափ փտած է: Ցանկալի կը լինէր, որ գտնվէր այդ աշխատութեան ամբողջը, և դա առատ նիւթ կը տար մեր նոր պատմութեանը:

տեղերը: Վախթանգը գնաց Թիֆլիս և աղէտալի դէպքերի պատահեց *), իսկ Դաւիթ-բէկը դիմեց դէպի Սիւնեաց աշխարհը:

VII.

Այդ անաջողութիւնը սաստիկ վատթարացրեց հայերի սկսած գործը: Մինչև այնօր նրանք պարծենում էին ռուսներով, սպառնալիքներ էին կարդում մահմեդականներին մեծ թագաւորի անունով, բայց հէնց որ մահմեդականները նկատեցին, որ այդ բոլորը երևակայական ցնորք էր, սկսեցին աւելի կատաղութեամբ բռնանալ քրիստոնեաների վրա:

Հէնց մի և նոյն ժամանակ (1723), երբ ռուսները տիրեցին պարսից ծովեղերեայ գաւառները,

*) Նադար-Ալի-խանի (Հերակլ I·) որդի Մահմադ-Ղուլի-խանը (Կոստանդին II-ը), որը իր հօր և եղբօր Խամսա-Ղուլի-խանի (Դաւիթ III) նման մահմեդականութիւն ընդունելով, ստացել էր պարսից շահից Կախեթիայի իշխանութիւնը,—այդ չարագործը, դիմեց լեզգիների գլխաւոր Ալի-սուլթանին, խոստացաւ նրա զօրքերի իւրաքանչիւրին 3 թուման վարձ տալ, եթէ նրանք կօգնեն իրան Թիֆլիսին տիրելու և Վախթանգին սպանելու գործում: Լեզգիները կատարեցին նրա խնդիրքը, Թիֆլիսը գրաւեցին, և Վախթանգը փախաւ դէպի Իմերեթիայի կողմերը: Բայց Մահմադ-Ղուլի-խանը չը կարողանալով վճարել իր խոստացած վարձատրութիւնը, թոյլ տուեց, որ լեզգիները դրա փոխարէն կողոպտեն Թիֆլիսը, և ամբողջ քաղաքը բարբարոսների աւարառութեան զոհ դարձաւ:

օսմանցիք սկսեցին առաջ խաղալ դէպի Հայաստանի խորքը։ Տիրելով Նախիջևանը, Երևանը, Թիֆլիսը և Գանձակը, նրանք հասան Ղարաբաղին։

Սարի-Մուստաֆայ փաշան, որ դէպի Ղարաբաղի կողմերը ուղարկված օսմանցոց գունդերի հրամանատարն էր, նստած էր Գանձակ քաղաքում և իր զօրքերը տարածել էր դէպի ամեն կողմ։ Հայոց մելիքները, այժմ սարսափելով տեսան, որ թուլացած, ուժից ընկած պարսիկների փոխարէն յայտնվեցաւ մի նոր և աւելի զօրաւոր թշնամի, որ կարող էր ոչնչացնել նրանց բոլոր յոյսերը։

Նրանք իրանց դաշնակից Վախթանգի *) հետ փորձեցին երբորդ անգամ դիմել կայսրին, օգնութիւն խնդրելով օսմանցիների դէմ։ Բայց կայսրը այդ ժամանակ այլ ևս վերականգնեալ Հայաստանի անկախութեան վրա չէր մտածում, այլ մտածում էր աւելի նրա վրա, որ իր նոր գրաւած պարսկական ծովեզերեայ երկրները՝ Գիլանը և Մազանդարանը բնակեցնէ մի քրիստոնեայ և հաւատարիմ ժողովրդով որպէս էին հայերը։ Այդ ժողովրդի ընտիր զօրապետները իրանց հայկական

*) Թիֆլիսը գրաւված լինելով օսմանցիներից, Վախթանգը այդ ժամանակ հալածված էր իր հայրենիքից և գտնվում էր Իմերեթիայի կողմերում, յետոյ բոլորովին յուսահատված, իր ընտանիքով գնաց Մոսկվա (1724)։

գունդերով նպաստեցին նրան յիշեալ երկրները տիրապետելու ժամանակ, այդ ժողովրդից դուրս եկած խելացի քաղաքագէտները ճանապարհ ցոյց տուին նրան, առաջնորդեցին, և համարեա առանց պատերազմի գրաւվեցան յիշեալ երկրները,— այժմ կայսրը ցանկանում էր, որ նոյն ժողովուրդը թողնէր իր սիրելի հայրենիքը, որի վերածնելութեան մասին այնքան ոգևորված էր, և գաղթէր մի անծանօթ և հեռու աշխարհ։ Այդ ժողովուրդը պէտք էր այդ նոր աշխարհի համար. նա հաւատարիմ էր, հլու էր, և գլխաւորն այն է, որ նրա ձեռքումն էր արևելքի վաճառականութիւնը, և նրա միջոցով մեծ կայսրը կարող էր իրագործել իր մեծ նպատակները՝ արևելքի վաճառականութիւնը կապել Եւրոպայի հետ Ռուսաստանի վրայով և իր պետութեանը մի նոր կեանք տալ։

Բայց որպէս հայերը, նոյնպէս և վրացիները չէին դադարում կայսրի պաշտպանութիւնը խնդրել իրանց հայրենիքի փրկութեան համար։ Նրանք աւելի բարեաք էին համարում մնալ իրանց հայրենիքում, միայն ազատ լինել մահմեդական լծից։

Իսկ այդ միջոցներում կատարվեցան մի քանի դիպլոմատիական կապակցութիւններ, որոնք իսպառ զրկեցին թէ հայերին և թէ վրացիներին իրանց բաղձանքներից։

Հէնց նոյն ժամանակ, երբ կայսրը Աստրախանից վերադարձաւ Ս. Պետերբուրգ (1723—3 սեպ-

տեմ.) այնտեղ եկաւ Շահ-Թահմասպ *) դեսպանը, ռուսաց և պարսից մէջ խաղաղութեան դաշն կապվեցաւ, որի հիման վրա պարսիկները թողեցին ռուսների տիրապետութեան ներքոյ Դէրբէնդ և Բաքու քաղաքները, այլ և Գիլանի, Մազանդարանի և Աստրաբատի նահանգները, իսկ կայսրը իր կողմից պարտաւորվեցաւ զօրք ուղարկել Շահ-Թահմասպին օգնելու համար աւղանների և օսմանցիների դէմ: Թէև այդ դաշնագրին վերջը չը ստորագրեց Շահը, այսու ամենայնիւ, օսմանցիները սաստիկ վրդովվեցան, երբ նկատեցին ռուսների միջամտութիւնը պարսից գործերի մէջ: Բայց կայսրը հանգստացրեց նրանց, Բ. Դրան հետ կապած իր դաշնագրութեամբ (1724—12 յունիսի) որի հիման վրա համաձայնվեցաւ, որ օսմանցիք տիրէին Վրաստանին, ստորին Դաղըստանին, և հայոց նահանգներին, որպէս էին՝ ամբողջ Ատրպատականը, Նախիջևանը, Երևանը, Գանձակը, Ղարաբաղը և այլն, մինչև Շիրվանի մի մասը: Այդ դաշնագրութեան զօրութեամբ իզուր էին հայերի յոյսերը Ռուսաստանից օգնութիւն սպասել, որովհետև որքան էլ ցանկանային ռուսները, չէին կարող օգնել:

Այդ էր պատճառը, երբ հայոց կաթողիկոսները և մելիքները կրկին և կրկին անդամ դիմեցին

*) Շահ-Թահմասը Շահ-Սուլթան-Յուսէինի որդին էր:

Պետրոս մեծին, իր հրովարտակով (1824—10 նոյեմ.) կայսրը բարեհաճեց հայերին ընդունել իր բարձր հովանաւորութեան ներքոյ, և ամենաողորմածաբար հրամայեց Դէրբենդի բերդապահ գեներալ Կրօպօտովին, որ հայերին բնակութեան տեղ տայ Սուրբ Խաչ բերդի մօտ, Սուլակու, Ագրախանայ և Թերեկ գետերի ափերի մօտ: Միևնոյն ժամանակ կայսրի կանցլեր գրաֆ Գաւրիլօ Գոլովկինը դաղտնի հրահանգներ է ուղարկում իրանց նոր գրաւած պարսկական նահանգների կառավարիչներին, որ համոզեն հայերին թողնել իրանց հայրենիքը և գաղթել Կասպից ծովեզերեայ երկրների վրա, որպէս էին Գիլանը և Մազանդարանը: Որովհետև օսմանցոց Բ. Դրան հետ կապած դաշնագրի պատճառով կայսրը չէ կարող օգնել հայերին, քանի որ նրանք իրանց հայրենիքումը կը մնան: Դեռ դրանից առաջ Կասպից ծովեզերքի կառավարիչ գեներալ Մատիուշկինը հրաման էր ստացել, որքան կարելի է աննկատելի կերպով աշխատել մաքրելու Գիլանը և Մազանդարանը մահմեդականներից, հանդարտ կերպով ոչնչացնելով նրանց, որպէս զի յետոյ կարելի լինի նրանց տեղը լցնել հայ գաղթականներով:

Բայց Պետրոս մեծի վաղահաս մահը (1725—28 յունիսի) թողեց Ղարաբաղի հայերի գաղթականութեան խնդիրը անկատար: Կայսրի մահից յետոյ ռուսաց գահի վրա նստեց նրա ամուսինը

Եկատերինա I, որի թագաւորութեան ժամանակ հայերի վիճակը աւելի ծանրացաւ։

Թէև Պետրոս մեծը չը կարողացաւ իր կողմից օգնել հայերին մահմեդականների դէմ, այսու ամենայնիւ, մեծ թագաւորի մահուան լսելը հայերին սուգի մէջ դրեց։ Հայոց Նպայի և Ներսէս կաթողիկոսները և Ղարաբաղի մելիքները Դերբէնդից ուղարկեցին մի պատգամաւորութիւն կայսրուհի Եկատերինա I-ինի մօտ, յայտնելու իրանց խորին ցաւակցութիւնը։ Այդ պատգամաւորութեան գլխաւորներն էին իւզբաշի Բաղին, Զէլէբի քօխվան և ուրիշ նշանաւոր անձինք։ Նրանք միև նոյն ժամանակ յայտնեցին, որ Սարի-Մուստաֆայ փաշան 40 հազար հոգով յարձակվեցաւ Ղարաբաղի վրա, և հայերը ութն օր յուսահատ կերպով պատերազմելով, հազիւ կարողացան յաղթել օսմանցիներին։ Պատգամաւորները աւելացրին, թէ դժուար կը լինի հայերին երկար պաշտպանվել, եթէ նրանց օգնութիւն չը հասնի։

Կայսրուհին իր հրովարտակով (1726—22 փետրվարի) բարեհաճեց արտայայտել իր ողորմածութիւնը և համակրութիւնը դէպի հայերը, իսկ ինչ որ գործին էր վերաբերում, գրվեցաւ, որ Զէլէբի քօխվան բերանացի կը հաղորդէ։

Հայոց պատգամաւորներին պատուիրած էր հաղորդել Ղարաբաղի ապստամբներին, որ նրանք հաստատ մնան իրանց ապստամբութեան չարժ-

ման մէջ, չարունակեն իրանց կռիւները մահմեդականների դէմ, շուտով նրանց օգնութեան կը հասնեն վրաց Վախթանդ իշխանը և գեներալ Դոլգորուկին իշխանը։

Այնուհետև հայերը մի քանի անգամ կրկնեցին իրանց խնդիրները, բայց ոչ ոք նրանց օգնութեան չը հասաւ, և ստիպված էին իրանց սեպհական ուժերով պատերազմել թշնամու դէմ։ Բայց երևի հայերին վիճակված չէր մի լաւ օր տեսնել, որովհետև Աննա Իվանովնա կայսրուհու թագաւորութեան ժամանակ (1732) յայտնվեցաւ սարսափելի Նադիրը և Պարսկաստանում նշանաւոր փոփոխութիւններ կատարվեցան, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցան հայերի սկսած գործի ապարդիւն մնալու վրա։

VIII.

Նադիրը *) յայտնվեցաւ այն ժամանակ, երբ, որպէս տեսանք վերևում, Պարսկաստանը բաժանբաժան էր եղած և պարսից գահի վրա նստում էին օտարները։ Պարսկաստանի մի մասին տիրում էին աւղանները, մի մասը գրաւել էին

*) Նադիրը կոչվում է և Թահմազ-Ղուլի-խան. նա սկզբում մի հասարակ աւազակապետ էր, ապատակութիւններ էր գործում Խորասանի անապատներում. յետոյ Շահ-Թահմասի մօտ զօրապետ և ապա ընդհանուր սպարապետ դարձաւ. վերջը Շահ-Թահմասին սպանել տալով, ինքը թագաւոր եղաւ։

ռումները, իսկ պարսկական Հայաստանը, Վրաստանը և մի քանի այլ նահանգներ օսմանցիների ձեռքումն էին։

Նադիրը յայտնվեցաւ ինչպէս մի կատաղի փոթորիկ, որը զօրաւոր ձեռքով նախ մաքրեց Պարսկաստանը աւազաններից, տիրեց Հնդկաստանի մի մասը, յետոյ իր սուրը դարձրեց օսմանցիների դէմ։ Նրա զարմանալի յաջողութիւնները նոր ուժ, նոր խրախոյս ներշնչեցին Ղարաբաղի հայոց մելիքներին։ Այդ վերջինները սկսեցին իրանց սեպհական ուժերով մաքրել իրանց հայրենիքը օսմանցիներից։

Այդ ժամանակ օսմանցիների սէրասկէր (գլխաւոր հրամանատար) Սարի-Մուստաֆայ փաշան իր գլխաւոր բանակով զետեղված էր Գանձակ քաղաքում, իսկ մնացած զօրքերը տարածել էր Ղարաբաղի մելիքների երկրներում։ Մելիք-Աւանը, որ բոլոր միւս մելիքների դահերէցն էր, օգուտ քաղելով փաշայի դէպի ինքն ունեցած բարեկամական յարաբերութիւններից, և առ երես հնազանդութիւն ցոյց տալով, գաղտնի կերպով սարքեց մի մեծ դաւաղրութիւն։ Ղարաբաղի բոլոր մելիքները միաբանվեցան նրա հետ։ Ապստամբութեան նշանաբանը բովանդակվում էր հետեւեալ խօսքերի մէջ. «պահպանեցէք հին սերմերը, որպէս բուսնելու յոյս տուողներ, և ոչնչացրէք նորը, որ պըտուղ չէ խոստանում»։ Այսինքն խնայել պարսիկ-

ներին և կոտորել օսմանցիներին։ Կոտորածը պէտք է կատարվէր մեծ պասի առաջին գիշերվայ մէջ։ Այդ բարթողոմէեան գիշերում հայերը ոչնչացրին թէ Ղարաբաղի և թէ Գանձակի կողմերում գտնված բոլոր օսմանցի զօրքերին։ Ամենավայ ցըրտի պատճառով զինուորները հայերի տներումն էին բնակվում։ Ամեն մի տան տէր սպանեց իր ինքնակոչ հիւրին։ Սարի-Մուստաֆայ փաշան հաղիւ կարողացաւ ազատվել, փախչելով Երեւան։ Այդ յիշատակի արժանի անցքը կատարվեցաւ 1733 թ.։

Որպէս մի փոքրիկ միջնավէպ, ես աւելորդ չեմ համարում նկարագրել մի դէպք, որ նոյն գիշերը տեղի ունեցաւ Վարանդայի Աւետարանոց գիւղում։ Դրա մէջ փայլում է հայ կնոջ հերոսութիւնը։ Աւետարանոցը Վարանդայի մելիքութեան բերդաւանն է։ Այստեղ իր զինուորներով զետեղված էր օսմանցիների զօրապետներից մէկը, որ կոչվում էր Սուլէյման բէկ։ Դա լսելով տեղային մելիք-Յուսէինի դստեր՝ Գայիանէի գեղեցկութիւնը, մըտածում է տիրապետել նրան։ Բայց չը համարձակվելով յայտնի բռնութիւն գործ դնել, առաջարկում է ամուսնանալ Գայիանէի հետ։ Հայրը և մայրը անպատկառ մահմեդականին միամտացնելու համար խոստանում են տալ աղջիկը, բայց միշտ յետաձգում են, յայտնելով, թէ հայերի ազգային և կրօնական սովորութիւնների համեմատ

պէտք է դեռ ևս այս և այն ծէսերը կատարված լինեն։ Այսպէս օրըստօրէ ժամանակ են խլում, մինչև հասնում է նշանակեալ գիշերը։ Սկսվում է կոտորածը։ Մելիք-Յուսէյինը այն գիշերը տանը չէ լինում. նա գնացել էր իր գաւառի միւս տեղերում գործելու համար։ Աւետարանոցի կոտորածին առաջնորդում էր նրա քաջասիրտ կինը՝ Աննա խաթունը *)։ Երբ այդ զինված հերոսուհին աւանի փողոցների մէջ կոտորել էր տալիս օսմանցիներին, այդ միջոցին նրա ինքնակոչ փեսացուն՝ Սուլէյման-բէկը, իր կեանքը ազատելու համար, փախչում է զէպի Աննա խաթունի տունը։ Նոյն րոպէում Գայիանէն, նոյնպէս զինված, կանգնած է լինում տան դռան մօտ։ Տեսնելով իր աւելի փեսացուին ներս մտնելիս, օրիորդը իր խէնջարը խրում է նրա սրտի մէջ... Այդ սպանութիւնից յետոյ Գայիանէն իր անձը նուիրեց կուսակրօնութեան և մտաւ Աւետարանոց գիւղի կուսանաց անապատը **)։

Աննա խաթունի և Գայիանէի քաջագործութեան յիշատակը պահպանված է միայն ժողովրդական

*) Աննա խաթունը Տիզակի գաւառի մելիք Աւանի (մելիք Եղանի) քոյրն էր, նոյն անձի, որ սարքեց ընդհանուր ապստամբութիւնը։

**) Իմ 1881 թվի ճանապարհորդութեան ժամանակ, Աւետարանոց գիւղում ինձ յաջողվեցաւ տեսնել մի հրաշալի գրչագիր աւետարան, որ գրված էր նոյն Գայիանէի ձեռքով։

աւանդութեան մէջ, իսկ Մելիք-Յուսէյինի յիշատակը մնում է արձանագրված իր գերեզմանի քարի վրա, որը գտնվում է Աւետարանոց բերդի կուսանաց անապատի գաւթում *)։

Ղարաբաղի մելիքների կռիւները օսմանցիների հետ մի մեծ տեղ են բռնում այդ ժամանակի պատմութեան մէջ, որը դեռ ևս ոչ ուսումնասիրված է և ոչ տպագրված։ Մենք այժմ այսքանը միայն կասենք, որ հայերը սրի ուժով մաքրելով իրանց հայրենիքը օսմանցիներից, բաւական հեշտացրին Նադիրի յաղթութիւնները օսմանցիների դէմ, և պարսիկ սպարապետը թագաւոր դառնալուց յետոյ, որպէս կը տեսնենք, չը մոռացաւ հայոց մելիքների ծառայութիւնները, նա աւելի երախտամատոյց գտնվեցաւ, քան թէ քրիստոնեայ կայսրները։

Մինչ Ղարաբաղում հայոց մելիքները ջարդում էին օսմանցիներին, հէնց մի և նոյն ժամանակ-

*) «Այս է տապան Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Յուսէյինին. թվ. ռ. ճ. ձ. ե. 1185 (1736)։

«Ողեմ բանս գովեստի ի վերայ Մելիք Յուսէյինի, զոր գրեցի այս տապանի. սա էր տէր երկրին Վարանդի. եռեսուն և հինգ մասն գեղի. սա էր հայով սեղանով լի. ողորմէր ամեն ազգի. կերպարանօքն էր գովելի. սա ոչ եւ հարկ թագաւորի. ամուր պարիսպ էր աշխարհի. թագ պարծանք հայոց ազգի. պատերազմեաց հետ օսմանցի. յոյժ կոտորեաց ազգէն տաճկի»։

ներում Սիւնեաց իշխան Դաւիթ-բէկը Ղափանի կողմերում հրաչքներ էր գործում: Մահմեդական տիրապետողների բերդերը մինը միւսից յետոյ ընկնում էին նրա ահեղ զօրութեան առջև: Հալիձորի բերդի պաշարման ժամանակ մի բուռն քաջերով ցրվեց նա օսմանցիների աւելի քան քսան հազար զօրքերը *). Ղափանը, Բարգիւշատը, Զանգուրը, Գենուազը և Գողթանը բոլորովին մաքրեց օսմանցիներից, խլեց նրանցից Մեղրի և Օրդուբատ քաղաքները: Այդ բոլորը լսելով պարսից Շահ-Թահմասը, **) թէ որքան նա օգնեց իրան, պատերազմելով Պարսկաստանի թշնամիների հետ, վարձատրեց քաջի յաղթութիւնները, զանազան արտօնութիւններ շնորհելով Դաւիթ-բէկին: Նա ուղարկեց բէկին մի դրօշակ, մի պատուական նժոյգ ձի և թագաւորական ֆիրմանով հաստատեց, որ նա ժառանգաբար իր տիրած երկրների տէրը և իշխանաց-իշխանը լինի. նա իրաւունք տուեց բէկին իր անունով դրամ կտրելու: Բայց յանկարծակի մահը թոյլ չը տուեց այդ հերոսին երկար վայելելու իր յաղթութիւնների փառքը... 1728 թվին դաւաճանի թոյնը նրան դե-

*) Պատմութեան մէջ 70 հազար է նշանակված. այդ թիւը չափազանց է:

**) Պէտք չէ մոռանալ, որ մինչև Շահ-Թահմասի սպանվիլը, Նադիրը շահի սպարապետն էր. Շահի մահից յետոյ նա թագաւոր դարձաւ:

բեղման տարաւ: Մի և նոյն տարվայ մէջ մեռան Ղարաբաղի երեք նշանաւոր գործիչները՝ Մէլիք-Բէգլարեան Աբով II-ը, Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-Եսային և Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը: Մէլիք-Աբովին յաջորդեց իր որդի Մէլիք-Իսուրը, Եսայի կաթողիկոսին յաջորդեց Երիցմանկանց վանքի Ներսէս կաթողիկոսը, իսկ Մէլիք-Եսայուն յաջորդեց իր եղբայր Ալլահ-Ղուլին, որ իր քաջագործութիւնների համար Նադիրից ստացաւ սուլթանութեան տիտղոս և կոչվեցաւ Ալլահ-Ղուլի-սուլթան:

Նադիրը, յաջողութեամբ առաջ տանելով իր արշաւանքները, մի քանի տարվայ մէջ հետզհետէ խլեց այն բոլոր պարսկական նահանգները, որ օտարները և օսմանցիները տիրել էին (Ատրպատականը, Նախիջևանը, Երևանը, Վրաստանը, Գանձակը և այլն): Նրա յաղթութիւնները երկիւղի մէջ դրին մինչև անգամ ռուսաց կառավարութեանը, որը առանց պատերազմի, Աննա Իվանովնա կայսրուհու օրերում (1732—1735), վերադարձրեց Նադիրին Պետրոս մեծի գրաւած բոլոր պարսկական գաւառները (Գիլանը, Մազանդարանը, Աստրաբատը, Բաքուն և Դէրբենդը:)

Իր յաղթութիւնները փառաւոր կերպով կատարելուց յետոյ, 1736 թ. ձմեռը, Նադիրը բանակ դրեց Երասխ գետի մօտ, Մուղանի լայնատարած անապատում: Այն տեղ կանչված էին

Պարսկաստանի բոլոր նահանգապետները, այնտեղ էր Կախեթիայի վալին՝ Իմամղուլի-խանի (Դաւիթ III) որդի մահմեդականացած Ալի-Միրզայ-խանը. այնտեղ հրաւիրված էր Էջմիածնի Աբրահամ կաթողիկոսը *) և Ղարաբաղի Ներսէս կաթողիկոսը, այնտեղ էին Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Երևանի հայոց բոլոր մէլիքները և քալանթարները, այնտեղ էր Թիֆլիսի իշխան Մէլիք Աշխալ-բէկի որդի Աղա-բէկը, (իշխան Բէհբուդեանների պապը) որը մասնակցեց Նադիրի հնդկական արշաւանքներին:

Նոյն տարվայ վերջերը ամռան, Մուղանի անապատում, կատարվեցաւ Նադիրի թագադրութեան հանդէսը: Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսը օրհնեց նրա սուրը և իր ձեռքով կապեց պարսից նոր թագաւորի մէջքին:

*) Այդ Աբրահամ կաթողիկոսը, որ կոչվում էր կրիտացի, վայելում էր Նադիրի առանձին սէրը և համակրութիւնը: Պարսից քաջ զօրապետը նրա մօտ հիւր եղաւ Էջմիածնի վանքում, և իր արշաւանքների ժամանակ, Հայաստանի և Վրաստանի կողմերում, նրան չէր հեռացնում իր բանակից: Այդ հեշտացրեց կաթողիկոսին աւելի մօտից ծանօթանալ նրա գործողութիւնների հետ և օրագրութեան ձևով թողեց մեզ մի հետաքրքիր պատմութիւն, որ կոչվում է «Աբրահամ կաթողիկոսի կրիտացւոյ պատմագրութիւն անցիցն իւրոյ և Նադիր-Շահին պարսից», տպված Էջմիածնում 1870 թ.

Թագադրութիւնից յետոյ, Նադիր-շահը այնտեղ հաւաքված առաջներին զանազան պաշտօններ և աստիճանները շնորհելու ժամանակ, վարձատրեց և հայոց մէլիքների կատարած քաջագործութիւնները, որոնք այնքան եռանդ էին ցոյց տուել օսմանցիներին կոտորելու գործում: Առանձին ֆիրմաններով նրանց կրկին հաստատեց իրանց հայրենական իշխանութիւնների մէջ, իրաւունք տալով իւրաքանչիւրին անկախ կերպով կառավարելու իր երկիրը, վճարելով ամեն տարի մի որոշեալ քանակութեամբ հարկ: Այնուհետև մէլիքները կախումն ունենալով միայն Շահից, իսկ իրանց իշխանութեան մէջ վայելելով ինքնավարութեան կատարեալ իրաւունքներ, որպէս վալիներ (աւատական իշխաններ) աւելի հանդիստ և ապահով դրութիւն ստացան և սկսեցին աւելի ևս զօրացնել իրանց ուժերը:

Մի քանի մէլիքներ առանձին աստիճաններ ստացան: Զրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլի որդի Մէլիք-Ալլահ-Ղուլին ստացաւ սուլթանի աստիճան *) և կոչվեցաւ Ալլահ-Ղուլի-սուլթան: Շահի առան-

*) Սուլթան չը պէտք է հասկանալ այն մրքով, ինչ նշանակութիւն որ ունի այժմ Թուրքիայում: Սուլթանը այժմեան Պարսկաստանում զինուորական աստիճան է, իսկ Նադիրի ժամանակ այդ տիտղոսը տրվում էր առանձին գաւառների կամ փոքրիկ վիճակների տիրապետողներին:

ձին չնորհը վայելում էր Ցիղակ գաւառի Մելիք-Աւանը (Եգանը), որին Շահը «Բարալըզ» էր կոչում, որ նշանակում է հողեոր հայր: Մելիք-Աւանը Ղարաբաղի մելիքների գահերէցն էր. դա մի ամբողջ տարի իր ծախքով կերակրեց Շահի զօրքերին. դա էր պարագլուխը մեր վերև յիշած սարսափելի կոտորածի, որով մի գիշերվայ մէջ հայերը ոչնչացրին Ղարաբաղում գտնված բոլոր օսմանցիներին: Շահը չնորհեց նրան խանութեան աստիճան, կոչվեցաւ Մելիք-Աւան-խան և կարգեց Խամսայի հինգ մելիքութիւնների գլխաւոր. դրա մօտ էին հաւաքվում վճարելիք հարկերը և դրա ձեռքով էին յանձնվում արքունի գանձարանին:

Երբ Յովհաննէս կաթողիկոսը Մուղանի անապատում, Շահի խնդրելով, Երասխ գետի ափի մօտ կատարեց սուրբ Ծննդեան և Մկրտութեան տօնի հանդէսը, ներկայ էին բացի քրիստոնեաներից մինչև երեք հարիւր պարսիկ աղնուականներ, չէյխուլիսլամը, զաղին և այլ նշանաւոր անձինք: Բոլորի մէջ միայն Մելիք-Աւան-խանը արժանացաւ այն պատուին, որ խաչը ջրից դուրս հանեց:

Աւելորդ չեմ համարում յիշել մի փոքրիկ դէպք, որը ինքն ըստ ինքեան թէև չատ ծաղրական է, բայց ցոյց է տալիս, թէ որ աստիճան հայոց այդ աւազը մտերիմ և բարեկամ էր Պարսկաստանի ահարկու թագաւորին:

Նադիր-Շահը սովորութիւն ունէր չուտ-չուտ ճաշել Մելիք-Աւան-խանի տանը, որի ճոխ սեղանը հռչակված էր, թէ այնտեղ ամեն բարիք կարելի է գտնել: Մի անգամ Շահը կամենալով փոքր ինչ ամաչցնել իր հիւրընկալին, պատուիրեց ճաշի համար թարմ սունդ պատրաստել: Թէև ձմեռն էր, թէև տարվայ այն ժամանակին Ղարաբաղի անտառներում թարմ սունդ գտնելը անկարելի բան էր, այսու ամենայնիւ, Մելիք-Աւան-խանը ցոյց տուեց, թէ շահի փափագը կատարված կը լինի: Ճաշի ժամանակ, երբ թագաւորը պահանջեց ցանկացած կերակուրը, մելիքի սպասաւորները դրեցին նրա առջև մի մատուցարան, լիքը դիված ոսկիներով:—Ես սունդ էի պատուիրել, ասաց շահը:—Մենք առանց սունդի ևս կարող ենք կըշտանալ, պատասխանեց մելիքը,—իսկ ձեր զինուորներին ոսկի է հարկաւոր թշնամու հետ պատերազմելու համար: Շահին խիստ հաճոյ թուեցաւ մելիքի պատասխանը և ընդունեց ոսկիները:

Մելիք-Աւան-խանը յարգված էր և ռուսաց կառավարութիւնից: Աննա Իվանովնա կայսրուհու թագաւորութեան ժամանակ (1734) նա իր աստիճանաւորներով գնաց Ռուսաստան, փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ և արժանացաւ կայսրուհու առանձին ուշադրութեանը: Պետրոս մեծի պարսկական արշաւանքների ժամանակ, իր ցոյց տուած նշանաւոր ծառայութիւնների համար Մե-

ելիք-Աւան-խանը ստացաւ գեներալ-մայորի աստիճան և զանազան չքանշաններ: Նրա ամբողջ ռազմական նոյնպէս աստիճաններ, չքանշաններ շնորհեցին և թոշակ նշանակեցին:

Յետոյ Ելիսաւետա Պետրօվնա կայսրուհու թագաւորութեան ժամանակ, Մէլիք-Աւան-խանը, արդէն ծերացած հասակում, կրկին անգամ գնաց Ռուսաստան, իր ընտանիքը իր հետ տանելով: Ղարաբաղի երևելի տիրապետողը կրկին անգամ արժանացաւ զանազան չքանշանների և պատուի, թէև նրա այցելութիւնների նպատակը իր անձնական փառասիրութիւնը չէր, այլ նա աշխատում էր իր դժբախտ հայրենիքի փրկութեան համար: Մեծն Պետրոսի օգոստափառ դուստրը ցանկացաւ ծերունի հերոսին անձամբ տեսնել Ս. Պետերբուրգում և նշանակեց առանձին audiencia: Գրաֆ Մինիխը և գրաֆ Բաղումովսկին Մէլիք-Աւան-խանին իր ամբողջ ընտանիքի հետ ներկայացրին կայսրուհուն: Ընդունելութեան ժամանակ կայսրուհին տեսնելով մի մանկահասակ գեղեցկուհի, որը մէլիքի թոռն էր; այնքան սիրեց նրան, որ ցանկացաւ պահել իր արքունիքում իբրև պալատական օրիորդ (ֆրեյլեյն): Մինչև Աւան-խանի Ս. Պետերբուրգից հեռանալը, Կայսրուհին պահեց նրան իր պալատում, և միայն ծերունի մէլիքի շատ խնդրելու համար, թոյլ տուեց օրիորդին, որ իր ծնողների հետ վերադառնայ իր

հայրենիքը, պարգևելով նրան շատ ընծաներ:

Վերադառնալով իր հայրենիքը՝ Տիզակ, Մէլիք-Աւան-խանը երկար չապրեց. նա վախճանվեցաւ 1744 թ. և մարմինը թաղվեցաւ իր Տող անունով բերդի եկեղեցու դաւթում: Նրա մահից յետոյ, երէց որդին մէլիք-Արամը միայն մի տարի իշխեց և մեռաւ, յետոյ իշխանութիւնը ձեռք առեց կրտսեր եղբայրը Մէլիք-Եսային, որը, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, սպանվեցաւ Շուշիի Իբրահիմ-խանի դաւաճանութեամբ: Մէլիք-Աւան-խանի ժառանգների մեծ մասը դաւաճանութեան զոհ եղան: Այդ էր պատճառը, որ նրա այրի կինը՝ Գոհար-խանումը (ханша) ստիպված եղաւ թողնել իր հայրենիքը և մնացած զաւակների հետ գաղթել Աստրախան, որտեղից իր բնակութիւնը տեղափոխեց Ղզլար, երբ այդ քաղաքը շինվեցաւ: Մէլիք-Աւան-խանի և նրա եղբօր ժառանգներից առաջ եկան իշխան Սումբատեանները, իշխան Մէլիքովները և Հայրապետեանները, որոնք մի ժամանակ Աստրախանում, Ս. Պետերբուրգում և Մոսկվայում ռուսաց նշանաւոր պաշտօնների մէջ մտան:

IX.

Փանահ-խանի յայտնվելը

Երբ Նադիր-շահը Մուղանի դաշտում իրան պարսից թագաւոր յայտնեց, այդ ժամանակ Կուր գետի աջ եզերքի մօտ գտնված անապատների վը-

քա թափառող մի թուրք ցեղից, որ տեղի անունով կոչվում էին Ջուանշիրցիք, բաւական մեծ բաղմութիւն գաղթեցրեց Խօրասանի կողմերը, բնակեցնելով նրանց Սարխաս կոչված գաւառում: Ջուանշիրցիք, որպէս հովուական կեանքով ապրող մի ժողովուրդ, իրանց գլխաւոր պարապմունք էին ընտրել խաշնարածութիւնը և աւազակութիւնը: Երկրի խաղաղութիւնը պահպանելու համար, Նադիրը աւելի բարւոք համարեց այդ անհանգիստ, կիսավայրենի ցեղը հեռացնել դէպի Պարսկաստանի խորքերը:

Այդ ցեղի մի տոհմից, որ առանձին անունով կոչվում էր Սարիջալու, առաջ եկաւ Փանահ անունով մի մարդ, որը Պարսկաստան գաղթելուց յետոյ, շնորհ գտաւ Շահի դրանը և ստացաւ մի աննշան պաշտօն: Այդ պաշտօնի համար մի այլ արժանաւորութիւն պէտք չէր, բայց միայն ունենալ զօրեղ ձայն, և երկրի սովորութեան համեմատ, թագաւորի հրամանները քաղաքի հրապարակներում բարձր ձայնով հրատարակել: Փանահը ունէր այդ արժանաւորութիւնը և թագաւորի զբաղմունքիկը դարձաւ, կոչվեցաւ այնուհետև «ֆաուշի» Փանահ: Երկար այդ պաշտօնը կատարում էր նա, բայց մի անկարգութեան համար, երբ պետի գլխատման դատապարտվեր, Պարսկաստանից փախաւ և կրկին եկաւ իր հայրենիքը: Բպէս յանցաւոր, նա անյայտ կերպով թափառում էր Ղարաբաղի անապատներում, աննշան, աստանդական կեանք էր վարում:

Յետոյ դիմեց նա Զրաբերդի Մելիք-Ալլահ-Ղուլի սօլթանին և նրա մօտ ապաստան դտաւ: Սուլթանը նշանակեց նրան իր գիւղերի վրա որպէս դարուղայ՝ այսինքն տուրքեր հաւաքող: Թէև Պարսկաստանից մի քանի անգամ սաստիկ հրամաններ ստացվեցան, որ բռնեն Փանահին և յետ ուղարկեն, բայց նա պահպանվելով հայ սօլթանի պաշտպանութեան ներքոյ, ազատ մնաց:

Երբ Խօրասանում, գիշերը իր վրանի մէջ քնած ժամանակ, իր դրանիկների դաւաճանութեամբ, Նադիր շահը սպանվեցաւ հէնց իր վրանի պահապանների ձեռքով (1747), այդ ժամանակ պարսից գահը ժառանգելու համար սարսափելի խռովութիւններ բարձրացան: Զանազան տեղերում զանազան թագաւորներ նստեցին. նահանգներից շատերը ապստամբվեցան: Մաշհադի մէջ թագաւորեց նրա թոռը՝ Շահ-ռուխ կոչվածը. Ատրպատականում թագաւորեց նրա եղբօրորդի Ադիլ-Շահը, որի եղբայրը՝ Միրզայ-Իբրահիմը յետոյ կուրացնելով հարազատ եղբօրը, ինքը թագաւոր դարձաւ: Այդ երկպառակութիւնների ժամանակ, երբ Պարսկաստանում շատ իշխողների պատճառով երկիրը անիշխանութեան մէջ էր գտնվում, Նադիրի Խօրասան տարած Ջուանշիրցի գաղթականները վերադարձան իրանց հայրենիքը՝ Ղարաբաղի անապատները:

Այդ ժամանակ «Ջառչի» փանահը իրան աղատ զգաց. այլ ևս պատժվելու, գլխատվելու երկիւղ չունէր: Այդ մարդը, այդ հովուի, անապատների պարդամիտ որդին, երկար տարիներ ապրելով պարսկական բարձր դրան ինտրիգաների մէջ, սովորեց պարսիկների խորամանկութիւնը, վարժվեցաւ նրանց խաբէյութիւնների մէջ:

Նա արդէն Զրաբերդի հղօր մէլիքի՝ Ալլահ-Ղուլի-սուլթանի ծառայութեան մէջ բաւական նշանակութիւն էր ստացել: Երբ լսեց Նադիր-շահի մահը և իր ցեղակիցների վերադարձը Խորասանից, թողեց այդ ծառայութիւնը և մտաւ Ջուանշիրցի խաշնարածների մէջ, սկզբում նրանց նման կեանք էր վարում, որպէս մի հասարակ հովիւ: Բայց յետոյ սկսեց փոքր առ փոքր դէպի իր կողմը գրաւել միամիտ խաշնարածներին, մինչև յաջողվեցաւ նրան հրաժարեցնել տալ ցեղի նախկին ատամանին (старшина) և իրան ընտրել տալ նրա տեղը:

Այդ չնչին պաշտօնը միայն մի առիթ էր, որով Փանահը կարողացաւ փոքր ժամանակում խաշնարածների մի քանի ցեղեր իր հրամանին ենթարկել: Բայց նրա փառասիրութիւնը դրանով չը յագեցաւ: Նադիրի մահից յետոյ, երբ նրա եղբօր որդի Ադիլ-շահը թաւրիզում թագաւոր դարձաւ, նա ուղարկեց դէպի Ղարաբաղի կողմերը Ամիր-Ասլան-խան անունով մէկին, տեղային խառ-

վութիւնները խաղաղացնելու համար: Այդ ժամանակ պարսից Շահերը այն անհատատ դրութեան մէջ էին, որ մի օրվայ համար ևս իրանց վիճակը ապահով չէին համարում: Այդ պատճառով, չտալելով չուտափոյթ օգուտ քաղել իրանց դիրքից, մի քանի թումանով վաճառում էին պաշտօններ, աստիճաններ, տիտղոսներ և այլն: Ջառչի Փանահը նոյնպէս օգուտ քաղելով այդ հանգամանքներից, յիշեալ Ամիր-Ասլան-խանի միջնորդութեամբ ստացաւ Ադիլ-շահից խանութեան տիտղոս:

Բայց նա խելացի մարդ էր. նա մտածում էր ստեղծել մի աւելի հիմնաւոր իշխանութիւն, որի գլուխը, ի հարկէ, ինքը պէտք է լինէր: Իսկ այդ նպատակը իրագործելու համար շատ դժուարութիւններ կային. գլխաւորը իր ցեղի կենցաղավարութեան պայմաններն էին:

Ջուանշիրցիները, որպէս մի խաշնարած և թափառաշրջիկ ժողովուրդ, ձմեռը անց էին կացնում Կուր գետի աջ ափերի մօտ տարածված տափարակների վրա, բնակվելով շարժական տաղավարների մէջ, կամ գեանափոր խրճիթներում, իսկ գարնան սկզբից մինչև աշնան վերջը տիրում էին Ղարաբաղի լեռների վրա, իրանց անասունները արածացնելու համար: Զուրկ լինելով հաստատ բնակութիւնից, նրանք զուրկ էին և հողի սեպհականութիւնից: Ամբողջ Ղարաբաղը գանվե-

լով հայ մելիքների իշխանութեան ներքոյ, ջուանշիրցիները ստիպված էին իրանց ոչխարներից տասանորդ վճարել, որպէս զի թոյլ տրվի իրանց անասունները արածացնել մելիքների արօտատեղիներում:

Երկրի աշխարհագրական դիրքն այնպէս էր, որ լեռնային անտառապատ բարձրաւանդակները, հոլաուուն հովիտները, որոնց վրա ամառնային տօթերի ժամանակ կարող էր խաշնարածը ապաստան գտնել, հայ մելիքների ձեռքումն էին: Իսկ լեռներից սկսված անջուր, յամաք տափարակների վրա, որ տարածվում էին մինչև Կուր գետի ափերը, թափառում էին ջուանշիրցիները: Փանահ-խանը մտածում էր Ղարաբաղի լեռների վրա, մի տեղում հաստատ ոտքի տեղ ունենալ: Մի ամուր դիրք ռազմագիտական նպատակով նրան պէտք էր իր նպատակները իրագործելու համար:

Ակզբում նա գնաց Բայաթ *) և այնտեղ սկսեց մի բերդ հիմնել: Բայց Գիւլիստանի Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Իսուրը և Ջրաբերդի Մելիք-Խաչատրեան Մելիք-Ալլահ-Ղուլի սօլթանը, միանալով Շիրվանի Հաջի-Չելեբի անունով կառավարչի հետ, ոչնչացրին այդ հիմնարկութիւնը: Յետոյ նա սկսեց Շահ-բուլաղի մօտ, Թարնակիւրա (Տիգ-

*) Բայաթ աւերակ քաղաքատեղ է Գարդար գետի մօտ:

բանակերտ) կոչված աւերակների վրա մի այլ բերդ կառուցանել Ասկարան անունով: Բայց Գիւլիստանի Մելիք-Իսուրը, Ջրաբերդի Մելիք-Ալլահ-Ղուլի սօլթանը և Խաչէնի Հասան-Ջալալեան Մելիք-Ալլահվերդին, այդ բերդը մօտ գրտնելով իրանց երկիրների սահմաններին, սկսեցին պատերազմել նրա հետ և դարձեալ ոչնչացրին:

Տեսնելով այդ արգելքները հայ մելիքների կողմից, խորամանկ Փանահ-խանը մտածեց երկպառակել նրանց միաբանութիւնը, և այսպիսով թուլացնել նրանց ուժերը, որպէս զի կարողանայ իրագործել իր նպատակները: Նրան նպաստեցին մի քանի անցքեր, որ կատարվեցան այդ միջոցներում, և որոնք սկիզբ դրեցին Ղարաբաղի մելիքութիւնների քայքայմանը... Այդ էջերը այնքան տխուր տեղ են բռնում Ղարաբաղի մելիքների պատմութեան մէջ, որ մենք աւելորդ չենք համարում մի փոքր ընդարձակ խօսել այդ մասին:

X.

Տիզակի Մելիք-Աւան-խանը, Պետրոս մեծի և Նադիր-շահի սիրելին, Ղարաբաղի մելիքների դահիրէցը, վաղուց արդէն վախճանված էր (1744): Նրա մահից յետոյ Ղարաբաղի իշխանների մէջ չը կար մի այնպիսին, որ նրա չափ հանճար և հեղինակութիւն ունենար, որ կարողանար պահպանել մելիքների մէջ խաղաղ ներդաշնակութիւն: Հանդուցեալի երէց որդին, Մելիք-Արամը, միայն

մի տարի իշխեց: Նա այնքան թոյլ մարդ էր, որ երբ Նադիր-շահի միակ որդին վախճանվեցաւ և հարկաւոր եղաւ շահին մխիթարելու համար մի պատգամաւորութիւն ուղարկել, փոխանակ ինքը գնալու կամ ուրիշ արժանաւոր մարդիկ ուղարկելու, ուղարկեց իր կնոջը: Խելացի կինը զարմացրեց պարսից բոլոր պալատականներին, երբ իր ամիտայի հետ, սպազդեստ ներկայացաւ շահին: Իր մխիթարական ճառից յետոյ, տիկինը, բաւական խորամանկ քաղաքավարութեամբ, մատուց շահին 6,000 թուման փիշքեշ, ասելով. «Դուք այնքան ողորմած էիք, որ գնահատելով Մելիք-Աւան-խանի ձեզ մատուցած ծառայութիւնները, և յարգելով նրա ծերութիւնը, ձեր «բաբալըզ» (հոգևոր հայր) էիք կոչում: Նրա վախճանից յետոյ արժան էր, որ դուք ևս ձեր մասը ստանայիք ձեր հայրացուի ժառանգութիւնից: Եւ ես անա բերեցի ձեր բաժինը: Շահին այնքան հաճոյ թուեցաւ այդ ընծան, որ հրամայեց երկու այն չափով պարգևներ տալ նրան իր զանձարանից և մեծ յարգանքով ճանապարհ դրեց, նրա ձեռքով ուղարկելով նրա ամուսնի, Մելիք-Արամի, հաստատութեան ֆիրմանը:

Վերադառնալով Պարսկաստանից, տիկինը դըտաւ իր ամուսնին վախճանված: Փանահ-խանի թելադրութեամբ մի դաւաճան հայ թունաւորել էր նրան:

Մելիք-Արամի մահից յետոյ Տիզակի իշխանութիւնը իր ձեռքն առաց հանգուցեալի կրտսեր եղբայր Մելիք-Եսային, որը իր յատկութիւններով բոլորովին նման էր իր հօրը:

Մինչև այսօր Տիզակ գաւառի բնակիչները յիշում են հին աւանդութիւնը, թէ երբ Մելիք-Եսային ծնվեցաւ, մանկաբարձ պառաւները նկատեցին, որ տղայի աջ ձեռքի մատները խրված էին: Երբ բուռը բաց արին, տեսան ափի մէջ լիքն էր արիւնով: Այն օրից նախագուշակեցին, որ երբ այդ մանուկը կը մեծանայ, դրա ձեռքով շատ արիւնհեղութիւններ կը լինեն: Եւ իրաւ, Մելիք-Եսային իր ամբողջ կեանքը անց կացրեց պատերազմներով: Տիզակը պարսից սահմանի վրա լինելով, Երասխ գետի ափի մօտ, ենթարկված էր պարսիկների անընդհատ յարձակումներին: Քաջ իշխանը իր երկիրը նրանց արշաւանքներից պահպանելու համար, ստիպված էր անդադար պատերազմել նրանց հետ:

Մելիք-Եսային առաջինն էր Ղարաբաղի մելիքների մէջ, որ հասկացաւ կանոնաւոր զօրքի և ընդհանուր զինուորագրութեան անհրաժեշտութիւնը երկրի ապահովութեան համար. նա տուգանք նշանակեց գիւղացիների վրա, եթէ նրանց զէնքերից մէկը պակաս կը լինէր, կամ եթէ իրանց զէնքերը չէին պահպանի անխանդաղ դրութեամբ. Մելիք.

թեան մէջ։ Որոշեալ օրերում, երկրագործական պարապմունքներից յետոյ, գիւղացի երիտասարդները զբաղվում էին զինուորական մարզութիւններով. նրանց վրա կարգված էին տասնապետներ, յիսնապետներ, հարիւրապետներ կրթելու համար։ «Նրա ժամանակում, գրում է մի վարդապետ, մեր երկրում այնպիսի ապահովութիւն էր տիրում, որ զեռահաս աղջիկները այգիների ծառերի տակ նստած, կար էին կարում, մնում էին այնտեղ, մինչև մութը պատում էր. հարսները զուգված, զարդարված դուրս էին գալիս տներից և անակիւղ զբօսնում էին լեռների վրա, բոլորովին չը մտածելով, թէ թուրքը, կամ պարսիկը կը գայ, կը յափշտակէ և կը տանէ նրանց։ Երբ թշնամին յայտնվում էր, երկրի երիտասարդները զէնքը ձեռքում միշտ պատրաստ էին նրան հանդիպելու համար։»

Նադիր-շահի մահից յետոյ Մէլիք-Աւան-խանի տան բարեկամական յարաբերութիւնները պարսից արքունիքի հետ կտրվեցան։ Մէլիք-Եսային տեսնելով Պարսկաստանում տիրող անիշխանութիւնը, խռովութիւնները և ներքին պատերազմները, և մանաւանդ ճանճրացած լինելով պարսից հարկահաններից, վճռեց միանգամայն չը ճանաչել նրանց և մերժել հարկապահանջներին։ Այդ առիթից օգուտ քաղեց Փանահ-խանը և Մէլիք-Եսայուն մատնեց Թաւրիզում նստող Ադիլ-Շահին։ Շահը հրամայեց Ղարադաղի *) կառավարիչ Քազըմ-խանին գնալ և պատժել Մէլիք-Եսայուն։ Ղարադաղի խանը եկաւ զօրքերի մեծ բազմութեամբ. ինքը Փանահ-խանը մի քանի հազար հոգով միացաւ նրա հետ, պաշարեցին Մէլիք-Եսայու Տողբերդը։ Ով որ տեսել է Տողը, կարող է երևակայել, որ թշնամու զօրքերի բազմութիւնը չէր կարող սարսափեցնել Մէլիք-Եսայուն, երբ որ իր քաջ զինուորների փոխարէն առաւելապէս ընտրեան ամրութիւնները պիտի պատերազմէին թշնամու զօրութեան դէմ։ Հայոց զինուորները մասամբ պաշտպանված բերդի մէջ, մասամբ թաքնված շրջակայ լեռների խիտ անտառների մէջ, անակնկալ յարձակումներ են գործում, և ջարդում են պարսիկներին։ Ղարադաղի խանը յաղթված, իր զօրքերի մեծ մասը կորցրած, յետ է դառնում Պարսկաստան։ Հետևեալ տարին նա արշաւանք է գործում աւելի մեծ բազմութեամբ. Փանահ-խանը դարձեալ միանում է նրա հետ, բայց երկուսի ջանքերը ևս ապարդիւն են անցնում, Մէլիք-Եսային յաղթող է հանդիսանում։

Այնուհետև Փանահ-խանը ամբողջ եօթն տարի պատերազմից Մէլիք-Աւանեան Մէլիք-Եսայու հետ,

*) Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Ղարադաղը (հին Փայտակարանի մի մասը) և Տիզակ գաւառը սահմանակից են, բաժանվում են միայն Երասխ գետով։

երը նկատեց, որ հնար չը կայ նրան հնազանդեցնելու, տախտվեցաւ հաշտվել, մտածելով, դուցէ բարեկամական միջոցներով կարող կը լինի ոչնչացնել նրան, և որպէս յետոյ կը տեսնենք, խորամանկ խանի այդ մտադրութիւնը յաջողվեցաւ...

XI.

Փանահ-խանը մի քանի անաջող փորձերից յետոյ վերջապէս համոզվեցաւ, որ Ղարաբաղի մելիքների միաբանութիւնը քանդելու համար, և Ղարաբաղի մէջ մի հաստատ դիրք բռնելու համար, անպատճառ հարկաւոր է, որ մելիքներից գոնէ մէկին գրաւէ դէպի իր կողմը: Մի աղէտալի անցք կատարեց նրա ցանկութիւնը:

Որպէս վերևում յիշեցինք, Նադիր-շահը Մուղանի անապատում իրան պարսից թագաւոր հրատարակելուց յետոյ, Ղարաբաղի հինգ մելիքներին հաստատեց իրանց իշխանութիւնների մէջ, տալով նրանց հայրենական վաղեմի իրաւունքները: Բայց մի և նոյն տարվայ մէջ (1736) վախճանվեցաւ Վարանդայի իշխան Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Յուսէինը, որի կինը Աւետարանոց գիւղում կոտորել տուեց օսմանցիներին: Մելիք-Յուսէինի փոխարէն Վարանդային սկսեց կառավարել նրա ազգական Մելիք-Միրզա-բէկ II-ը *): Դա իր յանդուգն անհնազանդութեամբ գրգռեց Շահի բարկութիւնը, և Շահը հրամայեց զլխատել նրան: Մելիք-Միրզա-բէկ II-ի փոխարէն Շահը Վարանդայի մելիք նշանակեց Մելիք-Յուսէինի որդի Մելիք-Յովսէփին: Այդ Մելիք-Յովսէփը, որին պարսիկները Յուսէին էին կոչում, չափազանց հեզաբարոյ, գրասէր և խելացի մարդ էր, բայց մի ոտքով կաղ և փոքրահասակ: Նա ունէր մի եղբայր ևս, որը ընդհակառակն վայելչահասակ, գեղեցիկ և չափազանց փառասէր տղամարդ էր: Դա էր Մելիք-Շահնազար II-ը *), Ղարաբաղի կործանիչը...

Իր ընտանեկան կեանքում Մելիք-Շահնազարը սաստիկ անբարոյական մարդ էր. պարսիկների սովորութեանը հետևելով, իր տունը լցրել էր բազմաթիւ հարճերով: Բացի դրանցից, նա ունէր իր առաջին օրինաւոր կինը Թագում (Թագուհի) անունով, որը Խաչէնի Հասան-Ջալալեան իշխանների տնից էր: Թագումի մեռնելուց յետոյ Մելիք-Շահնազարը բռնութեամբ խլեց կենդանի ա-

*) Մելիք-Միրզա-բէկ II-ը Մելիք-Բաղիի որդին էր, իսկ այդ վերջինը Մելիք-Յուսէինի հօրեղբայր Մելիք-Միրզա-բէկ I-ինի որդին էր:

*) Մելիք-Յովսէփը և Մելիք-Շահնազարը խորթ եղբայրներ էին. վերջինը ծնված էր Մելիք-Յուսէինի Անոնա-խաթուն անունով կնոջից, որը Տիզակի իշխան Մելիք-Աւան-խանի քոյրն էր, իսկ Մելիք-Շահնազարը ծնված էր Ջօհրա-խանումից, որը Նախիջևանի խանի աղջիկն էր, ազգով թիւրք: Մելիք-Յուսէինը նրան իբրև գերի բերեց Նախիջևանից, յետոյ ամուսնացաւ նրա հետ:

մուսնից նրա գեղեցիկ կինը Սօնայ անունով (որը Տիզակի իշխան Մելիք-Եսայու աղջիկն էր) և պըսակվեց նրա հետ։ Նոյն իսկ Սօնայի կենդանութեան ժամանակ Մելիք-Շահնազարը ամուսնացաւ իր հանգուցեալ կնոջ, Թագուհի, հարազատ եղբօր Մալայիկ անունով զատեր հետ, և այսպիսով մոցըրեց իր ընտանիքի մէջ մահմեդական բազմակնութիւնը։ Մելիքի այդ տեսակ վարմունքները սաստիկ վիրաւորեցին ժողովրդի կրօնական զգացմունքը և նրան ատելի դարձրին Ղարաբաղի միւս մելիքների մօտ։ Բայց նրա կատարած մի եղեռնագործութիւնը հրաւիրեց իր վրա բոլոր մելիքների վրէժխնդրութիւնը։

Մելիք-Շահնազարը փառասէր, յանդուգն և ոխերիմ մարդ էր. նա չը կարողացաւ համբերել, որ իր եղբայր Մելիք-Յովսէփը վարէր Վարանդայի իշխանութիւնը, թէև նա կարգված էր Նադիր-շահից։ Մի գիշեր յարձակվելով Մելիք-Յովսէփի տան վրա, իր ձեռքով սպանեց եղբօրը և նրա ամբողջ ընտանիքը կոտորել տուեց։ Կոտորածից ազատվեցաւ մի երեխայ միայն, փոքրիկ Սայի-բէկը, որին դայակը ծածուկ փախցրեց Խաչէն գաւառի Հասան-Ջալալեան Մելիք-Ալլահվերդու մօտ, որը երեխայի քեռին էր *)։

*) Աւետարանոց (Զանախչի) բերդը շատ անգամ եղել է հանդիսարան արիւնոտ գործերի։ Մենք նկարագրեցինք Մելիք-Յուսէին մեծի ժամա-

Սպանելով իր եղբօրը, Մելիք-Շահնազարը բըռնութեամբ իր ձեռքը ձգեց Վարանդայի իշխանութիւնը։ Բայց նրա եղեռնագործութիւնը սաստիկ բորբոքեց իր դէմ Ղարաբաղի միւս չորս մելիքների բարկութիւնը։ Նրանք միաբանվեցան Մելիք-Շահնազարից վրէժխնդիր լինելու համար։ Դրանք էին՝ Գիւլիստանի Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Իսուրը, Ջրաբերդի Մելիք-Իսրայէլեան Ալլահ-Ղուլի-սուլթանը, Խաչէնի Մելիք-Ալլահվերդին և Տիզակի Մելիք-Աւանեան Մելիք-Եսային։ Իրանց զօրքերով այդ չորս մելիքները դիմեցին դէպի Վարանդայ։ Մելիք-Շահնազարը ամրացաւ իր Աւետարանոց բերդի մէջ։ Պաշարումը երկար տեւեց, ձմեռը վրա հասնելով, բերդը չը կարողացան գրաւել, բայց

նակ տեղի ունեցած օսմանցիների կոտորածը այդ բերդում։ 1723 թ. օգոստոս 20-ին, Ղափանցի Ղանլու-Շաբան անունով հայ իշխանը 300 ձիաւորներով հիւր է գալիս Աւետարանոց բերդի Մելիք-Միրզա-բէկի մօտ (Մելիք-Բաղիի որդին)։ Զը նայելով, որ Մելիք-Միրզա-բէկը հին ոխ ունէր Ղանլու-Շաբանի հետ, այսու ամենայնիւ, սիրով ընդունում է նրան իր տանը, և նրա սվիտային որպէս հիւրեր բաժանում է իր գիւղացիների տներում։ Գիւղացիները պատուէր են ստանում, հէնց որ գիշերը մելիքի տնից լսելի կը լինի հրացանի ձայն, ամեն մարդ պատրաստ լինի իր հիւրին ըսպանելու։ Այսպիսով մի գիշերվայ մէջ կոտորում են բոլոր 300 ձիաւորներին, իրանց իշխանի հետ։ Դա մի և նոյն Մելիք-Միրզա-բէկն էր, որին Նադիր-շահը գլխատել տուեց։

Վարանդայի գիւղերի մեծ մասը աւարի առնելով, աւերակ դարձնելով, մէլիքները վերադարձան իրանց տեղերը, պայման դնելով, որ հետեւեալ գարունքին կրկին արշաւանք գործեն, Աւետարանոց բերդը կործանելու համար:

Փանահ-խանը այժմ հասաւ իր նպատակին: Ղարաբաղի մէլիքների մէջ սկսվեցաւ ներքին պատերազմ: Նա չտապեց օգուտ քաղել այդ հանգամանքներից:

Մէլիք-Շահնազարը ոչքան էլ յանդուգն, անվեղ մարդ լինէր, դարձեալ գիտէր, որ իր ուժերը չէր կարող հաւասարացնել բոլոր չորս մէլիքների անհամեմատ մեծ զօրութեանը: Այդ պատճառով նա սաստիկ անհանգստութեամբ սպասում էր դարնան արշաւանքին: Նրան պէտք էր մի դաշնակից, մի օգնական, և նա ձեռք մեկնեց իր հայրենիքի ոխերիմ թշնամուն—Ջուանշիրցի աւազակին...

Միւս մէլիքները աւելի կատաղեցան, երբ նկատեցին, որ Մէլիք-Շահնազարը միացաւ Փանահ-խանի հետ, որի չար դիտաւորութիւնները, Ղարաբաղի հայկական բոլոր իշխանութիւնները ոչնչացնելու մասին, ամենքին յայտնի էին:

Փանահ-խանը իր կողմից շատ ուրախ եղաւ, երբ մէլիքների միաբանութիւնը քանդված տեսաւ, երբ նրանցից մէկը, և ամենանշանաւորը, անցաւ իր կողմը:

Վաղուց նա դիտաւորութիւն ունէր մտնելու անմատչելի Ղարաբաղի սրտի մէջ, և մի յարմար դիրքի վրա ցանկանում էր մի ամուր բերդ հիմնել: Նրա Բայաթի և Ասկարանի բերդերը, ինչպէս տեսանք, հայոց մէլիքները ոչնչացրին:

«Ձեր Ջանախչին պաշտպանութեան համար խիստ անյուսալի դիրք ունի, ասաց Փանահ-խանը Մէլիք-Շահնազարին,—պէտք է որոնել մի աւելի ամուր դիրք, և ես մի այսպիսի տեղ ի նկատի ունեմ, որի վրա բերդ հիմնելով, կը լինենք այնուհետև բոլորովին ապահովված»...

Փանահ-խանը ցոյց տուեց Վարանդայի գաւառում մի տեղ, Գարդար գետի վրա, որը Մէլիք-Շահնազարի սեպհական կալուածքն էր, և բնութիւնը, իրաւ որ, այդ անմատչելի լեռնային բարձրաւանդակը ստեղծել էր ամուր բերդ լինելու համար: Երկու դաշնակիցները սկսեցին բերդի հիմնարկութիւնը: Մէլիք-Շահնազարը իր ձեռքով դրեց նրա առաջին քարը, որ իր և ամբողջ Ղարաբաղի մէլիքութիւնների գերեզմանը դարձաւ....

Մի կողմից բերդի կառուցումը առաջ տանելով, միւս կողմից մէլիքների հետ պատերազմ մղելով, երկու դաշնակիցները չուտով վերջացրին չինութիւնը. (1752) և մերձակայ Շոշի աւանի հայ բնակիչներին տեղափոխելով այնտեղ, բերդը կոչվեցաւ Շոշի կամ Շուշի:

Փանահ-խանը մտնելով Ղարաբաղի սրտի մէջ, իր դաշնակից Մէլիք-Շահնազարի աջակցութեամբ, ոչ միայն կարողացաւ պաշտպանվել միւս հայ մէլիքների յարձակումների դէմ, այլ իր իշխանութիւնը տարածեց և այն թիւրք ցեղերի վրա, որոնք առաջ չէին խոնարհվում նրան:

Ինքը Փանահ-խանը իր ծագումը ստացած լինելով աւելի աննշան և ստոր ցեղից, որպէս էին Սարուջալլուցիք, միւս աւելի զօրեղ և նշանաւոր ցեղերը (ջուանշիրցիք, քաբիրլուցիք և օթուզիքի՝ այսինքն եռեսուն և երկու կոչված ցեղը) արհամարհանքով էին նայում նրա վրա: Եւ մանաւանդ իրանց նահապետական սովորութիւններին խիստ հակառակ էր թւում, խոնարհվել մէկ միապետի հրամանի ներքոյ, որը պարսից խանի տիտղոս էր կրում: Բայց Մէլիք-Շահնազարի օգնութեամբ այդ բոլորին կարողացաւ հետզհետէ զսպել նա:

Իսկ հայոց մէլիքների վերաբերութեամբ դեռ վճռական քայլ չէր անում նա, աշխատում էր առանձնացնել նրանց, աշխատում էր երկպառակութիւն սերմանել նրանց մէջ, և փոքր առ փոքր նրանց ուժերը թուլացնել:

Սկսեց խաչէնի մէլիքութիւնից, որը մնացածներից աւելի մօտ էր Շուշի բերդին: Այստեղ ամենահին ժամանակներից իշխում էին Հասան-Ջալալեան իշխանների ժառանգները: Դրանք դարերի ընթացքում այնքան բազմացել էին, որ խաչէն

գաւառը ամենամանր կտորներով բաժանված էր այդ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում, որոնք բնականաբար շատ հաշտ չէին կարող լինել միմեանց հետ: Փանահ-խանը մտածեց ստեղծել այստեղ մի նոր մէլիքութիւն, նրանց բոլորին հետզհետէ ոչնչացնելու նպատակով: Նրան զօրավիգ եղաւ ինքը Մէլիք-Շահնազարը:

Մենք տեսանք, երբ Մէլիք-Շահնազարը սպանեց իր եղբօրը, Մէլիք-Յովսէփին, և բռնութեամբ գրաւեց Վարանդայի իշխանութիւնը, սպանվածի որդիներից մէկին դայակը փախցրեց խաչէն գաւառը և թաղցրեց իր քեռիների տանը: Մանուկի քեռին էր Հասան-Ջալալեան իշխան Մէլիք-Ալլահվերդին: Մտածելով, որ մի ժամանակ այդ մանուկը կը մեծանայ, և իր քեռիների օգնութեամբ վրէժխնդիր կը լինի իր հօր արեան համար, և գուցէ յետ կը խլէ հօր իշխանութիւնը,—Մէլիք-Շահնազարը վճռեց ոչնչացնել թէ մանուկին և թէ նրա քեռիներին: Փառասէր մէլիքը այդ ձեռնարկութեան մէջ իր առանձին հաշիւները ունէր, իսկ այդ հաշիւները նպաստաւոր էին Փանահ-խանի համար այն կողմից, որ նա խաչէնի մէլիքութիւնները ոչնչացնելով այնտեղ կը նշանակէր իր ցանկացած մարդուն և այսպիսով մի ամբողջ գաւառ իր ձեռքը կառնէր: Մէլիք-Ալլահվերդին բնակվում էր իր սեպհական ամրոցում, որ իր պապերից մէկի անունով կոչվում էր Ու-

լու-պապի բերդ *)։ Նա յայտնի էր որպէս քաջ և անպարտելի պատերազմող։ Երբ Փանահ-խանը, միանալով Մելիք-Շահնազարի հետ, իրանց հայ և թիւրք զօրքերով արշաւեցին նրա վրա, Մելիք-Ալլահվերդին այնպիսի մի սաստիկ ջարդ տուեց նրանց, որ երկու դաշնակիցները, հազիւ կարողացան իրանց կեանքը ազատել, փախչելով և մտնելով Շուշի բերդը։

Այդ ժամանակ Փանահ-խանը, Մելիք-Շահնազարի խորհրդով, գաղտնի կերպով կանչեց իր մօտ խնդիրիստան գիւղի տանուտէր Միրզա-խանին, որը Մելիք-Ալլահվերդուց կարդված, նոյն գիւղի կառավարիչն էր։ Խանը առաջուց իմացած լինելով տանուտէրի փառասիրական ձգտումները, խոստացաւ նրան, եթէ Մելիք-Ալլահվերդուն մի հնարքով կը բռնի և իր ձեռքը կը տայ, նրան ամբողջ Խաչէն գաւառի վրա մելիք կը կարդէ։

Միրզա-խանը, հրապուրված խանի խոստմունքներից, գիմեց Մելիք-Ալլահվերդու մօտ, յայտնեց նրան, թէ իրան յայտնի է, որ Փանահ-խանը աւելի մեծ պատրաստութիւններով յարձակվելու է նրա վրա, և թէ նրա սեփական ամրոցը այնքան յուսալի մի տեղ չէ, որի մէջ կարելի լինի պաշ-

*) Ուլու-պապի բերդը գտնվում է Խաչէն գետի մօտ, Քարամէջ կամ Օրախաչ գիւղում, Պլտակէսի սուրբ Գէորգ անունով մատուռի մօտ։ Այդ ամրոցին թիւրքերը կոչում են Բալլու-Կայեան։

պանվել թշնամու այս անգամվայ անգին զօրութեան դէմ, և խորհուրդ տուեց ամրանալ Կաչաղակաբերդի մէջ, որը անառիկ և անմատչելի դիրք ունէր։ Որպէս սատրապրեալ և պաշտօնեայ, Միրզա-խանը առաջարկեց իր պատրաստականութիւնը ամեն կերպով օգնելու իշխանին, աւելացնելով, թէ ինքը արդէն պատրաստած ունի Կաչաղակաբերդի մէջ մի քանի ամիսների համար պաշար, ուր նա կարող է ապահով կերպով պաշտպանվել թշնամու դէմ, եթէ այդ բերդը պաշարված կը լինի։ Նա իշխանին հրաւիրեց իր տունը, որ այնտեղից միասին գնան Կաչաղակաբերդը, որը շատ հեռու չէր Խնդիրիստանից։ Բայց նոյն գիշերը ընթրիքի ժամանակ, գաւառանը սենեակից դուրս եկաւ և իր եռեից կողպեց դուռը, իշխանին այնտեղ մնալ թողնելով։ Այդ միջոցին Փանահ-խանի և Մելիք-Շահնազարի մարդիկը, որ առաջուց պահված էին նրա տան մէջ, վրա հասան և կալանաւորեցին իշխանին։ Փանահ-խանը նրան տուեց դահիճների ձեռքը և գլխատեցին, նրա ամբողջ ընտանիքը կոտորել տուեց։ Այդ ժամանակ Մելիք-Շահնազարը սպանել տուեց իր եղբօր որդի փոքրիկ Սայի-բէկին, որ նոյն ընտանիքի մէջ պահված էր։ Եղեռնագործը իր եղբօր արեան մէջ շաղախված ձեռքերը թաթախեց դժբախտ գաւակի արեան մէջ...

Փանահ-խանը կատարեց իր խոստմունքը. դա-

սաճան Միրզա-խանին կարգեց Խաչէնի վրա մէլիք (1755) և այն օրից Հասան-Ջալալեան իշխանների տիրապետութիւնը համարեա թէ ընկաւ։ Թէ ինքը Մէլիք-Միրզա-խանը և թէ նրա ժառանգները (Մէլիք-Ալլահվերդին *) և Մէլիք-Ղահրամանը) հաւատարմութեամբ ծառայեցին Շուշիի խաներին, և կտրվելով հայոց մէլիքների դաշնակցութիւնից, անթիւ վնասներ հասցրին Ղարաբաղի հայոց իշխանութիւններին։

Եւ այսպէս Ղարաբաղի հինգ մէլիքութիւններից երկուսը, Վարանդան և Խաչէնը անցան Փանահ-խանի կողմը։

XII

Մնում էին երեք մէլիքութիւններ՝ Գիւլիստանը, Ջրաբերդը և Տիզակը։

Գիւլիստանում տիրում էր Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Իսուրը, Ջրաբերդում տիրում էր Մէլիք-Իսրայէլեան Ալլահ-Կուլի-սուլթանը, իսկ Տիզակում տիրում էր Մէլիք-Ասանեան Մէլիք-Եսային։

Տեսնելով, որ մի կողմից Մէլիք-Շահնազարը իր բերդը, Շուշին, պարգևեց Փանահ-խանին և նրա ամենահաւատարիմ դաշնակիցը դարձաւ, միւս կողմից, Խաչէնում մի նոր մէլիքութիւն կազմվեցաւ, որը նոյնպէս մահմեդական խանի

*) Այդ Մէլիք-Ալլահվերդուն պէտք չէ շփոթել Հասան-Ջալալեան Մէլիք-Ալլահվերդու հետ։

դաշնակից եղաւ,—վերոյիշեալ երեք մէլիքները ոչ միայն չը վնասեցան, այլ իրանց միացած ուժերով սկսեցին սաստիկ պատերազմներ մղել Փանահ-խանի և նրա հայ դաշնակիցների հետ։ Այդ արիւնահեղ պատերազմները, որպէս կը տեսնենք, տեսեցին ամբողջ քսան տարի, որոնք խիստ զգալի վնասներ պատճառեցին Ղարաբաղին։

Վերջը Փանահ-խանը անճար մնալով, մտածեց հաշտութիւն խօսել Ալլահ-Կուլի-սուլթանի, Մէլիք-Իսուրի և Մէլիք-Եսայու հետ։ Խաղաղութեան պայմանների վրա բանակցելու համար որոշվեցաւ ոչ թէ Շուշի բերդը, այլ մի չէզոք տեղ՝ Ամարասայ վանքը։ Ջրաբերդի Ալլահ-Կուլի սուլթանը ուղարկվեցաւ հայոց դաշնակից մէլիքների կողմից իբրև հաւատարմատար Ամարասայ վանքը։ Այնտեղ եկաւ և Փանահ-խանը իր հաւատարիմ Մէլիք-Շահնազարի հետ։

Այդ միջոցներում Փանահ-խանի մօտ մի և նոյն վանքում տեսութեան է գալիս Նախիջևանի Հէյդար-Կուլի-խանը։ Երբ նրան ներս են տանում, Փանահ-խանի մօտ նստած է լինում հայոց մէլիքների հաւատարմատարը՝ Ալլահ-Կուլի սուլթանը։ Տեսնելով չքեղ կերպով հագնված, հսկայատիպ սուլթանին, Նախիջևանի խանը շփոթվում է, և կարծելով, թէ այդ գեղեցիկ տղամարդը լինելու է ինքը Փանահ-խանը, ողջունում է նրան և ամենայն

խոնարհութեամբ սկզբից նրան է գլուխ տալիս։ Բայց յետոյ, երբ հասկացնում են նրան իր սը-խալը, նա յիշեցնում է Փանահ-խանին պարսից երևելի բանաստեղծի, Սաադիի խօսքը. «Տասը դերվիշներ կարող են մի փալասի կտորի վրա պառկել, բայց երկու թագաւորներ չեն կարող մի աշխարհի մէջ հաշտ ապրել»....

Այդ խօսքերով նենգաւոր նախիջևանցին կամեցաւ հասկացնել Փանահ-խանին, թէ նրա իշխանութիւնը չէ կարելի ապահովված համարել, մինչև որ Ղարաբաղում կը գտնվեն այս տեսակ նշանաւոր հայ պետեր։ Փանահ-խանը, արդարև, դաւաճանեց իր պայմանին. Ալլահ-Կուլի սօլթանին կալանաւորեց, տարաւ Շուշի բերդում բանտարկեց և մի քանի օրից յետոյ գլխատել տուեց (1756)։ Այսպէս վարվեցաւ իր բարերարի հետ, որի մօտ առաջ ծառայում էր նա և որը ազատեց նրա կեանքը Նադիր-շահի դահիճների ձեռքից....

Այդ անցքը, որի խակութիւնը չէ ուրանում և պարսից պատմութիւնը, Ղարաբաղի ժողովրդական աւանդութիւնների մէջ լեգենդական ձև է ստացել։ Մինչև այսօր չեն մոռացվել ժողովրդի բերանում այն երգերը, որ հայ կալանաւորը երգում էր իր բանտի մէջ։ Նա կոչում էր իր քաջ եղբօրը Մելիք-Աթամին, նա կոչում էր իր անպարտելի նիզակակցին՝ Դալի-Մահրասային, յորդորում էր Շուշին քարուքանդ անել, արիւնով աղախել նրա մոխիրն ու հողը, և իրան ազատել բանտից։ Դրանցից և ոչ մէկը չէ յայտնվում. հայի ձայնին օգնութեան է հասնում սիրող կինը. նա Փանահ-խանի հարեմի ամենագեղեցիկն էր։ Գիշերը, կալանաւորին ընթրիք տանելու ժամանակ, սիրահարված գեղեցկուհին թագցնում է փլաւի մատուցարանի մէջ բանտի և նրա երկաթեայ ոտնակապերի բանալիները, որ նա բաց անէ և փախչէ։ Բայց հսկան պատասխանում է, հայոց քաջերը փախչելու սովորած չեն. եթէ ինքը ցանկանայ, այդ բանալիներին կարօտութիւն չունի։ Եւ նա զօրաւոր ձեռքով փշրում է իր շղթաները, և նրանց կտորտանքը լցնելով փլաւի մատուցարանի մէջ, յետ է ուղարկում, ասելով. «դաւաճանութիւնը կը պատժվի... իր արիւնը առանց վրէժխնդրութեան չի մնայ»...

Ալլահ-Կուլի սօլթանի աղէտալի մահից յետոյ Ջրաբերդի մելիքութեան կառավարութիւնը անցաւ նրա կրտսեր եղբօր՝ Մելիք-Աթամի ձեռքը։ Դա իր բոլոր յատկութիւններով շատ նման էր իր քաջ եղբօրը։ Մանկութեան հասակից իրրև պատանդ պահված լինելով Դաղստանի խոսրով սուլթանի մօտ, Մելիք-Աթամը վարժվեցաւ տեղային լեռնարնակների հերոսական յատկութիւնների մէջ։ Նրան ազատեց այնտեղից Նադիր-շահը իր Դաղստանի արշաւանքի ժամանակ։

Զրկելով Զրաբերդը իր հզօր իշխանից, Փանահ-խանը կարծեց դաշնակից մելիքների ուժերը բոլորովին թուլացած, և նա յանդգնաբար հրաման դրեց Գիւլիստանի Մելիք-Իսուբին, բացարձակ կերպով պահանջելով նրանից, որ հպատակութիւն ընդունէ: Այդ ժամանակն էր, որ Մելիք-Իսուբի որդի Մելիք-Բէգլար II-ը, որը սաստիկ զոռոզ և դիւրաբորբոք երիտասարդ էր, թոյլ չը տուեց իր հօրը պատասխանելու, ասելով, թէ ինքը կը տայ Փանահ-խանի պատասխանը: Նա իր սուրը բռնելով խանի պատգամաւորի գլխի վրա, ստիպեց նրան կուլ տալ բերած հրամանագիրը: Երբ խեղճ պատգամաւորը սարսափելով կուլ տուեց թղթի վերջին պատառը, երիտասարդը ասաց նրան. «Հիմա գնա, ինչ որ կերար այստեղ, նրա արտադրութիւնը... կը լինի Փանահ-խանի պատասխանը» *)...

Այդ անցքերից յետոյ աւելի սաստիկ կերպով բորբոքվեցաւ պատերազմը Փանահ-խանի և դաշնակից մելիքների մէջ: Վարանդայի Մելիք-Շահնազարը և Խաչէնի Մելիք-Միրզախանը, ինչպէս առաջ, նոյնպէս և այժմ հաւատարիմ մնացին հայոց ոխերիմ խանին: Ոչ թէ միայն իրանց խորհուրդներով, այլ շատ անգամ իրանց զօրքերով

*) Այդ պատմական փաստը չէ մոռացված և «Ղարաբաղի Աստղագէտը» կոչված վէպի երկրորդ հատորի IX գլխում:

օգնում էին նրան: Բայց չը նայելով այդ բոլորին, դաշնակից մելիքները (Գիւլիստանի Մելիք-Իսուբը, Զրաբերդի Մելիք-Աթամը և Տիղակի Մելիք-Եսային) այն աստիճան նեղութեան մէջ էին դրել Փանահ-խանին, որ նրա Շուշի բերդը մշտական պաշարման դրութեան մէջ էին պահում:

Մինչև այսօր առակ է դարձել Ղարաբաղի ժողովրդի մէջ, թէ Թիւլի-Արզումանը, Դալի-Մահրասան և Զալազան-իւղբաշին ամբողջ եօթն տարի թոյլ չը տուեցին, որ մի թուրք անցկենար Մաղէ-կամուրջից *) դէպի Զրաբերդի և Գիւլիստանի կողմերը:

Յիշեալ երեք անձնաւորութիւնները, երեք հերոսներ են, որոնց դեռ ժողովուրդը չէ մոռացել: Ես աւելորդ չեմ համարում ծանօթացնել նրանց մեր ընթերցողներին:

Դալի-Մահրասայ թուրքաց լեզուով նշանակում է գիժ աբեղայ: Եւ իրաւ, այդ մարդը աբեղայ էր, Զրաբերդի Եղիշէ առաքելոյ վանքի միաբան: Ամեն ուխտաւոր և այսօր կարող է տեսնել յիշեալ վանքում այն բարձր աշտարակը, որի մէջ, առանձնացած վանականների աղօթող միաբանութիւնից, բնակվում էր «գիժը»: Նրա իսկական անունը Աւագ վարդապետ էր, բայց ժողովուրդը նրան դալի (գիժ) տիտղոսը տուեց: Մի այսպի-

*) Մաղէ-կամուրջ կոչվում է Գարդար գետի վրա գտնված կամուրջը Շուշի բերդի մօտ:

ոմ տեղում կրում էին արեւելքի տան և վեցերորդ դարու հերոսը՝ Քօր օղլին և նրա խմբի մէջ գտնված քաջերը. դրանք կոչվում էին Քօր-օղլու դալիներ (դժեր)։

Դալի-Մահրասան Ղարաբաղի հայոց Քօր-օղլին էր. ժողովուրդը դուցէ մինչև յաւիտեան կը յիշէ այն բոլոր հրաշքները, որ կատարել է նա իր կռիւների մէջ։ Երբ նստում էր իր նշանաւոր մոխրագոյն (բօղ) նժոյգի վրա, և կայծակի նման նետվում էր դէպի պատերազմի դաշտը, նրա ահարկու, որոտալից ձայնը բաւական էր թշնամուն սարսափեցնելու համար։ Եկեղեցու մոլեռանդութիւնը պատժեց դիւ արեղային իր կատարած արիւնհեղութիւնների համար։ Սիմոն կաթողիկոսի ժամանակ նրան տարան Էջմիածին և բանտարկեցին սառցատան մէջ, որ ապաշխարէ։ Մի օր իր բանտի մէջ լսեց նա, որ վանքում ինչ որ աղմուկ և իրարանցում է տիրում։ Նրա հարցին պատասխանեցին, թէ Ջալալի քրդերը եկել վանքի անասունները թալանեցին, հիմա վոտանդ կայ, որ վանքն էլ կողոպտեն։—Կարող էք տալ ինձ մի ձի և մի քանի զէնքեր, ասաց ապաշխարողը։ Երբ նրա խնդիրքը կատարվեցաւ, նա նստեց ձին և նետվեցաւ Ջալալիների ետեից։ Մի քանի ժամից յետոյ վերադարձաւ նա, յետ բերելով քրդերի տարած աւարը։ Այդ օգուտը վանքին տալուց յետոյ, նրան արձակեցին, խոստումնք առնելով, որ այլ

ևս մարդասպանութիւն չանէ։ Բայց նա չը կատարեց իր խոստումնքը։ Հայրենիքի թշնամիներին սպանելը նա մեղք չէր համարում, և շարունակում էր մասնակցել մելիքների բոլոր պատերազմների մէջ։ Միանգամ Գանձակ քաղաքի մօտ, լեզգիների հետ պատերազմելու ժամանակ, գիշերը վրա հասաւ։ Նա կռիւից յոգնած, նստել էր մի գերեզմանաքարի վրա, որ փոքր ինչ հանգստանայ։ Նրա շուրջը ծածկված էր դիակներով, որ ընկել էին իր ձեռքով։ Այդ միջոցին վիրաւոր լեզգիներից մէկը, որի շունչը դեռ չէր կտրված, ատրճանակը բարձրացրեց և գնտակով զարկեց նրան։ Քաջի մարմինը թաղվեցաւ Գանձակի մայր եկեղեցու դաւթում։

Դրժի հետ ծանօթացանք, հիմա անցնենք Թիւլի-Արզումանին։

Թիւլի թիւրքաց լեզուով նշանակում է աւազակ, բայց ոչ այն տեսակ մանր աւազակներից, որոնք գիշերը ծածուկ կերպով մտնում են քնած քաղաքացու տունը և կողոպտում են նրան։ Թիւլին բացարձակ կերպով է գործում. օր-ցերեկով քարաւաններ, գիւղեր և քաղաքներ է կողոպտում։ Այդպէս էր և Արզումանը։ Նա Մելիք-Աթամի հօր (Մելիք-Իսրայէլի) հովուի որդին էր, մանկութեան օրերում ոչխարներ էր արածացնում, իսկ յետոյ Մելիք-Աթամի ընտիր զօրապետներից մէկը դարձաւ։

Փանահ-խանը այն ատիճան նեղված էր Թիւլի-Արզումանից, որ մի հնարքով նրա հօրը, Սարգսին, բռնել տուեց, տարաւ Շուշի բերդում իրրև պատանդ պահեց, դուցէ դրանով ազատվէր որդու հասցրած վնասներից: Մի օր խանը ասաց Սարգսին.—Խրատիր քո որդուն, որ դադարէ չարագործութիւնից. նա Ղարաբաղի երկիրը ամբակ դարձրեց. Մաղէ-կամուրջը թողեց կարօտ մարդիկների անցուդարձից:—Ես Արզուման անունով որդի չունեմ, պատասխանեց ծերունի հայրը սառնասրտութեամբ:—Ինչպէս չունես, հարցրեց խանը բարկանալով.—միթէ այն արիւնարբու Արզումանը, որ իմ երկրները կողոպտում է, որ իմ չինականների անները հրդեհում է, որը լինձ ամեն օր հանգստութիւն չէ տալիս, միթէ այդ աւազակը քո որդին չէ:—Այո, իմ որդին չէ, պատասխանում է դառնացած ծերունին,—եթէ նա իմ որդին լինէր, քեզ մինչև այսօր կենդանի չի պիտի թողնէր և քո բերդի ամրակները քո գերեզմանը պիտի դարձնէր...

Խանը հրամայեց իսկոյն դլխատեցին յանդուգն ծերունուն: Իսկ Արզումանը սպանվեցաւ Գանձակի պաշարման ժամանակ, որի մանրամասնութիւնները կը տեսնենք յետոյ:

Ջալաղան-իւղբաշու պատմութիւնը կարճ է. նա բռնանդակվում է հէնց իր մականունի մէջ, որ ժողովուրդը տուել էր նրան: Դա բառացի թարգ-

մանութեամբ նշանակում է յափշտակող կամ ապատակող հարիւրապետ: Եւ իրաւ, նա աւելի մի աւազակապետ էր քան թէ զօրապետ: Մինչև այսօր Ջրաբերդի գաւառում, Երիցմանկանց վանքի հանդէպ, մի նեղ ձորի մէջ, որի երկու կողմից բարձրանում են ահագին անտառապատ լեռներ, Թըրդի գետի ափի մօտ ցոյց են տալիս մի հին ամրոցի աւերակներ: Այստեղ էր բնակվում «յափշտակող և ապատակող հարիւրապետը:» Նրա իսկական անունը յայտնի չէ. ժողովուրդը իր սիրելի հերոսին կոչում էր իր արհեստի անունով: Այն ևս յայտնի չէ, թէ որպիսի վախճան ունեցաւ այդ քաջը: Միայն պատմում են, թէ դա էր այն պատգամաւորներից մէկը, որոնք անդադար դիմում էին դէպի ռուսաց արքունիքը և իրանց հայրենիքի փրկութեան համար օգնութիւն էին խնդրում: Երբ տեսաւ դիպլոմատիան չօգնեց, ըսկըսեց գործել սրով:

XIII.

Հայոց դաշնակից մելիքները նկատեցին, որ Փանահ-խանին իսպառ ոչնչացնելու համար, և նրա կողմնակից երկու հայ մելիքներին (Մելիք-Շահնազարին և Մելիք-Միրզախանին) պատժելու համար պէտք էր արտաքին ուժերից ևս օգուտ քաղել:

Երբ Պարսկաստանից եկաւ Ղարաբաղի կողմերը ուրմէցի օվչար Ֆաթալի-խանը (1761) Գիւ-

լիստանի Մելիք-Իսուբը և Ջրաբերդի Մելիք-Ա-թամը միացան նրա հետ: Այդ Ֆաթալի-խանը Նադիր-շահի սիրելի և քաջ զօրավարներից մէկն էր *): Շահի մահից յետոյ, Պարսկաստանում յուզված խռովութիւնների ժամանակ, Ֆաթալի-խանը սրի ուժով հնազանդացրեց ամբողջ Ար-պատականը, յետոյ արշաւեց դէպի Ղարաբաղի կողմերը: Միանալով հայոց մելիքների հետ, նա պաշարեց Շուշի բերդը: Փանահ-խանը և Մելիք-Շահնազարը առժամանակ կարողացան քաջու-թեամբ պաշտպանվել, բայց յետոյ անճարացած, ստիպված եղան անձնատուր լինել: Ֆաթալի-խա-նը մեղանչեց այն պայմանի դէմ, որ դրել էր ի-րան օգնող երկու մելիքների՝ Ա թամի և Իսուբի հետ: Այդ պայմանը կայանում էր նրանում, որ Ֆաթալի-խանը պիտի բաւականանար միայն Շու-շի բերդի կողոպուտով, իսկ Փանահ-խանին պիտի յանձնէր Մելիք-Ա թամի և Մելիք-Իսուբի ձեռքը, որպէս կամենային, այնպէս վարվէին նրա հետ: Բայց նա ստանալով Փանահ-խանից տասն հազար թուման փող, և նրա որդի երիտասարդ Իբրահիմ-աղային պատանդ առնելով, իր հետ տարաւ Պարս-կաստան:

*) Դա մի և նոյն օվշար (ցեղի անուն է) Ֆա-թալի-խանն է, որ Տաթևի վանքը կողոպտեց (1762) մի մասը աւերակ դարձրեց և Տաթևի վա-նահայր Յովհաննէս եպիսկոպոսին սպանել տուեց:

Այդ պարտութիւնը երկար մոռանալ չը կարո-ղացաւ Փանահ-խանը, պահելով իր սրտում այն ոխը, որ եթէ հայոց մելիքները չօգնէին, պարսիկ խանը չէր կարող գրաւել իր բերդը և իր որդուն որպէս գերի տանել Պարսկաստան: Այդ անց.քը աւելի դրդռեց Փանահ-խանի թշնամութիւնը դէ-պի հայոց դաշնակից մելիքները և նորանոր կռիւ-ների առիթ տուեց:

Հայոց դաշնակից մելիքներին հարկաւոր էին նոր ուժեր: Պէտք է ի նկատի առնել, որ Ղարա-բաղի մելիքութիւնների աշխարհագրական բաժա-նումները այնպէս էին դասաւորված, որ երեք դաշնակից մելիքները խիստ դժուարութեամբ կա-րողանում էին միանալ և ընդհանուր ուժերով դէմ դնել թշնամուն: Որպէս մեզ յայտնի է, դաշ-նակից երեք մելիքութիւնները՝ Գիւլիստանի, Ջը-րաբերդի և Տիղակի մելիքութիւններն էին: Գիւ-լիստանը և Ջրաբերդը սահմանակից էին և այդ պատճառով կարող էին իրանց ուժերը միացնել, իսկ Տիղակը իր աշխարհագրական դիրքով բա-ժանված էր այդ երկու գաւառներից: Տիղակի և յիշեալ երկու գաւառների մէջտեղում ընկած էին՝ Խաչէնի մելիքութիւնը, Շուշի բերդը և Վարան-դայի մելիքութիւնը, որոնք կապված էին Փանահ-խանի հետ: Ուրեմն թշնամին մտել էր դաշնակից-ների մէջտեղում: Այդ էր պատճառը, որ Գիւլիս-տանի և Ջրաբերդի մելիքները շատ օգուտ չէին

կարողանում քաղել իրանցից անջատված Տիզակի մելիքից, որը այդ ժամանակ Մելիք-Եսային էր։

Գիւլիստանի Մելիք-Իսուրը և Զրաբերդի Մելիք-Աթամը դիմում են վրաց իշխան Հերակլէի հայր Թէյմուրազին, առաջարկում են միանալ նրա հետ, Փանահ-խանի իշխանութիւնը ոչնչացնելու համար, խոստանում են, որ իրանք ևս պատրաստ կը լինեն ամեն մի հարկաւորած դէպքում օգնել վրաց իշխանին, որպէս հաւատարիմ դաշնակիցներ։ Թէյմուրազը ընդունում է հայոց մելիքների առաջարկութիւնը, որովհետև ինքն ևս թշնամութիւն ունէր Փանահ-խանի հետ։ Նա հաւաքում է վրացիների, օսերի, խևսուրների և այլ լեռնացիների ահագին խառնիճաղանճ բազմութիւն, արշաւում է դէպի Ղարաբաղի կողմերը (1762)։ Մելիք-Աթամը և Մելիք-Իսուրը իրանց զօրքերով միանում են նրա հետ։ Ասկարանի աւերակների *) մօտ բանակ է դրվում. հայոց մելիքները մատակարարում են իրանց դաշնակից հիւրերի բոլոր պաշարեղէնները։

Այդ միջոցին Փանահ-խանը նոյնպէս անգործ չէ մնում. նա ամրացնում է իր բերդը՝ Շուշին, օգնութեան է կանչում իր երկու հաւատարիմներին՝ Մելիք-Շահնազարին և Մելիք-Միրզախանին, ո-

*) Ասկարանի աւերակները Շուշի բերդից մօտաւորապէս 30 վերստ հաղիւ հեռաւորութիւն ունեն։

բոնք իրանց ուժերով միանում են նրա հետ։

Ճակատամարտը կատարվում է Գարդար գետի ափերի մօտ, Ասկարանի աւերակներից փոքր ինչ հեռու։ Փանահ-խանի զօրքերը ջարդվում են և ինքը փախչում է դէպի Պարսկաստան։ Բայց երկու քաջեր՝ Դալի-Մահրատան (Աւագ վարդապետը) և Թիւլի-Արզումանը, փախստականին թուղափիրինի կամուրջից *) բռնելով, յետ են բերում։

Մելիք-Շահնազարը յաղթվելուց յետոյ փախչում է և ամրանում իր Աւետարանոց բերդում. Մելիք-Միրզախանն էլ նրա մօտ ապաստան է գտնում։ Այդ միջոցին հայոց և վրաց միացած ուժերը պաշարում են Աւետարանոց բերդը, և մի քանի օրվայ ընդդիմադրութիւնից յետոյ, գրաւում են նրան։ Մելիք-Շահնազարը և Մելիք-Միրզախանը գերի են ընկնում։ Աւետարանոց բերդը աւերակ է դառնում. այդ երկու մելիքների և Փանահ-խանի երկրները բոլորովին աւարի են առնում, հրդեհում են և ամեն ինչ ոչնչացնում են։

Այդ բոլորից յետոյ Թէյմուրազը յիշեալ երկիրների իշխանութիւնը տալով Մելիք-Աթամին և Մելիք-Իսուրին, կամենում է վերադառնալ դէպի Վրաստան, Փանահ-խանին, Մելիք-Շահնազարին և Մելիք-Միրզախանին իր հետ տանելով որպէս գերիներ։ Բայց հայոց դաշնակից մելիքները, Թէյմու-

*) Երասխ գետի վրա։

բազի հետ սկզբից դրած պայմանի համեմատ, պահանջում են, որ Փանահ-խանին և յիշեալ երկու մելիքներին իրանց ձեռքը տայ, որպէս կամենան, այնպէս վարվին նրանց հետ, իսկ ինքը պէտք է բաւականանայ միայն պատերազմական աւարով: Թէյմուրազը կամենում է նոյն խաբէութիւնը գործ դնել իր դաշնակիցների հետ, ինչ խաբէութիւն որ գործ դրեց օվշար Ֆաթալի-խանը: Նա բացարձակ կերպով չէ մերժում Մելիք-Ադամի և Մելիք-Իսուբի պահանջը, բայց զանազան պատրուակներով յետաձգում է, մինչև իր զօրքերի և գերիների հետ դուրս է գալիս Ղարաբաղի սահմաններից:

Մելիք-Ադամը և Մելիք-Իսուբը հասկանում են, որ վրաց ընչաքաղց իշխանը դիտաւորութիւն ունի մեծագումար փրկանք ընդունել Փանահ-խանից և նրա երկու մելիքներից, և այնուհետև նրանց բաց թողնել: Այդ առիթ է տալիս սաստիկ հակառակութեան, հայ և վրաց դաշնակցութիւնը քանդվում է, և Մելիք-Ադամը ու Մելիք-Իսուբը վիրաւորված բաժանվում են Թէյմուրազից:

Բայց Մելիք-Ադամը և Մելիք-Իսուբը այն տեսակ մարդիկներից էին, որ չէին կարող անպատիժ թողնել խաբեբային: Նրանք իսկոյն դիմում են Շիրվանի կառավարիչ Հաջի-Զէլէբի *) անունով

*) Հաջի-Զէլէբին ծագումով հայ էր: Տասն և եօթերորդ դարու վերջերում, Շիրվանի Ղաբալա

խանին և առաջարկում են նրան իրանց դաշնակցութիւնը, միանալու միասին վրաց իշխանի դէմ: Այդ Հաջի-Զէլէբին հաշտ էր հայոց մելիքների հետ. մենք տեսանք, դեռ մի քանի տարի առաջ նա միացաւ Մելիք-Ադամի և Մելիք-Իսուբի հետ և միասին քանդեցին Փանահ-խանի Ասկարան անունով բերդը: Բայց նա սաստիկ ատելութիւն ունէր դէպի վրացիները, այդ պատճառով սիրով

կոչված գաւառի Սօղութլու գիւղում բնակվում էր Բարսեղ անունով մի քահանայ, որին թիւրքերը կոչում էին «զարա-քէշիշ» (սև քահանայ): Դա գաղթական էր Ղարաբաղի Խաչէն գաւառից և տեղային մելիքների տոհմից էր: «Սև քահանան» իշխանական փառասիրութիւն ունէր, դիմեց Սպահան պարսից շահից մելիքութեան ֆիրման ստացաւ: Բայց նա ունէր մի հակառակորդ Մելիք-Մուհամմէտ անունով Ղարալա գաւառի Ղուրթ-զաշին գիւղում, որը թոյլ չը տուեց «սև քահանայի ստացած ֆիրմանը գործ դրվէր: Այդ Մելիք-Մուհամմեդը, ինչպէս երևում է, նոյնպէս հայոց ծագումից էր, բայց մահմեդականութիւն ընդունած: «Սև քահանան» նոյնպէս ընդունում է մահմեդականութիւն, որ կարողանայ իր ֆիրմանը գործ դնել: Բայց հակառակորդը աւելի զօրաւոր է լինում և քահանայի կրօնափոխութիւնը անցնում է ապարդիւն: Սև քահանայի որդին էր Ղասաբ-Ղուրբանալին, որը մի հասարակ մսավաճառ էր: Իսկ այդ հասարակ մսավաճառից ծնվեցաւ Հաջի-Զէլէբին, որը Շիրվանի զօրաւոր խաների նախահայրն եղաւ:

ընդունեց Մելիք-Աթամի և Մելիք-Իսուբի առաջարկութիւնը:

Մինչև Հաջի-Զելեբիի կուր գետը անցնելը, մինչև հայոց երկու մելիքների հետ միանալը, կատարվեցաւ մի այլ անցք: Վրաց իշխան Թեյմուրազը Գանձակի մօտից անցկենալու ժամանակ, նրա զօրքերը կողոպտում էին ճանապարհի վրա պատահած գիւղերը: Նրա առաջը դուրս եկաւ տեղային իշխան Շահվերդի-խանը, երկուսի մէջ սաստիկ կռիւ ծագեց: Շահվերդի-խանը գերի բռնվեցաւ: Այդ միջոցին վրա հասաւ Հաջի-Զելեբին հայոց երկու մելիքների հետ: Մի թեթև ճակատամարտից յետոյ, որ կատարվեցաւ Շեյխի-Նիզամի կոչված տեղում, վրացիները յաղթվեցան, և թողնելով իրանց յափշտակած բոլոր աւարը, սկսեցին փախչել դէպի Թիֆլիս: Հայոց և Հաջի-Զելեբիի զօրքերը հետամուտ եղան, հալածեցին նրան մինչև Սընըզի կամուրջը, անցան Ղազախի և Շամշադինի գաւառները, և ամեն տեղ թալանելով, յետ դարձան:

Բայց այն, ինչ որ հայոց մելիքների ամենագլխաւոր ցանկութիւնն էր, դժբախտաբար չը կատարվեցաւ: Նրանք չը կարողացան ձեռք ձգել ոչ Փանահ-խանին, ոչ Մելիք-Շահնազարին և ոչ էլ Մելիք-Միրզախանին: Որովհետև մինչև նրանց հասնելը, Թեյմուրազը յիշեալ գերիներից մեծ գումար ստանալով, բաց էր թողել: Հայոց մելիքնե-

ը կարողացան ազատել միայն Գանձակի Շահվերդի-խանին, և այդ երախտիքը ապագայում մեծ օգուտ ունեցաւ, որովհետև, որպէս պիտի տեսնենք յետոյ, Գանձակի խանների և հայոց մելիքների մէջ կազմվեցաւ սերտ բարեկամական յարաբերութիւն: Գանձակի բերդը դարձաւ հայոց մելիքների և նրանց ժառանգների ապահով ապաստարան. ամեն մի տագնապի և դժուարին դէպքերի ժամանակ այստեղ էին պատսպարվում:

XIV

Գանձակի Շահվերդի-խանը *), բացի վերոգրեալ պատճառներից, վաղուց արդէն երախտապարտ էր Մելիք-Աթամին և նրա լաւ բարեկամը: Երբ Շահվերդի-խանի հայրը մեռաւ, նրա եղբայրը, Մամատ-խանը, կամենում էր տիրանել Նրան Գանձակի խանութիւնը գրաւելու համար: Այդ միջոցին Շահվերդի-խանը փախաւ Զրաբերդ Մելիք-Աթամի մօտ և իր կեանքը ազատեց: Յետոյ Մելիք-Աթամը հայոց զօրքերով նրան տարաւ Գանձակ, և Մամատ-խանին խնդրել տալով, Շահվերդի-խանին հաստատեց իր հօր իշխանութեան մէջ: Այդ օգնութիւնը չը մոռացաւ Շահվերդի-խանը, չը մոռացաւ և նրա որդի Զաւատ-խանը Մելիք-Աթամի ժառանգ Մելիք-Մելչումի վերաբերու-

*) Շահվերդի-խանը Ուզուրլու-խանի որդին էր:

թեամբ, որպէս պիտի տեսնենք մեր պատմութեան ընթացքում:

Իսկ Մելիք-Իսուբը, որպէս մեր ընթերցողին յայտնի է, մօր կողմից տոհմակից էր Շահվերդի-խանին: Մելիք-Իսուբի մայրը, Ղամար-Սուլթանը, Շահվերդի-խանի եղբօր աղջիկն էր, քրիստոնէութիւն ընդունած: Նրա պատմութիւնը յիշեցինք մեր յօդուածի սկզբներում:

Թէյմուրազի հետ ունեցած պատերազմներից յետոյ, Մելիք-Աթամը և Մելիք-Իսուբը առժամանակ մնացին Գանձակում: Շահվերդի-խանը նրանց հիւրասիրեց իր մօտ: Շահվերդի-խանը բարեսիրտ մարդ էր, որպէս առհասարակ եղել են Գանձակի խանները: Նա ծագումով թիւրք չէր, այլ պարսիկ էր. պարսիկները համեմատաբար աւելի բարի են եղել դէպի քրիստոնեաները, քան թէ վայրենի, մանգոլական թիւրքերը: Իր սահմանակից և հեռաւոր խանների մէջ (որպէս էին Շաքիի, Շիրվանի, Շուշիի, Դէրբենդի, Բագուի և այլ խանները) Շահվերդի-խանը աւելի բարձր դիրք ունէր և ձայն. նա պարսից կառավարութիւնից ճանաչված էր որպէս բէգլէրբէգի, այսինքն իշխանների իշխան:

Շահվերդի-խանը կամեցաւ հաշտեցնել Մելիք-Աթամին և Մելիք-Իսուբին Փանահ-խանի հետ: Քանանամեայ անընդհատ պատերազմները, որոնք այնքան արեան և դժբախտութիւնների պատճառ դարձան, մաշել էին երկու կողմերի ուժերն ևս:

Ժողովուրդը բոլորովին ձանձրացրել էր շարունակ կռիւներից, հանգստանալ էր ուզում: Այդ էր պատճառը, որ Մելիք-Աթամը և Մելիք-Իսուբը հաճութեամբ ընդունեցին Շահվերդի-խանի առաջարկութիւնը: Հաշտութեան գլխաւոր պայմանները դրանք էին, որ Փանահ-խանը տէր լինի Շուշի բերդին, առանց իրաւունք ունենալու միջամտել մելիքների երկրի և հպատակների գործերի մէջ. եթէ հարկաւոր լինի պատերազմ արտաքին թշնամիների հետ, պէտք է վճռվի ընդհանուր համաձայնութեամբ. Փանահ-խանը ինքնագլուխ ոչ ոքի հետ պատերազմելու իրաւունք չի պիտի ունենայ. հայոց մելիքների երկրներից հաւաքված հարկերը պէտք է գործ դրվին տեղային պէտքերի համար. Փանահ-խանը Ղարաբաղի մէջ նոր նուաճումներ անելու համարձակութիւն չի պիտի ունենայ և այլն:

Փանահ-խանը, քանի կենդանի էր, պահպանեց խաղաղութեան այդ պայմանները: Նրա մահից յետոյ որդին, Իբրահիմ-խանը, թէև առժամանակ հետևեց հօր օրինակին, բայց յետոյ ոչնչացրեց հօր դաշնագրութիւնը և հանգամանքները փոխվեցան....

Աւելորդ չէր լինի մի քանի խօսք ասել Փանահ-խանի մահուան մասին:

Մենք տեսանք, որ ուրմէցի օվչար Ֆաթալի-խանը, միանալով հայոց մելիքների հետ, պատե-

բաղմեց Փանահ-խանի հետ, և նրան յաղթելով, որդուն, Իբրահիմ-աղային, իբրև պատանդ տարաւ Պարսկաստան: Այդ Ֆաթալի-խանը յետոյ Պարսկաստանում պատերազմ ունեցաւ Ասկար-խանի հետ (որը զէնդ-Քէրիմ-խանի եղբայրն էր) և սպանեց նրան: Երբ Քէրիմ-խանը զօրացաւ և Պարսկաստանում չատ նուաճումներ կատարեց, կամեցաւ պատժել Ֆաթալի-խանին իր եղբօր սպանման համար: Շիրազից գալով, պաշարեց նա Ֆաթալի-խանի Ուրմի բերդը (1762) և նրան կալանաւորելով, տարաւ Շիրազ: Այդ ժամանակ Քէրիմ-խանը ազատեց Փանահ-խանի որդի Իբրահիմ-աղային, որը Ուրմի բերդում պահված էր, նրան ևս իր հետ Շիրազ տարաւ:

Փանահ-խանը լսելով այդ դէպքը, մեծ ընծաներով գնաց Պարսկաստան Քէրիմ-խանի մօտ, իր որդուն ստանալու դիտաւորութեամբ: Երկու տարի մնաց Շիրազում, վերջը տեսնելով, որ ոչ իրան են բաց թողնում և ոչ որդուն են տալիս, իր յատուկ խորամանկութեամբ հնարեց մի խաղ, որ գնէ իր անձը կարողանայ ազատել: Որովհետև Քէրիմ-խանը, որ այդ ժամանակ իրան ամբողջ Պարսկաստանի թագաւոր էր համարում, երկրի խաղաղութիւնը պահպանելու համար, չէր ցանկանում Ղարաբաղի խռովարարին կրկին բաց թողնել իր հայրենիքը: Փանահ-խանը իրան ձեւացրեց մեռած և դրվեցաւ դագաղի մէջ: Նրա

մարդիկը, դիմելով Քէրիմ-խանին, խնդրեցին, որ թոյլ տայ կատարելու հանգուցեալի կտակը, նրա մարմինը տանելով իր հայրենիքը, այնտեղ թաղելու համար: Քէրիմ-խանը հասկացաւ խորամանկութիւնը:—Ես նրան պէտք է պատուով յուղարկաւորեմ... ասաց նա.—Նրա մարմինը ճանապարհին կը հոտի. հարկաւոր է զմռսել նրան...

Քէրիմ-խանի հրամանով դահիճները դուրս թափեցին կենդանի հանգուցեալի փորոտիքը, որպէս անում են գիակները զմռսելու համար, յետոյ յանձնեցին նրա մարդիկներին, ասելով, թէ հիմա կարող էք տանել: Նրա մարմինը բերվեցաւ Ղարաբաղ:

Այս մահով մեռաւ Փանահ-խանը (1763): Այնուհետև Քէրիմ-խանը մտածելով, որ որդին աւելի հաւատարմութեամբ կը ծառայէ Պարսկաստանին քան թէ խորամանկ հայրը, նրան խանութեան աստիճան չնորհեց և ուղարկեց Ղարաբաղ: Իբրահիմ-աղան դարձաւ Իբրահիմ-խան և յաջողեց հօրը:

XV.

Իբրահիմ-խանը սկզբում պահպանեց իր հօր կապած դաշնադրութեան պայմանները հայոց մէլիքների հետ, որովհետև դեռ թոյլ էր և բոլորովին չէր ամրացած իր տեղի մէջ: Բայց յետոյ մի քանի հանգամանքներ նպաստեցին նրան զօրանալ և հայոց մէլիքների հետ բռնութեամբ վարվել:

Այդ հանդամանքներից մէկը այն էր, որ Վարանդայի Մէլիք-Շահնազարը, այդ հայրենիքի դաւաճանը, որ իր Շուշի բերդը տալով Փանահ-խանին, նրան ուժ և զօրութիւն տուեց, որը իր աջակցութեամբ այնքան բարձրացրեց հասարակ ջուանշիրցի խաշնարածին, որ Ղարաբաղի հայ իշխանութիւնների քայքայման պատճառը դարձաւ,—այժմ մի և նոյն Մէլիք-Շահնազարը, Փանահ-խանի մեռնելուց յետոյ, իր վաղեմի բարեկամութիւնը նրա որդու հետ պահպանելու համար, կատարեց մի այլ ամօթալի գործ: Նա իր աղջկան, գեղեցիկ Հիւրի-զադին տուեց Իբրահիմ-խանին կնութեան: Մէլիք-Շահնազարի այդ վարմունքը սաստիկ վրդովեցրեց հայոց միւս մէլիքներին, մանաւանդ Տիզակի Մէլիք-Եսայուն, որովհետև Հիւրի-զադը իր աղջկանից ծնված էր *):

Այդ դէպքը առիթ տուեց սարսափելի կռիւների Մէլիք-Շահնազարի և Մէլիք-Եսայու մէջ, որոնք տեսեցին մի քանի տարիներ: Մէլիք-Շահնազարը միացաւ Խաչէնի Մէլիք-Միրզախանի հետ, և երկուսը միասին յարձակումներ էին գործում Մէլիք-Եսայու Տող բերդի վրա: Մի ճակատամարտի մէջ Մէլիք-Միրզախանը գերի բռնվեցաւ: Մէլիք-Եսա-

*) Մէլիք-Շահնազարը ունէր մի քանի կնիկներ. նրա Սօնա անունով կինը Հիւրի-զադի մայրն էր և Մէլիք-Եսայու աղջիկը:

յին *) իր սուրը բռնելով նրա գլխի վրա, արտասանեց հետևեալ խօսքերը. «դու, Միրզախան, չատ նման ես այն դաւաճանին, որին կոչում էին Մեհրուժան: Նա ուրացաւ մեր կրօնը, նա պարսից ձեռքում գործիք եղաւ և սկսեց մեր հայրենիքը աւերակ դարձնել: Նրան, որպէս վարձատրութիւն իր կատարած չարագործութիւնների համար, խոստացել էին Հայաստանի թագը: Մի ճակատամարտի մէջ նա ևս քեզ նման գերի ընկաւ հայերի ձեռքը: Այդ միջոցին հայոց զօրավարներից մէկը, որին կոչում էին Սմբատ Բագրատունի, կրակի մէջ չիկացրած շամփուրին պտակի ձև տուեց, և դնելով նրա գագաթի վրա, ասաց. «դու ցանկանում էիր հայոց թագաւոր լինել, ահա ես, իբրև ասպետ և թագադիր, պտակում եմ քեզ»... Բայց դու գոնէ Մեհրուժանի չափ փառասիրութիւն չունէիր. դու միայն մի ցած դաւաճան էիր, որ առօրեայ ընչին փառքի համար թուրք խանի և Մէլիք-Շահնազար չարագործի արբանեակը դարձար: Քեզ հետ պէտք է վարվել ինչպէս մի կատաղած շան հետ, որին սպանում են, որպէս զի միւս արարածները նրա կծոտելուց չը վարակվեն»... Վերջին խօսքերի հետ նա իջեցրեց իր սուրը (1775):

*) Մէլիք-Եսային կարդացած մարդ էր. նա բաւական հմտութիւններ ունէր հայոց, պարսից և արաբական դպրութեան մէջ:

Մելիք-Միրզախանի փոխարէն Իբրահիմ-խանը Խաչէնի կառավարիչ կարգեց նրա որդի Մելիք-Ալլահվերդուն, որը հօր նման հաւատարիմ մնաց Թուրք խանին: Դրանով կռիւը աւելի բորբոքեցաւ: Եւ որովհետև կռիւների սկզբնապատճառը զեղեցիկ Հիւրի-զադն էր, այդ պատճառով Իբրահիմ-խանը նոյնպէս խառնվեցաւ կռիւների մէջ, ի հարկէ, բռնելով Մելիք-Շահնազարի կողմը:

Մելիք-Եսային միայնակ պիտի պատերազմէր իր երեք թշնամիների դէմ, որպէս էին՝ Իբրահիմ-խանը, Մելիք-Շահնազարը և Մելիք-Ալլահվերդին: Նրա հզօր դաշնակիցները այլ ևս չը կային: Մենք յետոյ կը տեսնենք, որ Գիւլիստանի Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Իսուրը վախճանվեցաւ (1775) և նրա որդին, Մելիք-Աբով III-ը, աւելի զբաղված էր իր երկրի կառավարութիւնով, քան թէ պատերազմներով: Մելիք-Իսուրից հինգ տարի յետոյ 1780 թվին վախճանվեցաւ Ջրաբերդի Մելիք-Խրայէլեան Մելիք-Ախամը, այն սարսափելի մարդը, որից զողում էր Իբրահիմ-խանը: Հանդուցեալի մահից յետոյ յաջորդեց որդին՝ Մելիք-Մէջլումը: Այդ երիտասարդը թէ հօր քաջութիւնը և թէ նրա հայրենասիրութիւնն ունէր: Բայց չափազանց գիւրագրգիռ և բարկացող բնաւորութեան տէր լինելով, նա հրացանի բռնել տուեց մի քանի նշանաւոր հայ ազնուականների *) և այդ պատճառով բարձրացրեց իր իշխանութեան մէջ ներքին կռիւ: Դրա համար ժամանակ չունեցաւ Մելիք-Եսայուն օգնելու:

*) Դրանցից մէկն էր Գիւլ-եաթաղ գիւղի Մի-

1781 թվին Իբրահիմ-խանը իր բարեկամ երկու մելիքների հետ պաշարեցին Մելիք-Եսայու Տող բերդը: Նա քաջութեամբ պաշտպանվում էր: Պաշարումը տևեց երկար: Յետոյ խանը Մելիք-Շահնազարի խորհրդով ուղարկեց նրա մօտ մի քահանայ և մի նշանաւոր հայ մարդ *), երդումով, խաչով ու Աւետարանով, որ Մելիք-Եսային ցած իջնէ իր բերդից հաշտվելու համար: Նա հաւատաց և դուրս եկաւ բերդից: Իբրահիմ-խանը նրան բանտի մէջ խեղդել տուեց. նրա ամբողջ կայքը յափշտակեց և տունը աւերակ դարձրեց **):

սայէլ-բէկը, միւսը նրա փեսայ Յակոբ խղբաչին:

*) Անունները յայտնված չեն այն գրչագիր պատմութեան մէջ, որից մենք քաղում ենք այդ անցքը:

**) Նրա գերեզմանը գտնվում է իր բերդի եկեղեցու դաւթում. տապանաքարի վրա կարդացվում է հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Այս է տապան քաջ իշխանին, Սայի անուն մեծ մելիքին. կարգեալ իշխան Նադիր-շահին. եռեսուն երեք ամ տիրեաց Տիղակ երկրին. զքաջութիւն և զյաղթութիւն՝ արար բազում ձեռամբ նորին: Ընդ անօրինաց էր հակառակ. ի սուր մաչէր զթշնամին: Ինքն պարթև և զօրաւոր, քան զառաջինսն էր ահաւոր: Մինչ վացսուն և վեց ամաց եղեալ, ի յաշխարհէ վերափոխեալ»:

«Վախճանեցաւ թվին ռ. մ. լ. (1781).

Մելիք-Նասային խաբէութեան զոհ դառնալուց յետոյ, նրան յաջորդեց իր եղբօր (Մելիք-Արամի) որդի Մելիք-Բախտամը:

Իբրահիմ-խանը ունեցաւ մի երկրորդ ամուսնութիւն ևս, որը ոչ սակաւ նպաստեց նրա զօրանալուն: Նա կին ածեց Դաղստանի Աւարիա գաւառակի իշխող Օմար-խանի (Ումմայի-խան) աղջկան, որ կոչվում էր Բիքա: Այդ Օմար-խանը Նուսխալ-խանի որդին էր: Փեսայ դառնալով, մի կողմից Վարանդայի հայոց իշխանին, միւս կողմից, Դաղստանի լեռնականների խանին, Իբրահիմ-խանը սկսեց օր ըստ օրէ զօրանալ: Ամեն մի սպառնալից դէպքում, նա կամ Դաղստանից օգնութիւն էր ստանում, կամ փախչում էր իր աներոջ մօտ, կեանքը ազատում էր:

Բայց միայն Մելիք-Շահնազարը և Օմար-խանը չէին Իբրահիմ-խանի զօրանալու պատճառները. տեղի ունեցան և ուրիշ առիթներ, որոնք ոչ սակաւ ուշադրութեան արժանի են:

XVI

1775 թվին, որպէս յիշեցինք, վախճանվեցաւ Գիւլիստանի Մելիք-Բեգլարեան Մելիք-Իսուրը ծերութեան հասակում: Ղարաբաղի մելիքների մի հայրենասէր և եռանդոտ դաշնակիցը պակսեցաւ: Նա կտակեց որդուն իր սուրը պատեանի մէջ չը դնել, մինչև Ղարաբաղը խապառ մաքրված չը լինի մահմեդականներից:

Նա թողեց երկու որդի. երէցը կոչվում էր Բէգլար, կրասերը Աբով: Հօր մահից յետոյ յաջորդեց Բէգլարը:

Դա Մելիք-Բէգլար II-ն է, որը սաստիկ գոռոզ, քաջասիրտ և պատերազմասէր երիտասարդ էր: Նա դեռ հօր կենդանութեան ժամանակ մասնակցում էր նրա կռիւների մէջ և յայտնի էր իր զարմանալի յաղթութիւններով:

Բայց այդ անպարտելի տղամարդը, որ իր երիտասարդութիւնը անցուցել էր պատերազմների մէջ, երկար չը վարեց իր երկրի իշխանութիւնը: Մի անգամ լեզգիների հետ ունեցած ճակատամարտում, որ տեղի ունեցաւ Գանձակից ոչ այնքան հեռու, Գօրանի գետի ափին, նոյն անունով գիւղի մօտ, Մելիք-Բէգլարը հրացանի գնդակից սպանվեցաւ:

Նրա մահուան մասին աւանդութիւնը ստեղծել է մի այսպիսի լեգենդա. թէ այն րոպէում, երբ Մելիքը պատրաստվում էր պատերազմ գնալու, նրա մայրը, բարեսիրտ Հերիքնազը, դուրս եկաւ որդու առջև, և արտասուքը աչքերում բռնեց նրա ձեռքից, աղաչում էր, որ իրան հեռու պահէ արիւնհեղութիւնից, որ գոնէ այս անգամ պատերազմ չը գնայ, որովհետև ինքը վատ երազ է տեսել... տխուր կասկածներ տանջում են նրա սիրտը... Խոտասիրտ որդին մերժեց մօր աղաչանքը, և ձեռքով մի կողմ հրելով նրան, ցած ձգեց, և

ձին նստելով գնաց: Բայց այլ ևս չը վերադարձաւ. մօր անէծքը պատժեց նրան...

Բայց Մէլիք-Բէգլարի սպանման մէջ կար մի ամբողջ ռօման:

Մէլիք-Բէգլարը ամուսնացած էր Վարանդայի Մէլիք-Շահնազարի դստեր Ամարնանի (Մարիամի) հետ: Բացի օրինաւոր կնոջից նա պահում էր մի սիրուհի Բալա անունով:

Մինչև այսօր, երբ ուղևորը անցնում է Գիւլիստանի խարխափուտ գիւղից և մտնում է նոյն անունով ձորի մէջ, ճանապարհի աջ կողմում ցոյց են տալիս մի հին այգի: Անտառային ծառերը աճելով, խառնվել են պտղատու ծառերի հետ և այդու վաղեմի գեղեցկութիւնը ծածկվել է վայրենի մացառների տակ: Այդ տեղին կոչումեն Մէլիք-Բէգլարի այգի: Այստեղ յատկապէս շինել տուած գեղեցիկ ամարանոցում ապրում էր իշխանի սիրուհին: Ամարանոցի աւերակներն են մնացել այժմ:

Ամուսնի այդ տեսակ վարմունքը չէր կարող չը գրգռել նրա օրինաւոր կնոջ, Ամարնանի, խանդոտութիւնը: Այդ կինը, ինչպէս վերևում յիշեցի, Վարանդայի Մէլիք-Շահնազարի աղջիկն էր: Իր հօր նման միջոցների մէջ ընտրութիւն անել չը գիտէր նա. վաղուց մտածում էր վրէժխնդիր լինել Բալայից: Նա ընտրեց հէնց այն գիշերը, երբ իր ամուսինը զբաղված էր պատերազմական պատրաստութիւն-

ներով, իսկ առաւօտեան պէտք է կռուելու գնար: Նա կաշառեց իրանց ծառաներից մէկին, որ կոչվում էր Լալա, և ուղարկեց իր ախոյանուհուն սպանելու համար: Եղեռնագործութիւնը կատարելու համար մի այլ զէնքի կարօտութիւն չը կար, ասում են՝ գեղեցիկ կնոջ մազերի հիւսերը այնքան երկար էին, որ չարագործը փաթաթեց նրա պարանոցով և իր մազերով իրան խեղդեց: Մարմինը ձգվեցաւ հորի մէջ:

Առաւօտեան հէնց այն րոպէում, երբ Մէլիք-Բէգլարը պատրաստվում էր նստել ձին, որ գնայ կռուելու, նրան լուր տուին, թէ Բալան սպանված է: «Երբ կը վերադառնամ պատերազմից, ես գիտեմ, թէ ինչ կանեմ սպանողներին»... ասաց նա և գնաց:

Մէլիք-Բէգլարի խստասրտութիւնը յայտնի էր եղեռնագործին: Նա հասկացաւ, որ մէլիքը ամեն հնարներ գործ կը դնէր երևան հանելու սպանութիւնը, և այն ժամանակ ոչ միայն իրան մահով կը պատժէր, այլ իր ամբողջ ընտանիքը սրից անց կը կացնէր: Երկիւղը նրան մի յանցանքից մի աւելի մեծ յանցանքի մէջ ձգեց: Նա հետևեց մէլիքին, որպէս նրա թիկնապահներից մէկը, պատերազմի դաշտը: Կռիւի խառվութեան ժամանակ թուփերի միջից անցաւ հրացանի գնդակը և մէլիքին ցած գլորեց: Ի հարկէ, այն խառնաշփոթութեան մէջ ոչ ոք չէր կարող ստուգել, թէ գրն-

դակը արդեօք մի որ և իցէ լեզգու հրացանից արձակվեցաւ, թէ մէլիքի անձնական թիկնապահից:

Մէլիք-Բէգլար II-ի մահից յետոյ նրա որդի Ֆրէյդունը անչափահաս լինելով, Գիւլիստանի կառավարութիւնը անցաւ հանդուցեալի եղբայր Աբով III-ի ձեռքը: Այդ Աբովը իր նախնի միւս Աբովների նման, նոյնպէս յայտնի եղաւ որպէս մի քաջ պատերազմող: Դրա կառավարութեան օրերում, որպէս պիտի տեսնենք, կատարվեցան Ղարաբաղի բախտաւոր և ամենադժբախտ անցքերը:

Ու այսպէս, Գիւլիստանի Մէլիք-Իսուբը մեռաւ. նրա որդին Մէլիք-Բէգլարը սպանվեցաւ. Տիզակի Մէլիք-Եսային Իբրահիմ-խանի խարէութեանը զոհ դարձաւ. Ջրաբերդի Մէլիք-Ախամը մեռաւ: Նշանաւոր, փորձված մարդիկը անհետացան, մնացին դիւրագրգիռ, տաքարիւն երիտասարդները...

Մնացած մէլիքների մէջ Իբրահիմ-խանը աւելի երկիւղ ունէր Ջրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-Մէջլումից: Այդ երիտասարդը իր հօր՝ Մէլիք-Ախամի նման ամենակատաղի թշնամի էր Շուշի՝ ներդի մահմեդական բռնակալներին: Նրան ոչնչացնելու համար Իբրահիմ-խանը հետևեց իր հօր Փանահ-խանի քաղաքականութեանը: Այդ խորամանկ ջուանշիրցին, ինչպէս իր տեղում տեսանք (XI դլ.) Խաչէնի Հասան-Ջալալեան մէլիքների

իշխանութիւնը թուլացնելու համար, ստեղծեց այնտեղ (Խնդիրլիստան գիւղում) մի նոր մէլիքութիւն՝ Մէլիք-Միրզախանեանների տունը, որոնք ոչ սակաւ քան մահմեդականները վնասեցին Ղարաբաղի հայկական իշխանութիւնների քայքայմանը: Այժմ Իբրահիմ-խանը, իր հօր օրինակին հետևելով, Ջրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլեանների իշխանութիւնը թուլացնելու համար, մտածեց ստեղծել այնտեղ մի նոր մէլիքութիւն: Այստեղ Գիւլեաթաղ գիւղում ապրում էին Ալլահվերդի իւղբաչու ժառանգները: Դրանց հայրը ծառայում էր Մէլիք-Ախամի մօտ, իսկ ժառանգները ծառայում էին Մէլիք-Ախամի որդի Մէլիք-Մէջլումի մօտ: Իբրահիմ-խանը կանչեց իր մօտ Ալլահվերդի իւղբաչու որդի Միսայէլ-բէկին, յայտնեց նրան, եթէ մի կերպով Մէլիք-Մէջլումին կը ոչնչացնէ, ինքը խոստանում է նրան օգնել, որ ամբողջ Ջրաբերդի վրա մէլիք դառնայ: Միսայէլ բէկը հրապուրված խանի խոստմունքով, համաձայնվեցաւ կատարելու նրա ցանկութիւնը:

Միսայէլ-բէկը իր փեսայ Յակոբ իւղբաչուն *) իր հետ առնելով, գնայ Մէլիք-Մէջլումի մօտ իբրև հիւր: Մէլիքը այդ ժամանակ գտնվում էր իր

*) Այդ Յակոբ իւղբաչին (հարիւրապետը) յայտնի էր անունով թիւրի Յակոբ, այսինքն աւազակ Յակոբ. իր յատկանիշները բացատրվում են իր ստացած մականունով:

սեպհական ամարանոցում, Թարթար գետի ափի մօտ, Ղազարխ կոչված տեղում **)։ Նա առանց կասկածանքի ընդունեց հիւրերին, որովհետև մէկը իր զիւղերի կառավարիչն էր, իսկ միւսը նրա փեսան։

Ընթրիքից յետոյ, երբ հիւրերը առանձնացան իրանց համար պատրաստված սենեակում քնելու, երկար նրանց ճրագը վառ մնաց։ «Հիմա հարկաւոր է ճրագը հանգցնել»... ասաց Միսայէլ-բէկը։—«Այո, ժամանակն է»... պատասխանեց նրա փեսան։ Այդ ինքն ըստ ինքեան անմեղ խօսակցութիւնը գրաւեց մէլիքի սպասաւորներից մէկի ուշադրութիւնը և նա սկսեց ծածուկ լրտեսել խօսակցութեան շարունակութիւնը, որից նկատեց, որ հիւրերը ինչ որ չար դիտաւորութիւն ունեն։ Նա խոյսն իմացում տուեց մէլիքի կնոջը, որը հրամայեց ծառաներին դաղտնի հսկել իր ամուսնի բնակարանի մօտ և սպասել հետևանքին։ Եւ իրաւ, գիշերից բաւական անցած, նրանք նկատեցին, որ հիւրերը մօտեցան մէլիքի բնակարանին և փորձում էին ներս մտնել։ Երկուսին ևս կալանաւորեցին։

Միւս օրը Մէլիք-Մէջլումը քննելով այն զրդիչ

**) Այդ տեղը այժմ կոչվում է Մարաղայ, որովհետև բնակեցրած է 1828 թվի Պարսկաստանի Մարաղայ անունով քաղաքից բերված դաղթականներով։

պատճառները, որոնցից հրապուրված իր հիւրերը կամենում էին սպանել իրան, հրամայեց թէ Միսայէլ-բէկին և թէ նրա փեսայ Յակոբ խաղրաչուն, երկուսին էլ հրացանի բռնեցին։ Մէլիքը այն աստիճան զայրացած էր, որ հրամայեց նրանց ամբողջ ընտանիքը բնաջինջ անեն, բայց Միսայէլ-բէկի փոքր եղբայր Ռուստամ-բէկը առեց նրանց և փախաւ Շուշի բերդը Իբրահիմ-խանի մօտ։

Այդ անցքը ոչ միայն նեղին երկպառակութիւնների պատճառ դարձաւ, այլ յիշեալ Ռուստամ-բէկը, Իբրահիմ-խանի ձեռքում գործիք դառնալով, շատ չարիքներ գործեց Մէլիք-Մէջլումի դէմ։ Այդ կը տեսնենք մեր պատմութեան շարունակութեան մէջ, բայց այժմ այսքանը պէտք է յիշել, որ Ռուստամ-բէկը մի նշանաւոր մարդու, Ապրէս աղայի փեսան էր *)։ Իր աներոջ հետ կազմեց նա մի զօրեղ կուսակցութիւն ոչ միայն Մէլիք-Մէջլումի դէմ, այլ և բոլոր այն մէլիքների դէմ, որոնք դաշնակից էին Մէլիք-Մէջլումին, որպէս էին՝ Գիւլիստանի Մէլիք-Բէգլարեանները և Տիզակի Մէլիք-Ատանեանները։

*) Այդ Ապրէս աղան Կասապատցի էր. նա ամուսնացած էր Երիցմանկանց վանքի Ներսէս կաթողիկոսի քրոջ հետ։ Այդ ամուսնութիւնից ծնվեցաւ մի որդի Իսրայէլ անունով և մի աղջիկ Վարդ-խաթուն անունով։ Իսրայէլը Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոս դարձաւ, իսկ Վարդ-խաթունը ամուսնացաւ Ռուստամ-բէկի հետ։

Եւ այդպէս, թէև Իբրահիմ-խանին չը յաջողվեցաւ Մէլիք-Մէջլումին սպանել տալ և Ջրաբերդում ստեղծել մի նոր մէլիքութիւն իր հովանաւորութեան ներքոյ, այսու ամենայնիւ, նա հասաւ իր նպատակին: Նա կարողացաւ կազմել մի նոր և հակառակ կուսակցութիւն, որի մէջ կար և կաթողիկոս: Այսպէսով Ղարաբաղի մէլիքները երկու հակառակ կուսակցութիւնների բաժանվեցան. մէկը, Մէլիք-Շահնազարեանների կուսակցութիւնը, որին պատկանում էին խանին համակրողները և Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոսները, միւսը, Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Բէղլարեանների կուսակցութիւնը, որոնք հակառակ էին խանին և միացած էին Գանձասարի վանքի կաթողիկոսի հետ:

XVII.

Որպէս մի միջանկեալ պատմութիւն, մենք հարկաւոր ենք համարում մեր ընթերցողներին ծանօթացնել վերև յիշած երկու, միմեանց հակառակ, կաթողիկոսութիւնների հետ, որոնցից մէկը գտնվում էր Գանձասարի վանքում, իսկ միւսը Երիցմանկանց վանքում, որոնք ոչ սակաւ ներդործութիւն ունեցան Ղարաբաղի հայկական իշխանութիւնների կործանման վրա:

Մեր պատմութեան մէջ սակաւ չէ այն տխուր երևոյթների թիւը, որ ամեն անգամ, երբ ծագել է մի որ և իցէ ազգային կարևոր հարց, ամեն անգամ, երբ հայրենիքը տագնապի մէջ է գտնվել,

ամեն անգամ, երբ ժողովրդի բարօրութեան համար մխիթարական երևոյթներ են նշմարվել,—մի խօսքով, ամեն մի բախտաւոր և դժբախտ բոպէներում, երբ ժողովրդի ուշադրութիւնը լարված է եղել դէպի իր դրութիւնը,—յանկարծ ծագել են կրօնական կամ եկեղեցական վէճեր: Ժողովուրդը թողել է իր կենսական հարցերը և զբաղվել է այդ վէճերով:

Մենք կարող էինք շատ օրինակներ բերել անցեալից *), բայց կը վեր առնենք հէնց նոյն պատմութիւնից, որը մեր յօդուածի նիւթ ենք ընտրել:

Յայտնի է, որ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը, սկսեալ Գրիգորիսի **) օրերից, աւանդական կերպով շարունակվեցաւ մինչև 1828 թուականը. ուրեմն նա ամբողջ 15 դար գոյութիւն ուներ: Այդ կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչները նստում էին Աղուանից աշխարհի զանազան վանքերում, իսկ վերջին ժամանակներում նրանց աթոռատե-

*) Մինչ ներկայումս մի և նոյնը չէ. Բերլինի 61-րդ յօդուածը մնացել է թղթի վրա. Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքը նստած է իր տանը. Սսի կաթողիկոսը դեղերվում է թիւրքաց նախարարների դռներում և նորանոր չարիքների ճանապարհ է բաց անում, իսկ Մանկունին յայտնի է, թէ ինչով է զբաղված...

**) Գրիգորիսը սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի թոռն էր:

ղին եղաւ Ղարաբաղի Խաչէն գաւառի Գանձասարայ վանքը։

Խաչէնը Հասան-Ջալալեան իշխանների ժառանգութիւնն էր. այնտեղ տիրում էին վերջին ժամանակներում այդ տոհմից առաջ եկած մելիքները։ Կաթողիկոսները ընտրվում էին դարձեալ մի և նոյն տոհմից։ Եւ այսպիսով քահանայապետութիւնը և մարմնաւոր իշխանութիւնը գտնվում էր մի և նոյն տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում։

1651 թվին խոտորաչէնցի Սիմոն անունով մելիքը (որը Հասան-Ջալալեանների տոհմից չէր, այլ մի հասարակ քահանայի որդի էր) Մռաւ լեռան մթին ձորերի մէկի մէջ, հիմնեց մի վանք Երիցմանկանց անունով և այդ վանքի կաթողիկոսը դարձաւ։ Նրանից սկսվեցաւ մի նոր, և աղուանից վաղեմի կաթողիկոսարանին հակաթոռ կաթողիկոսութիւն։ *) Այդ երկու միմեանց հակառակ կաթողիկոսարանները (Գանձասարայ վանքը և Երիցմանկանց վանքը) կանգնած էին միմեանց հանդէպ, ոչ աւելի քան 24 ժամ ճանապարհի հեռաւորութեամբ։ Առաջինը գտնվում էր Խաչէնի գաւառում, իսկ երկրորդը Ջրաբերդի գաւառում։

Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոսների աթոռա-

*) Սիմոնին յաջորդեց նրա ազգական Ներսէսը, յետոյ Ներսէսի քրոջ որդի Խաչատուրը, յետոյ Սիմոնի եղբօր որդի փոքր Սիմոն կաթողիկոսը, որ վերջինն էր։

կալութիւնը տևեց 1651 թվից մինչև 1800 թվականի վերջը։ Դա այն ժամանակամիջոցն էր, երբ Ղարաբաղի հայերի ամեն մի ի զուր վատնած բոպէն նրանց համար մեծ կորուստ էր։ Այդ ժամանակամիջոցում զարթնել էին Ղարաբաղի մելիքների անկախութեան ձգտումները, նրանք, սկսեալ Պետրոս մեծի օրերից, ծանրակշիռ բանակցութիւններ ունէին ռուսաց արքունիքի հետ, պատերազմում էին պարսիկների և օսմանցիների հետ. ամբողջ Ղարաբաղը շարժման մէջ էր։ Այդ տարիները Ղարաբաղի պատմութեան ամենատագնապալի ժամանակներն էին...

Բայց ինչ էին շինում կաթողիկոսները։

Բաղդասար միտրապոլիտի կազմած և մեր ձեռքում այժմ գտնված զանազան ֆիրմանների և հրովարտակների հաւաքածուից երևում է, որ Գանձասարի և Երիցմանկանց կաթողիկոսարանների միմեանց հակառակ աթոռակալները *), յիշեալ ժամանակամիջոցում, երբ Ղարաբաղի ժողովուրդը զբաղված էր իր հայրենիքի անկախութեան խնդրով,—կաթողիկոսները, ընդհակառակն, զբաղված են եղել կռիւներով, միմեանց վրա գան-

*) Երիցմանկանց վանքի կաթողիկոսների ժամանակակիցները Գանձասարի վանքում էին՝ Երեմիայ, Եսայի, Յովհաննէս և վերջինը Սարգիս, որ վախճանվեցաւ 1828 թվին։ Բոլորը Հասան-Ջալալեան իշխանների տոհմից էին։

գատներ անելով, միմեանց ձեռքից վիճակներ խըլելու համար:

Ի հարկէ, կաթողիկոսներից իւրաքանչիւրը ունէր իր կուսակցութիւնը, և այդ պատճառով կըռիւների մէջ մասնակցում էին թէ ժողովուրդը և թէ ժողովրդի ներկայացուցիչները—մէլիքները:

Չէ կարելի հերքել, որ կաթողիկոսների մէջ կային և օրինաւոր մարդիկ, ինչպէս Եսային և Ներսէսը, որոնք մէլիքների հետ միացած, գործում էին հայրենիքի փրկութեան համար: Բայց մի օրինաւորի չինածը, միւս անպիտանները ոչնչացնում էին...

Այդ կը տեսնենք յետոյ. հիմա չարունակենք մեր պատմութիւնը:

Երբ Իբրահիմ-խանը յաջողեց Փանահ-խանին, մի և նոյն տարվայ մէջ (1763) Գանձակում վախճանվեցաւ Երիցմանկանց վանքի Ներսէս կաթողիկոսը: Դարձեալ մի և նոյն տարվայ մէջ Ղարաբաղի մէլիքները, գլխաւորապէս Ջրաբերդի իշխան Մէլիք-Աթամը *) օծել տուին Յովհաննէսին Գանձասարի վանքի կաթողիկոս:

Նոյն միջոցում, երբ Յովհաննէսը Գանձասարի կաթողիկոս դարձաւ, նրա հակառակ, Գանձակի հայերը, տեղային խանի օգնութեամբ, օծել տուին

*) Յովհաննէս կաթողիկոսը Մէլիք-Աթամի հետ խնամութիւն ունէր. նրա քոյր Ղամար-սուլթանը Մէլիք-Աթամի կինն էր:

Իսրայէլ եպիսկոպոսին կաթողիկոս Երիցմանկանց վանքի անունով (1763):

Երկու կաթողիկոսների մէջ երկար հակառակութիւններ եղան: Մէլիքները դիմեցին Էջմիածին, որը աւելի խառնեց գործը: Խռովութիւնները վերջացան նրանով, որ Յովհաննէսը ընդունվեցաւ որպէս Գանձասարի օրինաւոր աթոռակալ, իսկ Իսրայէլը մնաց Գանձակում որպէս նրա հակաթոռ: Նա համարձակութիւն չունեցաւ մինչև անդամ Գանձակից դալ իր վանքը (Երիցմանկանց վանքը) որի անունով օծված էր, և այդ վիրաւորանքի համար միշտ մի յարմար առիթ էր որոնում վրէժխնդիր լինելու իր հակառակորդից՝ Յովհաննէս կաթողիկոսից: Այդ առիթը դտաւ նա. և իր վրէժխնդրութեամբ ոչ միայն սպանել տուեց Յովհաննէս կաթողիկոսին, այլ սպանեց այն մեծ գործը, որ Ղարաբաղի մէլիքները ստեղծել էին...

XVIII

1762 թվին ռուսաց գահը ժառանգեց Եկատերինա II կայսրուհին: Նա սկսեց ուշադրութիւն դարձնել Հայաստանի և Վրաստանի վրա: Հայոց հարցը կրկին զարթնեցաւ:

Եկատերինա II կամեցաւ իրագործել Պետրոս մեծի նպատակները Հայաստանի և Վրաստանի վերաբերութեամբ: Այդ ժամանակ Ռուսաստանի հայոց առաջնորդն էր Յովսէփ արք-եպիսկոպոս

Արղութեան-Երկայնաբազուկը։ Վայելելով կայսրուհու առանձին ողորմածութիւնը, և աւելի մօտ յարաբերութիւններ ունենալով ռուսաց արքունիքի հետ, Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը դարձաւ թարգման հայ ժողովրդի բաղձանքների, որ վաղուց մուրացանում էր նա իր հայրենիքի վերականգնման մասին։

Նա աւելի մեծ եռանդով սկսեց հետևել իր նախորդի, Մինաս արք-եպիսկոպոսի, օրինակին։ Այդ արժանայիշատակ եկեղեցականը, որպէս տեսանք մեր պատմութեան սկզբում, գործում էր Պետրոս մեծի օրերում, իր ընկեր Խաչատէր Օրիի հետ։ Իսկ Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը գործում էր Յովհաննէս Լազարեանի հետ։ Թէ Օրին և թէ Լազարեանը մի և նոյն հայրենիքից էին, այսինքն՝ Սպահանից գաղթած հնդկաստանցիներ։

Սպահանի և Հնդկաստանի հայերը թէև պատմական հանգամանքների պատճառով տարագրվեցան իրանց հայրենիքից, բայց իրանց սրտերը թողեցին Հայաստանի աւերակների մէջ։ Նրանք արևելքի հեռաւոր խորքերում բախտ և հարստութիւն գտան, բայց Ինդոս գետի ափերից միշտ խորին կարօտով յիշում էին հայկական աշխարհը, որպէս տարագրված Խաչատէրը Տիգրիսի ափերից յիշում էր իր սուրբ Երուսաղէմը։

Նրանք չէին խնայում իրանց հարստութիւնը, եթէ կարելի լինէր առանց արիւնի ոսկով գնել

հայրենիքի փրկութիւնը։ Եկատերինա II կայսրուհու դահակալութիւնից երկու տարի առաջ (1760) Անգլիայից Ս. Պետերբուրգ եկաւ հայազգի Էմին Յովսէփեանը, որը ընիկ Պարսկաստանի Համադան քաղաքից էր, իսկ Հնդկաստանում միլիոններ էր վաստակել։ Նա առաջարկեց իր բոլոր հարստութիւնով օգնել ռուսներին, եթէ կընդունէին իրանց զօրքերով մասնակցել հայերի հետ, Հայաստանը պարսից լծից ազատելու գործում։ Նրա առաջարկութիւնը համակրութեամբ ընդունվեցաւ։ Էմինը Ս. Պետերբուրգից եկաւ Հայաստան. Ղարաբաղի մելիքները մեծ ոգևորութեամբ ընդունեցին նրան։ Իրանք պատերազմելու համար սիրտ և զօրեղ բազուկներ ունէին, իսկ Էմինը փող էր տալիս զէնքեր գնելու համար։ Ուրեմն ամեն ինչ պատրաստ էր։ Վրաց և հայոց մէջ մի զօրեղ դաշնակցութիւն կապելու համար, Էմինը դիմեց և Քարթալինիայի իշխան Հերակլին, յայտնեց նրան իր միտքը։ Բայց այդ երկրեաանի իշխանը, որը այդ ժամանակ մի կողմից պարսիկների փէշիցն էր բռնած, իսկ միւս կողմից աչքերը դարձրած ունէր դէպի Ս. Պետերբուրգ, անհամակրութեամբ վերաբերվեցաւ դէպի Էմինի առաջարկութիւնը։ Հայոց կրեսոսը գնաց այնուհետև Կալկաթա քաղաքական առանձին խորհուրդներով։ Բայց վաղահաս մահը թողեց նրա նպատակները անկատար։ Նրա միլիոնները, անտէր մնալով

անգլիական բանկում, այնպէս էլ կորան...

Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը այն աստիճան ոգեորված էր Հայաստանի փրկութեան գաղափարով, որ նա իր հայրենիքի վերականգնման հարցը Կայսրուհու ողորմածութեամբ արդէն իրականացած էր համարում: Վերանորոգված Հայաստանը պիտի դառնար Ռուսաստանի հովանաւորութեան ներքոյ, որպէս առանձին աւատական իշխանութիւն: Յովսէփ արք-եպիսկոպոսին մինչև անգամ առաջարկվեցաւ կազմել դաշնակցութեան ծրագիրը, թէ որպիսի յարաբերութիւններ պիտի ունենար հայոց ազգը իրան հովանաւորող պետութեան հետ: Այդ դաշնագիրը, որպէս յետոյ կը տեսնենք, բաղկացած էր 19 յօդուածներից և բովանդակում էր իր մէջ գլխաւոր հիմունքները, թէ որպիսի կազմակերպութիւն պիտի ստանար վերանորոգված Հայաստանը և ինչ պարտաւորութիւններ պիտի յանձն առնէր նա ռուսաց պետութեան վերաբերութեամբ:

Յիշեալ դաշնագիրը գրվեցաւ 1790 թվին. մի և նոյն ժամանակ Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը կազմեց մի ընդարձակ տեղեկագիր, որի մէջ մանրամասնաբար նկարագրեց Ղարաբաղի մէլիքների ունեցած յարաբերութիւնները ռուսաց արքունիքի հետ, սկսեալ Պետրոս մեծի օրերից մինչև իր ժամանակը, և յիշեցրեց նրանց մատուցած մեծ ծառայութիւնները Ռուսաստանին: Այդ տեղեկագիրը վե-

բոյիշեալ դաշնագրի հետ արք-եպիսկոպոսը ներկայացրեց Կայսրուհուն գէնէրալ ֆերդմարշալ իշխան Գրիգորիի Ալեքսանդրովիչ Պոտեմկինի միջնորդութեամբ:

Պոտեմկինը Յովսէփ արք-եպիսկոպոսի լաւ բարեկամը և մտերիմն էր: Ինչպէս երևում է շատ պատմական փաստերից, նա արդէն իրան հայկական նոր իշխանութեան աթոռի կանդիդատ էր համարում:

Ընդհանուր հայերի ոգեորութեանը չափ չը կար. աշխարհի ամեն ծագերում սփռված հայերը արդէն գիտէին, թէ շուտով Հայաստանը կը վերականգնվի: Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը, այդ եռանդոտ, անխոնջ եկեղեցականը, շարունակ թղթակցութիւններ ունէր ամեն երկրների հետ, ուր որ հայեր կային: Սկսեալ Հնդկաստանից մինչև Լեհաստան, սկսեալ Եգիպտոսից մինչև Պարսկաստան նա տարածում էր իր թղթերը և ամեն տեղ բորբոքում էր հայրենասիրութիւն: Նա թղթակցութիւն ունէր Վրաստանի իշխանների, Էջմիածնի կաթողիկոսի, Աղուանից կաթողիկոսի և Ղարաբաղի մէլիքների հետ:

Ոգեորութիւնը այնքան մեծ էր, և Հայաստանի ազատութեան գործը այնքան իրականացած էր համարվում, որ Հնդկաստանում Յակոբ Շահամիրեանի հեղինակութեամբ տպագրեցին մի գիրք, որ բովանդակում էր իր մէջ հայոց և վրաց միա-

ցեալ թագաւորութիւնների վարչական և դատաստանական օրէնքները:

Հնդկաստանի դրամատէրները չէին խնայում իրանց փողերը հեռաւոր Հայաստանի ազատութեան գործին ծառայեցնելու համար: Այդ միջոցներում յայտնվեցաւ մի այլ հնդկաստանցի հայրենասէր, որ ցանկանում էր Հայաստանի ազատութիւնը գնել Պարսկաստանից և Թիւրքիայից ոսկով: Նա արդէն գնել էր վրաց Գիւորգի իշխանից Լոռու գաւառը և դիտաւորութիւն ունէր գընելու նաև Բորչալուի գաւառը, Երևանի հանդը և ուրիշ երկրներ, որպէս զի այդ կողմերում զարգացնէր բամբակի, շաքարեղեգնի, լեղակի և դահվէի մշակութիւնը, գործարաններ բաց անել տար և իր հայրենիքը տնտեսապէս կենդանացնէր:

Այդ բոլոր շարժումներին զարկ էր տալիս Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը:

Ռուսաց կառավարութեան այն ժամանակվայ քաղաքական չահերը պահանջում էին, որ պետութեան արևելեան սահմանները պարսից և օսմանցոց յարձակումներից ազատ պահելու համար, որպէս մի ամուր պատնէշ, վերականգնեցնէին հայ-վրաց միացեալ իշխանութիւնը, որը, Ռուսաստանի հովանաւորութեան ներքոյ, խոստանում էր հաւատարիմ սահմանապահ լինել: Արևելեան մահմեդականութիւնը, մանաւանդ Անդրկովկասի մահմեդականները միշտ մեծ վտանգ էին սպառնում

Ռուսաստանին: Հարկաւոր էր մի միջնապարիսպ նրանց կատաղի հոսանքի առաջն առնելու համար, և այդ միջնապարիսպը պէտք է լինէին քրիստոնեայ հայերը և վրացիները:

Դեռ 1783 թ. ապրիլի 6-ին իշխան Գրիգորիի Ալեքսանդրովիչ Պոտեմկինը, որը հրապուրված էր անկախ Հայաստանի իշխանութեան գլուխը անցնելու բաղձանքով, հրամանագրեց նոյն ժամանակվայ կովկասեան զօրքերի գլխաւոր հրամանատար գեներալ-պօրուչիկ Պաւել Սերգէիչ Պոտեմկինին, որ նա իշխանութիւնից հեռացնէ Շուշիի Իբրահիմ-խանին, օգնէ հայոց մելիքներին, հաստատելու համար Ղարաբաղում հայոց անկախ իշխանութիւն: Մի և նոյն բովանդակութեամբ հրաման կրկնվեցաւ 1783 թ. մայիսի 10-ին, մի և նոյն գեներալ-պօրուչիկ Պոտեմկինին, որ հայերին յուսադրէ, որպէս զի նրանք գործակցին ռուսաց կառավարութեան նպատակներին, որը դիտաւորութիւն ունի կազմելու նրանցից մի զօրեղ քրիստոնեայ պետութիւն, Ռուսաստանի բարձրագոյն հովանաւորութեան ներքոյ:

Այդ բոլորը գիտէին Ղարաբաղի մելիքները, այդ բոլորը յայտնի էր Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսին, որը մելիքների խորհրդակիցն էր. այդ բոլորը յայտնի էր և Էջմիածնի կաթողիկոսին, որը գաղտնի մասնակցում էր ընդհանուր գործին: Ղարաբաղի մելիքները խոստանում էին

մատակարարել ռուսաց զորքերի բոլոր պաշարները և այլ պիտույքները, երբ նրանք իրանց կողմը կը դային,—խոստանում էին իրանց ուժերով միանալ ռուսաց զորքերի հետ: Պատերազմը նշանակված էր 1784 թվի ամառը. գեներալ պորուչիկ Պոտեմկինը պատրաստված էր պարսիկների դէմ պատերազմ գնալու: Այդ ժամանակ Ղարաբաղի մէլիքների կողմից Ստեփան Դաւթեան անունով մի պատուիրակ գնաց գեն. պոր. Պոտեմկինի մօտ, հայոց պատրաստութիւնների և Անդրկովկասի քաղաքական դրութեան մասին նրան մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդելու: Այդ Ստեփան Դաւթեանը իր արժանաւոր ծառայութեան համար վարձատրվեցաւ պրէմիեր-մայորի աստիճանով:

XIX

Մինչ ռուսաց կողմից այսպիսի պատրաստութիւններ էին կատարվում, մինչ Ռուսաստանի հայոց արք-եպիսկոպոս Յովսէփը, վառված հայրենասիրութեան հոգւով, անխոնջ կերպով աշխատում էր իրագործել իր սկսած գործի մեծ դաղափարը,—այդ միջոցներում Ղարաբաղում կատարվեցան մի քանի աղէտալի դէպքեր:

Մենք տեսանք, մինը միւսից յետոյ (1775—1780) վախճանվեցան Ղարաբաղի երկու նշանաւոր իշխողները՝ Գիւլիստանի Մէլիք-Իսուրը և Ջրաբերդի Մէլիք-Ախամը, որոնք իրանց հայրենիքի ազատութեան համար ամենաեռանդոտ զոր-

ծիչներ էին, որոնք ամբողջ քսան տարի պատերազմեցին Փանահ-խանի հետ և թոյլ չը տուեցին, որ նրա իշխանութիւնը տարածվի Ղարաբաղի վրա: Մէլիք-Իսուրին յաջորդեց որդին Մէլիք-Աբով III-ը, իսկ Մէլիք-Ախամին յաջորդեց որդին Մէլիք-Մէջլումը: Դրանք պահպանեցին նոյն դաշնակցութիւնը, որ կապել էին իրանց հայրերը և շարունակեցին նոյն բանակցութիւնը, որ սկսել էին նրանք ռուսաց կառավարութեան հետ, իրանց հայրենիքի ազատութեան վերաբերութեամբ:

Դարձեալ տեսանք, որ Մէլիք-Ախամի վախճանվելուց մի տարի յետոյ (1781) Տիզակի տիրապետող Մէլիք-Աւանեան Մէլիք-Եսային Իբրահիմ-խանի խաբէութեանը զոհ դարձաւ: Նրա յաջորդը, Մէլիք-Բախտամը, ամենայն հաւատարմութեամբ պահպանեց իր նախորդի դաշնակցութիւնը վերոյիշեալ երկու մէլիքների հետ:

Նոյնպէս տեսանք, երբ Հասան-Ջալալեան Յովհաննէսը Գանձասարի վանքի կաթողիկոս ձեռնադրվեցաւ (1763) Նրա հակառակ, նոյն տարվայ մէջ, Գանձակում Իսրայէլ անունով մէկը նոյնպէս աղուանից կաթողիկոս ձեռնադրվեցաւ և մնաց տեղային Ջաւատ-խանի պաշտպանութեան ներքոյ: Այդ հակաթոռ Իսրայէլ կաթողիկոսը կործանեց այն մեծ չէնքը, որը Յովհաննէսը և Ղարաբաղի երեք մէլիքները մեծ ջանքերով կառուցել էին...

Մինչ Ղարաբաղի մէլիքները մի կողմից քաղաքա-

կան բանակցութիւններ էին վարում ռուսաց կառավարութեան հետ, իսկ միւս կողմից, ներքին երկպառակութիւնը ջլատում էր նրանց ուժերը,—այդ միջոցներում Իբրահիմ-խանը քնած չէր, նա խիստ արթուն էր և գիտէր ամեն հանգամանքներից օգուտ քաղել:

Նա նկատում էր ռուսների պատրաստութիւնները. նրան աղօտ կերպով յայտնի էր, որ այդ պատրաստութիւնների և Ղարաբաղի մելիքների շարժումների մէջ կար մի դաղտնի կապ: Նրան յայտնի էր և այն, որ վրաց Հերակլ իշխանը ծածուկ բանակցութիւններ ունի մելիքների հետ: Նա գիտէր, որ այդ բոլորը իր իշխանութեան կործանմանը վտանգ էր սպառնում: Նա սկսեց ամրացնել Շուշի բերդը, պատրաստվեցաւ վտանգի առաջն առնելու:

Ռուսները խոստանում էին օգնութիւն հասցնել հայերին և վրացիներին, բայց ուշանում էին:

Իբրահիմ-խանը տեսնում էր, որ առանց ռուսների օգնութեան ևս, հայոց և վրաց միացեալ ուժերը կարող էին նրան միանդամայն ոչնչացնել, մտածեց Վրաստանին կողմնակի կերպով մի հարուած տալ, իսկ յետոյ դառնալ դէպի հայերը:

Մենք XV-րդ գլխում յիշեցինք, որ Իբրահիմ-խանը, բացի Մելիք-Շահնազարի աղջիկը իրան յին առնելուց, ամուսնացաւ Ավարիայի տիրա-

պետող Օմար-խանի քրոջ հետ: Այդ խնամութիւնը մի ամուր դաշնակցական կապ դարձաւ նրա և Օմար-խանի մէջ: Իբրահիմ-խանը մտածեց վրաց Հերակլ իշխանին զբաղեցնել իր աներոջ բարբարոս լեռնաբնակների հետ, որպէս զի, նա ժամանակ չունենայ հայերի հետ միանալու և իր դէմ գործելու:

Նրա դրդելով Օմար-խանը կովկասեան լեռնականների անագին բազմութեամբ յարձակվեցաւ Վրաստանի վրա (1782): Նախ Բարչալուն աւերակ դարձրեց, յետոյ մտաւ Լօռու գաւառը, պաշարեց Գիւմուշ-խանայ *) կոչված բերդը: Այդ բերդում ամրացած էին այն յոյները, որոնք հանքերում աշխատում էին, այնտեղ էին ապաստանած և մերձակայ հայոց գիւղերի բնակիչները: Օմար-խանը գրաւեց բերդը և բոլոր յոյներին կոտորել տուեց, իսկ հայերից բազմաթիւ գերիներ վեր առեց: Թէև Հերակլ իշխանը բացի վրացիներից, իր հետ 300 ռուսաց զինուորներ ունենալով, չտապեց Օմար-խանի բարբարոսութիւնների առաջը առնել, բայց նա այնքան երկչոտ գտնվեցաւ, որ մինչև անգամ չը համարձակվեցաւ մօտենալ նրան: Օմար-խանը կատաղի կեր-

*) Գտնվում է Հաղբատի և Սանահնի մօտ և տեղային հանքերի անունով կոչվում է Գիւմուշ-խանայ, որ նշանակում է արծաթի տուն կամ արծաթի հանք:

պով ամեն ինչ աւերակ դարձնելով, գերիների բազմութեամբ անցաւ Ախալցխայ, որը այդ ժամանակ օսմանցիների ձեռքումն էր, և ձմեռը անցկացրեց տեղային կառավարիչ Սուլէյմանփաշայի մօտ: Այստեղից Օմարը իր զօրքերը ուղարկեց վրաց Վախտանգ թագի վրա: Այնտեղ ընտանիքով բնակվում էր իշխան Արաշիձէն: Օմարի զօրքերը յիշեալ թագը գրաւեցին, բնակիչներին դերի վեր առին, որոնց թուումն էին Արաշիձէի երկու աղջիկները, որոնցից մէկը Օմարը իր համար պահեց, իսկ միւսին ընծայ ուղարկեց Իբրահիմ-խանին:

Գարնանը Օմարը թողեց Ախալցխան և Երևանի նահանգի միջով անցաւ Ղարաբաղի կողմերը և այն տեղից գնաց իր երկիրը, տանելով իր հետ բազմաթիւ գերիներ և կողոպուտ: Բայց Երևանի և Ղարաբաղի բնակիչներին շատ վնասել չը կարողացաւ, որովհետև մինչև նրա հասնելը, բոլորը ամրացած էին անմատչելի տեղերում: Այսու ամենայնիւ, լեռնային դաղանի կատարած այդ փոթորկալից շրջանը Վրաստանի և Հայաստանի միջով, մի ազգու ցոյց էր, որով Իբրահիմ-խանը կամեցաւ ղգալ տալ քրիստոնեաներին իր զօրութիւնը:

XX.

Ղարաբաղի մելիքները սպասում էին 1784 թվի ամառին, և գեներալ պօրուչիկ Պոտեմկինի

զօրքերին, որ նրա հետ միանալով, սկսեն պատերազմել մահմեդականների դէմ: Անցաւ մի տարի ևս խոստացած օգնութիւնը չը հասաւ:

1785 թ. ապրիլ ամսում մի մարդ մուրացկանի հագուստով, ձեռքին բռնած մի ծանր ճանապարհորդական մահակ, Գանձասարի վանքից ճանապարհ ընկաւ դէպի Գանձակ: Այդ մուրացկանին սաստիկ արագութեան համար կոչում էին «եօրղայ» Գրիգոր: Նոյն ամսի նոյն օրում մի այլ մարդ Շահ-Մանսուր գիւղից ուղևորվեցաւ դէպի Շուշի քաղաքը: Այդ վերջինը մուրացկան չէր, ազնուական էր: Նա ուղիղ ներկայացաւ Իբրահիմ-խանի մօտ, յայտնեց նրան, թէ հայոց մելիքները, Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսի հետ միացած, մի նոր թուղթ գրեցին ռուսաց կայսրուհուն, և հրաւիրում են ռուսներին, որ գան ազատեն քրիստոնեաները,—մի խօսքով, դաւաճանը մանրամասնաբար տեղեկութիւններ տուեց այն բոլոր պատրաստութիւնների և ռուսաց հետ ունեցած յարաբերութիւնների մասին, որ մինչև այնօր կատարել էին մելիքները և Յովհաննէս կաթողիկոսը:

Թէև մելիքները իրանց պատրաստութիւնները սաստիկ զգուշութեամբ էին կատարում, թէև նրանց մէջ պահպանվում էր խորին գաղտնապահութիւն, բայց այդ դաւաճանը Յովհաննէս կաթողիկոսի ընտանին էր, նրա հարազատ եղբայրն էր,

նա ինքը մասնակցում էր խորհուրդների մէջ։ Դա Հասան-Ջալալեան Մէլիք-բէկի որդի Ալլահ-Ղուլի-բէկն էր։ Մի եղբօր չինածը միւս եղբայրը քանդում էր... Մեր պատմութիւնը բաւական աղքատ է լաւ մարդիկներով, իսկ հարուստ է դաւաճաններով...

Իբրահիմ-խանին յայտնի էին ռուսաց պատրաստութիւնները. նա վաղուց արդէն սկսել էր ամրացնել Շուշի բերդը։ Նրան անորոշ կերպով յայտնի էին և հայոց զաղտնի յարաբերութիւնները ռուսների հետ, բայց այդ մասին նա մի հաստատ փաստ չունէր իր ձեռքում հայերին պատժելու համար։ Դաւաճանը ցոյց տուեց նրան փաստը։ Նա յայտնեց, թէ մի սուրհանդակ, մուրացկանի հագուստով, իր ձեռքի գաւազանի մէջ թաղցրած, նոր թղթեր տարաւ Գանձակ, իսկ այնտեղից պիտի գնայ Թիֆլիս։ Այդ թղթերին, աւելացրեց նա, ստորագրել են իմ եղբայր Յովհաննէս կաթողիկոսը, Գիւլիստանի Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Աբովը, Զրաբերդի Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-Մէջլումը, Տիղակի Մէլիք-Աւանեան Մէլիք-Բախտամը և այլ նշանաւոր եկեղեցական ու աշխարհական անձինք։

Վարանդայի Մէլիք-Շահնազարը, Խնդրիստանի Մէլիք-Ալլահվերդին, Գիւլ-Եաթաղի Ռուստամ-բէկը, խանի կողմնակիցները լինելով և միանգամայն հակառակ միւս մէլիքների ձգտումներին,—այդ պատճառով դաշնակից մէլիքները չէին հրաւի-

րել նրանց մասնակցելու իրանց խորհրդի մէջ։

Խանի հարցմունքին, թէ կարելի է արդեօք սուրհանդակի տարած թղթերը մի հնարքով ձեռք բերել, դաւաճանը պատասխանեց, թէ սուրհանդակը ներկայանալու է Գանձակում Իսրայէլ կաթողիկոսին, որ նրանից ևս թղթեր առնէ ու յետոյ գնայ. բաւական է ձեզ յայտնել Իսրայէլ կաթողիկոսին, նա իսկոյն կը կալանաւորէ բոլոր թղթերը։

Իսրայէլը վերջին ժամանակներում, թաղցնելով իր հին թշնամութիւնը, որ ունէր Յովհաննէս կաթողիկոսի դէմ, առերես ցոյց էր տալիս, թէ նրա հետ համամիտ և համակամ է այն բոլոր խորհուրդների մէջ, որ պիտի կատարվէին հայրենիքի փրկութեան համար։ Նա Գանձասարի վանքում խաչի և աւետարանի վրա հանդիսաւոր կերպով երդում տուող եկեղեցականներից մէկն էր, որոնք ուխտեցին հաւատարիմ մնալ հայրենիքի ազատութեան գործին։ Բայց մի և նոյն ժամանակ այդ չարագործը շատ անգամ գաղտնի կերպով դիմել էր Իբրահիմ-խանին, յայտնելով նրան, որ եթէ Յովհաննէս կաթողիկոսին կը հեռացնէ և Գանձասարի վանքի կաթողիկոսական աթոռը իրան կը տայ, ինքը խոստանում է հաւատարիմ լինել խանին։

Խանը այժմ յարմար առիթ գտաւ փորձելու նրա հաւատարմութիւնը։ Գանձակի Ջաւատ-խանը

իր հետ թշնամական յարաբերութիւնների մէջ լինելով, ինքը չէր կարող մարդ ուղարկել սուրհանդակին կալանաւորելու համար։ Նա մի նամակ գրեց Խորայէլ կաթողիկոսին, յայտնելով, թէ նրա մօտ գալու է մի թղտատար մուրացկանի հագուստով, որի ձեռքի գաւազանի մէջ թաղուած կան կասկածաւոր թղթեր, եթէ այդ թղթերը կը կալանաւորէ և իրան կուղարկէ, ինքը խոստանում է ամեն միջոցներով օգնել նրան, որ գրաւէ Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռը։ Նամակը ուղարկուեցաւ մի և նոյն դաւաճանի՝ Հասան-Ջալալեան Ալլահ-Ղուլի-բէկի ձեռքով։

Թէև Խորայէլ կաթողիկոսը շատ լաւ գիտէր, որ խանի կամքը կատարելով, որպիսի սարսափելի վտանգի պիտի ենթարկէր հայոց մելիքներին և Յովհաննէս կաթողիկոսին,—թէև նա կարող էր հասկանալ, որ իր մատնութիւնով պիտի սպանէր հայրենիքի ազատութեան գործը,—այսու ամենայնիւ, իր փառքը և Գանձասարի կաթողիկոսական աթոռը աւելի բարձր դասելով ամեն ազգային գործերից, նա կալանաւորեց թղթերը և ուղարկեց Իբրահիմ-խանին։

XXI.

Իբրահիմ-խանը Խորայէլ կաթողիկոսի ուղարկած թղթերը ստանալուց յետոյ, լուռ մնաց, այնպէս ձևացնելով, թէ ինքը մելիքների գործունութիւններից ամենևին տեղեկութիւն չունի։ Յետոյ

բարեկամաբար հրաւիրեց իր մօտ Մելիք-Մէջլումին, Մելիք-Աբովին և Մելիք-Բախտամին, իբր թէ երկրի կառավարութեան գործերի վերաբերութեամբ նրանց հետ կարևոր խորհելիքներ ունի։ Երբ նրանք եկան, Մելիք-Մէջլումին և Մելիք-Աբովին կալանաւորեց Շուշի բերդում, իսկ Մելիք-Բախտամին, որի հետ աւելի մեծ թշնամութիւն ունէր, մատնեց պարսից կառավարութեանը, իբրև քաղաքական յանցաւոր, որ ձգտում էր պարսից երկրների մէջ մոցնել ռուսներին։ Մելիք-Բախտամին տարան Պարսկաստան և բանտարկեցին Արդաբիլի բերդում։ Պէտք է ի նկատի առնել, որ այդ բերդում, պարսից վաղեմի սովորութիւնների համեմատ, բանտարկվում էին ոչ թէ հասարակ յանցաւորները, այլ միայն նշանաւոր քաղաքական յանցաւորները իշխանական բարձր տոհմերից։ Մելիք-Բախտամը, Մելիք-Աւան-խանի թոռը, նոյնպէս փոքր մարդ չէր։ Նրա ազգատոհմը ծանօթ էր Պարսկաստանին սկսեալ Նադիր-Շահի օրերից։ Մելիք-Բախտամի կալանաւորութենից յետոյ, նրա երկիրը (Տիզակը) պարսկական դաւառ դարձաւ։

Մելիքներին իր ճանկերի մէջ պահելուց յետոյ, նա մի խումբ ձիաւորներ ուղարկեց, Գանձասարի հարուստ վանքը կողոպտելին. կայքերի մի մասը միայն կարողացան առաջուց թաղցնել։ Յետոյ Յովհաննէս կաթողիկոսին բռնելով, իր հինգ

եղբայրների հետ *) բերեցին Շուշի բերդը: Բոլորը բանտարկվեցան: Այնուհետև սկսեց զանազան բարբարոսական տանջանքներով չարչարել նրանց: Յովհաննէս կաթողիկոսին թունաւորելով բանտի մէջ սպանեց (1786). իսկ նրա եղբայրներին և միւս ազգականներին ամբողջ լինն ամիս բանտի մէջ մաշեց: Բան օր չարունակ Սարգիս եպիսկոպոսի ոտները փայտով ծեծել էր տալիս, որ նա ցոյց տայ ռուսաց կառավարութիւնից ստացած թղթերը: Բայց թղթերը առաջուց կրակի մէջ ձըգելով այրել էին: Վերջը Գանձասարի վանքը ութն հազար թուման **) տուգանքի ենթարկելով, Սարգիս եպիսկոպոսից ստացաւ այդ գումարը, յետոյ նրան իր եղբայրների հետ արձակեց բանտից:

Բայց Մելիք-Մէջլումը և Մելիք-Աբովը երկար չը մնացին բանտում: Նրանք կալանաւորված էին առանձին տեղում: Հէնց որ նրանց կալանաւորութիւնը լսեց Մելիք-Մէջլումի քաջ զօրապետ Արզումանը, նա իր հետ առեց իր երկու անբերկիւղ

*) Յովհաննէս կաթողիկոսը եօթն եղբայրներ ունէր, դրանցից մէկն էր Սարգիս եպիսկոպոսը, որ յետոյ կաթողիկոս դարձաւ. միւս վեց եղբայրներն դրանք էին՝ Գաբրիէլ-բէկ, Դանիէլ-բէկ, Իսրայէլ-բէկ, Միսայէլ-բէկ, Զալալ-բէկ և Ալլահ-Ղուլի-բէկ դաւաճանը, որ մատնեց բոլորին:

**) Մի ձեռագիր պատմութեան մէջ գրված է 56 հազար թուման:

ընկերներին,—Դայի-Մահրասային (Աւագ վարդապետին) և զարգար Մելքումին—գիշերով մտան Շուշի բերդը, և բանտի զռները խորտակելով, ազատեցին մէլիքներին:

Իսրայէլ կաթողիկոսը իր մատուցած ծառայութիւնների համար ստացաւ Իբրահիմ-խանից աղուանից կաթողիկոսական աթոռը, այն աթոռը, որի գրաւելու համար նա սպանել տուեց Յովհաննէսին: Բայց նրան թոյլ տուեցին նստել Ամարասայ վանքում, որ աւելի մօտ լինի խանին և մնայ նրա ձեռքի տակ: Գանձասարի վանքում այդ ժամանակ նստած էր նահատակված Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսը:

Եւ այսպէս, խամսայի հինգ տիրապետող մէլիքներից մնաց երկուսը՝—Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Աբովը և Մելիք-Իսրայէլեան Մելիք-Մէջլումը: Միւս երեքը համարեա թէ ոչնչացան: Տիղակի Մելիք-Աւանեան Մելիք-Բախտամը աքսորվեցաւ Պարսկաստան, և որպէս Արշակ երկրորդը պահվում էր Անոյշ բերդում, դա էլ նոյնպէս պահվում էր Արդաբիլի բերդում: Խաչէնի Հասան-Ջալալեան մէլիքները, որպէս յետոյ կը տեսնենք, Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից յետոյ, բոլորը ցրիւ եկան, տարագրվեցան: Խաչէնում տիրում էին Իբրահիմ-խանից կարգված մէլիքները: Մնում էր Վարանդայի իշխողը—Մելիք-Շահնազարը, բոլոր չարքների յօրինողը, Իբրահիմ-խանի սիրելին:

1787 թվին գեներալ Բուրնաշովը վրաց Հերակլ իշխանի հետ ռուսաց զօրքերով մօտեցան Գանձակին։ Մելիք-Մէջլումը և Մելիք-Աբովը Շուշի բերդից փախչելուց յետոյ, անմիջապէս գնացին Հերակլի և Բուրնաշովի մօտ։ Նրանք յոյս ունէին, որ իրանց շատ անգամ հաղորդված խոստմունքների համեմատ, օգնական զօրք կը ստանային, որ գնան Իբրահիմ-խանի հետ պատերազմեն և իրանց հպատակներին կրկին տիրեն։ Եւ իրաւ, նրանց խոստացան տալ չորս հազար զինուորներ իշ. Օրբելեանների հրամանատարութեան ներքոյ։

Բայց մի և նոյն ժամանակ (1787) ծագեց ռուսաց երկրորդ պատերազմը օսմանցիների հետ. գեներալ Բուրնաշովը անսպասելի հրաման ստացաւ, որ իր գունդերով վերադառնայ Ռուսաստան։ Այդ պատճառով Բուրնաշովը և Հերակլը չը կարողացան կատարել իրանց խոստմունքը։

Հերակլը ռուսաց զօրքերի հետ գնաց Թիֆլիս, իսկ Մելիք-Մէջլումը և Մելիք-Աբովը, զրկված օգնութիւնից, գնացին նրա հետ։

Այդ տեսնելով, Իբրահիմ-խանը աւելի վստահութիւն ստացաւ, աւելի կատաղի դարձաւ։ Մինչև այնօր նա երկիւղ ունէր ռուսներից. բայց ռուսները յայտնվեցան և երազի նման դարձեալ անհետացան։ Այնուհետև այլ ևս ինչը կարող էր նրան զսպել։ Մելիքների միաբանութիւնը քայքայված էր. հայոց կաթողիկոսն անդամ նրա ձեռ-

քում մի անարդ գործիք էր դարձել իր հայրենիքի կործանման համար։ Մնացել էին երկու մելիքներ միայն,—Աբովը և Մէջլումը—ճշմարիտ հայրենասէրներ, պատուի և ազգայնութեան տէր տղամարդիք,—դրանք ևս օտարների դռներում օգնութիւն էին մուրում,—այն մարդիկը որոնց զօրութիւնից սարսափում էր Իբրահիմ-խանը։

Իբրահիմ-խանը, երբ լսեց, որ երկու մելիքները ռուսաց զօրքերի հետ գնացել են Թիֆլիս, Մելիք-Մէջլումի մօրը և Մելիք-Աբովի ընտանիքից մի քանի հոգի բռնել տուեց, և բերելով Շուշի բերդը, այնտեղ պահեց իբրև պատանդ։ Յետոյ Մելիք-Մէջլումի երկիրը կողոպտեց, աւերակ դարձրեց. նրա տեղը կարգեց Գիւլ-Եաթաղ գիւղի Ռուստամ-բէկին *), որը խանի սիրելի Իսրայէլ կաթողիկոսի քրոջ ամուսինն էր։ Մելիք-Աբովի տեղը նոյնպէս ուրիշին կարգեց։

Իբրահիմ-խանը այժմ հասաւ իր նպատակին. նա իրան ամբողջ Ղարաբաղի տէրն էր համարում։ Այնտեղ մնացած մելիքները, թէև զեռ ևս վայելում էին իրանց վաղեմի արտօնութիւնները,

*) Այդ Ռուստամ-բէկը Միսայէլ-բէկի եղբայրն էր. մեր պատմութեան մէջ տեսանք, որ Միսայէլ-բէկը կաչառված Իբրահիմ-խանից, կամենում էր Մելիք-Մէջլումին սպանել, որ Ջրաբերդի մելիքութիւնը ինքն ստանայ։ Այժմ ստացաւ նրա եղբայրը, անպատիւ հպատակութիւն խոստանալով մահմեդական խանին։

բայց բացի Վարանդայի Մելիք-Շահնազարից, միւսները խանի ստորադրեալներ էին համարվում։

Բայց Մելիք-Մէջլումը և Մելիք-Աբովը հանդիստ չը մնացին. նրանք չէին կարող անպատիժ թողնել մահմեդական խանին, որ իրանց հայրենիքը աւերակ դարձրեց...

XXII

Մելիք-Մէջլումը և Մելիք-Աբովը Թիֆլիսում երկար չը մնացին։

Այնքան զոհողութիւններ կրելուց յետոյ, հայրենիքը, ընտանիքը թշնամու ձեռքում թողնելուց յետոյ, մեծ յոյսերով Թիֆլիս գալուց և այնտեղ յուսահատ մնալուց յետոյ, երկու մելիքները— Մէջլում և Աբով—դարձեալ իրանց երեսները յետ չէին դարձնում Ռուսաստանից, դարձեալ մեծ ակնկալութիւններ ունէին նրա պաշտպանութեան վրա։

Նրանք նամակով դիմեցին գեներալ-անշէֆ Տեկելլուն, նկարագրելով այն բոլոր դժբախտութիւնները, որ կրեցին իրանք, սկսեալ այն օրից, երբ գեներալ-պօրուչիկ Պոտեմկինի խոստմունքներից հրապուրված, անձնատուր եղան Ռուսաստանին, սկսեցին պատերազմել Իբրահիմ-խանի հետ, —նկարագրեցին այն բոլոր բարբարոսութիւնները, որ կատարեց այդ խանը։

Նրանք դարձեալ խնդրում էին Կայսրուհու պաշտպանութիւնը հետևեալ պայմաններով.

1) Բարբարոսների լուծը իրանցից հեռացնելու համար, տալ իրանց ի սկզբանէ ամբ օգնութիւն զօրքերով, թէև փոքր թւով։ Որովհետև նրանք միացնելով իրանց ոյժերը ռուսաց զօրքերի հետ, կարող էին միայն իրանց ահարկու անունով ոչընչացնել պարսից զօրութիւնը և ջնջել Շուշվայ խանի իշխանութիւնը։ Միևնոյն ժամանակ խնդրում էին՝ տալ իրանց մի գլխաւոր հրամանատար, որ իր արժանաւորութիւններով և յատկութիւններով ընդունակ լինէր դործին։

2) Եթէ իրանք յիշեալ պաշտպանութիւնը ստանալ չէին կարող, խնդրում էին, որ թոյլ տրվի իրանց տեղափոխվել Կասպից ծովի ափերի մօտ, Դէրբենդի շրջակայքում, այնտեղ նոր գաղթականութիւն հիմնելու համար։ Իսկ իրանց տրուելիք նոր երկրները պիտի համարվին իրանց սեպհականութիւն, տալով մելիքներին և նրանց ժառանգներին լիակատար իշխանութիւն իրանց հպատակների վրա տիրելու։

Միևնոյն ժամանակ Ղարաբաղի մելիքների պատգամաւոր և ռուսաց գործակատար Ստեփան Դաւթեանը խնդրում էր Պոտեմկինից չուտափոյթ օգնութիւն հասցնել մելիքներին։ Նա էլ խոստանում էր ուղարկել Դէրբենդ վեց գունդ զօրք, ցանկացողներին ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ ընդունելու համար։

Յիշեալ գաղթականութեան մասին, Ռուսաս-

տանի հայոց արք-եպիսկոպոս Յովսէփը իր ընդարձակ տեղեկագրի մէջ, որը իշխան Գրիգորիի Ալէքսանդրովիչ Պոտեմկինի միջնորդութեամբ ներկայացրեց Եկատերինէ II կայսրուհուն, ի միջի այլոց գրում է հետևեալը.

«Սեպտեմբերի 19-ին, 1789 ամի Ղարաբաղի մէլիքները, իրանց ստացած մխիթարական թղթերի համար, յայտնեցին ինձ՝ հայոց արք-եպիսկոպոսիս իրանց շնորհակալութիւնը, և խմացում են տալիս հետևեալի մասին.—թէ իրանք, մէլիքները, տեղեկութիւն են ստացել, իբր թէ նորին պայծառափայլութիւնը իշխան Գրիգորիի Ալէքսանդրովիչ Պոտեմկինը հրամայել է գեներալ Պետր Աբրամովիչ Տեկելլուն, որ մէլիքներին կանչէ Ռուսաստան, և թէ յիշեալ գեներալ Տեկելլու կողմից այդ գործի մասին իրանց ոչինչ հաղորդված չէ: Այդ պատճառով ինձանից (արք-եպիսկոպոսից) յատկապէս խնդրում են, որ նրանց ճիշդ տեղեկութիւն տամ: Մէլիքները յայտնում են ինձ իրանց մէջ վճռած բոլոր պայմանները իրանց պահանջների վերաբերութեամբ, և խնդրում են, որ նրանց խմացում տամ նորին պայծառափայլութեան բարի կարգադրութեան մասին:

«Ցիշելով այն խնդիրքները, որ իրանց նախնիքը մատուցել են Պետրոս մեծին, և հիմնվելով կայսրի ողորմածութեան վրա, որ նա ցոյց էր տուել նոյն խնդիրքների առիթով,—մէլիքները

այժմ նոյնպէս խնդրում են, որ իրանց թոյլ տրվի գաղթել Դէրբէնդի կողմերը, և այդ երկրները վավերացնվին նրանց անունով որպէս մշտական ժառանգութիւն: Իսկ եթէ հարկ կը համարվի նրանց գաղթել Ռուսաստան, խնդրում են Վրաստանում գտնված ռուսաց զօրքից օգնութիւն, որպէս զի իրանց ժողովրդի հետ միասին կարողանան անվտանգ կերպով հեռանալ Ղարաբաղի իշխանութիւնից: Մի ևնոյն ժամանակ յայտնում են, որ իրանց ամբողջ հասարակութիւնը, այդ երկու առաջարկութեան մէջ, համաձայնվելով մէլիքների հետ, խնդրում են, որ նրանց տեղեկութիւն տան, թէ արդեօք որ տեղ, որ երկրում նրանց հողեր կը տան,—եթէ Ռուսաստանում, ուրեմն ինչ պայմաններով: Մէլիքները պահանջում են, որ բարեհաճեն վերահաստատելու իրանց ունեցած վաղեմի արտօնութիւնները, որ ամենահին ժամանակներից վայելում էին իրանք, և որը մինչև անգամ իրանց թշնամիները չեն կամեցել խափանել: Այսինքն, որ նրանք իրաւունք ունենան տիրելու իրանց հպատակների վրա, և իրանց յաջորդները նոյնպէս իրաւունք ունենան ժառանգելու նոր իշխանութիւնը: Նոյնպէս և այն երկրները, որ կը տրվեն նրանց բնակութեան համար, կարողանան սեպհականացնել իրանց մի ևնոյն իրաւունքներով:

«Ցիշեալ երկու մէլիքները, Մէջլում և Արով,

իրանց խնդիրքը մատուցանելուց յետոյ, հաւատացնում են, որ մնացեալ երեք մէլիքներն ևս, որ մնացել են Ղարաբաղում, համաձայն են իրանց հետ: Այդ բոլորը հաղորդելով ի գիտութիւն ձերդ պայծառափայլութեան (Պոտեմկինի) Նորին Կայսերական Մեծութեանը զեկուցանելու համար, յատկապէս և ամենախոնարհաբար խնդրում եմ, որ չնորհվի նրանց բարձրագոյն ողորմած հովանաւորութիւն, որով նշանաւոր օգուտ կը լինի Ռուսաստանին: Իսկ ինձ պէտք է հրահանգ տալ, թէ ինչ կարող եմ յայտնել նրանց: Որովհետև ես առանց առանձին թոյլատրութեան, առանց բարձրագոյն բարեհաճութեան կամ ձեր պայծառափայլութենից տեղեկութիւն ստանալու, նրանց պատասխանել կարող չեմ: Իսկ յիշեալ երկու մէլիքների, Մէջլումի և Աբովի, նամակների իսկականը, իրանց թարգմանութեան հետ, ուղարկում եմ այդ թղթով:»

Թէ ինչ պատասխան ստացան մէլիքները, մեզ յայտնի չէ, միայն այդքանը յայտնի է, որ ռուսները այդ միջոցներում զբաղված էին թիւրքական պատերազմով և հազիւ թէ ժամանակ ունէին մի հիմնաւոր կարգադրութիւն անելու մէլիքների ծանր դրութիւնը փոքր ինչ հեշտացնելու համար:

Նրանք առժամանակ միայն մնալով Հերակլ իշխանի մօտ, առաջարկում էին նրան միանալ

իրանց հետ և ոչնչացնել Իբրահիմ-խանի իշխանութիւնը, յիշեցնում էին նրան այն բարբարոսական ասպատակութիւնները, որ մի քանի տարի առաջ Վրաստանում կատարեց Աւարիայի Օմարխանը Իբրահիմ-խանի դրդելով: Հերակլը խոստանում էր կատարել նրանց ցանկութիւնը, միայն խորհուրդ էր տալիս փոքր ինչ սպասել: Բայց մէլիքները սպասելու համբերութիւն չունէին. նրանց հպատակները, նրանց ընտանիքը մինչև անգամ գտնվում էին Իբրահիմ-խանի ձեռքում:

Այդ միջոցներում Հերակլը նամակ է ստանում Իբրահիմ-խանից: Խանը գրում է նրան, որ Մէլիք-Մէջլումին և Մէլիք-Աբովին բռնէ և իր մօտ ուղարկէ: Իսկ դրանց փոխարէն խոստանում էր խանը յետ ուղարկել այն 3000 թուրք ընտանիքներին, որոնք առաջ վրաց հպատակներ էին, բայց Բօրչալուի կողմերից փախել եկել էին Ղարաբաղ, ընակվում էին Ասկարանի բերդի մերձակայքում:

Վրաց իշխանը ոչ այնքան իր հպատակները յետ ստանալու ցանկութեամբ, որքան երկիւղ կրելով Իբրահիմ-խանի վրէժխնդրութիւնից, մտածում է կատարել նրա հրամանը, և իր մօտ ապաստանած հիւրերին վատութեամբ կալանաւորելով, ուղարկել դահճի մօտ:

Նրա խորհուրդը յայտնվում է հայոց մէլիքներին: Հերակլի քարտուղարը, որը կոչվում էր Միր-

դա-Գիորգին, և գիտեր պարսկերէն ու արաբերէն, աղդով հայ էր։ Նա Իբրահիմ-խանի նամակը կարդալուց յետոյ, բովանդակութիւնը յայտնում է մելիքներին։

Որպէս պատմում են, Հերակլը Թիֆլիսի Օրթա-ճալայ կոչված այդիներում ճաշ է պատրաստում, այնտեղ հրաւիրում է երկու մելիքներին, որ արքեցնէ, այնուհետև իր սեղանի վրա կալանաւորէ հիւրերին։ Մելիքներին արդէն յայտնի էր նրա դիտաւորութիւնը. դեռ ճաշից առաջ ձի են նստում, պատճառելով, թէ կամենում են մերձակայքում որսորդութիւն անել իշխանի սեղանի համար։ Նրանք այլ ևս չեն վերադառնում։ Երկու մելիքները ունէին իրանց մօտ հարիւր ձիաւորներ միայն, թողնում են անհիւրնկալ Թիֆլիսը և ուղևորվում են դէպի Գանձակ։ Ճանապարհին հանդիպում են նրանց վրացի սայլապաններ, որ ընում էին դէպի քաղաքը. դրանց միջոցով Մելիք-Մէջլումը լուր է տալիս Հերակլին, ասելով, թէ գնացէք յայտնեցէք ձեր իշխանին, որ Մելիք-Մէջլումը չի մոռանայ նրա հիւրասիրութիւնը...

Ե՛ իրաւ, Մելիք-Ամամի պատուասէր որդին չը մոռացաւ վրէժխնդիր լինել վրաց իշխանի խարէութեան համար. նրա սարքած ճաշը մի քանի տարուց յետոյ Թիֆլիսի կործանման պատճառը դարձաւ...

Վրաց իշխանի նենդաւորութիւնը սաստիկ վի-

բաւորեց Մելիք-Մէջլումի զգայուն սիրտը։ Ռուսաստանի Հայոց Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը այնքան մեծ համարում ունէր Հերակլի վրա, որ մինչև անդամ մտածում էր, եթէ չը յաջողվի իշխան Պօտեմկինին հայ-վրաց միացեալ իշխանութեան գլխուի վրա բազմեցնել, նրանից յետոյ ի նկատի ունէր միայն Հերակլին։ Իսկ այդ երկչոտը, սարսափած Իբրահիմ-խանի նամակից, կամենում էր նրա ձեռքը մատնել Ղարաբաղի երկու նշանաւոր մելիքներին, որոնց նոյն խանի դէմ օգնական զօրք տալու յուսով հրաւիրեց իր մօտ Թիֆլիս։

Երկու մելիքները Թիֆլիսից եկան Գանձակ, տեղային Ջաւադ-խանը սիրով ընդունեց նրանց, բնակութեան տեղ տուեց իր քաղաքում և նրանց կեցութեան համար ռօճիկ նշանակեց։ Թէև Իբրահիմ-խանը մի քանի անդամ դիմեց Ջաւադ-խանին, և զանազան խոստմունքներով խնդրեց նրանից, որ մելիքներին իր ձեռքը տայ, բայց Ջաւադ-խանը աւելի մեծահոգի գտնվեցաւ, քան թէ վրաց իշխանը և մերժեց նրա խնդիրքը։

XXIII

Երբ Մելիք-Մէջլումը և Մելիք-Աբովը հանգստութիւն գտան Գանձակ քաղաքում, այստեղ լսեցին այն բոլոր բարբարոսութիւնները, որ Իբրահիմ-խանը գործ էր դրել Յովհաննէս կաթողիկոսի և առհասարակ Հասան-Ջալալեան տոհմի վրա,— լսեցին Գանձասարի հարուստ վանքի կողոպտիչ. Մելիք-

վիլը և չարունակ հալածանքները, որ բռնակալը կատարում էր այդ վանքի միաբանութեան վրա, չարչարելով նրանց և պահանջելով, եթէ այլ ևս վանքային թագցրած կայքեր են մնացել, իրան ցոյց տան: Մէլիք-Մէջլումը, որպէս գիտենք, նահատակված Յովհաննէս կաթողիկոսի քրոջ որդին էր: Նա Գանձակից ուղարկեց մի խումբ ձիաւորներ Թիւլի-Արզումանի և զարդար Մելքումի առաջնորդութեամբ, որ գնան Գանձասարի վանքը, և Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսին միւս միաբանների հետ բերեն Գանձակ:

Արզումանի խումբը, գալով Խաչէն, թաղնվում են Գանձասարի վանքի մօտ, անտառի մէջ, Կրատաի կոչված տեղում, և խմացում են տալիս Սարգիս եպիսկոպոսին, որ պատրաստվի փախչելու: Լրտեսների թիւը այդ ժամանակ այնքան բազմացել էր հայերի մէջ, որ Սարգիս եպիսկոպոսը ստիպված է լինում սկզբից մի խորամանկութիւն գործ դնել, որպէս զի իրանց փախուստի մասին խանին չը մատնեն: Նա յանկարծ լուր է տարածում, թէ ասպատակներ են յայտնվել, պէտք է յարձակում գործեն: Այդ լսելով շրջակայ գիւղացիները հաւաքվում են Գանձասարի վանքի ամրութեան մէջ, որ այնտեղ պատսպարվեն: Այդ ժամանակ եպիսկոպոսը նրանցից որին որ կասկածաւոր էր համարում բռնել է տա-

լիս և վանքում բանտարկում է: Բայց չը նայելով նրա գործ դրած նախազգուշութեանը, թշնամու համար միշտ պատրաստ հայ լրտեսներից մէկը արդէն խանին իմացում էր տուել բոլորը, թէ Սարգիս եպիսկոպոսը փախչելու է Գանձակ և վանքի մնացած հարստութիւնը տանելու է իր հետ:

Խանը ուղարկեց մի խումբ ձիաւորներ, որ փախստականներին կալանաւորեն և վանքային բոլոր իրեղէնները յափշտակեն: Նրանք այնպէս չուտափոյթ կերպով վրա հասան, որ փախստականները միջոց չունեցան իրանց հետ վեր առնել վանքային իրեղէնները, որոնք մնացին իրանց թագցրած տեղերում:

Թէև վանքային հարստութիւնը ազատվեցաւ, այսու ամենայնիւ, Մէլիք-Մէջլումի ուղարկած մարդիկներին մեծ քաջութիւն էր հարկաւոր, որ կարողանային եպիսկոպոսին և նրա ընկերներին ազատել խանի ձիաւորների ձեռքից: Այդ միջոցին օգնութեան հասաւ ինքը բնութիւնը: Մռաւ լեռների վրա պատեց Ղարաբաղի այն սովորական թանձր մառախուղը, որ մի քայլ հեռաւորութեան վրա ոչինչ չէ կարելի տեսնել: Արզումանը իր խումբը երկու մաս բաժանեց, մի մասը յանձնեց զարգար Մելքումին և պատուիրեց նրան, որ եպիսկոպոսին միւսների հետ առանձին ճանապարհով տանէ դէպի Գանձակ. իսկ ինքը մնացած մասի հետ յետ մնաց և սկսեց կռուել խանի ձիաւորնե-

րի հետ։ Նրան յաջողվեցաւ մեծ յաղթութիւն գործել մի քանի հարիւր ձիաւորների դէմ, որոնցից շատերին բռնելով, ականջները և քիթները կտրեց, և յետ ուղարկեց, ասելով. «Գնացէք ձեր խանին խաբար տարէք, որ Արզումանը հեշտ կուլ տալու պատառ չէ»...

Սարգիս եպիսկոպոսը իր եղբայրների հետ եկան Գանձակ 1791 թվին. նրա հետ էր պատանի Բաղդասարը *) որ այդ ժամանակ 22 տարեկան էր։ Ջաւադ-խանը **) սիրով ընդունեց նրանց, եպիսկոպոսին բնակութեան տեղ տուեց, ռօճիկ նշանակեց և այնուհետև Սարգիսը Գանձակի գաւառի հայոց առաջնորդը դարձաւ։ Գանձասարի վանքը մնաց աւերակ դրութեան մէջ, զուրկ հողևոր միաբանութիւնից։

Մի և նոյն տարում (1791) երբ Հասան-Ջալալեան Սարգիս եպիսկոպոսը եկաւ Գանձակ, իր երկու եղբայրներին՝ Դանիէլ-բէկին և Ջալալ-բէկին այնտեղից ուղարկեց Գանձասար, որ վանքի թաղցրած կայքերը դուրս հանէին և բերէին Գանձակ։ Այդ վանքի ամրաւ հարստութիւնը Իբրահիմ-խանը յափշտակելու ժամանակ՝ կարողացել էին մի մասը միայն թաղցնել, որովհետև Սարգիս եպիսկոպոսի փախուստը այն աստիճան շտապոյթ կերպով կատարվեցաւ, որ նա ժամանակ չը գտաւ վանքի կայքերը իր հետ վեր առնելու։

Բայց նրա եղբայրներին նոյնպէս չը յաջողվեցաւ։ Դանիէլ-բէկը և Ջալալ-բէկը թէև գաղտնի եկան Գանձասար, բայց իսկոյն մատնվեցան։ Իբրահիմ-խանի մարդիկը բռնեցին նրանց, Ջալալ-բէկի գլուխը կտրեցին, իսկ Դանիէլ-բէկին կենդանի տարան խանի մօտ։ Խանը հրամայեց բանտարկել նրան, ասելով. «գնա այնտեղ մնա, թող ռուսները դան և ազատեն քեզ»... Այդ խօսքերով գոռոզ խանը կամեցաւ ծաղրել հայերի այն յոյսերը, որ դրած էին ռուսների վրա։ Մի քանի օրից յետոյ նրան բանտից դուրս բերելով, հրամայեց մաս-մաս կտրատել...

Նրա քոյրը, տիկին Ղամար-սօլթանը (Մելիք-Մէջլումի մայրը) այդ ժամանակ պահված էր Շու-

*) Բաղդասարը Սարգիս եպիսկոպոսի եղբայր Հասան-Ջալալեան Դանիէլ-բէկի որդին էր. նա եպիսկոպոս ձեռնադրվելուց յետոյ, Ղարաբաղի միտրոպոլիտ նշանակվեցաւ և շատ նշանաւոր գործեր կատարեց։

**) Ջաւադ-խանը իր հօր Շահ-Վէրդի-խանի նման շատ հայասէր մարդ էր. նա շարունակ հայոց եկեղեցի էր գնում և ներկայ էր գտնվում հայոց բոլոր կրօնական տօներին և հանդէսներին։ Գանձակի մայր եկեղեցու սիւներից մէկի վրա կայ փոքրիկ արձանագրութիւն. «Ջաւադ-խանի սիւնը»—այդ սիւնի մօտ էր կանգնում նա, երբ որ գալիս էր հայոց եկեղեցին։ Չին, ցեղական թշնամութիւն ունենալով Շուշիի խանների հետ, Ջաւադ-խանը աւելի բարոյ էր համարում բարեկամութիւն պահպանել հայոց մելիքների հետ, և Իբրահիմ-խանի հակառակ գործել։

չի բերդում իբրև պատանդ։ Նա հաւաքեց եղբօր մարմնի կտորտանքը և թաղել տուեց տեղային գերեզմանատնում։ *)

Մենք վերևում յիշեցինք, որ Իբրահիմ-խանը դաւաճան Խաչատուր-կաթողիկոսի մատուցած ծառայութիւնների համար, Մելիք-Շահնազարի խորհրդով, նրան տուեց Ամարասայ վանքը, և Ղարաբաղի վրա հովիւ կարգեց։ Այդ ժամանակ Երիցմանկանց վանքում նստած էր փոքր Սիմոն անունով մէկը կաթողիկոս։ Եւ այսպէս, Ղարաբաղում երկու կաթողիկոսներ կային, Իբրահիմ-խանի հովանաւորութեան ներքոյ։

Այդ տեսնելով Գանձակում գտնված հայոց մելիքները՝—Մէջլումը և Աբովը—Ջաւադ-խանի հետ միաբանվելով, Իբրահիմ-խանի հակառակ, Սարգիս եպիսկոպոսին Գանձակում կաթողիկոս

*) 1851 թուին Դանիէլ-բէկի որդի Բաղդասար միաբանը մի արձան կանգնեցնելով հօր շիրիմի վրա, փորագրել տուեց հետևեալ տողերը. «յարձանիս շիրմի ամփոփեալ դնի՝ մարմին իշխանին խաչէն դաւառի, վեհ իշխանազնեայ Դանիէլ-բէկի, որդւոյ Մելիք-բէկ իշխանապետի, ի տանէ հայկազն մեծ Ջալալ-Դօլի, տեառն Արձախայ հայոց աշխարհի, որ Ղարաբաղայ կամ Շուշւոյ նահանգ՝ նա սովորաբար արդ վերաձայնի։ Առ սուրբ հաւատոյ սա լուսահոգին՝ նահատակի աստ յամրոցիս Շուշի, զառն տանջանօք Իբրահիմ-խանի, որ թշնամի էր խաչին Քրիստոսի։ Ի 1240 թուին հայոց (1791)։

օծել տուին (1794)։ Պատմում են, օծութեան խորհուրդը կատարելու ժամանակ եպիսկոպոսների թւից մէկը պակաս էր. այդ պակասը լրացնելու համար, ինքը Ջաւադ-խանը կանչեց եպիսկոպոսների շարքում, ասելով. «օծեցէք, թող մէկն էլ ես լինեմ։»

Գանձակի հայերը այնտեղ գտնված մելիքների հետ դիմեցին Էջմիածին, խնդրելով, որ Սարգսին հաստատեն Աղուանից կաթողիկոսութեան մէջ *)։ Բայց Էջմիածինը մերժեց նրանց խնդիրքը, պատճառ բերելով թէ Ղարաբաղում կան արդէն երկու կաթողիկոսներ—Իսրայէլը և Սիմոնը,—թէև այդ երկու կաթողիկոսները աւելի մահմեդականների հովանաւորներ էին, քան թէ հայոց։

Եւ այսպէս ծագեցան երկպառակութիւններ երեք միմեանց հակառակ կաթողիկոսների մէջ, որոնցից Սիմոնը նստած էր Երիցմանկանց վանքում, Իսրայէլը նստած էր Ամարասայ վանքում, իսկ Սարգիսը Գանձակում։

Այդ երկպառակութիւնները երկար զբաղեցրին Ղարաբաղի և Գանձակի հայ հասարակութիւններին, մի այնպիսի ժամանակում, երբ Ղարաբաղի հայկական իշխանութիւնները Իբրահիմ-խանի ոտ-

*) Պէտք չէ մոռանալ, որ ոչ միայն Ղարաբաղը Աղուանից կաթողիկոսութեան թեմ էր համարվում, այլ և Գանձակի գաւառը, Շամախու, Նուխու, Դերբէնդի և ուրիշ մի քանի գաւառներ։

քերի տակ հետզհետէ խորտակվում էին... և հայերը պէտք է լուծէին մի մեծ ազգային խնդիր...

XXIV

Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Աբովի Գանձակում գտնված ժամանակ, Իբրահիմ-խանը իրան դեռ ևս այդ երկու մէլիքների վտանգից ազատված չէր համարում, մանաւանդ, երբ տեսնում էր, որ նրանք միացել են իր թշնամու, Ջաւադ-խանի, հետ: Նա նկատում էր, որ Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Աբովի Ղարաբաղում թողած ժողովրդի մէջ ինչ որ դաղտնի շարժում կայ: Այդ ժողովուրդը չէր կարող մոռանալ իր սիրելի մէլիքներին և հպատակել այնպիսի հայ դաւաճանների, որոնք մահմեդական խանից կարգված և մահմեդականի հլու էին: Մենք տեսանք, որ Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Աբովի Ղարաբաղից հեռանալուց յետոյ, նրանց հպատակներին Իբրահիմ-խանի օգնութեամբ սկսեցին տիրել նոր մէլիքներ: Այդ օտար և խորթ մէլիքները անտանելի էին ժողովրդին:

Այդ էր պատճառը, որ Իբրահիմ-խանը կասկածելով, թէ Գիւլիստանի և Ջրաբերդի հայերը (այսինքն Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Աբովի հպատակները) կարող են միանալ Գանձակի հայերի հետ, և մեծ ուժ կազմելով, կարող են իրան վտանգ սպառնալ,—այդ մտքով սկսեց նրանց Գանձակի տանմանների մօտից տեղափոխել ուրիշ տեղ: Գիւլիստանի բնակիչներին տարաւ Խաչէնի գաւառը, իսկ Ջրաբերդի բնակիչներին տարաւ Տիզակի գաւառը *) և այսպէս ցրվեց նրանց դէպի ամեն կողմը: Այդ ժամանակներումն էր (1788) որ Մէլիք-Աբովի հպատակներից (Գիւլիստանից) 500 ընտանիք, չը կարողանալով համբերել Իբրահիմ-խանի դանութեանը, թողեցին իրանց հայրենիքը և դաղթեցին Գանձակի գաւառը: Ջաւադ-խանը նրանց բնակութեան տեղ տուաց Շամքորի մէջ, որը իր իշխանութեան տակ էր գտնվում: Դարձեալ այդ ժամանակներումն էր, որ Մէլիք-Մէջլումի հպատակներից մօտ հազար ընտանիք թողեցին Ջրաբերդը, նոյնպէս դաղթեցին Գանձակի գաւառը: Ջաւադ-խանը նրանց բնակութեան տեղ տուաց Շամշադինում:

Այդ դաղթականները, թէև անցան մի օտար հողի վրա, բայց դարձեալ գտնվում էին իրանց մէլիքների հպատակութեան ներքոյ: Ջաւադ-խանը չէր իշխում նրանց վրա: Մէլիք-Մէջլումը տիրում էր իր ժողովրդին, իսկ Մէլիք-Աբովը տիրում էր իր ժողովրդին: Դրանք բնակվում էին Գանձակի գաւառում որպէս ժամանակաւոր հիւրեր:

Այժմ ի դէպ է յիշել, որ ինչպէս Ղարաբաղում

---

*) Այդ տեղափոխութիւններին պէտք է վերաբերել այն երևոյթը, որ այսօր Ղարաբաղի գտնվող վիճակներում հանդիպում ենք շատ միենոյն անունով գիւղերի, որպէս են՝ Հին-խնաձակ, Նոր-խնաձակ, Հին-Զէյվայ, Նոր-Զէյվայ և այլն:

կային հինգ հայկական մելիքութիւններ, այնպէս էլ Գանձակի գաւառում կային չորս հայկական մելիքութիւններ *), որոնց մասին մեր պատմութեան մէջ ոչինչ չենք խօսացել:

Ղարաբաղի հայերի մի մասը խմբվելով Գանձակի գաւառում, իրանց վաղեմի մելիքների իշխանութեան ներքոյ, սկսեցին այստեղից արշաւանքներ գործել Իբրահիմ-խանի վրա: Նրանց երբեմն օգնում էին և Գանձակի գաւառի հայ մելիքները Ջաւադ-խանի դրդելով: Այդ արշաւանքները տեւեցին մի քանի տարի: Արշաւանքները ոչ այնքան ակրապետական նպատակներով էին կատարվում, որքան ասպատակութեան և աւարառութեան նպատակներով: Ամեն մի յարձակում վերջանում էր կոտորածով, հրդեհով, աւերածով և գերիվարութեամբ: Ղարաբաղի թուրքերը սկսեցին

*) 1) Բարսումի մելիքները, որպէս էր Մելիք-Ռոստոմը և այլն: 2) Խաչակապի մելիքները, որպէս էր Մելիք-Մովսէսը և այլն: 3) Ոսկանապատի մելիքները, որպէս էր Մելիք-Իսաւրը և այլն: 4) Գետաչէնի մելիքները, որպէս էր Մելիք-Եղդարի որդի Մելիք-Մնացականը և այլն: Այդ մելիքները նոյնպէս ժառանգաբար իշխում էին իրանց ժողովրդի վրա, միայն դրանց և Գանձակի խանի մէջ այն հակառակութիւնը չը կար, որպէս Ղարաբաղի մելիքների և Շուշիի խանների մէջ: Այդ մելիքները միշտ հաշտ են եղել Գանձակի խանների հետ և համարվել են նրանց ստորադրեալներ:

այդ ժամանակ հայի ձեռով հարնվել, որ չը ճանաչվեն: Ամեն մի թուրք, որ հայերի ձեռքն էր ընկնում, անխնայ կերպով սպանվում էր: Արշաւանքներին առաջնորդում էին Դալի-Մահրասան (Աւագ վարդապետը), Թուլի-Արզումանը և չուշէցի զարդար Մէլքումը: Նրանք այն աստիճան նեղի մէջ դրին Իբրահիմ-խանին, որ բոլորովին կարեցին Թարթար գետի անցքը և ոչ մի թուրք չէր համարձակվում դէպի Գանձակի կողմերը անցկենալ:

Իբրահիմ-խանը հարկադրվեցաւ մի քանի անգամ դիմել Ջաւադ-խանին, խնդրելով նրա միջնորդութիւնը, որ իրան հաշտեցնէ Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Աբովի հետ, որ նրանք դադարեցնեն իրանց թշնամական գործողութիւնները, և վերադառնալով իրանց հայրենիքը, վայելեն իրանց վաղեմի իրաւունքները, տիրելով իրանց երկիրներին: Բայց մելիքները չէին հաւատում խաբերայի խոստմունքներին, առաջարկում էին, թէ իրանց հաշտութիւնը կը կայանայ այն ժամանակ միայն, երբ Շուշի բերդը կը քանդվի, և Իբրահիմ-խանը զուրս գալով այդ որջից, կը հեռանայ Ղարաբաղից, հիմնելով իր համար նոր բնակութիւն Ջուանշիրի անապատներում, ուր ապրում էին նրա նախնիքը: Այդ առաջարկութիւնը խիստ ծանր էր. զրկվել Շուշի բերդի ամրութիւններից, նշանակում էր զրկվել ամեն բանից: Պէտք է ասած, որ

Ջաւադ-խանը նոյնպէս համակրում էր այն մըտքին, որ Շուշի բերդը դատարկված և քանդված լինի: Նրան անտանելի էր տեսնել իր հարևանութեան վրա մի նորաբուսիկ խանութիւն, ամրացած Շուշիի անմատչելի բարձրութեան վրա: Նա անդադար կրկնում էր այդ խօսքը. «Ղզովեալ լինի Մէլիք-Շահնազարը, որ կեանք տուեց սառած օձին, իր կուրծքի վրա ջերմացնելով նրան: Եթէ չը լինէր Շուշի բերդը, չէր լինի և ջուանշիրցիների խանութիւնը...»

Եւ իրաւ, այդ բերդը հիմնեց Մէլիք-Շահնազարը և տուեց Փանահ-խանին: Նա Ղարաբաղի կուրծքի վրա սկսեց զարգացնել մի նենգաւոր, օձարարոյ մահմեդական խանութիւն...

Փանահ-խանը համեմատաբար աւելի լաւ էր. նա վոչը ի չատէ պահպանել էր իր ցեղի պարզութիւնը, նա ազատ էր մահմեդական մոլեռանդութիւնից և հայոց մէլիքների հետ վարվում էր ոչ իբրև իշխող, այլ որպէս դաշնակից: Բայց Իբրահիմ-խանը հօր նման չէր: Մանկութիւնից կրթված լինելով Պարսկաստանում, սովորել էր նա մահմեդական կրօնի բոլոր մոլեռանդութիւնները: Նա ոչ միայն հալածում էր քրիստոնէութիւնը, այլ բռնութեամբ ստիպում էր չատերին ընդունել մահմեդականութիւն: Մէլիքների տիրապետութեան ժամանակներում Ղարաբաղում ոչ մի թուրք բնակիչ չը կար: Եթէ այսօր հանդիպում ենք Ղարաբաղում ամբողջ գիւղերի հայ-մահմեդական բնակիչներով, եթէ տեսնում ենք հայոց գիւղերում թուրք ընտանիքներ, որոնք խոստովանվում են, թէ իրանց նախնիքը հայեր են եղել,—այդ բոլորը Իբրահիմ-խանի ժամանակների պտուղներն են:

Խանի այդ վարմունքը սաստիկ վիրաւորում էր հայոց մէլիքների կրօնական զգայմունքը: Նրանք մի այլ հնար չէին գտնում կրօնափոխութեան առաջը առնելու, միայն պատահած ժամանակ ըսպանում էին Քրիստոսի հաւատքը ուրացողներին: Դալի-Մահրասան (Աւագ վարդապետը) այլապէս էր վարվում: Նա երդվել էր, թէ որքան թուով Իբրահիմ-խանը հայերից մահմեդական կը դարձնէ, ինքը նոյնքան թուով թուրքեր պիտի կոտորէ: Իսկ Թիւլի-Արզումանը միսսիոնարի դեր էր կատարում: Նա իր ձեռքը ընկած մահմեդականներին ստիպում էր խոստովանվել քրիստոնէական կրօնի ճշմարտութիւնը և մահմեդականութեան սուտթիւնը, ի հարկէ, ոչ թէ քարոզներով, այլ սրի ուժով: Մի դէպք, որ Ղարաբաղի հայերի բերանում առակի ձև է ստացել, արտայայտում է այդ մարդու կրօնական նախանձախնդրութեան յատկանիշները: Մի անգամ Արզումանը պատահում է մի բարձրաստիճան թուրք մօլլայի, որը իր ծառաների հետ գնում էր Շուշի բերդը: Բռնում է մօլլային, և իր սուրը նրա պարանոցի վրա դնելով, ասում է. «Եթէ կը խոստովանվես, որ Քը-

բիստոս Աստուած է, ես քեզ չեմ սպանի»: Մոլլան խոստովանվում է: Արզումանը այդ խոստովանութիւնը երեք անգամ կրկնել է տալիս և ապա բաց է թողնում մոլլային: Այդ անցքը իմացում են տալիս Իբրահիմ-խանին: Խանը մոլլային իր մօտ կանչելով, բարկութեամբ հարցնում է. «Մի՞թէ դու խոստովանվեցար, որ Քրիստոս Աստուած է:—«Այո՛, խոստովանվեցայ, պատասխանում է մոլլան:—Իսկ եթէ դուք, վեհափառ խան, Արզումանի ձեռքը ընկնէիք, կասէիք, ոչ թէ միայն Քրիստոսը Աստուած է, այլ և դու ինքդ, Արզուման, աստուածների աստուածն ես»...

XXV.

Մի քանի տարի Գանձակի գաւառում մնալուց յետոյ, Մէլիք-Մէջլումի և Մէլիք-Աբովի մէջ տիրող միաբանութիւնը սկսեց փոքր առ փոքր խախտվել: Մէլիք-Մէջլումը մի տղամարդ էր խոհեմ, զգաստ և սուր դատողութիւնով: Իսկ Մէլիք-Աբովը, թէև պատերազմների մէջ քաջ, աներկիւղ և անպարտելի էր, բայց ընաւորութեամբ սաստիկ դիւրագրգիռ և անհեռատես էր: Ջաւատ-խանը աւելի յարգում էր Մէլիք-Մէջլումին. այդ գրգռեց Մէլիք-Աբովի նախանձը:

Նրանց հակառակութիւնը աւելի սաստկացաւ այն պատճառով, որ Մէլիք-Աբովը ցանկանում էր իր ժողովրդով թողնել Գանձակի գաւառը և գաղթել Վրաստան և Բօլնիսում նոր գաղթաշէնք

հիմնել: Բայց Մէլիք-Մէջլումը չէր համաձայնվում այդ մտքի հետ: Նա այժմ բոլորովին ցանկութիւն չունէր թողնել հայրենիքը և ապաստան գտնել մի նոր գաղթականութեան մէջ: Նրանք առանց դրան ևս իրանց հայրենիքից դուրս էին ապրում: Բայց Գանձակի գաւառը, Մէլիք-Մէջլումի մտածելով, աւելի մօտ էր Ղարաբաղին, այստեղից աւելի հեշտ կը լինէր պատեհ ժամանակում կրկին անցնել Ղարաբաղ: Բայց Վրաստան գնալ, և վրայ իշխանի գործ դրած նենգաւորութիւնից յետոյ, վրացիների հետ զարձեալ գործ ունենալ,—նա ամենևին չէր կամենում:

Ջաւադ-խանի բոլոր ջանքերը ի զուր անցան երկու մէլիքներին հաշտեցնելու համար: Մի անգամ ամենաչնչին առիթով Մէլիք-Աբովը կռուեց Մէլիք-Մէջլումի հետ: Երկուսն էլ Ջաւադ-խանի մօտ ճաշի էին հրաւիրված. օրը պաս էր. Մէլիք-Մէջլումը անխիղճ ուտում էր բոլոր կերակուրներից, իսկ Մէլիք-Աբովը հրաժարվում էր, ասելով, թէ ինքը մեղք է համարում պասը լուծել: Այդ առիթ տուեց վիճաբանութեան և Մէլիք-Աբովը սկսեց սաստիկ նախատել Մէլիք-Մէջլումին, թէ նա մեղանչում է հայոց կրօնի դէմ և այլն: Այդ օրից նա թողեց Գանձակը, և իր ժողովուրդը վեր առնելով գնաց Բօլնիս:

Բօլնիսում ևս Մէլիք-Աբովը հակառակութիւն ունեցաւ վրաց իշխանների հետ, երկար այնտեղ

մնալ չը կարողացաւ։ Յետոյ (1795) թողեց Բոլ-նիսը, և Իբրահիմ-խանի հետ հաշտվելով, վերադարձաւ Ղարաբաղ, բնակվեցաւ իր հայրենի երկրում, Գիւլիստանում։ Բայց հանգամանքները, որպէս յետոյ կը տեսնենք, կրկին ստիպեցին նրան թողնել հայրենիքը...

XXVI.

1791 թուին վախճանվեցաւ Մէլիք-Շահնազար II-ը։ Ղարաբաղը ազատվեցաւ իր կործանողից։ Բայց խամսայի մէլիքութիւններին հասցրած նրա հարուածը այն աստիճան մահացու էր, որ այլ ևս ոչինչով բժշկել չէր կարելի...

Մահուան անկողնում ղէջաց նա, կամեցաւ հաշտվել իր խղճի և Աստուծոյ հետ։ Եւ որպէս այդ տեսակ մարդիկ միշտ կրօնական բարեպաշտութեան մէջ են որոնում իրանց մեղքերի թողութիւնը, նա ևս շրջապատեց իրան արեղաներով, բայարեց հարստահարութեամբ մթերած ցորենի ամբարները և մի սովի ժամանակ ձրի կերակրեց ժողովրդին իր հացով։

Մէլիք-Շահնազարը շատ հարուստ մարդ էր։ Նա մտածեց աւելի նշանաւոր գործով քաւել իր նշանաւոր յանցանքները։ Ամարատայ վանքը, որի մէջ ամփոփված էին Լուսաւորչի թոռի՝ սուրբ Գրիգորիսի նշխարները, խիստ անշուք և կիսաւեր դրութեան մէջ էր նրա ժամանակում։ Նա սկսեց այդ վանքի շինութիւնները վերանորոգել. շրջա-

պատեց վանքը ամուր և բարձր պարիսպներով, աշտարակներով, միաբանութեան համար խուցեր, սենեակներ շինեց, վանքային տնտեսութեան համար ընդարձակ սեղանատուն, ամբարանոցներ և ախոռատուն հիմնեց, բոլորը սրբատաշ քարից, բոլորը մեծ և վայելուչ։ Բայց դեռ տաճարի կառուցմանը չը ձեռնարկած, մահը վրահասաւ, նրա բաղձանքը թողեց անկատար։ Հանդուցեալի արկղների մէջ գտան մի քանի քսակներ լիքը ոսկիներով, որ կտակել էր տաճարի շինուածքը աւարտելու համար։ Ժառանգները չը կատարեցին կտակը։

Մէլիք-Շահնազարը թողեց չորս որդի՝ Զումշուդ, Յուսէին III, Ջհան-բախշ և Ջհանգիր։

Դեռ մեռնելուց առաջ նա կարդեց որդիների վրա հոգաբարձու իր բարեկամ Իբրահիմ-խանին, յանձնելով նրան, որ ժառանգներից որին որ յարմար կը համարէ, կարգէ իր փոխարէն յաջորդ։

Օրէնքով պէտք է յաջորդէր Զումշուդը, որովհետև նա ծնված էր Մէլիք-Շահնազարի օրինաւոր ամուսնութիւնից։ Բայց Իբրահիմ-խանը իր կնոջ, Հուրիզատ-խանումի, աղդեցութեամբ ընտրեց նրա հարազատ եղբօրը՝ Յուսէինին *)։ Խանի կամայա-

*) Մէլիք-Շահնազարը ունէր մի քանի կնիկներ. Թադուհի-խանումից ծնվեց Մէլիք-Զումշուդը. Սոնա-խանումից ծնվեց Մէլիք-Յուխան. Մելիք.

կանութիւնը առիթ տուեց ժառանգների մէջ երկպառակութեան: Ջհան-բախշը զիմեց պարսից շահին, նրանից ֆիրման ստացաւ, աշխատում էր ինքը իշխել: Բայց Մելիք-Յուսէինը, Իբրահիմ-խանի օգնութեամբ յարձակվեցաւ Ջհան-բախշի տան վրա, նրա կայքը կողոպտեց և Ջհան-բախշը հազիւ կարողացաւ իր կեանքը ազատել, իր եղբայր Ջհանգիրի հետ փախչելով Շամախի Մուստաֆա-խանի մօտ: Ժառանգների մէջ այդ երկպառակութիւնները տևեցին մինչև Աղա-Մահմատ-խանի գալուստը, երբ ինքը՝ Իբրահիմ-խանը իր կեանքը պարսից ներքինի Շահի ձեռքից ազատելու համար, ստիպվեցաւ փախչել Բալաքան:

XXVII

Մելիք-Շահնազարի մեռնելուց յետոյ Իբրահիմ-խանի զօրութիւնը թուլացաւ: Այդ մարդու ձեռքումն էր բռնված այն շղթայի մի ծայրը, որով հայոց մի քանի նորաբուսիկ մելիքներ հնազանդվում էին Թիւրք խանին: Այդ մելիքները, որոնք առաջ իշխանութեան և աստիճանի տէր լինելու բաղձանքով զիմեցին Թիւրք խանի օգնութեանը և նրան անձնատուր եղան, Մելիք-Շահնազարի մա-

---

սէին III-ը և մի աղջիկ Հաւրի-զատ անունով, որին հայրը կնութեան տուեց Իբրահիմ-խանին, իսկ Մալայիկ-խանումից ծնվեց Ջհան-բախշը, Ջհանգիրը և մի աղջիկ Հումայի անունով:

հից յետոյ, սկսեցին փոքր առ փոքր զգալ իրանց սխալը, սկսեցին վերջապէս հասկանալ, որ իրանք իրանց ձեռքով քանդեցին իրանց տունը և մահմեդական բռնաւորին բարձրացրին իրանց գլխի վրա:

Այդ ինքնաճանաչութիւնը առաջ եկաւ զանազան հանգամանքներից, որոնց հարկաւոր ենք համարում համառօտ կերպով անցնել, ցոյց տալու համար, թէ իսկապէս ինչ նշանակութիւն ունէին Շուշի բերդի խանները, և իրանց յարաբերութիւնների մէջ հայոց մելիքների հետ որ աստիճան իրաւունքներ ունէին, և արդեօք կարելի է համարել նրանց երկրի տէրը կամ իշխանը:

Մենք գիտենք Փանահ-խանի ծագումը. մենք գիտենք և այն, որ Պարսկաստանը կառավարող զէնդ-Քերիմ-խանը (որը թագաւոր չէր, այլ Պարսկաստանի մի մասը բռնութեամբ տիրացած մի անհնազանդ լօռեցի *) Փանահ-խանին սպանել տալուց յետոյ, նրա որդի Իբրահիմին խանութեան աստիճան շնորհեց և կարգեց Շուշի բերդի կառավարիչ: Ուրեմն Իբրահիմ-խանը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ պարսիկներից կարգված, պարսից մի հասարակ խան, որը Պարսկաստանի նոյն ժամանակվայ երկպառակութիւնների և անիշխանութեան պատճառով, կարողացաւ երկար ժամանակ

---

*) Դա մեր Լօռին չէ, հարաւային Պարսկաստանում մի գաւառ նոյնպէս կոչվում է Լօռի կամ Լօռիստան:

իր տեղում մնալ,—կարողացաւ հայոց անմիաբան մելիքների հաշուով նրանց գլխին նստել։ Բայց իսկապէս նա երկրի տէրը կամ իշխանը չէր. նա մի ժամանակաւոր կառավարիչ էր, որի նմաններին պարսից կառավարութիւնը անդադար փոփոխում էր։ Նա ինքը պարսից հարկատու էր. իր պաշտօնի մէջ մնալու համար ամէն տարի ահագին փիշքէշներ և ընծաներ էր ուղարկում Պարսկաստան։

Մելիքների անմիաբանութեան չնորհիւ նա կարողացաւ և կարողանում էր իր դիրքը պահպանել։ Եթէ մելիքներից մի քանիսը նրան թշնամի էին, ընդհակառակն, մի քանիսն էլ բարեկամներ էին, և այսպիսով նրա կացութեան հաւասարակշռութիւնը պահպանվում էր։

Իբրահիմ-խանը դեռ չէր դիպել հայոց մելիքների ուղղակի և զգալի շահերին։ Թէև նրա հայրը և ինքը, օրինակ, Խաչէնում և Ջրաբերդում երկու նոր մելիքութիւններ վերականգնեցին, բայց այդ կատարեցին նրանք որպէս օգնողներ և ոչ որպէս կարգողներ կամ հիմնողներ։ Եւ այդ պատճառով խանների յարաբերութիւնները դէպի այդ մելիքները աւելի դաշնակցական էին, քան թէ իշխողի և ստորադրեալի յարաբերութեան բնաւորութիւնն ունէին։

Բայց Մելիք-Շահնազարի մահից յետոյ Իբրահիմ-խանը յետ քաշեց դիմակը, և օգուտ քաղելով հանգուցեալի դէպի ինքն ունեցած հաւատարմու-

թիւնից, որով իրան հոգաբարձու էր կարդել իր ժառանգների վրա,—նա բացարձակ իրաւունք համարեց յաջորդ նշանակելու մելիքի որդիներից նրան, որ բոլորից անընդունակն էր, բայց որը իր կնոջ եղբայրը լինելով, աւելի հաւատարմութեամբ կը ծառայէր իրան։ Այդ էր պատճառը, որ վրդովեցրեց ժառանգներին, որովհետև խանի միջամտութիւնը միանգամայն հակառակում էր նրանց աւանդական սովորութիւններին յաջորդութեան կարգերի վերաբերութեամբ։

Բայց Իբրահիմ-խանը աւելի հեռու գնաց։ Նա դիպաւ ժողովրդի և մելիքների ամենազգալի շահերին. նա սկսեց միջամտութիւն գործել երկրի հողային խնդիրների մէջ, որոնք մինչև այն օր թողված էին անձեռնմխելի և կառավարվում էին միմիայն հայոց վաղեմի սովորութիւններով, որոնք օրէնքի ձև էին ստացել։ Մեր պատմութեան նպատակից դուրս է մանրամասնաբար բացատրել, թէ ինչ դրութեան մէջ էր հողային հարցը Ղարաբաղում, կամ ինչ պարտաւորութիւններ ունէին գիւղացիները մելիքների վերաբերութեամբ ընդհանրապէս, իսկ խանի վերաբերութեամբ մասնաւորապէս *)։ Միայն այսքանը

*) Այդ հարցերը մենք դիտաւորութիւն ունենք հրատարակել առանձին բրոշիւրով, որ կը կրէ այսպիսի վերնագիր. «Հողային հարցը Ղարաբաղում մելիքների տիրապետութեան ժամանակ»։

կասենք, այն աղէտալի անցքերը, որ նկարագրեցինք մեր XXIV-րդ գլխում, միջոց տուին Իբրահիմ-խանի կամայականութեանը բացարձակ կերպով հողային բաշխումներ և կարգադրութիւններ անելու,—մի իրաւունք, որից նա առաջ զուրկ էր: Մենք տեսանք, որ Ջրաբերդի Մելիք-Մէջլումը և Գիւլիստանի Մելիք-Աբովը, իրանց ժողովրդի մի մասը առնելով, գաղթեցին Գանձակի գաւառը: Նրանց գիւղերը, նրանց հողերը մնացին անտէր, դատարկ: Այդ ժամանակ խանը սկսեց նրանց հողերը բաժանել ում որ կամեցաւ. նրանց տեղերում բնակեցրեց նոր գաղթականներ *): Եւ այսպիսով, հանգամանքների չնորհիւ նա իրաւունք գտաւ հայոց հողերի վրա, որը մինչև այնոր չունէր:

Այդ կամայականութիւնը վրդովեցրեց մինչև անգամ խանին անձնատուր եղած մելիքներին, առաւել այն ժամանակ, երբ տեսան, որ խանը հայոց հողերի վրա բնակեցրեց և թուրք գաղթականներ, որպէս էին գօլանչիները, մի վայրենի և աւազակ ցեղ, որ թափառում էր Ջուանշիրի անապատներում: Բոլորովին հայաբնակ Ղարաբաղում

*) Խանի այդ բաշխումները այնքան անհիմն և անհաստատ էին, որ երբ հայոց գաղթականների մի մասը վերադարձաւ, կրկին տէր դարձան իրանց հողերին, և արտաքսեցին խանի նոր բնակեցրած գիւղացիներին:

մտան թիւրք բնակիչներ, որոնք առաջ չը կային: Խանի այդ վարմունքը յուզեց ընդհանուր դժգոհութիւն թէ Ղարաբաղի հայ ժողովրդի և թէ խանի բարեկամ մելիքների մէջ:

Բայց այդ մելիքները դեռ ևս ոչինչով չէին ցոյց տալիս իրանց անբաւականութիւնը, միայն իրանց սրտերում մնացանում էին մի խուլ բողոք և սպասում էին յարմար ժամանակի:

Առաջին բողոքը բարձրացրեց Վարանդայի Մելիք-Շահնազարի որդի Մելիք-Ջումշուդը, որը իր բոլոր եղբայրների մէջ աւելի յառաջադէմը և աւելի խելացին էր: Նա արդէն հասկացել էր, թէ որքան կորցրեց իր հայրը և որքան կորցնել տուեց Ղարաբաղի միւս մելիքներին, բարեկամութիւն պահպանելով Շուշի բերդի խանների հետ:

Հասարակութեան վրա տարածված բռնութիւնը այնքան զգալի չէ լինում անհատներին, մինչև իրանց անձի վրա դեռ չեն փորձել նրա ճնշող ներգործութիւնը: Մելիք-Ջումշուդը անձամբ նրա փորձը առաց: Բռնաւորը նրան զրկեց օրինաւոր յաջորդութիւնից և նրա փոխարէն կարգեց անարժան եղբօրը: Նրա երկու միւս եղբայրները, Ջհանգիրը և Ջհան-բախշը, հալածված նոյն բռնաւորից, փախան Մուստաֆա-խանի մօտ: Ինքը մնաց միայնակ և անօգնական:

Նրա տոհմային հպարտութիւնը ուսուցիկ վիրաւորված էր: Նրա նախնիքը՝ Մելիք-Շահնազար

մեծը, ամբողջ Գեղարքունեաց տէրը, բարեկամութիւն ունէր Շահ-Աբասի հետ, որից սարսափում էր արևելքը: Նրա պապը, Մէլիք-Յուսէին մեծը, յարաբերութիւն ունէր կայսրների հետ: Իսկ այժմ այդ մեծ մարդկանց աւելի քան մի քանի հարիւր տարի դոյութիւն ունեցող հոյակապ տան մէջ կարգաղրութիւններ էր անում մի նորելուկ ջուանշիրցի խան, որի իշխանութեան թեւականը իր հասակի տարեթուից հեռու չէր անցնում: Բայց ով բարձրացրեց ջուանշիրցուն, ով օգնեց նրա զօրանալուն:—Դարձեալ մի հայ, մի անբարիշտ և խռովարար հայ, որը հայրենիքի ազատութիւնը զոհեց իր մանր անձնական շահերին և նրա աւերակների պատճառը դարձաւ: Մէլիք-Ջումշուդը չէր կարող առանց վրդովմունքի յիշել, որ այդ հայը իր հայրն էր...

Այդ բոլորը անվերադառնալի կորուստներ էին: Բայց Մէլիք-Ջումշուդը մտածում էր կարելւոյն չափ կորուստը յետ դարձնել և դարման տանել հայրենիքի վէրքերին: Նա պարզ տեսնում էր, որ այդ վէրքերը առաջ եկան անմիաբանութիւնից, երկպառակութիւնից և հային յատուկ օտարասիրութիւնից: Մէլիք-Ջումշուդը բաւական կարդացած երիտասարդ էր: Նա չէր զարմանում, երբ յիշում էր, որ մի ժամանակ հայոց նախարարները դիմեցին պարսից արքային, խնդրում էին նրանից, որ Հայաստանի հարազատ թագաւորին վեր առ-

նէ և նրա տեղը պարսիկ մարզպան դնէ: Նա չէր զարմանում, նա միայն ցաւում էր հայերի օտարասիրութեան վրա, նա միայն վրդովվում էր, երբ նոյնը տեսնում էր կատարված իր ժամանակում, իր աչքերի առջև:

Նրա հայրը անմատչելի Ղարաբաղի մէջ մնացրեց մի օտար ցեղ, որը ուտելով, մաշելով խախտեց տեղային բոլոր հայկական իշխանութիւնների հիմքը և վերջապէս կործանեց այն հաստատուն շէնքը, որ դարերով կառուցված էր: Այդ աւերմունքին զլխաւորապէս նպաստեցին իրանց՝ —հայերի գործակցութիւնները: Մէլիք-Ջումշուդը մտածում էր վերականգնել խորտակված շէնքը: Նա գիտէր, որ կործանման պատճառը եղաւ նոյն իսկ հայ մէլիքների երկպառակութիւնը. ուրեմն շինութիւնը կարող էր յաջողվել դարձեալ նոյն մէլիքների միաբանութեամբ: Նա աշխատում էր կրկին նորոգել միաբանութեան խզված կապերը մէլիքների մէջ: Բայց ո՞րտեղ էին մէլիքները:

Մէկը, Տիզակի Մէլիք-Բախտամը, շղթաների մէջ պահված էր Արդաբիլի բերդում, երկուսը, Գիւլիստանի Մէլիք-Աբովը և Ջրաբերդի Մէլիք-Մէջլումը, գտնվում էին հայրենիքից դուրս, պանդխտութեան և գաղթականութեան մէջ ապահովութիւն էին որոնում: Երկրի նշանաւոր և հիմնական ոյժերը ցրիւ էին եկած օտար աշխարհներում: Իսկ հայրենիքի մէջ մնում էին դաւաճան-

ները—խանին անձնատուր եղած մելիքները։ Մելիք-Զումշուդը մտածում էր այդ վերջիններին իր կողմը ձգել և նրանց բարեկամական յարաբերութիւնները անջատել խանից։ Մի դեպք նպաստեց նրա ցանկութեանը։ Այդ դեպքը թէև ընտանեկան էր, բայց քաղաքական կերպարանք ստացաւ։

Իբրահիմ-խանը սաստիկ անբարոյական մարդ էր. նրա հարեմը լի էր հայոց աղջիկներով. և ամեն տեղ, եթէ գտնվում էր մի գեղեցիկ հայ աղջիկ, հաղիւ թէ կարող էր ազատ մնալ նրա կրքերից։ Մենք գիտենք, որ նրա հաւատարիմ մելիքներից մէկը, Ռուստամը, ամուսնացած էր կապատցի Ապրէսաղայի դստեր՝ Վարդ-խաթունի հետ։ Երբ Վարդ-խաթունը դեռ օրիորդ էր, Իբրահիմ-խանը ցանկացաւ նրան իր կին ունենալ։ Օրիորդի հայրը աղջկան մահմեդական հարեմից ազատելու համար, տուեց Մելիք-Ռուստամին, թէև աղջիկը դեռ փոքրիկ էր և կին լինելու հասակին չէր հասած։ Բայց դրանով Իբրահիմ-խանը չը հանգստացաւ. նա շատ բաներ էր լսած Վարդ-խաթունի գեղեցկութեան մասին, ցանկանում էր նրան իր մօտ ունենալ։

Մենք տեսանք, երբ Մելիք-Մէջլումը և Մելիք-Աբովը հեռացան Ղարաբաղից, Իբրահիմ-խանը նրանց ընտանիքներից մի քանի հոգի բերեց Շուշի բերդը, պահեց այնտեղ իբրև պատանդ։ Այդ ժամանակ պահանջեց նա Մելիք-Ռուստամից պատանդի անունով նրա կնոջը՝ Վարդ-խաթունին։

Մելիք-Ռուստամը անճարացած տուեց, թէև նրան լաւ յայտնի էր, որ խանը աւելի իր համար սիրուհի է տանում, քան թէ պատանդ, որովհետև իր հաւատարմութեան վրա կասկածելու առիթ չունէր նա։

Մենք գիտենք և այն, որ Մելիք-Ռուստամը խամսայի մելիքներից չէր, այլ Մելիք-Իսրայէլեան Մելիք-Մէջլումի կեանքի դէմ դաւադրութիւն սարքելու համար, որպէս վարձատրութիւն ստացաւ խանից Զրաբերդի իշխանութիւնը։ Իսկ այժմ յիշեալ ընտանեկան անպատուութիւնը այն աստիճան վիրաւորեց նրան, որ նա թողեց Իբրահիմ-խանի ծառայութիւնը և իր մնացած ընտանիքով *) գնաց Շամախի Մուստաֆա-խանի մօտ, որը այդ ժամանակ թշնամական յարաբերութեան մէջ էր Իբրահիմ-խանի հետ։

Մուստաֆա-խանը սիրով ընդունեց Մելիք-Ռուստամին և Դաշ-բուլաղ անունով գիւղը ընծայեց նրա բնակութեան համար։ Այնտեղից Մելիք-Ռուստամը սկսեց յարձակումներ գործել Շուշի բերդի վրա և շատ վնասներ տալ Իբրահիմ-խանին։

Թէև մի առանձին մեծ նշանակութիւն չունէին

*) Ղարաբաղի մելիքներից շատերը բազմակնութեան սովորութիւն ունէին. Մելիք-Ռուստամը ունէր երկու կին, մէկը վերև յիշած Վարդ-խաթունը, միւսը Մարիամ անունով մի կին։

նրա յարձակումները, որովհետև Իբրահիմ-խանին ոչնչացնելու համար, հարկաւոր էր, որ հայոց բոլոր մելիքները հաւաքական ուժերով պատերազմէին։ Բայց այդ էլ բաւական էր, որ խանի հաւատարիմ մելիքներից մէկը, ոչ միայն անջատուեցաւ նրանից, այլ և թշնամացաւ նրա հետ։

Խանին բարեկամ մնացին միայն երկու մելիքներ՝ Խնդիրիստանի Մելիք-Միրզախանեան Մելիք-Ալլահվերդին և Վարանդայի Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Յուսէին III-ը, որը Իբրահիմ-խանի կնոջ (Հուրի-զատ խանումի) հարազատ եղբայրն էր, և քրոջ աղաչանքեամբ իր ձեռքը ձգեց Վարանդայի իշխանութիւնը։ Այդ անցքը, որպէս վերևում ցոյց տուեցինք, սաստիկ զրգռեց Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Ջումշուդի թշնամութիւնը, և նա սկսեց այնուհետև մտածել Իբրահիմ-խանի կործանման վրա, միայն սպասում էր մի յարմար ժամանակի։ Նա սկսեց զաղտնի թղթակցել Մելիք-Մէջլումի, Մելիք-Աբովի և Մելիք-Ռուստամի հետ, որոնք խանից հալածված, նոյնպէս թշնամի էին խանին։

XXVIII.

Ռուս-տաճկական երկրորդ պատերազմի հետ (1787—1791) մի և նոյն ժամանակ ծագեց շվեդական պատերազմը։ Ռուսաց կառավարութիւնը այն աստիճան զբաղված էր այդ պատերազմնե-

րով, որ ամենևին ժամանակ չունէր մտածելու Անդրկովկասի քրիստոնեաների վրա, թէև այդ վերջինները անդադար տեղեկութիւններ էին տալիս իրանց անմխիթարելի դրութեան մասին։ Իշխան Պոտեմկինը և Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը մասնակցում էին ռուսաց արշաւանքներին. դրանք են, որ խիստ հետաքրքրված էին Անդրկովկասով, այդ ժամանակ հաղիւ թէ կարող էին իրանց ցանկութիւնները իրագործել։

Իսկ վերոյիշեալ պատերազմների ընթացքում, որպէս տեսանք, Ղարաբաղում կատարվեցան մի շարք աղէտալի անցքեր։ Իբրահիմ-խանը ձեռք բերելով հայոց մելիքների ռուսաց հետ ունեցած թղթակցութիւնները, սկսեց հալածել նրանց։ Նոյն խանի ձեռքով Յովհաննէս կաթողիկոսը սպանվեցաւ, Գանձասարի վանքը կողոպտվեցաւ, Տիղակի Մելիք-Բախտամը աքսորվեցաւ, Խաչէնի Հասան-Ջալալեաններից երկու մելիքներ սպանվեցան, և ամենացաւալին այն էր, որ նշանաւոր մելիքներից երկուսը, Մէջլումը և Աբովը, իրանց ժողովրդի հետ դուրս եկան Ղարաբաղից, այնտեղ մնացին կամ խանին համակրող, կամ նրանից վախեցող մելիքները։

Այդ բոլոր տխուր անցքերը առիթ տուին Յովսէփ արք-եպիսկոպոսին շտապելու, կրկին ողորմած Կայսրուհու ուշադրութիւնը դարձնելու հայերի վրա։

Այդ ժամանակ արք-եպիսկոպոսը կազմեց իր նշանաւոր պատմական տեղեկագիրը, որ բովանդակում էր իր մէջ Ղարաբաղի տիրապետող մէլիքների յարաբերութիւնները ռուսաց կառավարութեան հետ, սկսեալ Պետրոս մեծի օրերից, և նրանց մատուցած նշանաւոր ծառայութիւնները Ռուսաստանին, և հասցրեց մինչև իր օրերը: Յիշեալ տեղեկագիրը իշխան Պոտեմկինի միջնորդութեամբ ներկայացվեցաւ Կայսրուհուն 1790—23 յունվարի:

Այդ տեղեկագիրը իր առանձին ազդեցութիւնն ունեցաւ: Օսմանցոց հետ ունեցած պատերազմը միայն արգելք էր լինում Կայսրուհուն Անդրկովկասի քրիստոնեաների վերաբերութեամբ մի վճռական գործ սկսելու: Այդ պատճառով եռանդոտ արք-եպիսկոպոսի խնդիրքները յետաձգվում էին, յուսադրելով նրան, թէ իր բաղձանքները կը կատարվեն, միայն հարկաւոր է փոքր ինչ ևս համբերել:

Բայց մի ցաւալի կորուստ թէ արք-եպիսկոպոսին և թէ Ղարաբաղի մէլիքներին սաստիկ յուսահատութիւն պատճառեց: Թուրքաց պատերազմը վերջանալու վրա էր, երբ իշխան Պոտեմկինը կռիւի դաշտից կանչվեցաւ Ս. Պետերբուրգ, և ապա կրկին յետ ուղարկվեցաւ (1791) Թուրքերի հետ հաշտութեան պայմանների մասին բանակցելու համար: Նոյն տարվայ աշնան սկզբումը

իշխանը վախճանվեցաւ: Նրա մահը սուղի մէջ դրեց հանգուցեալի մտերիմ բարեկամ Յովսէփ արք-եպիսկոպոսին: Սրբազանը ոչինչով իրան մխիթարել չէր կարողանում. նա իր հիմնած մեծ շէնքը բոլորովին կործանված էր համարում և նրա աւերակների տակ խորտակված էր տեսնում իր սրտին խիստ մօտ ցանկութիւնները...

1791 թուի դեկտեմբերի 29-ին հաշտութեան պայմանը ստորագրվեցաւ Ռուսաստանի և Թուրքիայի մէջ: Կայսրուհին կրկին ուշադրութիւն դարձրեց Անդրկովկասի վրա: Այդ ժամանակ թէ հայերը և թէ վրացիները աւելի մեծ տագնապի մէջ էին: Պարսկաստանում զօրացել էր Աղայ-Մամադ-խան Ներքինին, և մի քանի տարի անդադար արշաւանքներ էր գործում դէպի Այրարատեան նահանգը, վտանգ էր սպառնում Վրաստանին: Վրաց Հերակլ իշխանը մի կողմից, Թիֆլիսի հայերը միւս կողմից, սարսափած Ներքինի-խանի բարբարոսութիւններից, սկսեցին օգնութիւն խնդրել: 1795—4 սեպ. բարձրագոյն հրամարտակով հրամայվեցաւ կոմս Գուդովիչին, ռուսաց զօրքով օգնութեան հասնել և պաշտպանել Վրաստանը: Բայց նա ուշացաւ....

XXIX.

Աղայ-Մամադ-խանի արշաւանքները: Կուրացրած Շահ-Ռուխից յետոյ Պարսկաստանը

ամբողջ ութն տարի խռովութեան մէջ էր, կեղեքվում էր զանազան ինքնիշխան տիրապետողների ձեռքում, որոնք շարունակ մէմեանց հետ պատերազմելով, երկիրը դարձրել էին արեան ընդարձակ դաշտ: Այդ տիրապետողները էին՝ Ալի-Մուրադ-խանը, զէնդ-Քէրիմ-խանը, Ագատ-խանը, Մուհամէդ-Հասան-խանը և ուրիշ շատերը:

Վերջը յաղթող հանդիսացաւ լօրիստանցի զէնդ Քէրիմ-խանը, նստեց Շիրազ քաղաքում, թէև ոչ իբրև թագաւոր, բայց Պարսկաստանի իշխող: Այդ միջոցներում նրա մօտ իբրև պատանդ Շիրազ քաղաքում պահվում էր ներքինիացրած Աղա-Մամադ-խանը, որը վերոյիշեալ Մուհամէդ-Հասան-խանի որդին էր, ցեղով զաջար, իսկ տեղով մազանդարանցի:

Քէրիմ-խանի մահից յետոյ (1779) Աղա-Մամադ-խանը փախաւ Շիրազից, և գալով Մազանդարանի կողմերը, հաւաքեց իր շուրջը մեծ բազմութիւն, ապստամբվեցաւ, և տիրելով Արաղստանին, իրան պարսից թագաւոր հրատարակեց, Թեհրան քաղաքը իր համար ամրոցանիստ ընտրելով *):

1795 թվի գարնանը Աղայ-Մամադ-խանը Թեհրանից արշաւանք գործեց դէպի Ատրպատական,

*) Աղա-Մամադ-խանի տոհմից սկսվեցաւ Պարսկաստանի այժմեան թագաւորող տան գահակալութիւնը:

նուաճեց այդ պարսկական ընդարձակ նահանգը, տիրեց Թաւրիզը և ուրիշ շատ քաղաքներ, յետոյ իր եղբայր Ալի-Ղուլի-խան սարդարին ուղարկեց դէպի Երևանի կողմը: Այդ վերջինը, տիրելով Նախիջևանը, նոյն տարվայ յուլիս ամսում, բանակ դրեց Երևանի պարիսպների մօտ: Էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսը, սարսափելով նրա մօտ եկաւ, և ներկայացնելով ծանրագին ընծաներ, աղաչում էր խնայել իր վանքը: Ներքինի Շահի եղբայրը պատուով ընդունեց կաթողիկոսին, խոստանալով, թէ ոչ հայերին և ոչ վանքին վնաս չի հասցնի, եթէ հայերը հաւատարիմ կը մնան Պարսկաստանին, ինչպէս միշտ եղել են:

Երևանը առանց պատերազմի անձնատուր եղաւ. տեղային խանը իր կնոջը և որդիներին պատանդ տալով, հպատակութիւն խոստացաւ: Այդ միջոցին ինքը Աղայ-Մամադ-խանը, ուրիշ ճանապարհով գիմում էր դէպի Ղարաբաղի կողմերը, որ այնտեղից անցկենայ Թիֆլիս: Նա Խուդափերինի կամրջով անցաւ Երասխ գետը, և լուր տուաց եղբօրը, որ զադարեցնէ արշաւանքը Երևանի կողմով և չտապէ իր մօտ: Երկուսի նպատակն էլ այն էր, որ նուաճէին Վրաստանը, պատժէին Հերակլ իշխանին:

Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ Վրաստանը այն ժամանակ և նրանից առաջ, ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ մի պարսկական նահանգ, որ հարկ էր վճա-

բում Պարսկաստանին։ Նրա մի մասը օսմանցի-ների ձեռքումն էր և Ախալցխայի մէջ նստած էր թիւրք փաշայ։ Իսկ երբ Հերակլը, պարսիկներից ազատվելու համար, Վրաստանը դրեց ռուսների հովանաւորութեան ներքոյ,—նրա վարմունքը, ի հարկէ, չէր կարող չը զրգռել պարսից Շահի բարկութիւնը, որը ճանաչում էր Վրաստանը իբրև պարսից պետութեան մի մասը, իսկ վրաց իշխաններին՝ իբրև պարսից Դրնից նշանակված կառավարիչներ կամ վալիներ։

Աղայ-Մահմադ-խանը մտադիր էր անցկենալ դէպի Թիֆլիս, Ղարաբաղի և Գանձակի դաւառների միջով։ Ահարկու ներքինիի արշաւանքը մի նոր և ամենասաստիկ հարուած պիտի տար Ղարաբաղի մելիքների նպատակներին և միանգամայն պիտի ոչնչացնէր նրանց ունեցած յոյսերը իրանց հայրենիքի ազատութեան մասին։ Նրանք վաղուց իմացում էին տուել ռուսաց կառավարութեանը ներքինիի դէպի Հայաստան և դէպի Վրաստան կատարելիք արշաւանքների մասին *)։ Թէև

*) Աղայ-Մահմադ-խանը մի քանի անգամ պատրաստվեցաւ արշաւանք գործելու դէպի Հայաստան և Վրաստան, բայց ժամանակ չունեցաւ անցնելու Երասխ գետը, որովհետև ամեն անգամ Պարսկաստանի խորքերում նորանոր ապստամբութիւններ էին ծագում և նա ստիպված էր լինում յետ դառնալ, ապստամբութիւնները դըսպելու համար։

կամ Դուդովիչին հրամայված էր հայերին և վրացիներին օգնութեան հասնել, բայց Աղայ-Մահմադ-խանի բանակը արդէն դրած էր Շուշի ըերդի մօտ, իսկ կոմսը տակաւին չէր յայտնվել։

Պէտք չէ մոռանալ, որ Աղայ-Մահմադ-խանը, թէև սիրում էր իր նախկին «խան» տիտղոսով կոչվել, բայց նա արդէն Պարսկաստանի ինքնակալ Շահն էր։ Նրան յայտնի էին Ղարաբաղի մելիքների ձգտումները, նրանց յարաբերութիւնները ռուսների հետ և այդ վերջինների խոստմունքները հայերի վերաբերութեամբ և այլն։ Նրան յայտնի էին նաև Իբրահիմ-խանի բռնակալութիւնը և նրա գործ դրած բարբարոսութիւնները հայերի դէմ։ Այդ էր պատճառը, որ դեռ Երասխ գետից չանցած, նա հրաման ուղարկեց Ղարաբաղի մելիքներին, հրաւիրելով նրանց, որ խոնարհվին իրան, խոստանալով, որ ինքը կը վերահաստատէ նրանց իրանց վաղեմի իշխանութիւնների և արտօնութիւնների մէջ, և կը ոչնչացնէ Իբրահիմ-խանին։

Աղայ-Մահմադ-խանը թէև բարբարոս, բայց մի և նոյն ժամանակ խելացի և քաղաքագէտ մարդ էր։ Նա շատ լաւ հասկանում էր, որ հայերի առաջնորդութեամբ ռուսները աւելի հեշտութեամբ կարող էին մուտք գործել իր տէրութեան մէջ,—ուրեմն հայոց մելիքներին գոհացնելով, նա

կը փակէր ռուսների յառաջդիմութեան ճանապարհը դէպի Պարսկաստան։

Բայց հայոց մէլիքները աւելի բարեաք համարեցին հաւատարիմ մնալ ռուսներին, և Աղայ-Մամադ-խանին ընդդիմադրելու համար, միացան մինչև անգամ իրանց վաղեմի թշնամի Իբրահիմ-խանի հետ, մտածելով, որ նրան յետոյ հեշտ կը լինի ոչնչացնել, բայց եթէ միանգամ հպատակվեցան Աղա-Մամադ-խանին, այնուհետև հայրենիքի պարսից լծից ազատելը անհնարին կը լինի։ Միայն Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-Մէջլումը չը համաձայնվեցաւ միւս մէլիքների հետ։

Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-Ջումշուդը և Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Աբովը հայոց զօրքերով ամրացան Շուշի բերդի մէջ և Իբրահիմ-խանի հետ միասին սկսեցին պաշարանել բերդը։

Բերդի պաշարումը տեւեց ամբողջ քառասուն օր։ Հայ և թիւրք զօրքերի քաջութիւնը, միացած բերդի բնական ամրութիւնների հետ, ի չիք դարձրին Աղայ-Մամադ-խանի բոլոր ջանքերը բերդը գրաւելու համար։

Այդ ժամանակ Աղայ-Մամադ-խանի բանակի մէջ իր զօրքերով գտնվում էր Մէլիք-Իսրայէլեան Մէլիք-Մէջլումը և Գանձակի Ջաւադ-խանը, որոնք երկուսն էլ Իբրահիմ-խանի թշնամիներ էին և միացած էին Աղայ-Մամադ-խանի հետ։

Մէլիք-Մէջլումի վարմունքը բացատրութեան կարօտ է։

Մէլիք-Մէջլումը ազնիւ երիտասարդ էր, բայց չափազանց վրէժխնդիր, և ոչինչ միջոցների դէմ չը զղացող թշնամուն ոչնչացնելու համար։ Մենք յիշում ենք այն սպառնալիքը, երբ Թիֆլիսից վերադարձած դուրս գալու ժամանակ, վրացի սայլապանների բերանով ուղարկեց նա Հերակլ իշխանին. «ասեցէք ձեր իշխանին, որ Մէլիք-Մէջլումը չի մոռանայ նրա հիւրասիրութիւնը»....

Այդ երիտասարդը վշտացած էր, դառնացած էր անդադար իր բարեկամներից խաբված լինելուց։ Հօր մահից յետոյ նա տարիներով շարունակ պատերազմում էր Իբրահիմ-խանի հետ։ Նրան յոյսեր էին տալիս, օգնութիւններ էին խոստանում, բայց խաբում էին...։ Վերջը դարձեալ մեծ խոստմունքներով նա հրաւիրվեցաւ Թիֆլիս, բայց Հերակլը, փոխանակ իր խոստմունքները կատարելու, կամենում էր իր հիւրին կալանաւորել և մատնել նրա թշնամու՝ Իբրահիմ-խանի ձեռքը...

Մեր նախնեաց զլուխներում տեսանք, որ ամենն կողմից խաբված, ամենն տեղից յուսահատված, Մէլիք-Մէջլումը ապաստան գտաւ իր հօր վաղեմի բարեկամի՝ Գանձակի Ջաւատ-խանի մօտ։ Նրա ժողովուրդը թողեց Ղարաբաղը և հիւրասիրվեցաւ նոյն խանի երկրում։ Ջրաբերդի հայրե-

նազուրկ իշխանը իր ժողովրդի հետ օտար հողի վրա էր բնակվում, որպէս մի ժամանակաւոր հիւր, իսկ նրա հայրենի երկրին տիրել էր Իբրահիմ-խանը....

Մելիք-Մէջլումը խելացի երիտասարդ էր։ Նա շատ լաւ էր իմանում, եթէ իրանց նախնիքը ունեցել են և պահպանել են Ղարաբաղի լեռների մէջ մի ինքնուրոյն հայկական իշխանութիւն,— այդ եղել է ոչ թէ քրիստոնեայ թագաւորների օգնութեամբ, այլ պարսից Շահերի շնորհիւ։ Այդ էր պատճառը, երբ Աղայ-Մամադ-խանը անցաւ Երասխ գետը, և հրաւէր կարդաց Ղարաբաղի մելիքներին, խոստանալով, եթէ կը միանան իր հետ, նա կը ոչնչացնէ Իբրահիմ-խանին և կը հաստատէ նրանց իրանց հայրենական իշխանութիւնների մէջ,—բոլոր մելիքները մերժեցին Շահի հրաւէրը, միայն Մելիք-Մէջլումը միացաւ նրա հետ։

Պէտք է խոստովանուել, որ բացի ընդհանուր շահերից, Մելիք-Մէջլումը ունէր և իր նեղ անձնական հաշիւները ևս։ Նա հին թշնամի էր Իբրահիմ-խանի հետ. նա նոր թշնամացել էր Հերակլ իշխանի հետ. Աղայ-Մամադ-խանի ձեռքով կամենում էր պատժել, թէ առաջինին և թէ երկրորդին։

Բայց Շուշի բերդի պաշարումը երկար տևեց։ Այդ բերդը, որ Ղարաբաղի մելիքութիւնների քայքայմանը պատճառ դարձաւ, այժմ նոյն մելիքները

նոյն բերդի միջից պատերազմում էին պարսից Շահի դէմ, որը խոստանում էր կրկին վերանորոգել նրանց վաղեմի իշխանութիւնը, եթէ կը թողնեն Իբրահիմ-խանին և կանցնեն իր կողմը։

Ժամանակ չը կորցնելու համար, Մելիք-Մէջլումը խորհուրդ տուաց Շահին թողնել Շուշի բերդի պաշարումը, ասելով, թէ աւելի նպատակայարմար կը լինի նախ գնալ Թիֆլիսը գրաւել, իսկ Շուշին այնուհետև ինքն իրան անձնատուր կը լինի։

Աղայ-Մամադ-խանին հաւանական երևեցաւ Մելիք-Մէջլումի խորհուրդը, նա իր զօրքերի մի մասը թողեց Շուշի բերդի մօտ, իսկ մնացածը իր հետ առնելով, դիմեց դէպի Թիֆլիս։ Նրան առաջնորդում էին Մելիք-Մէջլումը և Գանձակի Ջաւատ-խանը։

XXX.

Աղայ-Մամադ-խանը դեռ Գանձակից չէր անցել, Թիֆլիսը արդէն սարսափի մէջ էր գտնվում։ Հերակլը հրաւիրեց իր ազնուականներին, որ պատրաստվեն թշնամու առաջը առնելու։ Բայց նրա հրաւէրին ոչ ոք ուշադրութիւն չը դարձրեց։ Ազնուականները զբաղված էին իրանց քէֆերով։ Նրան օգնութեան հասաւ միայն Իմերեթիայի Սօլոմոն իշխանը մի քանի հազար հոգով։

Բայց պէտք է ասած, որ Հերակլի երկչոտութիւնը սաստիկ վնասեցրեց նրա զօրքերին։ Նա

իր ընտանիքը Թիֆլիսից տեղափոխեց Վրաստանի խորքերում։ Այդ տեսնելով, նրա զօրապետները և զօրքերը նոյնը խնդրեցին, որ իրանց ընտանիքները հեռացնեն, յետոյ կը դան պատերազմելու։ Բայց գնացողը այլ ևս յետ չը դարձաւ։ Եւ այսպէս, դեռ թշնամուն չը հանդիպած, զօրքերի մեծ մասը ցրիւ եկաւ։

Իր մօտ մնացած զօրքերով Հերակլը դուրս եկաւ Թիֆլիսից, և Ղազախի Ինջայ կոչված գետի մօտ բանակ դնելով, սպասում էր թշնամուն։ Բայց երբ լսեց, որ Աղայ-Մամադ-խանը արդէն անցաւ Գանձակից, նա թողեց իր դիրքը, և վերադառնալով կրկին մտաւ քաղաքը։

Նա սկսեց կարելւոյն չափ ամրացնել քաղաքը։ Այսաեղ նրան օգնութեան եկած իմերէլները քաղցածութիւնից սկսեցին, նախքան թշնամու աւարառութիւնը, իրանք կողոպտել քաղաքացիներին։

1795 թ. սեպտեմբեր ամսի 12-ին Աղայ-Մամադ-խանը հասաւ Սօղանլուղ գիւղի մօտ, և գիշերը այնտեղ բանակ դնելով, վաղ-առաւօտեան յարձակվեցաւ Թիֆլիսի վրա։ Հերակլը դուրս եկաւ նրա առաջ, բայց մի փոքրիկ ճակատամարտից յետոյ վրացիները ջարդվեցան, և փախչելով մտան քաղաքը։

Այդ միջոցին պարսից զօրքերի մի մասը Մէլիք-Մէջլումի առաջնորդութեամբ Սօլօլակի կողմից,

իսկ միւս մասը իրա՝ Աղայ-Մամադ-խանի առաջնորդութեամբ բաղանիքների կողմից, նոյնպէս մտան քաղաքը։ Հերակլը Հաւլաբարի կամուրջով մի ջօրեպանի հետ փախաւ դէպի Կախեթիայի կողմերը, թաղնվեցաւ լեռների մէջ։ Իսկ նրա աւելի ևս երկչոտ զօրքերը բոլորը ցիրուցան եղան։

Անպաշտպան քաղաքը մնաց գաղանարարոյ պարսիկների ձեռքում։ Ամբողջ ութն օր չարունակվում էր կոտորածը և աւարառութիւնը։ Աղայ-Մամադ-խանը, 12 հազար զերիներ իր հետ առնելով, հեռացաւ աւերակ քաղաքից։ Մէլիք-Մէջլումը առեց իր վրէժը Հերակլ իշխանից, բայց նրա անզթութիւնը ոչինչով արդարացնել չէր կարելի։ Մինչև այսօր Հաւլաբարի հին կանանց բերանում կարդացվում է մի այսպիսի անէծք.

«Մէլիք-Մէջլումը չուն դառնայ,
«Ջաւատ-խանը—պտտիկ կուռի,
«Մէլիք-Մէջլումի ազգէմէն
«Թող չը մնայ մէկը Շուշի...

Որովհետև Աղայ-Մամադ-խանը իր յաղթութիւնով առաւել պարտական էր Մէլիք-Մէջլումին, ճանապարհին, հէնց առաջին իջևանում, հրամայեց իր զօրապետներին, որ աւարից նրա մարդիկների համար բաժին հանեն, ասելով, «քրիստոնեային պատկանածը քրիստոնեային տուեցէք։ Մէլիք-Մէջլումի ձիաւորները իրանց եափունջի-

ները տարածեցին գետնի վրա, և պարսից զօրքերը որքան խաչեր, եկեղեցական անօթներ և զգեստներ կողոպտել էին Թիֆլիսի եկեղեցիներից, բոլորը թափեցին նրանց եատիւնջիների վրա։ Մէլիք-Մէջլումը այս բոլորը յետ ուղարկեց Թիֆլիս, բայց դրանով չը կարողացաւ դրաւել Թիֆլիսեցիների սիրտը...

Շահը չնորհեց Մէլիք-Մէջլումին այդ երեք արտօնութիւնները։ 1. երբ և կամենայ, կարող է անարգել կերպով եկ և մուտ գործել իր մօտ. 2. ինչ որ խնդրելու լինի, նրա կամքը կը կատարվի. 3. արքունի գանձարանը նրա տրամադրութեան ներքոյ կը լինի։

Բայց Մէլիք-Մէջլումը այն աստիճան հպարտ և անչահասէր երիտասարդ էր, որ Շահից ուրիշ ոչինչ չը պահանջեց, միայն Թիֆլիսը աւերակ դարձնելուց յետոյ, խնդրեց նրա օգնութիւնը Շուշի բերդը նոյնպէս կործանել, Իբրահիմ-խանին ոչնչացնել և աւելի հաստատութիւն տալ Ղարաբաղի մէլիքների իշխանութեանը։

Շահը յօժարվեցաւ ուղղակի գնալ Ղարաբաղ, Շուշին դրաւելու, և Մէլիք-Մէջլումի ցանկութիւնները կատարելու համար։ Բայց դժբախտաբար այդ միջոցներում Ղանդահարի և Հերաթի կողմերում խռովութիւններ ծագեցան, և նա ստիպվեցաւ շտապել դէպի Պարսկաստան ապըստամբութիւնները զսպելու համար։ Նա յանձնեց

Ջաւատ-խանին և Մէլիք-Մէջլումին սպասել, խոստանալով, որ շուտով կը վերադառնայ։

Ջաւատ-խանը Մէլիք-Մէջլումի հետ գնացին Գանձակ, իսկ Շահը ուրիշ ճանապարհով դիմեց դէպի Պարսկաստան։

Թիֆլիսը աւերակ դառնալուց 25 օրից յետոյ, Հերակլը մտաւ մոխիր դարձած քաղաքը։

XXXI.

Աղա-Մամադ-խանի հեռանալուց յետոյ, Հերակլը իր դժբախտութիւնը յայտնելով Եկատերինա Կայսրուհուն, սկսեց նրանից օգնութիւն խնդրել։ Բոլորը սարսափով սպասում էին, որ այդ գազանը կրկին պիտի վերադառնայ։

Աղա-Մամադ-խանի արշաւանքը մեծ հարուած տուեց ռուսաց արևելեան շահերին։ Ռուսները աշխատում էին իրանց ազդեցութիւնը տարածել Անդրկովկասի ոչ միայն քրիստոնեաների, այլ և մահմեդականների վրա։ Բայց Աղա-Մամադ-խանը բոլորովին վայր ձգեց նրանց վարկը։ Դեռ 1783 թուին, Եկատերինայի թագաւորութեան հէնց առաջին տարում, իշխան Պոտեմկինի աշխատութեամբ, Վրաստանը ընդունեց իր վրա Ռուսաստանի գերիշխանութիւնը և մտաւ նրա հովանաւորութեան ներքոյ։ Հասկանալի է, թէ ռուսները որքան պիտի կորցնէին իրանց համարումը, որ չը կարողացան պաշտպանել իրանց հոգաբարձու-

թեան ներքոյ առած երկիրը, որին չատ բան էին խոստացել:

Իրանց համարումը վերականգնելու համար ռուսները ստիպված էին սկսել մի նոր արշաւանք պարսիկների դէմ: 1796—19 փետրվարի գրված հրովարտակով հրամայվեցաւ կոմս գեներալ Վ. Ա. Զուբովին որ Անդրկովկասի քրիստոնեաներին օգնութեան հասնէ: Նոյն հրովարտակի մէջ ի թիւս այլոց յիշված էր, որ Ռուսաստանը զէնք է բարձրացնում յանուն ճնշեալ ազգերի ազատութեան:

Ռուսաստանի հայոց Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը, որպէս երևում է նրա Հերակլ իշխանին գրած մխիթարական նամակներից, ուստիկ յուսահատված և վշտացած էր Աղա-Մահմադ-խանի բարբարոսութիւններից և Թիֆլիսի աւերակ դառնալուց: Բայց ռուսաց զօրքերի նոր արշաւանքը պարսիկների դէմ նրան կրկին սիրտ և հոգի տուեց, կրկին կենդանացրեց նրա յոյսերը հայրենիքի ազատութեան մասին:

Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը հրաւիրվեցաւ ռուսաց կառավարութիւնից, որ անձամբ մասնակցէ արշաւանքին: Ծերացած, ուժից ընկած արք-եպիսկոպոսը պատրաստ էր ամեն զոհողութիւններ, ամեն տեսակ նեղութիւններ յանձն առնել, միայն թէ ռուսաց սուրը յաջողութիւն գտնէր,—այն սուրը, որ պիտի պատերազմէր Անդրկովկասի

քրիստոնեաների ազատութեան, և նրանց մի խաղաղ կեանք տալու համար:

1796—մարտ ամսում, Ղզլարում արք-եպիսկոպոսը տեսնվեցաւ կոմս Զուբովի հետ արշաւանքի մասին խորհրդակցելու և զանազան նախապատրաստութիւններ կարգադրելու համար: Այնտեղից արք-եպիսկոպոսը դաղտնի նամակներ գրեց հայոց մելիքներին, ասեում էր նրանց ռուսաց զօրքերի գալուստը, յորդորում էր պատրաստվել, թէ զէնքով և թէ պաշարներով ռուսներին օգնելու համար: Բայց արք-եպիսկոպոսի մատնաւոր նամակներից, լոյս ընծայվեցաւ Կայսրուհու հրովարտակի բովանդակութեան մասով մի չրջաբերական հրաւէրք, որ ուղղված էր Անդրկովկասի և Պարսկաստանի ընակիչներին: Արք-եպիսկոպոսը այդ չրջաբերականի թարգմանութիւնը Հաչտարխանում տպել տուեց և մի քանի հազար օրինակ տարածեց հայերի մէջ:

Նոյն տարվայ գարունքին ռուսաց զօրքը Ղզլարից ճանապարհ ընկաւ:

Զուբովը մօտեցաւ Դերբենդին (մայիս ամսում), տեղային Ֆաթալի-խանի որդի Շըխալի-խանը ընդդիմացաւ նրան, պատրաստվում էր պատերազմելու: Բայց Դերբենդի հայ ընակիչները քաղաքը մատնեցին Զուբովի ձեռքը, բայի դրանից, բռնեցին Շըխալի-խանին նոյնպէս մատնեցին Զուբովի ձեռքը: Ռուսները համարեա առանց պատերազ-

մի, հայերի աջակցութեամբ տիրեցին Դերբենդին:

Զուբովը Դերբենդից անցաւ Ղուբա, իր հետ տանելով Շըխալի-խանին: Ղուբան նոյնպէս առանց արիւնի գրաւեցաւ: Այստեղ մի օր ձիարշաւի հանդէս կատարելու ժամանակ, որին հանդիսատես էր ինքը Զուբովը, Շըխալի-խանը, մըտրակելով իր նժոյգին ասպարէզից դուրս եկաւ, փախաւ դէպի Պարսկաստան. ոչ ոք չը կարողացաւ բռնել նրան: Բայց Բաղուի մէջ նրան կալանաւորեցին, երբ այդ քաղաքը առանց պատերազմի անձնատուր եղաւ ռուսներին:

Նոյն թվի յուլիս ամսում Զուբովը մօտեցաւ Շամախի քաղաքին: Տեղային Մուստաֆա-խանը պատրաստվել էր պատերազմելու: Բայց Յոմսէի արք-եպիսկոպոսը առաջուց անձամբ գնաց նրա մօտ, աշխատեց համոզելու, որ ընդդիմութիւնը ապարդիւն կը լինէր, աւելի լաւ էր առանց արիւնհեղութեան ընդունել ռուսաց հպատակութիւնը: Մուստաֆա-խանը համաձայնվեցաւ ընդունելու արք-եպիսկոպոսի առաջարկութիւնը, բայց երբ նրանից մի յուսալի պատանդ պահանջեցին, նա դրժեց իր խոստմունքին, և դիմեց Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանին, որ միանայ նրա հետ, և երկուսը միասին պատերազմեն ռուսաց դէմ: Այդ ժամանակ (օգոստոս ամսում) արք-եպիսկոպոսը կրկին ուղարկվեցաւ Մուստաֆա-խանի մօտ, և տեսնվեցաւ նրա հետ սուրբ Ստեփաննոսի վան-

քում: Այս անգամին արք-եպիսկոպոսին կատարելապէս յաջողվեցաւ կատարել իր միջնորդութեան խորհուրդը, և Շամախին նրա աշխատութեամբ առանց արիւնհեղութեան անցաւ ռուսների ձեռքը:

Վերոյիշեալ քաղաքները գիւրութեամբ գրաւելուց յետոյ, ձմեռը անվտանգ անցկացնելու համար, Զուբովը անցաւ Մուղանի անապատը և ձըմեռեց Սալիանում:

Հետևեալ տարվայ գարունքին Զուբովը դիմեց դէպի Գանձակ:

Մէլիք-Աբովը այդ ժամանակ գտնվում էր Գանձակում, տեղային Ջաւատ-խանի մօտ: Մինչև ռուսաց զօրքերի հասնելը, Մէլիք-Աբովը Յոմսէի արք-եպիսկոպոսի խորհրդով կարողացաւ համոզել Ջաւատ-խանին, որ առանց պատերազմի անձնատուր լինի ռուսներին: Ջաւատ-խանը պատրաստեց իր սեպհական պալատը և յարգանքով ընդունեց թէ կոմս Զուբովին և թէ Յոմսէի արք-եպիսկոպոսին իր քաղաքում:

Այդ ժամանակ Ջաւատ-խանը ընծայեց նորին սրբազնութեանը կենաց փայտի մի մասը, որ Հաղբատայ վանքից բերված էր Թիֆլիս և այդ քաղաքի աւարառութեան ժամանակ ընկել էր պարսից զինուորների ձեռքը, որոնցից գնել էր խանը:

Այդ միջոցներում Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանը

տեսնելով, որ հայերը միասիրտ և միահոգի կերպով միացած են ռուսների հետ,—տեսնելով, որ միւս դաւառների մահմեդական խանները հնազանդվեցան, ինքն ևս անճար մնալով, իր որդի Աբդուլ-Ֆաթիհ-խանին ուղարկեց կոմս Զուբովի մօտ և յայտնեց իր հպատակութիւնը: Կոմսը սիրով ընդունեց նրա որդուն, և յարգանքով ճանապարհ դրեց, ուղարկելով նրա ձեռքով ընծաներ Իբրահիմ-խանին, այլ և մի թանդագին դաւազան Շուշի բերդի մահմեդական հոգևորականների գլխաւոր մօլլայ Փանահին:

Կոմսի բարեկամական յոյցերը դէպի Շուշի բերդի բռնակալը բաւական խախտեցին Ղարաբաղի հայոց մելիքների հաւատը դէպի ռուսները: Նրանք բոլորովին ուրիշ բան էին սպասում. նրանք յոյս ունէին, որ Իբրահիմ-խանի իշխանութիւնը կը ոչնչացնեն, և Ղարաբաղում կրկին կը հաստատեն մելիքների վաղեմի իշխանութիւնը: Դրա համար էլ մելիքները ամեն զոհողութիւն յանձն առին ռուսների տիրապետութիւնը հեշտացնելու համար: Բայց Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը դարձեալ հանդստացնում էր նրանց, ասելով, թէ դա քաղաքագիտական առժամանակեայ խաղ է միայն, թէ Իբրահիմ-խանը երկար չի մնայ իր տեղում, և թէ մելիքները դարձեալ տէր կը լինեն Ղարաբաղին, ինչպէս միշտ եղել են և այլն:

Գուցէ արք-եպիսկոպոսի յոյսերը երաշխիք չէին,

գուցէ այդ բոլորը կը կատարվէր, բայց երևում է, որ ինքը Նախախնամութիւնը վճռել էր պատժել հայերին իրանց մեղքերի համար...

Յանկարծ հասաւ Եկատերինա կայսրուհու մահուան լուրը (1796—6 նոյեմ.): Եւ մինչդեռ կոմս Զուբովը պատրաստվում էր կատարելու իր արշաւանքի այլ խորհուրդները, հրաման ստացաւ վերադառնալու Ռուսաստան: Նրա հետ ռուսաց զօրքերը թողեցին Անդրկովկասը (1797—դարունքին):

Այդ անակնկալ դժբախտութիւնից յետոյ, հասկանալի է Յովսէփ արք-եպիսկոպոսի անմխիթար սրտի դառնութիւնը: Նրա ողջոյնած Կայսրուհին վախճանվեցաւ: Նրա բոլոր բարձր դաղափարները, որոնցմով ոգեորված, առաջնորդում էր նա ռուսաց զօրքերին,—նրա բոլոր պլանները հայրենիքի ազատութեան մասին, միանդամայն խորտակվեցան:

Նա անմխիթար, յուսահատ սրտով ինքն ևս վերադարձաւ Ռուսաստան:

XXXII.

Ռուսաց զօրքերի յանկարծ հեռանալը բոլորովին այլ կերպով էին բացատրում Անդրկովկասի մահմեդականները: Արդէն Պարսկաստանից լսվում էր, որ Աղա-Մամադ-խանը պատրաստվում է մի նոր արշաւանք գործելու դէպի Անդրկովկաս: Այդ

պատճառով ռուսների հեռանալը վերաբերում էին նրանց վախենալուն, նրանց երկչոտութեանը, իբր թէ Շահի գալուստը լսածին պէս, սկսեցին փախչել: Թէև այդ ենթադրութիւնը պարծենկոտ մահմեդականների երևակայութեան ցնորքն էր միայն, այսու ամենայնիւ, ռուսաց հեռանալը մեծ հարուած տուեց Անդրկովկասեան քրիստոնեաներին, առաւելապէս հայերին:

Մենք տեսանք, թէ որպիսի եռանդով, թէ որքան անձնազոհութեամբ աշխատում էին հայերը ռուսաց յաղթութիւնները հեշտացնելու համար: Բոլոր զաւառների տիրապետող խաները, համարեա առանց պատերազմի, անձնատուր եղան: Ի՞նչու,—որովհետև ժողովուրդը խաների դէմ էր և ռուսների բարեկամ: Իսկ ժողովուրդը բաղկացած էր ըստ մեծի մասին հայերից: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այդ խաները և առհասարակ մահմեդական ամբոխը, ռուսների հեռանալուց յետոյ, պիտի սկսէին իրանց բոլոր վրէժխնդրութեան թոյնը թափել հայերի վրա:

Մենք տեսանք, որ Ղուբայի և Դէրբէնդի հայ բնակիչները իրանք բաց արին այդ քաղաքների դռները ռուսաց զօրքերի առջև, և տեղային Շըխալի-խանին բռնելով, մատնեցին կոմս Զուբովի ձեռքը: Ի հարկէ, ռուսաց զօրքերի հեռանալուց յետոյ նոյն հայերը այլ ևս չէին կարող մնալ իրանց տեղերում. նրանք թշնամացան մահմեդա-

կանների հետ.—նրանք դաւաճան յայտնվեցան խանի աչքում: Եւ այդ էր պատճառը, որ Դէրբենդի ու Ղուբայի հայերը համարեա բոլորը գաղթեցին ռուսաց զօրքերի հետ և գնացին Ռուսաստան: Դրանցից աւելի քան հազար ընտանիք կոմս Զուբովը բնակեցրեց Ղզլարի գաւառում:

Շամախու Մուստաֆա-խանը, նոյնպէս վիրաւորված իր քաղաքի հայերից, նրանց դէպի ռուսները ունեցած համակրութեան մասին, սկսեց հալածել նրանց: Նա սպանել տուեց Յովհաննէս վարդապետին, որ գրգռում էր հայերին խանի դէմ յօգուտ ռուսների:

Իբրահիմ-խանը միայն լուռ մնաց, պահելով իր սրտում Ղարաբաղում գտնված մէլիքների վերաբերութեամբ սաստիկ սխալալութիւն: Նա խորամանկ, մի և նոյն ժամանակ իր գործը հասկացող մարդ էր. նա մէլիքների մէջ դեռ ևս չատ պէտքեր ունէր. մի կողմից լսում էր Աղա-Մահմադ-խանի նոր արշաւանքի ձայնը դէպի Ղարաբաղ, միւս կողմից, նա մտադիր էր վրէժխնդիր լինել Մէլիք-Մէջլումին, որը Աղա-Մահմադ-խանի հետ միանալով, պաշարեց նրա բերդը՝ Շուշին:

XXXIII.

Վրաց Հերակլ իշխանը չէր մոռացել Թիֆլիսի աւերումը Մէլիք-Մէջլումի և Ջաւատ-խանի ձեռքով: Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանը նոյնպէս չէր մո-

ռայել, որ յիշեալ երկու անձինքը, աւաջնորդելով Աղա-Մամադ-խանին, պաշարեցին իր բերդը և ահագին վնասներ պատճառեցին: Ուստի երկուսն էլ միաբանվելով, կամեցան իրանց այդ ոխերիմ թշնամիներից վրէժխնդիր լինել:

Համարեա կոմս Զուբովի Դէրբէնդը պիրելուց մի ամիս յետոյ (1796—ապրիլ ամսում) Հերակլը վրացի և վարձված լեզգի զօրքերով, այլ և իր հետ վեր առնելով Թիֆլիսում գտնված ռուսաց զօրքերի մի մասը, իսկ Իբրահիմ-խանը Ղարաբաղի հայ և թիւրք զօրքերով պաշարեցին Գանձակի բերդը: Նրանց օգնութեան հասաւ և Ավարիայի Օմար-խանը:

Իբրահիմ-խանի զօրախումբի մէջ գտնվում էր Մէլիք-Ռուստամը, բայի նրանից, Ղարաբաղի միւս մէլիքներից ոչ ոք չը մատակցեց խանի արշաւանքին: Այդ փոփոխամիտը, որպէս տեսանք XXVII գլխում, իր կնոջ պատճառով թշնամացաւ խանի հետ, բայց Մէլիք-Մէջլումի դէմ պատերազմելու համար կրկին հաշտվեցաւ: Նա վաղեմի թշնամութիւն ունէր Մէլիք-Մէջլումի հետ, որովհետև այդ վերջինը, որպէս ցոյց տուինք XXVI գլխում, մի դաւադրութեան համար հրացանի բռնել տուեց Մէլիք-Ռուստամի եղբօրը և փեսային:

Գանձակի բերդի մէջ իր զօրքերով գտնվում էր Մէլիք-Մէջլումը, տեղային Ջաւատ-խանի մը-

տերիմ բարեկամը: Բացի նրանից, Գանձակի հայ մէլիքները իրանց մարդիկներով նոյնպէս բերդի մէջն էին, պաշտպանում էին նրան: Բերդի ութն աշտարակներից չորսը հայերի պաշտպանութեան ներքոյ էր, իսկ մնացածը պաշտպանում էր ինքը Ջաւատ-խանը:

Պաշարումը տեւեց երկար, աւելի քան չորս ամիս: Ռուս, թուրք, վրացի և լեզգի զօրքերը, ահագին քանակութեամբ շրջապատել էին բերդը և անդադար յարձակումներ էին գործում, բայց պաշարվածները քաջութեամբ պատասխանում էին նրանց: Վերջը Հերակլ իշխանը անճարացած մի գաղտնի պատգամաւորութիւն ուղարկեց Ջաւատ-խանի մօտ, յայտնելու նրան, եթէ Մէլիք-Մէջլումին իր ձեռքը կը տայ, դրանով ամեն ինչ կը վերջանայ:

Ջաւատ-խանը խիստ արհամարհանքով պատասխանեց, ասելով թէ մի այդպիսի վարմունք միայն իրան Հերակլին կը վայելէ, իսկ ինքը չէ կարող իր բարեկամին և դաշնակցին մատնել թշնամու ձեռքը: Այդ խօսքերով Ջաւատ-խանը կամեցաւ յիշեցնել վրաց իշխանին նրա անազնիւ վարմունքը, Մէլիք-Մէջլումի վերաբերութեամբ, երբ նա Թիֆլիսում կամենում էր կալանաւորել իր հիւրին և մատնել Իբրահիմ-խանի ձեռքը: Ուրի համար սաստիկ պատժվեցաւ, Թիֆլիսը աւերակ դարձաւ...

Այդ պատասխանից յետոյ Հերակլը և Իբրահիմ-խանը սատակացրին իրանց յարձակումները: Երկու կողմից ևս սարսափելի կռիւներ էին լինում, բայց բերդի գրաւելը օրըստօրէ անհնարին էր դառնում: Թշնամին սկսեց աւարի առնել, աւերակ դարձնել Գանձակի շրջակայ գիւղերը:

Կռիւների մէջ առանձին հերոսութեամբ հանդիսացան Մէլիք-Մէջլումի երկու քաջերը՝ Դալի-Մահրասան (Աւագ վարդապետը) և Թիւլի Արզումանը. առաջինը լեզգիների դէմ, իսկ երկրորդը վրացիների դէմ: Այդ երկուսը իրանց խումբերով շատ անգամ դուրս էին գալիս պաշարված բերդից, և կայծակի նման նետվելով թշնամու դաշտակի վրա, սարսափելի կոտորածներ գործելով, յետ էին դառնում: Բայց երկու քաջերն ևս իրանց յանդուգն յարձակումների գոհը դարձան. Թիւլի Արզումանը գնտակի հարուածք ստացաւ Գանձակի այգեստանի մէջ տեղի ունեցած կռիւում, իսկ Դալի-Մահրասան, որպէս նկարագրեցինք XII գլխում, սպանվեցաւ Գանձակի գերեզմանատան մէջ: Այդ քաջերի կորուստը Մէլիք-Մէջլումին սաստիկ ցաւ պատճառեց:

Երեք ամիս անցաւ, բայց բերդը դեռ անառիկաւոր պաշտպանվում էր: Այդ միջոցներում մի ծերունի, որ չը նայած գլխի ալևոր մազերին, դեռ պահպանել էր մարմնի ժրութիւնը և սրտի աշխոյժը, թշնամու բանակից բաժանվելով, անհնկատելի

կերպով մտաւ բերդի մէջ: Նա մօտեցաւ այն աշտարակներից մէկին, որ գտնվում էին հայերի պաշտպանութեան ներքոյ: Այդ ծերունու ներկայութիւնը, կարծես, մի դիւթական զօրութեամբ աղդեց աշտարակի հայ պահակների վրա, որոնց թիւը մի քանի հարիւր հոգի էր, և գիշերը բոլորն էլ ապստամբվեցան, աշխատում էին բաց անել թշնամու առջև բերդի դռները: Մէլիք-Մէջլումը այդ լսելով թողեց իր բռնած գիրքը, չատպեց զսպելու ապստամբութիւնը: Գիշերային խառնութեան մէջ նա գնտակի հարուածք ստացաւ. նրան վիրաւորված տարան Ջաւատ-խանի պալատը: Ծերունին բռնվեցաւ: Ո՞վ էր այդ չարագործը:

Դա Իսրայէլ կաթողիկոսի հայր Ապրէս-աղան էր: Նորա օձեալ որդին դաւաճանութիւն գործեց Ղարաբաղի բոլոր հայ մէլիքների դէմ, և նրանց թղթերը բռնելով, մատնեց Իբրահիմ-խանին, և Ղարաբաղի կործանման պատճառը դարձաւ: Այժմ ծերունի հայրը նոյն եղեռնագործութեան դերը կատարեց: Նրա փեսան *), Մէլիք-Ռուստամը, թշնամու բանակի մէջն էր, կամեցաւ նրան և Իբրահիմ-խանին մի մեծ ծառայութիւն անել:

Նոյն գիշերվայ առաւօտեան պահուն Ջաւատ-խանը Ապրէս-աղայի գլուխը կտրել տուեց և որպէս ընծայ ուղարկեց թշնամու բանակը նրա փե-

*) Ապրէս-աղայի աղջիկը, Վարդ-խաթունը, Մէլիք-Ռուստամի կինն էր:

սայ Մէլիք-Ռուստամին: Իսկ ապստամբներից շատերը նոյնպէս պատժուեցան:

Մէլիք-Մէջլումը, այդ վիրաւոր առիւծը, խնամվում էր Ջաւատ-խանի պալատում: Երրորդ օրում նա վախճանվեցաւ: Բայց Ջաւատ-խանը երկու ամբողջ շաբաթ նրա մարմինը պահեց իր տան մէջ, բժիշկը գնում-գալիս էր, իր ժամանակին նրա սենեակը ընթրիք և ճաշ էին տանում, և ամեն օր Ջաւատ խանը ուրախութեամբ յայտնում էր հայոց զօրքերին, թէ չուտով Մէլիք-Մէջլումը բոլորովին առողջացած դուրս կը գայ: Դրանով խանը կամենում էր պահպանել հայոց զօրքերի եռանդը, որպէս զի իրանց իշխանի մահը լսելով չը վհատվեն, մինչև ինքը թշնամու հետ գործը վերջացնէ:

Գանձակի բերդի պաշարման չորրորդ ամիսը լրանալու մօտ էր, երբ Ջաւատ-խանը, առանց որ և իցէ զիջում անելու, հաշտվեցաւ իր թշնամիների հետ: Իբրահիմ-խանը հեռացաւ դէպի Ղարաբաղ, Հերակլը գնաց Թիֆլիս, իսկ Օմար-խանը դէպի Դաղստան: Մէլիք-Մէջլումի մահը խնայեցան նրանք այն ժամանակ միայն, երբ հաշտութեան պայմանները արդէն կնքված էին:

Չը նայելով, որ Թիֆլիսը աւերակ դարձնելուց յետոյ Մէլիք-Մէջլումը փոքր ինչ կորցրել էր իր համարումը հայ հասարակութեան աչքում, բայց Ջաւատ-խանը, յարգելով իր հանգուցեալ բարեկամի յիշատակը, ուշադրութիւն չը դարձրեց հայերի դժգոհութեան վրա, և նրա մարմինը հանդիսաւոր կերպով թաղել տուեց Գանձակի մայր եկեղեցու տաճարի աջակողմեան խորանի մէջ: Նոյն եկեղեցու գաւթում ամփոփվեցան Դալի-Մահրասայի (Աւազ վարդապետի) և թիւրի-Արզումանի մարմինները:

Ջաւատ-խանը իր հոգատարութեան ներքոյ առաց Մէլիք-Մէջլումի միակ որդի Մէլիք-Աթամ II-ին:

Նրա հայրը, դեռ Թիֆլիսում եղած ժամանակ, նշանադրել էր իր որդու համար տեղացի երևելի ազնուական Եասսէի *) կրտսեր աղջկան, գեղեցիկ Ռէհանին: Երբ Մէլիք-Մէջլումի մահից յետոյ Ջաւատ-խանը հարսնախօսներ ուղարկեց Թիֆլիս Ռէհանին բերելու, նրա հայրը փոխանակ գեղեցիկ Ռէհանին տալու, տուեց երէց քրոջը, Թամարին, որը բաւական տգեղ էր: Այդ դժբախտ ամուսնութեան պատճառով, Մէլիք-Աթամ II-ը, երկար չապրեց, նա մեռաւ երիտասարդական հասակում, թողնելով մի աղջիկ միայն Սրհար-Նազ անունով:

Իսկ Թամարը թէև շատ գեղեցիկ չէր, բայց խելացի և ճարպիկ կին էր: Ամուսնի մահից յետոյ նա երկար կարողացաւ կառավարել Մէլիք-

*) Այդ Եասսէն չը պիտանք Թիֆլիսի հայոց մի ազնուականների տոհմիցն էր:

Իսրայէլեանների թողած մեծ ժառանգութիւնը և նրանց հպատակներին, որ այն ժամանակ գտնվում էին Գանձակի գաւառում: Յետոյ իր աղջկան, Սըհար-նազին, կնութեան տալով նախիջեւանցի Աբի-բէկի որդի Սայի-բէկին, տիկին Թամարը ընտրեց նրան իբրև մնային փեսայ, և Մէլիք-Իսրայէլեանների ժառանգութիւնը անցաւ այդ Սայի-բէկի ձեռքը, որը սկսեց այնուհետև կրել իր կնոջ առնմանունը:

XXXIV

Մէլիք-Մէջլումի մահը զրկեց Ջաւատ-խանին իր լաւ դաշնակցից, իսկ Ղարաբաղը զրկվեցաւ իր քաջ հայրենասիրից: Նա իր հետ գերեզման տարաւ աւելի ընդարձակ և հիմնաւոր ծրագիրը Ղարաբաղի մելիքութիւնների վերականգնման մասին, որը բոլորովին տարբերվում էր միւս մելիքների և Յովսէփ արք-եպիսկոպոսի գաղափարներից: Երբ միանգամ նրա նիզակակից Դալի-Մահրասան (Աւադ վարդապետը) համարձակվեցաւ յանդիմանել նրան Թիֆլիսի աւերակ դարձնելու պատճառով, երիտասարդ մելիքը դառնացած կերպով պատասխանեց նրան. «բաւական խաբվեցանք... մինչև երբ պէտք է երազներով հրապուրվենք... մեր բարերարները մեզ կուլեցնում են իրանց թշնամիների հետ, իսկ իրանք մէջտեղից չանվում են... Մենք աւելի հաստատ պատճառներ ունենք հաւատալու

պարսից Շահերին, քան թէ ուրիշներին: Շահ-Աբասը հաստատեց Ղարաբաղի մելիքութիւնները, Նադիրը վերահաստատեց, իսկ Աղա-Մամադ-շահը խոստացել է ինձ աւելի, քան թէ իր նախորդները *)...

Ինչ էլ որ լինէր Աղա-Մամադ-խանի խոստմունքը, Մելիք-Մէջլումը այժմ նրանից օգուտ քաղել չէր կարող: Նրա թշնամիները—Իբրահիմ-խանը և Հերակլ իշխանը—աւելի լաւ էին հասկանում այդ բոլորը. և այդ էր պատճառը, որ մինչև Աղա-Մամադ-խանի կրկին վերադարձը, աշխատեցին Մելիք-Մէջլումին ոչնչացնելու:

Հերաթի և Ղանդահարի ապստամբութիւնները զսպելով, Աղա-Մամադ-խանը վայելում էր իր յաղթութիւնների փառքը իր նոր ամրոցանիստ Թէհրան քաղաքում, երբ Գանձակի Ջաւատ-խանից նամակ ստացաւ Անդրկովկասում պատահած անցքերի մասին: Նամակագիրը տեղեկացնում էր նրան կոմս Զուբովի արշաւանքների և խանների ռուսաց հպատակութիւնը ընդունելու մասին, յետոյ կոմս Զուբովի անակնկալ վերադարձի մա-

*) Մի հին ձեռագրի մէջ կարդում ենք, որ Աղա-Մամադ-խանը խոստացել էր Մելիք-Մէջլումին, ոչ միայն Իբրահիմ-խանին ոչնչացնելով բարձրացնել Ղարաբաղի մելիքութիւնները, այլ և պիտի յանձնէր նրան և Վրաստանի կառավարութիւնը:

սին դէպի Ռուսաստան,—տեղեկացնում էր Հերակլ իշխանի միաբանութեան մասին Իբրահիմ-խանի հետ, և իր բերդի, Գանձակի, պաշարման մասին յիշեալ երկու դաշնակիցներից, և վերջապէս Մելիք-Մէջլումի սպանման մասին, որը շատ սիրելի էր Շահին:—Այդ բոլորը լսելով, Աղա-Մամադ-խանը 1797 թվի ամառը կատարեց մի նոր արշաւանք դէպի Անդրկովկաս:

Դեռ նա Երասխ գետից չէր անցած, Իբրահիմ-խանը տեսնելով, որ չէ կարող ընդդիմադրել պարսից ահագին զօրութեանը, և մանաւանդ յոյս չունենալով, որ հայոց մելիքները այս անգամ ևս կօգնեն իրան Աղա-Մամադ-խանի դէմ, վեր առաւ իր ընտանիքը, և գիշերով թողնելով Շուշի բերդը, փախաւ Բալաքան իր աներ Օմար-խանի մօտ:

Այդ ժամանակ հայոց մելիքները նոյնպէս մեծ երկիւղի մէջ ընկան: Նրանք դեռ Աղա-Մամադ-խանի առաջին արշաւանքի ժամանակ մերժել էին Շահի հրաւէրքը, որով կոչում էր նրանց ընդունել Պարսկաստանի հովանաւորութիւնը, խոստանալով, ոչնչացնել Իբրահիմ-խանին և վերահաստատել Ղարաբաղում մելիքների վաղեմի իշխանութիւնը: Բայց մելիքները այնքան անխոհեմ գտնվեցան, որ բռնեցին Իբրահիմ-խանի կողմը, և որպէս տեսանք XXIX գլխում, սկսեցին իրանց բոլոր ուժերով պաշտպանել նրան և Շուշի բերդը Շահի ահագին զօրութեան դէմ: Իսկ այժմ ինչ պիտի անէին,

երբ նոյն Շահը աւելի մեծ պատրաստութեամբ յարձակվեցաւ Ղարաբաղի վրա:

Մելիքների զօրքը իրանց ժողովուրդն էր, իսկ ժողովուրդը սկսել էր ցրիւ դալ, ոչ այնքան Աղա-Մամադ-խանի երկիւղից, որքան մի նոր և աւելի անդութ թշնամուց, որը այդ միջոցներում վրա հասաւ:—Դա էր Ղարաբաղի սարսափելի սովը, որին հետևեց ժանտախտը:

Մենք յետոյ ցոյց կը տանք, թէ սովը և ժանտախտը, խառնվելով քաղաքական տագնապների հետ, որպիսի կործանիչ ներգործութիւն ունեցան Ղարաբաղի հայ իշխանութիւնների վրա, իսկ այժմ այդքանը կասենք, որ մելիքները որքան էլ ցանկանային, չէին կարող դէմ դնել Աղա-Մամադ-խանին, որովհետև նրանց ժողովուրդը այդ ժամանակ միայն հացի համար էր մտածում և վազում էր դէպի այն կողմերը, ուր կարող էր հաց գտնել:

Դեռ Աղա-Մամադ-խանը չը հասած Շուշի բերդին, Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Աբովը գնաց Վրաստանի կողմերը, իսկ Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Ջումշուդը կամենում էր գնալ Թիֆլիս, բայց ճանապարհին պատահեց Աղա-Մամադ-խանի խումբերին, և նրանց հետ կռիւ ունենալով, զըլխից վերք ստացաւ: Նրան վիրաւոր բերեցին Աղա-Մամադ-խանի մօտ, երբ նա արդէն բանակ էր դրած Ասկարանի աւերակների մօտ, Շուշի բերդից մի քանի մղոն հեռաւորութեան վրա:

Բան հազար թուման տուզանքը հազիւ կարողացաւ ազատել Մէլիք-Զումշուդի գլուխը Շահի դահիճների ձեռքից: Նրա տունը կողոպտվելուց և կայքը յափշտակվելուց յետոյ Շահը նրան ներում չնորհեց:

Մէլիք-Զումշուդը անձամբ առաջնորդեց նրան, տարաւ Շուշի բերդը, որը առանց ընդդիմութեան իր ղռները բաց արեց ներքինի թագաւորի առջև: Հայոց հոգևորականութիւնը հանդէսով դուրս եկաւ նրա առջևը և տարաւ Իբրահիմ-խանի պալատը:

Այդ հանդիսի ժամանակ Շահի մանկահասակ սենեկապետներից մէկի, որ կոչվում էր Սաֆարալի-բէկ, ուշադրութիւնը գրաւեց սուրբ Աստուածածնի պատկերը, ոսկեզօծ շրջանակի մէջ, որ կրում էր իր կուրծքի վրա մանուկ Յիսուսին: Նա հարցրեց՝ ում պատկերն է այդ, երբ պատասխանեցին, մօտեցաւ և համբուրեց: Նոյն րոպէում նրա աչքերում երևացին մի քանի կաթիլ արտասուքներ, իսկ այդ մի քանի կաթիլները պատճառեցան շատ արեան կաթիլների...

Աղա-Մամադ-խանը մնաց Շուշի բերդում 25 օր: Այդ ժամանակ կամեցաւ նա պատժել այն բոլոր հայ և թուրք աւազակներին, որոնք իրան ընդդիմութիւն էին գործել Շուշի բերդի առաջին պաշարման ժամանակ և որոնք Իբրահիմ-խանի կուսակիցներ էին: Դրանց թուումն էին՝

Մէլիք-Ռուստամը, Մէլիք-Միրզախանեան Մէլիք-Ալլահվերդին և մի քանի հայ հոգևորականներ, իշղաչիներ և տանուտէրներ: Դրանց թուումն էին Իբրահիմ-խանի եղբօր որդի Մամադ-բէկը և մի քանի ուրիշ բէկեր: Ամենքն էլ բանտարկված էին:

Մի գիշեր, որի առաւօտը բանտարկեալներին պիտի դուրս բերէին հրապարակի վրա գլխատելու համար, Շահի մօտ մտաւ մեր վերև յիշած սենեկապետը՝ պատանի Սաֆարալի-բէկը: Նա այնքան սիրելի էր Շահին, որ համարձակվեցաւ նրա սենները համբուրելով ազաչել, որ ներումն չնորհէ այն դատապարտեալներին, որոնց միւս օրը պիտի գլխատէին: Երբ Շահից մերժում ստացաւ, նա սկսեց խնդրել, որ գոնէ խնայէ հայերին...: Վերջին խնդիրքը սաստիկ բորբոքեց Շահի բարկութիւնը և նա ասեց հետեւեալ խօսքերը. «կարմիր արիւնով ցօղելով «սև այգին» *), ես նրան վարդի գոյն պիտի տամ... առաւօտեան այն բոլոր դաւաճանների գլուխներից հրապարակի վրա մի աշտարակ պիտի կազմել տամ, իսկ քո գլուխը, Սաֆարալի-բէկ, այդ աշտարակի գագաթի վրա պիտի դնեմ»...

Պատանին սարսափած դուրս եկաւ Շահի սենեակից:

---

*) Ղարա-բաղ թուրքաց լեզուով նշանակում է սև այգի:

Նրան ծանօթ էր իր թագաւորի խստասրտութիւնը. նա գիտէր, ինչ որ ասեց նա, անպատճառ կը կատարէ: Յղացաւ մի չար խորհուրդ...

Նոյն գիշերը պալատում տեսնվեցաւ նա Շահի մի այլ սենեկապետի հետ, որ իրան խիստ մտերիմ էր: Այդ վերջինը կոչվում էր Աբաս-բէկ: Դեռ առաւօտեան լոյսը չը բացված, երկուսն էլ մտան Շահի քնարանը: Աբաս-բէկը այնքան սրտի արիութիւն չունենալով, երկիւղից ուշաթափ եղաւ և ընկաւ քնարանի յատակի վրա: Շահը խորին քնի մէջ էր. նրա թանգագին մահճի չորս կողմում, ոսկեայ աչտանակների վրա, դեռ վառվում էին ճրագները: Սաֆարալի-բէկը մօտեցաւ և խէնջարի մի քանի հարուածներով վերջացրեց գործը...

Առաւօտեան ամբողջ բերդի մէջ չչուկ տարածվեցաւ, թէ Աղա-Մամադ-խանը սպանված է: Բայց ոչ ոք չէր հաւատում, մինչև նոյն Սաֆարալի-բէկը, թագաւորի կարած գլուխը իր ձեռքին բռնած, դուրս եկաւ պալատից, բերեց և ձգեց հրապարակի վրա: Այդ միջոցին բերդի հայ և թուրք բնակիչները թափվեցան պալատի վրա, սկսեցին կողոպտել Շահի գանձերը:

Պարսից զօրքերը անմիջապէս թողեցին բերդը և փախան դէպի Պարսկաստան: Սատղ-խան չաղաղին, որը Աղա-Մամադ-խանի նշանաւոր զօրապետներից էր, հազիւ կարողացաւ երկու արքայասպաններից մէկին միայն, Աբաս-բէկին, կալանա-

սրել և իր հետ տարաւ Պարսկաստան, իսկ Սաֆարալի-բէկը թաղնվեցաւ:

Մեզ համար շատ պարզ չէ այդ արքայասպանի ինչ ազգից կամ ով լինելը, միայն մի ձեռագիր պատմութեան մէջ, որը գրված է Ղարաբաղի վանքերից մէկում, կարդում ենք, որ Սաֆարալի-բէկը ազգով հայ էր, մանկութեան հասակում իբրև գերի տարված էր Պարսկաստան և այնտեղ բռնի մահմեդականութիւն էին ընդունել տուել: Բայց նրա սրտում դեռ բոլորովին չէին հանված հայութեան և քրիստոնէական կրօնի կայծերը, որոնք իսկոյն բորբոքվել սկսան, երբ նա Շուշի բերդը մտնելու ժամանակ տեսաւ հայոց եկեղեցական հանդէսը և համբուրեց սուրբ Աստուածածնի պատկերը *)...

*) Մեր ծանօթութեան մէջ հարկաւոր ենք համարում դնել մի քանի քաղուածքներ յիշեալ ձեռագիր պատմութիւնից. «Բայց նա (Աղա-Մամադ-խանը) զօրօքն եկն մտանել ի բերդաքաղաքն Շուշի: Հայք վասն երկիւղի ելին ընդ առաջ նորա դասուք քահանայից, խաչիւ և խաչվառաւ և ամենայն զարդուք: Իբրև նոցա զիսումքս հայոց մեծ բռնաւորն, զկայ առեալ անդ ի տեղի, և եհարց ի մերձակայ նախարարաց իւրայնոց. թէ արդեօք ոչք են դոքա, զի այդպէս հրաշափառ զգեստուք և զարդուք գան ընդ առաջ մեր: Եւ որք հմուտք էին և տեղեակք իրացն գործելոց, ետուն զարժանն պատասխանի. թէ ի հայս կան հնական սովորութիւնք այսպիսիք, գնալ ընդ առաջ թագաւորաց ի մեծարանս և ի պատիւ երեխամ. Մելիք.

Զը նայելով, որ Աղա-Մամադ-խանի սպանման լուրը տարածվեցաւ ամեն տեղ, բայց Իբրահիմ-խանը տակաւին չէր համարձակվում Բալաքանից վերադառնալ Շուշի բերդը։ Նրա բացակայութիւնից օգուտ քաղելով, բերդին սկսեց տիրել Իբրահիմ-խանի եղբօր որդի Մամադ-բէկը։

Այդ Մամադ-բէկը առաջարկեց հայոց Մելիք-Ռուստամին միանալ իր հետ, հակառակել Իբրահիմ-խանին, պայման դնելով, որ Ղարաբաղի հայերի գլխաւորը ինքը՝ Մելիք-Ռուստամը կը լինի, իսկ թուրքերի գլխաւորը՝ Մամադ-բէկը։

սայ նոցա, առ ի չարժել ի գթածութիւն և ի խնամս վասն ողորմելի ազգին իւրեանց։ Առ այս պատասխան սիրայորդոր բանիւք մխիթարեաց և քաջալերեաց զազգս մեր տառապեալ, բայց վերին երեսօք, զի գաղեալ նենգութիւնն ծրարեալ պահէր ծածկաբար ի մտի իւրում։

«Մինչ խօսէր բռնաւորն ընդ ազգիս մերոյ իշխանաց, ընդ իւր ունելով պատանեակ մի մտերիմ, և ամենայն ինչ ի ձեռս նորա էր. ի ձեռաց նորա կերակրիւր։ Պատանին էր յազգէս հայոց ի վաղուց գերեալ և տարեալ ընծայեալ էին նմա։ Եւ ես ի նմին ժամու զպատկեր Տիրամօրն, որ ունէր ի գիրկս զմանկացեալն Յիսուս, կարի իմն գեղեցկազարդ և ոսկեզօծ նկարեալ։ Եհարց պատանին. թէ պատկերս այս որոյ է. նոքա չծանեան, զի անդ յիշեաց զտառապանս ազգի մերոյ»...

Յետոյ մանրամասնաբար նկարագրում է այն չարժառիթները, որ դրդեցին պատանուն սպանելու թագաւորին։

Հայերը ըստ մնծի մասին տիրասէր են զէպի օտարները, իսկ անհաւատարիմ զէպի իրանց հարազատ ազգայինները,—այդ իսկ պատճառով Մելիք-Ռուստամը մերժեց Մամադ-բէկի առաջարկութիւնը և չը կամեցաւ անհաւատարիմ լինել Իբրահիմ-խանին, որը այնքան չարիքներ էր հասցրել Ղարաբաղի հայ ժողովրդին։

Մելիքը նամակով յայտնեց Իբրահիմ-խանին բոլոր անցքերը, խոստացաւ նրան իր օգնութիւնը, փութացնելով, որ առանց ժամանակ կորցնելու վերադառնայ Բալաքանից և կրկին ձեռքն առնէ Շուշի բերդի իշխանութիւնը։ Իբրահիմ-խանը ինքը չը վստահացաւ դալ և ուղարկեց իր որդի Մէհտի-խանին։ Մելիք-Ռուստամը կէս ճանապարհի վրա իր ձիաւորների խումբերով հանդիպեց Մէհտի-խանին, և նրան գիշերով մտցնելով Շուշի բերդը, ուղղակի տարաւ նրա հօր պալատը, որի մէջ այդ ժամանակ բնակվում էր Մամադ-բէկը։

Մամադ-բէկը իրան տրդէն բերդի տէրը համարելով, ընդունեց Մէհտի-խանին իբրև մի հիւր։ Բայց Մելիք-Ռուստամը առանց ժամանակ կորցնելու, հայերից պահապաններ դրեց նրա տան վրա, և կալանաւորեց Մամադ-բէկին։

Այդ մի և նոյն Մելիք-Ռուստամը, որը նոյն տարվայ մէջ Իբրահիմ-խանին առաջնորդելով, պաշարեց Գանձակի բերդը և Մելիք-Մէջլումին սպանել տուեց,—այժմ նոյն մարդը, Մամադ-բէկին

կալանաւորելով, և Իբրահիմ-խանի որդուն պաշտպանելով, կրկին հաստատեց Ղարաբաղի բռնակալների իշխանութիւնը, մի այնպիսի ճգնաժամի ժամանակ, երբ խիստ յարմար միջոցներ կային ոչնչացնելու նրանց...

Երբ ամեն ինչ խաղաղացած էր Շուշի բերդում, Իբրահիմ-խանը վերադարձաւ Բալաքանից: Մամադ-բէկը այդ ժամանակ բանտից փախաւ, գնաց Շամախու Մուստաֆա-խանի մօտ: Այնտեղից երկու աչքերը կուրացրած, կրկին յետ բերեցին փախստականին:

Աւելորդ չէր լինի մի երկու խօսք ասել, թէ ինչ եղաւ արքայասպան Սաֆարալի-բէկը:

Աղա-Մամադ-խանի սպանումից յետոյ պարսից գահը ժառանգեց Ֆաթալի-շահը:

Իբրահիմ-խանը ցոյց տալու համար, թէ սպանութիւնը կատարվել է ոչ միայն առանց իր կամքի, այլ հակառակ իր կամքի, վատութեամբ կալանաւորեց նրան և ուղարկեց Պարսկաստան: Այստեղ մէջ ենք բերում աշխարհաբար թարգմանութիւնը այն տողերի, որ քաղում ենք վերոյիշեալ անտիպ պատմութիւնից.

«Բռնելով ողորմելի պատանու ձեռքից, տուեցին մարդախանձ և դիշատիչ զաղանների ձեռքը: Այդ կատաղիները կանչեցին նոյն ժամում մի պայտառ *) արհեստաւոր, պատուիրեցին նրան

*) Պայտառ նշ. պայտ կամ նալ չինող:

կարել և կազմել մի նոր օրինակով պայտ, որ վշտակիր պատանու ոտների չափին համեմատ լինէր: Նա փութաց անմիջապէս կատարելու նրանց պատուէրը: Յետոյ նրա ոտները մերկացնելով, և ամեն կողմից երկաթէ կապանքներով պնդացնելով, դրեցին մահացու պայտերը նրա ոտների տակ, և սրածայր մեխերով զամեցին: Առուակի նման վազում էր յորդահոս արիւնը տանջվողի վէրքերից և ներկում էր այն տեղը: Յետոյ շղթաներով կապեցին նրա ձեռները, ոտները, նաև պարանոցը, և վեր առնելով, տարան Տավրէժ քաղաքը: Այնտեղ կանգնացրին նրան ատեանում դատաւորի առջև, և բազմատեսակ հարցաքննութիւններից յետոյ, մահուան դատապարտեցին, հրամայելով, որ չարաչար կերպով տանջեն նրան, և անդամ-անդամ կտրատեն, յետոյ թողնեն զաղաններին ու թռչուններին ուտելու համար: Դատաւորի հրամանի համեմատ, արիւնարբու դահիճները խստագոյն չարչարանքներով տանում էին նրան կատարման տեղը: Այդ միջոցին մահապարտը բացարեց իր բերանը, ըսկսեց անարգել Մուհամէդի աղանդը, և խոստովանվեց թէ իսկապէս ինքը հաւատում էր քրիստոնեաների կրօնին: Երբ որ լսեցին նրա հայհոյութիւնները, կատաղի զաղանների նման յարձակվեցան նրա վրա, և ամեն մարդ իր սրի ծայրը ներկում էր նրա արիւնով: Այսպէս տանջելով, հասցրին

նրան մահապարտների տեղը, քաղաքից դուրս։ Այնտեղ անտանելի չարչարանքներ տալով, մասմաս կտրատեցին նրա մարմինը, և թողեցին այնտեղ, որ արքունի հրամանի համեմատ թռչունների ու գազանների կերակուր դառնայ։

«Որովհետև հայերը վաղուց գիտէին նրա քրիստոնեայի դաւակ լինելը, նաև Քրիստոսին հաւատալը, այդ պատճառով մեծ աղաչանքով խնդրում էին, որ նահատակի մարմինը տան իրանց թաղելու համար։ Ասեցին նախարարները. թոյլ տուեցէք, որ հայերը իրանց անարդ օրէնքի համեմատ թաղեն։ Որովհետև աւելի վատթար էին համարում հայոց թաղումը, քան գազանների կերակուր լինելը։»

Շարունակութեան մէջ նկարագրված է, թէ ինչպէս գիշերը լոյս ծագեց նրա գերեզմանից և այլն։

Բայց ինչ որ ճշմարիտ է, այն է, որ այդ սենեկապետը առանձին համակրութիւն ունէր դէպի հայերը, նա Մելիք-Մէջլումի լաւ բարեկամն էր, և մելիքը նրա միջնորդութեամբն էր ապրում Աղա-Մամադ-շահի վրա։

XXXV.

Մենք համարեա մոռացութեան տուեցինք, թէ ինչ եղաւ Տիզակի իշխան Մելիք-Աւանեան Մելիք-Բախտամը, որը իբրև քաղաքական յանցաւոր աք-

ոտված էր Պարսկաստանի Արդաբիլ բերդում (տես գլ. XXI)։

Այն օրից անցել էր ամբողջ տասն տարի, այդ հերոսը դեռ մաշվում էր հեռաւոր բանտարկութեան մէջ։

Երբ Աղա-Մամադ-խանը վերջին անգամ արշաւանք գործեց դէպի Ղարաբաղի կողմերը և Շուշի քերդում սպանվեցաւ (1797), նա դալու ժամանակ անցաւ Արդաբիլի բերդաքաղաքով։ Այստեղ գտնվում է այն երեւելի մէչիդը, որի մէջ դետեղված են Շեյխ-Սէֆիի և միւս Սէֆէվի թագաւորների չիրիմները։ Պարսից նոր թագաւորների սովորութեան համեմատ, Աղա-Մամադ-խանը, որպէս ուխտաւոր, այցելութիւն գործեց արքաների գերեզմաններին։ Այդ ծէսը կատարելուց յետոյ, նա պէտք է այցելութիւն գործէր բերդի բանտարկեալների մօտ, ում որ արժան էր, ներումն շնորհելու համար։

Այդ բերդում պահվում էին նշանաւոր քաղաքական յանցաւորները միայն։ Աղա-Մամադ-խանը նրանց շաւերին ներումն շնորհեց, որոնց թվում և Մելիք-Բախտամին, մանաւանդ երբ իմացաւ, որ նա Մելիք-Աւան-խանի թոռն է, և նրա նախնիքը Պարսկաստանին մեծ ծառայութիւններ են արել։

Շահը առաջարկեց Մելիք-Բախտամին իր հետ դնալ Ղարաբաղ և այնտեղ վարել իր հայրենի

իշխանութիւնը: Իսկ Մէլիքը թէև քաջ, պատերազմական մարդ էր, բայց ունէր և իր կրօնական մոլեռանդութիւնները: Երկար տարիներ պարսկական աքսորանքի մէջ ապրելով, զուրկ եկեղեցուց, զուրկ պահեցողութիւնից,—այդ համարում էր նա մի մեծ յանցանք կրօնի և եկեղեցու դէմ: Այդ պատճառով, փոխանակ Աղա-Մամադ-խանի զօրքերի հետ իր հայրենիքը գնալու, նա ուղղակի դիմեց Էջմիածին իր մեղքերը քաւելու համար:

Էջմիածնից վերադարձաւ նա Ղարաբաղ այն ժամանակ, երբ Աղա-Մամադ-խանը Շուշի բերդում սպանված էր և Իբրահիմ-խանը աւելի մեծ վստահութեամբ վարում էր տեղային իշխանութիւնը:

Մէլիքը գտաւ իր հայրենիքը թշուառ վիճակի մէջ. սովը սարսափելի կոտորածներ էր անում և ժողովրդի մեծ մասը ցրիւ էր եկած: Իսկ ինքը աւելի անբախտ գտնվեցաւ: Իբրահիմ-խանը լսելով նրա գալուստը, սկսեց բարեկամական կեղծ ցոյցերով հրապուրել նրան, մինչև իր սեղանի վրա կարողացաւ թունաւորել նրան *):

*) Նրա գերեզմանի արձանագրութեան մէջ պահպանված է նենգաւոր խանի ցած դաւաճանութեան յիշատակը. «Յայսմ տապանի հանդչի մարմին՝ քաջ և արի Մէլիք-Բախտամին. սա էր որդի Մէլիք-Արամին. մահ և վախճան պատմեն սորին՝ մահադեղով Իբրահիմ-խանին. և որք հանդիպիք ի տապան սորին, միով բանիւ ողորմի ասէք, ամէն»:

Տիզակի տիրապետողների իշխանութիւնը ամենավտանգաւորն էր Իբրահիմ-խանի համար: Նը-բանք Պարսկաստանին աւելի մօտ լինելով, ուղղակի յարաբերութիւններ ունէին պարսից բարձր Դրան հետ: Մէլիք-Բախտամի ազատութիւն գրտնելը Արդաբիլի բանտից Աղա-Մամադ-խանի շնորհիւ, և վերջինի սպանվելը Շուշի բերդում, շատ հասկանալի է, որ աւելի կը սաստկացնէր Իբրահիմ-խանի երկիւղը Տիզակի տիրապետողներից, և այդ պատճառով, Մէլիք-Բախտամին տըմարդութեամբ ոչնչացնելուց յետոյ, սկսեց նա որոգայթներ լարել նրա ժառանգների համար:

Մէլիք-Բախտամին յաջորդեց որդին, Մէլիք-Աբասը:

Մեր ձեռքում գտնված մի ձեռագիր պատմութիւնից քաղում ենք հետևեալը Մէլիք-Աբասի յատկանիշների մասին.

«Նրանց (Մէլիք-Աւանեանների) ազգի և սերունդների մէջ պակաւին չէր ծնված, արդարև, մի այնպիսի տղամարդ պարթևական, հսկայազօր կերպարանքով և ահագնակերպ հասակով: Իր քաջագործութիւններով սկսեց հետզհետէ նուաճել նա ոչ միայն իր բոլոր հայրենիքը, այլ և մահմեդականների ազգը: Այդ պատճառով, տարածվելով սփռվեցաւ նրա քաջութեան և անաչառ դատաստանների համբաւը, որով պատժում էր յանցաւորներին և վնասակար անձինքներին: Ա-

առանց արծաթասիրութեան և կաշառքի էր կատարում նա իր դատավճիռները. մահապարտներին պատժում էր առանց խնայելու. չատերին կախում էր մեծ ճանապարհների վրա կախաղաններից, և չատերին տալիս էր իր ծառաների ձեռքը, որ սրախողխող անեն հասարակութեան և աւազակ մարդիկների աչքերի առջև, որպէս զի, ոչ ոք այնուհետև չը վստահանայ նոյն չարութիւնները գործելու: Արդարև, սարսափելով դողում էր ամբողջ գաւառը նրանից: Նրա քաջագործութիւնների համբաւը չատ վաղ հասել էր մեծ բռնաւորի (Իբրահիմ-խանի) ականջներին... Բայց նա իր սրտի սիրը ծածկած ունէր, չէր կամենում յանկարծ յայտնել մեր նախարարին (Մէլիք-Աբասին) որովհետև նրա նպատակը այն էր, որ դարձնի նրան հայկական դաւանութիւնից մահմեդական դենին»...

Յետոյ երկար խօսվում է այն միջոցների մասին, որ Իբրահիմ-խանը գործ դրեց իշխանի հաւատքը խախտելու համար:

Իբրահիմ-խանը, արդարև, այժմ փոխել էր իր քաղաքականութեան եղանակը հայոց մէլիքների վերաբերութեամբ: Նա տեսնում էր, որ դաւադրութիւնը, սպանութիւնը, թոյնը և այլ սրոգայթները նրանց կեանքի դէմ, չեն հասցնում իր ցանկացած նպատակին: Սպանված հօր փոխարէն իշխում էր որդին, կամ նրա առնմակիցներից մէկը: Վերջ ի վերջոյ համոզվեցաւ, որ փոխանակ թոյնի, աւելի լաւ էր նրանց ընդունել տալ մահմեդական կրօնը: Կրօնը փոխելով նրանք աւելի հեշտութեամբ կը ոչնչանային, և կը խառնվէին թուրքերի հետ:

Առաջին փորձը կատարեց նա Մէլիք-Աբասի վրա, բայց նրա բոլոր խորամանկութիւնները փչրվեցան առաքինի իշխանի հաստատամտութեան առջև: Իբրահիմ-խանը մինչև անգամ աշխատեց հրապուրել նրան իր աղջիկների գեղեցկութեամբ, բայց երբ նկատեց, որ նրա հաւատքը խախտելու հնար չը կայ, կրկին ձեռք առեց ըսպանութեան հնարները....

Մի անգամ Մէլիք-Աբասը անձամբ գնացել էր Ցոր գիւղը մի քրէական գործ քննելու համար. գիշերը ստիպվեցաւ այնտեղ մնալ և հիւրասիրվեցաւ տեղային աւագ քահանայի տանը: Գիշերը նոյն տան վրա յարձակվեցան մի խումբ ձիաւորներ, որ պատրաստված էին Իբրահիմ-խանից: Նրանք գտան Մէլիքին քնած և անպատրաստ վիճակի մէջ: Սրերի տակ կտրատեցին նրան:

Սպանվածի մարմինը բերվեցաւ իր Տող բերդը: Նոյն ժամում, երբ եկեղեցու մէջ պատարագ էր մատուցվում և պատրաստվում էին թաղման հանդէսը կատարելու, Իբրահիմ-խանի հրամանով կատարվեցաւ մի այլ չարագործութիւն: Յանկարծ եկեղեցում ներս մտան խանի զինված մարդիկը,

աշխատում էին յափշտակել հանգուցեալի մարմինը, ասելով, թէ նա կենդանութեան ժամանակ խոստովանվել էր մահմեդական կրօնը, իրաւունք չէ նրան քրիստոնէական ծէսերով թաղելու: Ջայրացած ժողովուրդը մի կողմից, հանգուցեալի բարեկամները միւս կողմից, յարձակվեցան խանի մարդիկների վրա, նրանցից շատերին կոտորեցին, ջարդեցին, տեղի ունեցան բաւական մեծ թւով սպանութիւններ: Խանի մնացած մարդիկը փախչելով, իրանց ջարդվելու մասին լուր տարան Շուշի բերդը: Այս անգամ զայրացած խանը զօրքեր ուղարկեց: Բայց մինչև զօրքերի հասնելը թաղման խորհուրդը կատարված էր:

Նրանք կամեցան գերեզմանից դուրս հանել հանգուցեալի մարմինը: Այդ յանդգնութիւնը պատճառ տուեց մի աւելի սարսափելի կռիւի հայերի և թուրքերի մէջ: Բայց որովհետև հայերը անպատրաստ էին և չէին սպասում մինչև այս աստիճան բռնութիւն խանի կողմից, այս պատճառով յաղթվեցան: Հանգուցեալի մարմինը դուրս հանեցին իր տոհմային գերեզմանատնից *) և տարան մահմեդականների գերեզմանատան մէջ թաղեցին:

Ինչ նպատակ կար այդ բարբարոսութեան մէջ:

*) Մելիք-Աւանեանների տոհմային գերեզմանատունը գտնվում է Տող բերդի եկեղեցու գաւթում:

—Այն, որ. յետոյ Իբրահիմ-խանը առիթ ունենայ ասելու հանգուցեալի ժառանգներին, թէ ձեր հայրը մահմեդական էր և մահմեդականութեան մէջ մեռաւ, դուք ևս պէտք է ընդունէք նոյն կրօնը: Այդպէս էլ եղաւ: Այնուհետև խանը, կալանաւորելով Մելիք-Աւանեանների արդէն բաւական ուժից ընկած ժառանգներին, սկսեց բացարձակ կերպով կրօնական հալածանքի ենթարկել նրանց:

Այդ միջոցներում Ղարաբաղում սովը և ժանտախտը սարսափելի կոտորածներ էին անում: Գիւղերը հետզհետէ դատարկվում էին. ժողովուրդը գաղթում էր: Այդ ժամանակն էր, որ հանգուցեալ Մելիք-Աբասի որդի Մելիք-Ղահրամանը (որ և կոչվում էր Բաղր-բէկ) Տիղակի ժողովրդի մի մասը իր հետ առնելով գաղթեց դէպի Վրաստան:

Մելիք-Աւանեան Բաղդադ-բէկը (Մելիք-Եսայու որդին) *) մնաց Իբրահիմ-խանի բանտում: Երկար չարչարանքներ կրելուց յետոյ, ստիպվեցաւ նա իր երկու որդիների հետ, որոնք կոչվում էին Ասլան և Վահան, ընդունել մահմեդականութիւն: Դրանց իշխանութիւնը կարճատև եղաւ, որովհետև Բաղդադ-բէկը մի հակառակութեան համար խեղդամահ եղաւ նոյն Իբրահիմ-խանի ձեռքով:

*) Տես X, XI և հետևեալ գլուխներում:

Իսկ նրա որդի Ասլանը, կամենալով կրկին վերադառնալ դէպի քրիստոնէական կրօնը, նոյն խանի մահադեղով սպանվեցաւ։ Վահանի վախճանը մեզ յայտնի չէ։

Եւ այսպէս, Մելիք-Աւանեանների, Տիզակի հզօր տիրապետողների, համարեա ամբողջ սերունդը կամ մահադեղով կամ սպանութիւնով ոչնչացաւ Իբրահիմ-խանի ձեռքով։ Եւ չը մոռանանք, որ այդ նշանաւոր տոհմի առաջին ներկայացուցիչն էր այն մեծ մարդը, որը Պետրոս մեծի հետ թղթակցութիւններ ունէր, որը փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ Աննա Իվանովնա և Ելիզաւետա Պետրովնա Կայսրուհիների պալատում, որը ռուսաց կառավարութիւնից ստացաւ գեներալի աստիճան, իսկ Նադիր-շահից խանութեան աստիճան։—Դա գեներալ Մելիք-Աւան-խանն էր, որի կատարած մեծագործութիւնների հետ ծանօթացանք մեր պատմութեան սկզբի գլուխներում։

Մելիք-Աւանեանների տոհմի վերջին ներկայացուցիչների մի ճիւղը մահմեդական դարձաւ, միւսը մնաց քրիստոնեայ։ Նրանց ընդարձակ կալուածներին, Շուշի բերդի խանների օգնութեամբ, տիրեցին մահմեդական ժառանգները, իսկ քրիստոնեայ մնացածները զրկվեցան ժառանգութիւնից *)։ Այդ տոհմի մի այլ ճիւղը, որպէս էին՝ իշ-

*) Տող բերդում, Մելիք-Աւան-խանի պալատում այժմ բնակվում է մի Ֆարհադ-բէկ անունով

խան Մելիքովները, իշխան Սումբատովները, Հայրապետեանները, Ռուսաստանում մեծ-մեծ պաշտօնների մէջ մտան, փայլեցին, իսկ յետոյ ինչ եղան,—մեզ յայտնի չէ։

XXXVI.

Սովը, ժանտախտը և Ղարաբաղի գաղթականութիւնը

1795 թւից մինչև 1798 թւի սկիզբը պարբերաբար կատարվեցան մի քանի մինը միւսից աւելի կորստաբեր, աւելի փոթորկալի արշաւանքներ։ Ղարաբաղը և նրա շրջակայ գաւառները անընդհատ պատերազմների, ասպատակութեան և արեան ասպարէզ դարձան։ Աղա-Մամադ-խանի առաջին արշաւանքից յետոյ տեղի ունեցաւ կոմս Զուբովի արշաւանքը, յետոյ Գանձակի պաշարումը, յետոյ Աղա-Մամադ-խանի երկրորդ արշաւանքը։ Այդ արիւնահեղ կռիւների ժամանակ, որ տեւեցին ամբողջ երեք տարի, չինականների

Թուրք աղնուական, որը պարծանքով յիշում է, թէ ինքը Մելիք-Աւանեանների նշանաւոր տոհմի ժառանգներից է։ Եւ իրաւ, նա Բաղդաղ-բէկի թոռը և Մելիք Ասլանի որդին է։ Իսկ Մելիք-Աւանեանների քրիստոնեայ մնացած ժառանգները այժմ թշուառ աղքատութեան մէջ բնակվում են նոյն Տող բերդում, թէև աղնուականներ են համարվում։

կեանքը այն աստիճան անապահով դրութեան մէջ էր, որ չը կարողացան ոչ իր ժամանակին ցանել և ոչ իր ժամանակին հնձել: Եւ երբ տեղի ունեցաւ 1797 թվի սարսափելի երաշտութիւնը, որ ցամաքացրեց բոլոր բուսականութիւնը,—այդ ժամանակ եղած ցանքերն էլ իսպառ ոչնչացան:

Կարծես, ինքը բնութիւնը միաբանվել էր մարդկային զազանութիւնների հետ Ղարաբաղը բոլորովին ամայի և անապատ դարձնելու համար: Մարդիկ սպառեցին բոլորը, ինչ որ կարելի էր ուտել, յետոյ անասունների նման սկսեցին կերակրվել խոտերով և արմատներով: Դա այն զարհուրելի տարիներից մէկն էր, որոնց սարսափելի նկարագրութիւնները մեծ տեղ են բռնում Հայաստանի պատմութեան մէջ, լանկ-թէմուրների և այլ այսպիսի մարդկային հրէշների կատաղի արշաւանքներից յետոյ:

Անկարգ, անսովոր մնունդի պատճառով երկրները ծածկվեցան դիակներով: Սովից յետոյ տեղի ունեցաւ 1798 թվի ժանտախտը, որը լրացրեց ժողովրդի դժբախտութեան պակասը:

60 հազար տուն հայ բնակիչներ ունեցող Ղարաբաղը համարեա թէ դատարկվեցաւ: Այդ ժամանակ տեղի ունեցաւ Սիւնեաց աշխարհի մեծ գաղթականութիւնը: Սարսափած ժողովուրդը սկսեց ցրիւ դալ, սկսեց թողնել հայրենիքը և հեռանալ դէպի Ցաճկաստան, դէպի Պարսկաստան, դէպի Ռուսաստան և դէպի Վրաստան:

Թէ ինչ եղան Ցաճկաստան, Պարսկաստան և Ռուսաստան գաղթողները,—մենք նրանց մասին խիստ փոքր տեղեկութիւններ ունենք, բայց դրանից, մեր պատմութեան նպատակից դուրս է նրանց վրա խօսելը. կը խօսենք Վրաստանի գաղթականների մասին:

Ղարաբաղի հայոց գաղթականութիւնը գլխաւոր պատճառը դարձաւ Ղարաբաղի հայկական իշխանութիւնների կործանմանը: Փանահ-խանը, Իբրահիմ-խանը և այլ դրանց նմանները այնքան չը վնասեցին հայոց մելիքութիւններին, որքան վնասեցին իրանք մելիքները, երբ թողնելով հայրենի հողը, սկսեցին իրանց ժողովրդի հետ օտար հողի վրա ապահովութիւն որոնել: Կարվելով հայրենի աշխարհից, նրանք զրկվեցան ամեն բանից...

Թէև Ղարաբաղի մելիքները այն նախատեսութիւնն ունէին, որ ամեն անգամ, երբ հայրենիքում կեանքը անտանելի էր դառնում, երբ ստիպված էին լինում գաղթել մի օտար երկիր, նրանք միշտ պահանջել են թէ իրանց համար և թէ իրանց ժողովրդի համար առանձին արտօնութիւններ: Բայց այդ արտօնական կացութիւնը մի օտար հողի վրա չէր կարող կատարելապէս լրացնել այն կորուստը, որ նրանք պիտի կրէին հայրենիքը թողնելով:

1798 թվի յունվար ամսում վախճանվեցաւ վրաց Հերակլ իշխանը, նրան յաջորդեց որդին Գիորգի XII-ը։

Հերակլի մահից յետոյ իշխանական ընտանիքի թէ տղամարդերի և թէ կանանց մէջ ծագեցան անհաշտ կռիւներ և անվերջանալի երկպառակութիւններ։ Ռուսաստանի Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը, որը վրաց իշխանական գերդաստանի մտերիմ բարեկամներից մէկն էր, շատ աշխատեց միաբանութիւնը և խաղաղութիւը նրանց մէջ վերականգնելու համար։ Բայց նրա բոլոր ջանքերը ցանկացած արդիւնքը չունեցան։ Արք-եպիսկոպոսը այդ երկպառակութիւնները վնասակար էր համարում Վրաստանի համար։

1797 և 1798 թուականներում, այսինքն սովի և ժանտախտի ամենասաստիկ ժամանակներում, Վրաստանում խմբվեցաւ Ղարաբաղի հայերի ահագին բազմութիւն։ Այդ միախմբումը հայերի և վրացիների Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը աւելի նպաստաւոր էր համարում իր նպատակների իրագործմանը։ Բայց այդ բոլորը շատ ուշ էր արդէն։ Եթէ յարգելի արք-եպիսկոպոսը իր անչափ եռանդի և հայրենասիրութեան հետ փոքր ինչ լուրջ քաղաքագիտութիւն ունենար, կարելի է այն սխալանքների մէջ չընկնէր, որոնց հանդիպեց նա իր ամբողջ քաղաքական գործունէութեան ասպարիզում։ Նա սաստիկ

շուտ յափշտակվող և հեշտ խաբվող մարդ էր...

Եկատերինա II-ի վախճանվելուց և Պօղոս I կայսրի գահակալութիւնից յետոյ ռուսաց կառավարութեան քաղաքական հայացքը Անդրկովկասի քրիստոնեաների վերաբերութեամբ բոլորովին փոխվեցաւ։ Այժմ ոչ ոք չէր մտածում իրագործելու Պետրոս մեծի և Եկատերինա II-ի ունեցած նպատակները արևելքի քրիստոնեաների մասին։ —Այժմ Վրաստանը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ մի ռուսական նահանգ։

Այդ էր պատճառը, երբ Ղարաբաղի հայոց երկու իշխանները, Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Զումշուդը և Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Ֆրէյդունը, կամեցան Վրաստանում հաստատ դաղթարաններ հիմնել, նրանք վշտացած Հերակլ իշխանի և նրա յաջորդ Գիորգիի վարմունքից, այլ ևս չը կամեցան վերջինի հետ բանակցութիւններ ունենալ, ուղղակի դիմեցին Ս. Պետերբուրգ Պօղոս I. կայսրի մօտ։

Վրաստան գաղթած Ղարաբաղի հայերը սկզբում խիստ անմարդասիրաբար ընդունվեցան վրացիների կողմից։ Սովից տանջված, աղքատ եկան նրանք այդ երկիրը. շատերը վրացիների դռները ընկած մուրացկանութիւն էին անում։ Վրաց իշխանները ստիպում էին նրանց որ ճորտ դրվեն, որպէս զի փոխարէնը կերակրեն նրանց։ Ողորմելիները մի կտոր հացի համար վաճառում

էին իրանց զաւակներին և սարկութեան էին մատնում *)։ Վրաց ազնուականների այդ անողորմ վարմունքն էր գլխաւոր պատճառը, որ ստիպեց հայոց մելիքներին Ս. Պետերբուրգ գիմել։

Հայոց մելիքները իրանց հպատակների հետ *) գաղթել էին մի երկիր, ուր այդ ժամանակ սիրում էր ճորտութիւնը։ Բայց հայ ժողովուրդը սովորած չէր ճորտութեան։ Թէ Հայաստանի անկախութեան ժամանակ, թէ պարսից և թէ օսմանցիների տիրապետութեան ժամանակներում հայ գիւղացին վայելում էր կատարեալ ազատութիւն։ Մելիքները ցանկանում էին, որ իրանց ժողովուրդը պահպանէր իր վաղեմի ազատութիւնը, իսկ իրանք վայելէին նոյն իրաւունքները, որ միշտ ունէին իրանց հպատակների վերաբերութեամբ։ Նրանք պահանջում էին, որ Վրաստանի սահմաններում, որը այդ ժամանակ գտնվում էր ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ, տային նրանց ազատ հողեր, որպէս մշտական սեպհականութիւն, և այդ հողերի վրա նրանք հիմնէին իրանց գաղթարանները, և բնակվէին իրանց վաղեմի օրէնքներով ու սովորութիւններով։

Այդ նպատակներով Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Ֆրէյդունը *) և Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Ջումշուդը գնացին Ս. Պետերբուրգ **) անձամբ

*) Վրաստանում մինչև վերջին ժամանակները գտնված հայ ճորտերի մեծ մասը այս տեսակ հանգամանքների զոհ պէտք է համարել։

*) Վրաստան գաղթեցին գլխաւորապէս Գիւլիստան և Վարանդա գաւառների ժողովուրդը, այսինքն Մելիք-Բէգլարեանների և Մելիք-Շահնազարեանների հպատակները։ Մելիք-Մէջլումի հըպատակները (որը արդէն մեռած էր) մնացին Գանձակի գաւառում Ջաւադ-խանի հովանաւորութեան ներքոյ։ Իսկ Թաշէնի և Տիղակի ժողովուրդը մասամբ մնացին իրանց տեղերում, մասամբ գաղթեցին ուրիշ երկրներ և մասամբ եկան Վրաստան, խառնվեցան վերոյիշեալ երկու մելիքների ժողովրդի հետ։

*) Մելիք-Ֆրէյդունը Մելիք-Աբովի եղբօր՝ Մելիք-Բէգլար II-ի որդին էր (տես գլ. XVI.)։

**) Մելիքների սվիտայի մէջ գտնվում էր և պատանի Ռօստոմը, որը Մելիք-Շահնազարի Ջոլեսանի որդին էր։ Նրա հօրը կոչում էին Մեհրաբենց Գիւքի։ Դեռ 14 տարեկան հասակում Ռօստոմը Ղարաբաղից փախչելով գնաց Աստրախան, այնտեղ մի պօլկօվոյ մարկիտանտի մօտ աշակերտ դարձաւ։ Այդ պարապմունքը միջոց տուաց նրան սովորելու ռուսաց լեզուն։ Երբ մելիքները Աստրախանից անցնում էին Ս. Պետերբուրգ գնալու, պատանի Ռօստոմը խառնվեցաւ նրանց սվիտայի հետ, որը բաւական բազմաթիւ էր։ Նրան վեր առին, մտածելով, թէ ճանապարհին հարկաւոր կը լինի, որպէս ռուսաց լեզուի թարգման։ Ս. Պետերբուրգը այն ասպիճան գրաւեց պատանի Ռօստոմին, որ նա այլ ևս վերադառնալ չը ցանկացաւ։ Մելիք-Ջումշուդը իր հօր Ջոլեսանի որդուն ազնուականութեան թուղթ չնորհեց, և նրա խնդրելով պատանի Ռօստոմը մտաւ զինուորական դպրոց։ Եւ այդ պատանին էր, որ վերջը դարձաւ

աղերսամատոյց լինելու կայսրի մօտ իրանց պահանջների մասին։

Մելիքները Ս. Պետերբուրգում արժանաւոր ընդունելութիւն գտան։ Պօղոս I կայսրի 1799 թ. 2 յունիսի բարձրագոյն հրովարտակով հրամայվեցաւ տալ մելիքներին Ղազախի գաւառը բնակութեան համար, և պահպանել իրանց հպատակների վերաբերութեամբ մի և նոյն իրաւունքները, որ նրանք վայելում էին իրանց հայրենիքում։ Այդ հրովարտակը գրվեցաւ Վարանդայի իշխան Մելիք-Ջումշուդ Մելիք-Շահնազարեանի և Գիւլիստանի իշխան Մելիք-Ֆրէյդուն Մելիք-Բէգլարեանի անունով։ Նոյն մելիքներին շնորհվեցան գերազանցութեան մեդալներ (медали отличія) և նշանակվեցաւ մշտական թոշակ. Մելիք-Ջումշուդի համար տարեկան 1400 ր. նրա որդու համար տարեկան 600 ր. իսկ Մելիք-Ֆրէյդունի համար 1000 ր.։

Ցիշեալ բարձրագոյն հրովարտակի մտքի համեմատ կայսրը նոյն թուով առանձին հրովարտակ ուղղեց վրաց իշխան Գիորգիին, բացի դրանից, նոյն թուի ապրիլի 16-ից առանձին բարձրագոյն հրահանգով հրամայվեցաւ ոտատակէ սօվետնիկ

հռչակաւոր իշխան գեներալ Մաղաթովը, որը այնքան նշանաւոր գործեր կատարեց ռուսաց լեհական, ֆրանսիական և պարսկական արշաւանքների ժամանակ։

կօվալենսկուն (որը այդ ժամանակ նշանակված էր Վրաստանի մինիստր) հետևեալը.

«Հայոց մելիքները՝ Ջումշուդ և Ֆրէյդուն, որոնք գտնվում են այստեղ (Ս. Պետերբուրգ) և միւսները, որոնք մնացել են Վրաստանում և Պարսկաստանում (Ղարաբաղում) իրանց այլ հայրենակիցների հետ, դիմեցին Նորին Կայսերական Մեծութեան հովանաւորութեան ներքոյ, և ստացան ամենաողորմած թոյլատրութիւն բնակվելու Վրաստանում, այն պայմանով, որ թագաւորը (վրաց Գիորգի XII) պէտք է տայ նրանց հողեր բնակութեան համար թէ իրանց հպատակների հետ և թէ Պարսկաստանի այն բնակիչների հետ, որոնք կարող կը լինեն յետոյ գուրս գալ այնտեղից։ Թագաւոր կայսրը, ցանկանալով, որ մի այսպիսի քրիստոնեայ ժողովուրդը, որքան կարելի է, ծաղկէր Վրաստանում, հէնց նոյն իսկ երկրի օգուտների համար,—դուք (կօվալենսկին) պէտք է աշխատէք, որ թագաւորը (Գիորգին) հողերի այնպիսի զիջումներ անէր, որ մելիքների համար ամենաշահաւէտ պայմաններով լինէր. և որովհետև մի այսպիսի հասարակութիւն չէ կարող բնակութեան հաստատ հիմք ունենալ և ընդարձակել իր յառաջադիմութիւնը, մինչև որ պահպանված չը լինեն նրա սովորութիւնները և կառավարութեան ձևերը, որոնք հին ժամանակներից յատուկ են եղել նրան,—այդ պատճառով

և ցանկալի կը լիներ, որ նա (հայոց հասարակութիւնը) ոչ այլ տեսակ կախումն ունենար Վրաստանից, բայց միայն վասալների տեսակով, վճարելով այնուամենայնիւ թեթև հարկ թագաւորին, և բաժանելով նրա հետ այն ամենը, ինչ որ հարկաւոր կը լինի թէ ծախքերի վերաբերութեամբ, և թէ մարդիկների գործակցութեամբ երկրի պաշտպանութեան դէպքերում:

Վրաստանը այդ ժամանակ այն աստիճան խըռովեալ դրութեան մէջ էր, որ իշխան Գիորգին խիստ նպաստաւոր համարեց հայոց մելիքների և նրանց հպատակների անգոյն բազմութեամբ վրաց հողի վրա բնակութիւն հաստատելը: Մելիքները կարող էին նրան զօրաւոր դաշնակիցներ լինել: Կովկասեան լեռնաբնակների յարձակումները մի կողմից, վրաց իշխանական գերդաստանի անդամների երկպառակութիւնները միւս կողմից, երկիրը անդադար ալեկոծութեան մէջ էին պահում: Գիորգիի եղբայրները, նրա ազգականները ամեն օր նորանոր խռովութիւններ էին յարուցանում: Եղբայրներից մէկը, իշխանաղն Ալէքսանդրը, հակված էր պարսիկների կողմը և գործում էր հակառակ ռուսների և հակառակ իր եղբօրը:

Այդ հանգամանքներն էին պատճառ, որ մելիքների պահանջը կատարվեցաւ: Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Զումշուդը ստացաւ Գիորգի իշխանից Լոռիի գաւառը իր սահմաններով և Բօրչալուի մի

մասը, որոնց մէջ նա իր հպատակների հետ բնակութիւն հաստատեց: Իսկ Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Ֆրէյդունը ստացաւ Բօրչալուի մնացած մասը և Աղջա-կալան: Իսկ Մելիք-Աբովը (Մելիք-Ֆրէյդունի հօր եղբայրը) ստացաւ Բօլնիսը իր սահմաններով: Այնուհետև մելիքները ձեռք բերեցին և ուրիշ հողեր, այն չափով, ինչ չափով որ հետզհետէ աւելանում էր նրանց հպատակների թիւը:

XXXVII.

Երբ Ղարաբաղի հայ ժողովրդի մի մասը իրանց մելիքների հետ զետեղվեցան Վրաստանում, այդ ժամանակ Ղարաբաղի երեք կաթողիկոսները գտնվում էին զանազան տեղերում: Նրանցից երկուսը մնացին Ղարաբաղում. Իսրայէլ կաթողիկոսը նստած էր Ամարասայ վանքում, իսկ փոքր Սիմոն կաթողիկոսը Երիցմանկանց վանքում: Երրորդը, Հասան-Ջալալեան Սարգիս կաթողիկոսը գտնվում էր Ղարաբաղի սահմաններից դրսում, Գանձակ քաղաքում (տես գլ. XVII.)

Բայց մի ճակատագրական դժբախտութեամբ, կարծես, անխուսափելի էր դարձել, որ Ղարաբաղի մելիքները ուր և գնային, պէտք էր, որ մի եկեղեցական կռիւ չար դեմ նման հետևէր նրանց:

Հէնց նոյն տարվայ մէջ, երբ մելիքները իրանց

ժողովրդի հետ գաղթեցին Վրաստան, Հասան-Ջալալեան Սարգիս կաթողիկոսը, իր եղբօրորդի Բաղդասարի հետ (որը արդէն վարդապետ էր ձեռնադրված) և իր այլ աղգականների ու մերձաւորների հետ, Գանձակից տեղափոխվեցան Թիֆլիս (1797—25 մարտի)։ Հերակլ իշխանը սիրով ընդունեց կաթողիկոսին և մեռնելուց առաջ յանձնեց իր ժառանգ Գիորգիին, որը աւելի յարգանք ցոյց տուեց իր վեհափառ հիւրին։

Թիֆլիսում այդ ժամանակ, որպէս Վրաստանի հայոց առաջնորդ, Էջմիածնի բարձր հոգևոր իշխանութեան կողմից նստած էր Յովհաննէս արք-եպիսկոպոս պօլսեցին, որը յայտնի էր «գեղարդակիր» մականունով։ Դա խիստ գործունեայ և բընաւորութեան տէր մի եկեղեցական էր և մեծ ազդեցութիւն ունէր Էջմիածնի վրա։

Սարգիս կաթողիկոսի Թիֆլիսում բնակութիւն հաստատելը, ի հարկէ, շատ հաճելի չէր կարող լինել «գեղարդակրին», մանաւանդ երբ նկատում էր նա իշխան Գիորգիի համակրութիւնը դէպի կաթողիկոսը և վերջինի ձգտումները Վրաստանում այդ ժամանակ գետեղված զարարաղցի գաղթականների հովիւը լինելու։

Դէպք է ասած, որ զարարաղցի գաղթականների ցանկութիւնն էլ հէնց այդ էր։ Այդ ժողովուրդը սովորած էր Էջմիածնից անկախ իր առանձին հոգևոր կառավարութիւնն ունենալ, որ-

պէս էր բաղմաղարեան աղուանից կաթողիկոսութիւնը։ Իսկ Սարգիսը այդ կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչներից մէկն էր։

Զարարաղի հայերը մի ժամանակ Գանձակի զաւառում գետեղվելով, նոյն Սարգսին իրանց համար կաթողիկոս օծել տուին։ Այժմ Վրաստան գաղթելով, դարձեալ ցանկանում էին ունենալ իրանց առանձին հոգևոր իշխանութիւնը, անկախ Էջմիածնից, նոյն Սարգսի հովութեան ներքոյ։

Իշխան Գիորգիի յարաբերութիւնները այդ ժամանակ Էջմիածնի հետ լարված լինելով, նպաստում էր զարարաղցոց ցանկութեան իրագործելուն *)։

---

*) Իշխան Գիորգիի յարաբերութիւնների Էջմիածնի հետ լարված լինելու պատճառները, թէև ինքն ըստ ինքեան, շատ հասարակ բաներ էին, բայց կրօնական կէտից նայելով, մեծ նշանակութիւն ունէին։ Զարարաղում ժամանակ յայտնվելու ժամանակ, երբ ժողովուրդը տեղափոխվեցաւ Վրաստան, այդ սարսափելի ախտը տարաւ իր հետ։ Այդ ժամանակ վրաց Գիորգի իշխանը դիմեց Էջմիածին, խնդրելով Ղուկաս կաթողիկոսից, որ ուղարկէ Թիֆլիս Գեղարդը, որը Էջմիածնի հրաշագործ սրբութիւններից մէկն է, և հաշակված է որպէս փարատող վարակիչ հիւանդութիւնների։ Ղուկաս կաթողիկոսը չը կատարեց իշխանի խնդիրքը, նախ այն պատճառով, որ ժամանակը վաղարշապատում էլ յայտնվել էր և սուրբ Գեղարդի օգնութեանը իրանք աւելի կարո-

Այդ բոլորը, յայտնի բան է, պիտի հակառակէին «գեղարդակրի», որպէս Վրաստանի հայոց առաջնորդի, շահերին մի կողմից, իսկ Էջմիածնի իրաւասութեանը միւս կողմից: Այդ էր պատճառը, երբ իշխան Գիորգին առաջարկեց Էջմիածնի Ղուկաս կաթողիկոսին, խնդրելով, որ Սարգիս կաթողիկոսը Ղարաբաղի գաղթականների առաջնորդ նշանակվի, Ղուկասը բացարձակապէս մերժեց իշխանի խնդիրքը, և այդ առիթ տուեց երկար դժգոհութիւնների վրայ իշխանի և Էջմիածնի մէջ:

Գիորգին Ղուկասի յամառութիւնից վշտացած, յայտնեց, եթէ իր խնդիրքը չը կատարվի, ինքը

տութիւն ունէին, իսկ երկրորդ պատճառն այն էր, որ վստահութիւն չունէր վրայ իշխանի վրա, թէ կարող էր յիշեալ սրբութիւնը Վրաստանից կրկին յետ ստանալ:

Երբ Գիորգին սկսեց աւելի և աւելի թախանձել, կաթողիկոսը ստիպված եղաւ յիշեալ «գեղարդակիր» Յովհաննէս արք-եպիսկոպոսի ձեռքով ուղարկել: Բայց սրբութիւնը Թիֆլիս հասնելուց և հանդիսաւոր թափորներ կատարելուց յետոյ կալանաւորվեցաւ: Էջմիածնից քանիցս անգամ խնդրեցին յետ ուղարկել, բայց վրայ իշխանը, միշտ զանազան պատճառներ բերելով, խաբում էր: Վերջը Յովհաննէս արք-եպիսկոպոսը Մէլիք-Աբովի օգնութեամբ մի գիշեր վեր առեց սրբութիւնը և մի քանի ձիաւորների հետ ծածուկ փախաւ Էջմիածին: Դուցէ այդ դէպքի պատճառով նա ստացաւ «գեղարդակիր» մականունը:

այնուհետև կարգելէ, որ Էջմիածնից ոչ մի հոգևորական իրաւունք չունենայ Վրաստանի սահմաններից անցկենալու և տեղային հայերից հոգևոր տուրք հաւաքելու:

Ղուկաս կաթողիկոսը տեսնելով, որ դրանով Վրաստանի հայերը բոլորովին պիտի կտրվեն Էջմիածնից, ստիպվեցաւ զիջումն անել: Նա խոստացաւ, թէ իշխանի ցանկութիւնը կը կատարէ, միայն պէտք է Սարգիս կաթողիկոսը անձամբ գնայ Էջմիածին, իր խոնարհութիւնը յայտնելու և իր պաշտօնը ստանալու համար:

Սարգիս կաթողիկոսը իր եղբօրորդի Բաղդասար վարդապետի հետ գնացին Էջմիածին: Թէև այնտեղ խիստ սառն ընդունելութիւն գտան, այսու ամենայնիւ, Ղուկաս կաթողիկոսը վրայ իշխանի հետ ունեցած վիճաբանութիւններին վերջ տալու համար, Սարգսին կարգեց Հաղպատու վանքի վանահայր և մի և նոյն ժամանակ Ղարաբաղի գաղթականների առաջնորդ: Նոյնը հաստատեց իշխան Գիորգին իր երկու հրովարտակներով, որոնցից մէկը ուղղած էր Ղարաբաղի գաղթականների հասարակութեանը, իսկ միւսը իրան Սարգսին:

Բայց Էջմիածնում Սարգսից խոստումն առին, որ նա իրաւունք չունենայ կաթողիկոսական կնիք կամ տիտղոս գործ ածելու, այլ պէտք է կրէ արք-եպիսկոպոսի աստիճան, և գործ ածէ առաջ-

նորդական կնիք: Թէև Սարգիսը պահպանեց այդ պայմանները, այսուամենայնիւ, նրա հակառակութիւնները Թիֆլիսի էջմիածնական ներկայացուցիչների հետ իսպառ չը վերջացան:

Սարգսի գործը հաղիւ թէ փոքր ինչ կարգի էր դրված, Ղարաբաղից յայտնվեցաւ մի նոր կաթողիկոս: Դա էր Երիցմանկանց վանքի փոքր Սիմոն կաթողիկոսը, որը, Իբրահիմ-խանից նեղվելով, փախաւ Թիֆլիս:

Բայց այս անգամ Թիֆլիսի էջմիածնականները նրա հետ ցերեմոնիայ չարեցին: «Շահագէղան» Յովհաննես վարդապետի *) քթախոտի տուփը, ձեռնածուի արկղիկի նման երկու խորշեր ունէր. մէկից ինքն էր քաշում, միւսից առաջարկում էր այն անձինքներին, որոնց հարկաւոր էր ուղարկել ոդիների աչխարհը: Սիմոն կաթողիկոսին վիճակվեցաւ վերջին խորշի մէջ ածած քթախոտով կազդուրել իր պնչերը: Նա թունաւորվեցաւ և թողեց Թիֆլիսը, գնաց Գանձակ: Մինչև այնտեղ չը հասած, կաթողիկոսի մօրուքի և գլխի մազերը թափվեցան և Գանձակում վախճանվեցաւ: Դա Երիցմանկանց վանքի վերջին կաթողիկոսն էր:

*) Մեզ յայտնի չէ Յովհաննէս վարդապետի ով լինելը, կամ ինչու էր կրում նա «շահագէղան» մականունը, որ նշանակում է Շահի մօտ գնացող: Միայն այսքանը յայտնի է, որ նա Եփրեմ կաթողիկոսի ժամանակներում Էջմիածնում դեր խաղացող միաբաններից մէկն էր:

XXXVIII.

Մեր պատմութեան նախնեաց գլուխներից մէկում, Ղարաբաղի մինը միւսին հակաթոռ, բազմաթիւ կաթողիկոսների առիթով նկատեցինք, թէ դարերի ընթացքում, ամեն անգամ, երբ ծագել են բուն ազգային կամ ժողովրդական ամենակարևոր խնդիրներ, մի և նոյն ժամանակ սատանան մէջ է ձգել մի որ և իցէ եկեղեցական կռիւ, երկպառակութիւն: Դա թէև չատ տխուր է, բայց փաստ է:

Ռուսները արդէն տիրել էին Վրաստանին և պէտք է տիրէին ամբողջ Անդրկովկասին: Հայերի համար սկսվում էր մի նոր կեանք. պարսկական բռնապետութիւնը քայքայվում էր և տեղի էր տալիս քրիստոնեայ պետութեան կառավարութեանը: Հայոց մէլիքները աչխատում էին պահպանել իրանց վաղեմի իրաւունքները այդ նոր պետութեան հովանաւորութեան ներքոյ: Ժողովրդի կեանքը գտնվում էր փոխանցական տագնապի մէջ. հաղարումէկ կարիքներ կային, հաղարումէկ հարցեր պիտի վճռվէին,—հէնց այդ ժամանակներում Էջմիածնում սկսվեցան կաթողիկոսական կռիւները, որ զբաղեցրին հայոց մտքերը այնքան ժամանակ, մինչև ռուսները բոլորովին հաստատվեցան Անդրկովկասում:

1799—27 դեկտեմբերի վախճանվեցաւ Էջմիած-

նի Ղուկաս կաթողիկոսը։ Հայրապետական աթոռը ժառանգելու համար յայտնվեցան բազմաթիւ նախանձորդներ, որոնք մինը միւսին տեղի տալով, կռիւի դաշտի վրա մնացին հինգը։ Դրանք էին՝ Ռուսաստանի արք-եպիսկոպոս Յովսէփը, Կ. Պոլսի պատրիարգ Դանիէլը, Աստրախանի եպիսկոպոս Եփրեմը և Էնագեացի Դաւիթ եպիսկոպոսը, որը սաստիկ խորամանկ մարդ էր և միջոցների ընտրութեան մէջ ամենևին խտրութիւն դնել չը գիտէր, իսկ հինգերորդն էր Թիֆլիսեցի «բոկոտն» (բոբիկ) կոչված Ստեփան արք-եպիսկոպոսը *)։

Ռուսաց կառավարութեան նպատակն այն էր, որ Էջմիածնի հայրապետական աթոռի վրա նըստէր մի մարդ, որը նշանաւոր ծառայութիւններ էր մատուցել Ռուսաստանին, մանաւանդ նրա արևելեան պատերազմների ժամանակ, թէ պարսիկների և թէ օսմանցիների հետ։ Դա էր մեղ նախածանօթ Արղութեան Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը։ Այդ գործունեայ, եռանդոտ եկեղեցականը դեռ ևս պէտք էր ռուսաց տիրապետութիւնները առաջ տանելու համար։ Պարսիկների հետ գործը

*) Համարեա այդ ժամանակից սկսվեցան Դաւթի և Դանիէլի կռիւները, որոնք Էջմիածնի վերջին կաթողիկոսների պատմութեան մէջ խիստ տխուր, մի և նոյն ժամանակ բաւական ընդարձակ տեղ են բռնում։

տակաւին վերջացած չէր։ Երևանեան նահանգը և ուրիշ շատ խանութիւններ դեռ մահմեդականների ձեռքումն էին։

Ինքը Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը վաղուց ձըգտում էր այդ նպատակին, որ ընդհանուր հայոց կաթողիկոսը դառնայ, և նրա մի այդպիսի փառասիրական ձգտումը սաստիկ վայր ձգեց նրա համարումը մտածող հայերի աչքում, երբ նա իր աւելի ընդարձակ և աւելի ազդոտ գաղափարները թողնելով, սկսեց հետևել իր նեղ, եսական շահերին...

Թէև նա Էջմիածնում և հայ հասարակութեան մէջ բազմաթիւ հակառակորդներ ունէր, բայց ռուսաց կառավարութեան և օսմանցոց Բ. Դրան հաճութիւնը ստացած, Ռուսաստանից ճանապարհ ընկաւ դէպի Անդրկովկաս, որ գնայ Էջմիածին հայրապետական օծումն ընդունելու համար։ Արք-եպիսկոպոսի վարմունքը, որ բոլորովին հակառակ էր հայոց վաղեմի ընտրողական կարգերին, շատ կարելի է, որ մեծ խռովութիւնների պատճառ լինար, եթէ ճակատագիրը այլ կերպ չը մտորիներ։ 1801 թ. փետրվարի 10-ին փառաւոր հանդէսով մտաւ նա Թիֆլիս։ Նա գտաւ իր բարեկամ վրաց Գիորգի Իշխանին արդէն դրած դագաղի մէջ *)։ Իշխանի մահը արք-եպիսկոպոսին

*) Գիորգին վախճանվեցաւ 1800 թ. դեկտեմբեր ամսում։

սաստիկ տխրութիւն պատճառեց: Նրա հետ մեռան սրբազանի սրտին խիստ մօտ, խորին բաղձանքները...

Իշխանի դագաղը դեռ դրված էր Սիոնի մայր եկեղեցում, երբ 1801 փետրվարի 16-ին, նոյն եկեղեցում կատարվեցաւ Վրաստանի Ռուսաստանի հետ միաւորութեան տօնախմբութիւնը և կարդացվեցաւ Պօղոս I կայսրի հրովարտակը, որ աւետում էր այդ միաւորութիւնը:

Այդ ժամանակ Թիֆլիսում գտնվում էր գեներալ-մայոր Լազարեվը, որ կարգված էր իբրև Վրաստանի զինուորական իշխանութեան ներկայացուցիչ:

Կայսրի հրովարտակի ընթերցումից երկք օր յետոյ կատարվեցաւ իշխան Գիւորգիի թաղման հանդէսը, որին ներկայ էր ինքը Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը: Գիւորգիի թաղման հետ վրայ իշխանութիւնը վերջացաւ:

Այդ թաղումից յետոյ ինքը Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը անկողին մտաւ և կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ վախճանվեցաւ, առանց Էջմիածինը տեսնելու, առանց կաթողիկոսական օծումն ընդունելու: Նրա հետ մեռան և հայոց մէլիքների մնացած յոյսերը...

Նոյն տարվայ մէջ (1801—12 մարտի) վախճանվեցաւ Պօղոս I կայսրը և ռուսաց գահի վրա նստեց Ալէքսանդր I.:

Գիւորգիի մահից յետոյ աւելի սաստիկ կերպով յուզվեցաւ երկպառակութիւնը վրաց իշխանացն ժառանգների մէջ: Գտնվեցան նրանց մէջ այնպիսիները, որ սկսեցին բողոք յայտնել Վրաստանի Ռուսաստանի հետ միաւորութեան մասին, ըսկսեցին զրգռել կովկասեան լեռնականներին և պարսիկներին ռուսների դէմ *):

Այդ բողոքողներից ամենանշանաւորը և ամենահաստատամիտը էր հանդուցեալ Գիւորգիի եղբայր Ալէքսանդրը: Նրա գործողութիւնները բաւական մեծ տեղ են բռնում այդ ժամանակի պատմութեան մէջ, բայց մենք համառօտ կերպով մէջ կը բերենք այնքանը միայն, որ վերաբերութիւն ունէր հայոց մէլիքների հետ:

Վրաստան գաղթած հայոց մէլիքներից աւելի ում և նշանակութիւն ստացաւ Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Աբովը: Նա որպէս քաջ և պատերազմասէր էր Ղարաբաղում, նոյնը եղաւ և Վրաստանում: Բացի Ղարաբաղից իր հետ բերած հպատակներից, նա իր իշխանութեան ներքոյ հետզհետէ հաւաքում էր և այն գաղթականներին, որոնք Հայաստանի զանազան կողմերից փախչելով, Վրաստանում ապաստան էին գտնում: Այսպիսով նա այնքան բազմացրեց իր ժողովրդի թիւը,

*) Այդ ժամանակ տեղի ունեցաւ Աւարիայի Օմար-խանի երկրորդ արշաւանքը Վրաստանի վրա:

որ կարող էր ամեն անգամ մի քանի հազար ձիաւորներ կռիւի դաշտը դուրս բերել: Դրանով չը բաւականանալով, Մելիք-Աբովը աշխատում էր 1,000 հայ ընտանիքներ Ախալցխայի վիճակից (որը այդ ժամանակ օսմանցոց իշխանութեան ներքոյ էր գտնվում) տեղափոխել Վրաստան իր կալուածների վրա: Այդ մտքով նա իր ձիաւորների խումբերով անդադար արշաւանքներ էր գործում, անցնում էր Ցաճկաստանի սահմաններից և ամեն անգամ ահագին աւարով յետ էր դառնում: Շատ անգամ նրա ասպատակները հասնում էին մինչև Երզրումի պարիսպների մօտ: Եւ որովհետև այդ բոլորը այն ժամանակ սովորական իրերի կարգումն էր, այդ պատճառով Մելիք-Աբովի վստահութիւններին սահման չէր դրվում:

Մելիք-Աբովը այնքան նշանակութիւն ստացաւ իր քաջ ձիաւորների խումբերով, որ երկրի մէջ վաճառականական յարաբերութիւնները ապահով դրութեան մէջ պահելու համար, և ճանապարհների վրա կարաւանների երթևեկութիւնը աւազակների յարձակումներից անվտանգ պահպանելու համար, յանձնվեցաւ նրան քարվանբաշիութեան պաշտօնը: Այդ պաշտօնի նշանակութիւնն այն էր, որ նա պիտի պահէր ճանապարհների վրա պահականոցներ, նրա ձիաւորները պէտք է ուղեկցէին կարաւաններին մի իշխանից մինչև միւսը, որ վտանգ չը պատահէր: Այդ հրս-

կողութեան համար Մելիք-Աբովի մարդիկը իւրաքանչիւր բեռնից հարկ էին ստանում 1 ռուբլի, յօգուտ մելիքի, որի տարեկան գումարը հասնում էր 500 թումանի *), որպէս խոստովանվում է Մելիք-Աբովը իր նամակներից մէկի մէջ:

Այդ բոլորը նկատելով, վրաց իշխանաղն Ալէքսանդրը տեսնում էր Մելիք-Աբովի մէջ մի լաւ օգնական իր նպատակները իրագործելու համար: Դեռ Գիւրգիի կենդանութեան ժամանակներում, նա թափառում էր երբեմն Դաղստանի լեռնականների մէջ, երբեմն Զաղալի և Շամշադինի թարգամանների մէջ և երբեմն Երևանի կողմերում, և ամեն տեղ զրգռում էր մահմեդականներին ռուսների և իր եղբօր Գիւրգիի դէմ:

Նա շատ անգամ, թէ նամակներով և թէ առանձին պատուիրակներ ուղարկելով, դիմում էր Մելիք-Աբովին, առաջարկում էր միանալ իր հետ և ռուսների հակառակ գործել: Թէև Մելիք-Աբովը, հաւատարիմ մնալով այն երդմանը, որ տուել էր ռուսաց կառավարութեանը, ամեն անգամ մեր-

*) 500 թումանը մօտաւորապէս հաւասար է 1,500 ռուբլու: Եթէ իւրաքանչիւր բեռնից ստացվում էր 1 ռուբլի, այդ հաշվով, ամբողջ տարվայ մէջ Վրաստան մտնող և դուրս եկող մթերքների քանակութիւնը պէտք է համարել 1,500 բեռ: Դա ցոյց է տալիս երկրի այն ժամանակվայ վաճառականութեան ամենատարբ աստիճանի վրա կանգնած լինելը:

ժում էր իշխանաղն Ալէքսանդրի առաջարկութիւնները, այսու ամենայնիւ, Թիֆլիսի ռուս աստիճանաւորները, կասկածելով նրա վրա, Մելիք-Աբովին կալանաւորեցին: Նա մի քանի ամիս մնաց բանտում, մինչև Վրաստանի համար նշանակված մինիստր Կովալենսկին Թիֆլիս գալով (1800), արձակեց նրան:

Մելիք-Աբովը ունէր երեք որդի՝ Ռոստոմ-բէկ, Սայի-բէկ և Մանաս-բէկ: Դրանցից իր քաջութեամբ նշանաւոր եղաւ Ռոստոմ-բէկը:

XXXVIII.

1804 թվին ռուսաց զօրքերը իշխան Ցիցիանովի հրամանատարութեան ներքոյ մօտեցան Երևանի պարիսպներին, բանակ դրեցին Էջմիածնի մօտ: Մի և նոյն ժամանակ պարսկական բազմաթիւ զօրքեր, պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի անձնական հրամանատարութեան ներքոյ, շտապեցին Երևանը ազատելու և Ցիցիանովի արշաւանքների առաջն առնելու: Պարսից զօրապետների թւում գտնվում էր վրաց իշխանաղն Ալէքսանդրը մի քանի վրաց ազնուականների հետ: Դրանք իրանց հետ առնելով մի քանի գունդ պարսկական հեծելազօրներ, և միանալով Ղազախի ու Շամշադինի թարաքամաների հետ, և մի կողմից էլ ապստամբեցնելով լեզգիներին, բոլորովին կտրեցին Վրաստանի հաղորդակցութիւնը

Ցիցիանովի բանակի հետ, որը գտնվում էր Երևանի պարիսպների մօտ:

Ցիցիանովը, որ կամենում էր պաշարել Երևանը, ինքը պաշարման դրութեան մէջ մնաց: Պարսիկները ամեն կողմից շրջապատեցին նրան: Այդ ժամանակ պակասեց Ցիցիանովի զօրքերի պաշարը: Թէև Էջմիածնի վանքը իր հացի ամբարներից մեծ օգնութիւն մատակարարեց, բայց Ցիցիանովը կարօտութիւն ունէր և ռազմամթերքի. վառօդը սպառվելու վրա էր. նրան սկսք էին աւելի շատ թւով թնդանօթներ:

Այդ միջոցին Մելիք-Աբովի որդի Ռոստոմ-բէկը, իր սեպհական հեծելազօրների խումբով, այլ և իր հետ առնելով 500 ռուսաց զինուորներ, երկու անգամ զարմանալի քաջութեամբ անցաւ պարսիկների միջից, և Ցիցիանովի բանակին Թիֆլիսից վառօդ, թնդանօթներ և այլ ռազմամթերք հասցրեց:

Երբ նա այդ նպատակով պիտի կատարէր իր երրորդ արշաւանքը, Փամբակի ձորում, Ղուրսալու գիւղի մօտ պատահեց պարսից զօրքերի: Նրանց թիւը 800 հոգի էր, գտնվում էին Փիրկուլի-խան անունով մէկի գլխաւորութեան ներքոյ: Այդ միջոցին պարսից զօրքերի հետ միացաւ վրաց իշխանաղն Ալէքսանդրը 3,000 ձիաւորներով: Չը նայելով պարսից ուժերի անհամեմատ գերազանցութեանը, նրանք ամբողջ երեք օր կանգ-

նած մնացին և չէին վստահանում կռիւ սկսել Ռոստոմ-բէկի փոքրաթիւ խումբի հետ: Երբ վերջապէս սկսեցաւ կռիւը, Ռոստոմ-բէկը ընկած ռուսաց զօրքերի առջևը, երկար քաջութեամբ պատերազմում էր: Յանկարծ նրա ձին գնդակահար լինելով, ցած գլորվեցաւ: Ռոստոմ-բէկը նըստեց մի սյլ ձիու վրա, և կրկին նետվեցաւ կռիւի մէջ: Չը նայելով, որ նա արդէն երկու վէրք էր ստացել, բայց տակաւին չարունակում էր կռուել: Երբ երրորդ վէրք ստացաւ աջ ձեռքի վրա, այդ ժամանակ արիւնաշաղախ ցած ընկաւ: Նրա ընկնելուց յետոյ պարսիկները մայօր Կօնտրատեվին սպանեցին և ռուսաց բոլոր զինուորներին կոտորեցին:

Ռոստոմ-բէկին տարան պարսից թագաժառանգի, Աբաս-Միրզայի, բանակը:

Վրաց իշխանաղն Ալէքսանդրը լաւ ծանօթ էր Ռոստոմ-բէկի հետ, ճանաչում էր և նրա հօրը Մելիք-Աբովին, որը, ինչպէս ցոյց տուինք նախընթաց գլխում, մերժեց Ալէքսանդրի առաջարկութիւնները, երբ նա խնդրում էր միանալ իր հետ, ռուսների հակառակ գործելու համար: Այժմ յամառ մելիքի աւելի ևս յամառ որդին, առաջնորդելով ռուսաց զինուորներին, ընկաւ թշնամու ձեռքը: Ալէքսանդրը կամեցաւ հօր վրէժը առնել որդուց: Եւ առաջուց տեղեակ լինելով, թէ պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզան որ աստիճան

ատելութիւն ունի դէպի Ղարաբաղի մելիքները, որոնք Աղա-Մամադ-խանի սպանման պատճառը դարձան Շուշի բերդում,—այդ մտածութեամբ, իբրև մի լաւ առարկայ Աբաս-Միրզայի վրէժխնդրութեանը բաւականութիւն տալու,—Ալէքսանդրը ուղարկեց Ռոստոմ-բէկին Աբաս-Միրզայի մօտ:

Պարսից թագաժառանգը իսկոյն սպանել չը տուեց նրան, այլ շղթայակապ ուղարկեց Թաւրիզ, հրամայելով, որ այնտեղ բանտարկեն և խնամք տանեն նրա վէրքերը բժշկելու համար:

Այդ հերոսը երեք ամիս բանտարկված մնաց Թաւրիզում: Մի և նոյն բանտում կալանաւորված էր այդ ժամանակ Էջմիածնի ռուսաց կուսակից Դանիէլ կաթողիկոսը: Այդ վերջինը յետոյ Թաւրիզեցի Օհանէս-աղայի երաշխաւորութեամբ ազատվեցաւ: Բայց Ռոստոմ-բէկը մնաց բանտում այնքան ժամանակ, մինչև Աբաս-Միրզան ռուսներից յաղթված, և բարկացած, վերադարձաւ Թաւրիզ: Նա իսկոյն տուեց քաջին դահիճների ձեռքը և հրամայեց գլխատել նրան: Թաւրիզի հայերը մեծ սուգով նրա մարմինը թաղեցին իրանց եկեղեցու բակում գտնված գերեզմանատնում, և սովորեցրին իրանց զաւակներին երգել մի երգ, որը ինքը երիտասարդը գրել էր բանտում եղած ժամանակ: Երևում է, Ղարաբաղի հերոսը որքան յաջողակ էր զէնք գործ ածելու մէջ, նոյնքան հմուտ էր և բանաստեղծութեան

մէջ։ Այժմ այդ երգը բոլորովին մոռացված է։ Վաղեմի տխուր յիշողութիւնները կրկին զարթեցնելու համար, մենք կը դնենք նրա ամբողջ օրինակը.

‹Մոնետիկն ի ձայն բարձր աղաղակէ,
‹Ժանտ դահիճն սուր ի ձեռին անյագ սրէ,
‹Վաղեր հանգոյն զիմ կենաց թել կարել խնդրէ,
‹Ի կախաղան և կամ ի սպանդ,—ուր զիս տանէ։
‹Քաղաքս համայն մահմեդական, ասա խուռն դան, զիմ մահ սգան,
‹Դառնագին լան զիս Աբովեան՝ քաջ ախոյեան։
‹Մի՛թէ չէք ոք ասա քրիստոնեայ, զիս փրկեսցէ
‹Ցայս ամենի և մահագոյժ վայրագ դահճէ։
‹Ընդէ՞ր զանմեղ արիւն թափել, յէ՞ր ցանկայ,
‹Նոսիրական զենման իմոյ լերուք վկայ։
‹Սէր հայրենեաց ի թշնամեաց ձեռս մատնեաց,—ուրախ մեռայց,
‹Եւ զասեցայց ընդ զիւցազանց իմոց նախնեաց։
‹Փչրանք մնացեալ եմ սիրելի հայոց ազգի,
‹Ոչք զանեալք ի ձեռս պարսից յայս քաղաքի,
‹Մի՛ մոռացէք պատմել և զայս յորդւոց յորդի,
‹Թէ քաջն Ռոստոմ վասն հայրենեաց ի սպանդ վարի։
‹Թէպէտ ցաւիմ զի չմեռանիմ ի մարտ ընդդէմ թշնամեաց իմ,
‹Այլ յօժարիմ, զի զոհ լինիմ այսպէս վասն։

‹Այս քաջ բաղուկք յարեաց պարսից հսկայ հզօրս
‹Ցապաստ արկին ի բաղում նուազս հարիւրաւորս.
‹Աւաղ, կնատ անգութ դահճի եղէ ես որս,
‹Պատմեսջիք զայս վեհ զիւցացին՝ զառամեալ հօրս.
‹Քաջ նահատակ որդիդ միակ ի ձեռս վայրագ պարսից էանկ,
‹Իւր յաղթանակ մահ զժնդակ էառ պսակ։
‹Մեծդ յարեաց, արքայորդիդ Աբաս Միրզա,
‹Սուր ի ձեռին զահիճն հէգ առ ընթեր կայ,
‹Զիս թշնամիս քոյոյ ազգի պատրաստ ի մահ
‹Զիմարդ կամիս սպանանել՝ չուտ հրամայեա։
‹Միայն սգամ, զի կապեալ կամ. թէ միւսանգամ հրացան, սուր իմ
‹Ի ձեռս ունիմ,—զբաղուկս իմ ձեզ ցուցանեմ։...

Սիրելի որդու աղետալի վախճանից յետոյ, նրա ալեւոր հայրը, Մէլիք-Աբովը, երկար չապրեց։ Ծերունի հերոսի վերջին օրերը անցան ցաւերով և արտմութեամբ...

Ահա ինչ է գրում նա Ս. Պետերբուրգ իր 1807 թ. նոյեմբեր 23-ի նամակի *) մէջ աղա Մինաս

*) Այդ նամակի հայերէն բնագիրը մեր ձեռքում չունենալով, թարգմանված է ռուսերէնից, որ տպված էր պ. Երիցեանի «Кавказская Ста-

Լազարևանին, որին, Յովսէփ արք-եպիսկոպոսի վախճանվելուց յետոյ, ստէպ զիմում էին Ղարաբաղի մելիքները, իրանց զանազան վէճերը յայտնելով.

«Իմ մատուցած մեծ ծառայութիւնները Ռուսաստանի սուրբ գահին և Շուշիում իմ ցոյց տուած քաջագործութիւնները, դեռ Զուբով զօրավարի ժամանակից,—բոլորին յայտնի են: Կարելի է, որ ձեզ ևս անյայտ չէ, թէ որպէս հալածական արինք և ցրվեցինք երկրի երեսին Աղա-Մամադխանի անարիւռ զօրախումբը: Այս պատճառով Հերակլ թագաւորը, կամենալով մեզ, (Ղարաբաղի մելիքներին) իրան օգնական ունենալ, երդումներով և թղթերով հաւատացրեց մեզ, որ գայինք նրա մօտ, բնակվէինք նրա տէրութեան մէջ, և համարվէինք հաւասար նրա առաջնակարգ թաւադների ու կնեազների հետ: Մենք եկանք: Իր խոստման համեմատ թագաւորը տուեց մեզ Բոլնիսը, իսկ իր պալատում մեզ տեղ նշանակեց իր բոլոր աւագներից բարձր: Մեր մի այսպիսի դրութիւնը տեսեց Հերակլի և Գիւրզիի թագաւորութեան ընթացքում: Իսկ այժմ մենք զրկված ենք թէ հողից, թէ կալուածներից և թէ յարգանքից· որովհետև ամենքը նեղացնում են մեզ, աշ-

рина» ամսագրի համար 2, դեկտեմբեր ամսի, 1872 թվի տետրակում:

խատում են խլել մեզանից Բոլնիսը և պահանջում են տասներորդ մասը մեր հունձքերից: Այդ բոլորը այն աստիճան անախորժ է մեզ, որ մենք այսուհետև ամենևին ցանկութիւն չունենք այլ ևս բնակվել այստեղ (Բոլնիսում): Երբ որ ես չինութիւններով և բնակիչներով ծաղկեցրի այդ գաւառը, մաքրեցի նրան բոլոր թշնամիներից և վայրենիներից,—ապա այնուհետև միայն յայտնվեցան զանազան տէրեր, որոնցից մէկը տէր է կանգնում ջրանցքներին, միւսը աշխատում է սեպհականացնել իրան լեռները, երրորդը—հողը.... Այդ բոլորից յետոյ, եթէ Բոլնիսի բոլոր քարերը ոսկի դառնալու լինեն, այն ժամանակ ևս, հրաժարվելով կը հրաժարվինք այդ երկրից: Ոչ փող մնաց մեր քսակներում և ոչ համբերութիւն... մեր օրերը անց ենք կացնում աւենական տեղերի դռներում, և ոչ մի տեղից օգնութիւն չենք գտնում...

«Այդ բոլորի առիթով ես մատուցի յանուն կայսրի ամենախոնարհաբար խնդիր, որպէս զի ամենաողորմածաբար թոյլ տրվէր մեզ մեր ժողովրդի հետ տեղափոխվել մեր հայրենիքը՝ Ղարաբաղ, ապրելու և բնակութիւն հաստատելու այնտեղ: Բոլորը, ինչ որ ես թղթի վրա խոստացել եմ ամենաողորմած թագաւորին, մի և նոյնը այժմեանից երդումով խոստանում եմ կատարել յոգուտ արքունի գանձարանի:

«Ո՛րքան մեծ է եղել իմ ծառայութիւնը իմ ա-

մենաղղրման Թագաւորին,—այդ մասին դեռ չը գիտէ բարձր կառավարութիւնը: Այլ ես ինչ է մնում ինձ անել: Ունէի ես անդրանիկ որդի—Ռոստոմ-բէկը, իմ ծերութեան զաւակը և իմ նախնեաց ժառանգը, և նրան ես զոհ բերեցի իմ ամենաողորման և ինքնակալ կայսրին...: Ինչ որ ես գործել եմ և ինչ որ այժմ կատարում եմ, դրանից աւելին ոչ ոք կարող չէ անել:

«Ես ունեմ մի կաթիլ արիւն, և այն ամեն բոլէ պատրաստ է թափվելու իմ Թագաւորի անուան համար: Դրանից աւել էլ ինչ կարող եմ անել ես:

«Իսկապէս երևում է մի բան միայն, այն է, որ ես հայ եմ, և այդ պատճառով բոլոր գլխաւոր հրամանատարները և զօրավարները չարանում են ինձ վրա, իմ կատարած յաղթութիւնների և քաջագործութիւնների համար: Իմ գործողութիւնների մասին նրանք չեն կամենում տեղեկութիւններ տալ, ուր որ հարկն է, որովհետև ցանկանում են, որ ես յուսահատվեմ և տխրութիւնից մեռնեմ անյայտութեան մէջ: Աստուծոյ օգնութեամբը այդ չի լինի: Մինչև գերեզման չը մտնեմ, տըխրութիւնը և յուսահատութիւնը չեն կարող վհատեցնել ինձ: Ընհակառակն, ես և այսուհետև նըպատակ ունեմ կատարելու այնպիսի յաղթութիւններ, որ զարմացնէին բոլորին: Իսկ գերեզման կը մտնեմ իմ քաջագործութիւնների և ա-

ղիութիւնների ժամանակ. երբէք չեմ մեռնի տըկարների ու հիւանդների նման, որոնք հոգի են տալիս անկողնի մէջ»:

Յետոյ մի առ մի թուելով իր կատարած ծառայութիւնները Ռուսաստանին, ծերունի հերոսը աւելացնում է.

«Ես չատ անգամ խնդրել եմ կոմսին (Գուրգուվիչին) որ թոյլ տայ մեզ, Մէլիք-Զումշուդի նման տեղափոխվել մեր հայրենիքը՝ Ղարաբաղ: Բայց նա չը յօժարվեցաւ, պատասխանելով, որ եթէ մենք թողնելու լինենք այդ երկիրը (Վրաստանը), այն ժամանակ Բօլնիսը կը ոչնչանայ, իսկ ափալցիսացիները, լեզգիները և այլ վայրենիներն ու աւազակները կը ոչնչացնեն Թիֆլիսի չրջակայ գիւղերը: Բայց երբ որ մենք ասում ենք. որովհետև Հերակլ Թագաւորը չնորհել է մեզ Բօլնիսը իր բոլոր հողերով, ջրերով, անտառներով և այլ պատկանելիքներով,—ուրեմն խնդրում ենք ձեզ, որ այդ բոլորը հաստատէք մեր անունով: Այն ժամանակ կոմսը մեր պահանջին պատասխանում է, ասելով, ես չեմ կարող ուրիշների կալուածները տալ ձեզ, և դրա նման խօսքեր: Ես չեմ կամենում ձանձրացնել ձեզ բոլոր մանրամասնութիւններով»...

Վերջացնում է նամակը, խնդրելով Լազարևանի միջնորդութիւնը Կայսրի մօտ, իր առաջարկած մի քանի պահանջների մասին, որոնց մէջ դառ-

նայած ծերունին առանձին կերպով չեչտում է, որ թոյլ տրվի իրան իր հպատակների հետ վերադառնալ Ղարաբաղ:

Մեր ընթերցողներին յայտնի է, որ Պօղոս I կայսրի բարձրագոյն հրովարտակի համեմատ, վերաց Գիօրգի իշխանը իր առանձին հրովարտակներով Բօլնիսի գաւառը շնորհեց Մելիք-Աբովին, իսկ Լօռիի գաւառը շնորհեց Մելիք-Ջումշուդին, որոնց մէջ նրանք առանձին արտօնութիւններով դաղթականութիւն էին հիմնել դեռ Հերակլ իշխանի օրերում (տես գլ. XXXVI): Մելիք-Ջումշուդը, որպէս յետոյ կը տեսնենք, նկատելով Գիօրգիի մահից յետոյ Վրաստանում տեղի ունեցած անախորժ հանգամանքները, և մելիքների յարաբերութիւնների տեղային ռուս պաշտօնակալների հետ աննպաստ կերպարանք ստանալը, վերադարձաւ, և վաճառելով Լօռին ռուսաց կառավարութեանը, իր հպատակների հետ վերադարձաւ Ղարաբաղ: Նոյնը, նոյն հանգամանքների պատճառով, կամենում էր անել Մելիք-Աբովը: Բայց նրան արգելում էին, որովհետև վրացիները այժմ մելիքների մէջ շատ պէտքեր չունէին....

Որքան էլ մեծ լինէր Մելիք-Աբովի ցանկութիւնը իր հայրենիքը տեսնելու, իր ժողովրդի հետ իր նախահարց հողի վրա ապրելու, այսուամենայնիւ, իր բաղձանքին հասնել չը կարողացաւ նա:

Հետևեալ նրա յարաբերութիւնները վրաց ազ-

նուականների հետ, Բօլնիսի և այլ կալուածական խնդիրների պատճառով, աւելի և աւելի թշնամական կերպարանք ստացան: Ինչ որպէս պատմում են, մի հրաւէրքի մէջ, Թիֆլիսում, թունաւորված լօքին կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ նրան դերեզման տարաւ (1808): Նոյն հրաւէրքի մէջ թունաւորվելով մեռաւ նրա քարտուղարը Միրզա-Իսաբախը:

Մելիք-Աբովի մահից յետոյ յաջորդութեան մասին երկպառակութիւններ ծագեցան Մելիք-Բէգլարեանների տոհմի մէջ: Հանգուցեալի անդրանիկ որդին, Ռօստոմ-բէկը, որը մելիքների սովորութեամբ պէտք է յաջորդէր նրան, որպէս տեսանք, Թաւրիզում մահուան դատապարտվեցաւ: Նրա միւս երկու որդիները, Մանաս-բէկը և Սայի-բէկը, դեռ բաւական երիտասարդներ էին: Տոհմի մէջ նշանաւոր մնում էր հանգուցեալի եղբօր *) որդի Ֆըրէյդունը, որը շատ խելացի և քաջ տղամարդ էր, և դեռ Մելիք-Աբովի կենդանութեան ժամանակ յայտնի էր իր արժանաւորութիւններով: Նա Ղարաբաղի մելիքների կողմից Ս. Պետերբուրգ ուղարկված (1799) պատգամաւորներից մէկն էր, որը ներկայացաւ Պօղոս I կայսրին և արժանացաւ նրա ամենաողորմած շնորհներին (տես գլ. XXXVI).

*) Մելիք-Ֆրէյդունը Մելիք-Բէգլար II-ի որդին էր:

Ամենի ցանկութիւնն այն էր, որ Մելիք-Աբովի յաջորդը լինի Ֆրէյդունը և նա ընտրվեցաւ, բայց նրա իշխանութիւնը կարճատև եղաւ։ Նա զրգռեց իր եղբօր՝ Սամի նախանձը, որը սաստիկ կատաղի մարդ էր։ Մի անգամ տաք վիճաբանութեան ժամանակ, Սամը յարձակվեցաւ Ֆրէյդունի վրա և խէնջարով այնպիսի սաստիկ զարկ տուեց նրա գլխին, որ սպանեց հարազատ եղբօրը (1808)։ Այդ ցաւալի անցքից յետոյ եղբայրասպանը ատելի դարձաւ իր տոհմի մէջ և չը հասաւ այն փառքին, որին ձգտում էր։ Մելիք-Ֆրէյդունի *) փոխարէն յաջորդ ընտրվեցաւ հանդուցեալ Մելիք-Աբովի որդի Մանաս-բէկը։

Այդ վերջինի ժամանակներում մելիքների նշանակութիւնը Վրաստանում բաւական ընկաւ։ Հակառակ Պօղոս I կայսրի բարձրագոյն շնորհված արտօնութիւնների, հակառակ այն իրաւունքների, որ նրանք վայելում էին Հերակլ և Գիօրգի իշխանների օրերից,—այժմ սկսեցին փոքր առ փոքր սահմանափակել նրանց իրաւունքները, իսկ յետոյ աշխատում էին խսպառ ոչնչացնել։

Այդ բոլորի պատճառը էր այն ժամանակվայ ռուս կառավարիչների կամայականութիւնը, որի դէմ սաստիկ բողոքում էին մելիքները, չատ

*) Մելիք-Ֆրէյդունը թողեց վեց որդի՝ Մելիք-Յովսէփ, Շամիրխան, Դաւիթ, որ տեղափոխվեցաւ Հնդկաստան, Թալիշ, Թէյմուրազ և Բէգլար III։

անգամ դիմելով ռուսաց բարձր կառավարութեանը։ Երբ Մելիք-Աբովի և Մելիք-Ֆրէյդունի մահից յետոյ Մանաս-բէկը դիմեց գլխաւոր հրամանատար գեներալ Տօրմասովին, խնդրելով, որ հաստատեն իրան ժառանգական տիրապետողի իրաւունքներով Բօլնիսի բնակիչների վրա, նրան բոլորովին մերժեցին, պատասխանելով, թէ ոչ Բօլնիսը և ոչ այդ գաւառի բնակիչները ոչ օրին չեն պատկանում, բացի թագաւորից։ Եւ մինչև անգամ հրամայվեցաւ կալանաւորել Մանաս-բէկին, պահել Թիֆլիսում խիստ հսկողութեան ներքոյ, որ նա Բօլնիսի բնակիչների մէջ այլ ևս վրդովմունք չը յարուցանէ։

Յայտնի է, որ Բօլնիսը բնակեցրած էր զարաբաղցի գաղթականներով, որոնք Մելիք-Բէգլարեանների հպատակներն էին և տեղափոխված էին նրանց հայրենի Գիւլիստան գաւառից։ Այն ևս յայտնի է, որ Բօլնիսը շնորհվեցաւ որպէս մշտական սեպհականութիւն Մելիք-Բէգլարեաններին իրանց հպատակների հետ բնակվելու համար։ Վրաստանում այդ ժամանակ տիրում էր ճորտութեան իրաւունքը։ Թէև մելիքները Վրաստան գաղթելով, չը կամեցան իրանց հպատակների վերաբերութեամբ ընդունել ճորտութեան իրաւունքներ, այսուամենայնիւ, նրանք պահպանեցին տիրապետողի և հպատակի իրաւունքները, այն ձևերի մէջ, որպէս վաղուց սովորական էին Ղարաբա-

զում: Երբ այդ իրաւունքներից ևս կամենում էին զրկել նրանց, այնուհետև ուրիշ ոչինչ չէր մնում, բայց միայն թողնել Վրաստանը և կրկին տեղափոխվել Ղարաբաղ:

Այդ էր պատճառը, որ Մելիք-Բեգլարեանների ժառանգները և նրանց հպատակները, երկու վերջին նշանաւոր իշխողների, Մելիք-Աբովի և Մելիք-Ֆրէյդունի, մահից յետոյ սկսեցին հետզհետէ թողնել Վրաստանը և տեղափոխվել Ղարաբաղ *): Նրանք մնացին Վրաստանում մօտաւորապէս տասն և երկու տարի (1797—1809): Մելիք-Բեգլարեանների բացակայութեան ժամանակում նրանց գիւղերը, կալուածները, մի խօսքով, ամբողջ Գիւլիստանի գաւառը, որ այդ տոհմի հայրենական ժառանգութիւնն էր, անցել էր Իբրահիմ-խանի ձեռքը: Բայց Մելիք-Բեգլարեանները

*) Մելիք-Բեգլարեանների տոհմը Ղարաբաղի մեծ տիրապետող մելիքների մէջ կարելի է առաջինը համարել, որ կարողացաւ պահպանել մինչև վերջին ժամանակները իր հայրենի ժառանգութեան եթէ ոչ ամբողջը, այլ նրա մեծ մասը: Այժմ Գիւլիստանի գաւառում, այդ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքում մնացել են 18 գիւղեր, որ գտնվում են աւելի քան հարիւր հազար դեսեատին հողի տարածութեան վրա: Գիւղերը բոլորը հայաբնակ են, մէկը միայն բնակեցրած է մալականներով:

կրկին յետ խլեցին խանից բոլորը և իրանց հայրենի երկրի տէրը դարձան *):

XXXIX.

Ղարաբաղի հայոց գաղթականութիւնը Վրաստանում **) բախտաւոր լինել չը կարողացաւ: Դրա պատճառները այնքան մթին են, որ այժմ անյարմար կը լինէր ամբողջութեամբ երևան հանել: Թէ մելիքները և թէ նրանց ժողովուրդը շատ դժբախտութիւնների հանդիպեցան: Ժանտախտը, որի պատճառով նրանք ցիրուցան եղան և եկան Վրաստան, այստեղ ևս յայտնվելով, շատ զոհեր տարաւ:

Մելիքներից աւելի խելացի գտնվեցաւ Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Զումշուդը: Հերակլի և Գիորգիի մահից յետոյ, զզվելով տեղային անախորժ հանգամանքներից, կամեցաւ Լոռին վաճառել և կրկին տեղափոխվել Ղարաբաղ, իր հայրենի երկիրը՝ Վարանդա:

Նոյն ժամանակվայ Վրաստանի լեռնային մասի կառավարիչ կոմս Մուսին-Պուշկինը օգտաւէտ համարեց գնել Մելիք-Զումշուդից Լոռին, գնահատելով այդ երկիրը 6000 ռուբլով: Դրա հակառակ, նոյն ժամանակվայ գլխաւոր հրամանատար իշխան Ցիցիանովը (վրացի) զանազան պատճառներ բե-

*) Ժողովրդի ամենափոքր մասը միայն մնաց Վրաստանում, որը գաղթեց 1812 թվին դարձեալ դէպի Ղարաբաղ:

**) Թէև մենք անդադար գործ ենք ածում Վը-

բելով, կամենում էր ցոյց տալ, որ Լօռին Մէլիք-Ջումշուդի սեպհականութիւնը չէ, և վաճառելու իրաւունք չունի։ Բայց Ս. Պետերբուրգում արդէն գիտէին իշխան Ցիցիանովի անհամակրութիւնը դէպի հայոց մէլիքները, որը արտայայտել էր նա շատ դէպքերի մէջ *)։ Այդ էր պատճառը, որ իշխանի կարծիքներին Ս. Պետերբուրգում չը համաձայնվեցան, և ֆինանսական մինիստրի 1805 թ. 22 մայիսի կարգադրութեամբ իրաւունք տրվեցաւ Մէլիք-Ջումշուդին Լօռին վաճառելու և տեղային կառավարութեանը հրամայվեցաւ կալուածագիրը հաստատելու։

Ի հարկէ, եթէ մի քանի տարի ևս ուշացնելու լինէր Մէլիք-Ջումշուդը, նա ամեն բանից կը զրկվեր, որպէս Մէլիք-Աբովի ժառանգները զրկվեցան Բօշնիսից։ Բայց Լօռին վաճառելուց յետոյ, նոյն տարվայ մէջ (1805) Մէլիք-Ջումշուդը թողեց Վրաստանը և իր հպատակների հետ տեղափոխ-

---

բաստան բառը, բայց այն գաւառները, որպէս էին Բօշնիսը, Լօռին, Բօրչալուն, որ տուել էին հայ գաղթականներին բնակութեան համար, իսկապէս հայկական գաւառներ էին։

*) Նոյն կոմս Մուսին-Պուշկինը իր 1802 ամի 9 սեպտեմբերի առաջադրութեամբ խնդրեց թագաւոր Կայսրից պարգևատրել Մէլիք-Ջումշուդին նրա ռուսաց կառավարութեանը ցոյց տուած ծառայութիւնների համար ոսկեայ թրով։ Իսկ իշ. Ցիցիանովը դրա հակառակ իր 1804 թի 20 յունվարի զեկուցումով հաղորդեց, որ մի այդպիսի պարգևատրութիւն հայոց մէլիքին կարող էր վիրաւորել վրաց իշխաններին, և ամեն մի համեմատութիւն հայ իշխանների վրաց իշխանների հետ, վերջինների համար վիրաւորական պէտք է համարել։

Իր 1804—30 զեկտեմբերի հաղորդագրութեան մէջ ի թիւս այլոց գրում է իշ. Ցիցիանովը թագաւորին. «Իբրահիմ-խանը (Շուշի բերդի) ունէր մինչև 60,000 տուն միայն Ղարաբաղի հայեր, որոնք կառավարվում էին հինգ նշանաւոր մէլիքներով, որոնցից ոմանք, որպէս ևս մտածում եմ, յիմարաբար իրանց ծագումը դուրս են բերում հին Հայաստանի թագաւորներից»...

վեցաւ Ղարաբաղ, իր հայրենի գաւառը՝ Վարանդա։

Այդ քաջ, մի և նոյն ժամանակ խելացի պատերազմողը շատ նպաստեց ռուսաց տիրապետութեան տարածվելուն Անդրկովկասում։ Դեռ 1803 թի դեկտեմբեր ամսում, երբ իշ. Ցիցիանովը պաշարեց Գանձակը, Մէլիք-Ջումշուդը իր սեպհական ձիաւորներից կազմված հայկական զունդով կանգնած էր այդ բերդի պարիսպների մօտ։ Նրա զօրքերի թւում գտնվում էին Թիֆլիսի հայոց առաջնորդ Յովհաննէս արք-եպիսկոպոսը և Ներսէս վարդապետը, որը վերջը հայոց անմոռանալի Ներսէս Ե-րդ կաթողիկոսը դարձաւ։ Այդ եռանդոտ եկեղեցականը, իր հայրենիքը պարսից լծից ազատելու համար, մասնակցում էր իշ. Ցիցիանովի արշաւանքներին, որպէս Երկայնաբազուկ-Արղու-

VB

թեան Յովսէփ արք-եպիսկոպոսը մի ժամանակ մասնակցում էր կռմս Զուբովի արշաւանքներին: Բերդի պաշարումը երկար տևեց: Ջաւատ-խանը, որը արդէն ծանօթ է մեր ընթերցողներին, քաջութեամբ պաշտպանվում էր: Վերջը, 1804—3 յունվարի, ռուսաց և հայոց զօրքերը, սաստիկ յարձակում գործելով, պարսպի մի մասը խորտակում են և ներս են մտնում: Բերդի մէջ մի քանի ժամ շարունակվում էր կռիւը և կոտորածը, որը դադարեց այն ժամանակ, երբ Ջաւատ-խանը սուրը ձեռքում իր որդիների հետ ընկան:

Այնուհետև Մելիք-Ջումշուդը միւս մելիքների հետ իրանց զօրքերով մասնակցեցին իշ. Ցիցիանովի շիրվանեան և երևանեան արշաւանքներին, և ոչ սակաւ ծառայութիւններ ցոյց տուին:

Մելիք-Ջումշուդի խորհրդով և աշխատութեամբ Գանձակի բերդը գրաւելուց յետոյ, Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանը, Ղարաբաղի մելիքների վաղեմի թշնամին, բոլորովին առանց պատերազմի ընդունեց ռուսաց հպատակութիւնը (1805):

Իսկ երբ մի քանի ամսից յետոյ (1806—8 փետ.) իշ. Ցիցիանովը սպանվեցաւ Բաղուի Յուսէին-Կուլի-խանի դաւադրութեամբ, *) այդ քա-

*) Իշխան Ցիցիանովի սպանման մանրամասները յայտնի են Անդրկովկասի պատմութեան մէջ, բայց մեզ, հայերիս համար, հետաքրքիր է այն, որ Բաղուի ամբողջ հայ հասարակութիւնը,

զաքը ներս մտնելու մէջոցին,—նոյն ժամանակ, հէնց որ ռուսաց զօրքերի գլխաւոր հրամանատարի մահվան լուրը տարածվեցաւ, Անդրկովկասի ամբողջ մահմեդական ժողովրդաբնակութիւնը մեծ յուզմունքի մէջ ընկաւ, համարեա ամեն տեղ ըսկսեցին ապստամբական ցոյցեր անել:

Այդ ժամանակ պարսից զօրքերը գտնվում էին Երասխ գետի աջ ափերի վրա, պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի անձնական հրամանատարութեան ներքոյ:

Նոյն ժամանակ Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանը, չը նայելով, որ մի քանի ամիս առաջ հպատակութեան երդում էր տուել ռուսաց կառավարութեանը, հէնց որ լսեց իշ. Ցիցիանովի մահը, կըրկին դաւաճանեց իր երդմանը: Նա գաղտնի կեր-

պէտք է ռուսաց գլխաւոր հրամանատարի վիճակին ենթարկվէր, եթէ մի բարեսիրտ պարսիկ չազատէր նրանց: Դեռ Ցիցիանովը Բաղուին չը հասած, տեղային հայերը ցոյց տուին ռուսներին սաստիկ համակրութիւն և աջակցութիւն այդ բերդը տիրելու համար: Բացի դրանից, մի հայ, որ աւելի մօտ էր Յուսէին-Կուլի-խանին, և տեղեակ նրա չար դիտաւորութիւններին, իր գաղտնի նամակով առաջուց իմացում տուեց իշխանին, որ զգուշանայ, որովհետև նրա դէմ դաւադրութիւն կայ: Իշ. Ցիցիանովը նրա նախազգուշութեան վրա ուշադրութիւն չը դարձրեց և պատժվեցաւ: Այնուհետև խանը կամեցաւ պատժել Բաղուի ամբողջ հայ հասարակութեանը, նրանց ռուսներին

պով ուղարկեց իր որդի Մամադ-Հասան-աղային Աբաս-Միրզայի մօտ, և յայտնելով նրան երկրի թափուր դրութիւնը ռուսաց զօրքերից, այլ և մահմեդականների կատաղութիւնը ռուսների դէմ, հրաւիրեց նրան փութով անցնել Երասխը, խոստանալով, թէ ինքն էլ կը միանայ պարսից զօրքերի հետ, և կառաջնորդէ նրանց ռուսներին ջարդելու:

Աբաս-Միրզան զօրքերի ահագին բազմութեամբ անցաւ Երասխը և մօտեցաւ Շուշի բերդին: Այնտեղ գտնվում էին մի քանի հարիւր ռուս սոլդատներ միայն, փոքրաթիւ կազակների հետ, պոդպոլկովնիկ Լիսանեվիչի հրամանի ներքոյ, որը յայտնի էր տեղացիներին անունովս դալի-մայիօր, որ նշանակում է դիժ մայոր:

Աբաս-Միրզայի բանակը արդէն դրած էր Շուշի

ցոյց տուած համակրութեան համար: Նա խորհրդակցեց քաղաքի մահմեդականների նշանաւորների հետ և ստացաւ նրանց հաւանութիւնը բոլոր հայերին կոտորելու: Այդ մտքով խանը հրամայեց հայերին հաւաքեցին եկեղեցիների մէջ: Բայց մի պարսիկ հաջի, որը խահեմ և բարեսիրտ մարդ էր, չտուզում է խանի մօտ, և ցոյց տալով նրա բարբարոսութեան վատ հետևանքները, կարողանում է ամոքել նրա բարկութիւնը և ազատում է հայերի կեանքը: Այնուհետև Բաղուի հայերը միշտ մեծ յարգանքով և երախտագիտութեամբ են վերաբերվել դէպի այդ մարդու տունը:

գիւղի *) մօտ գտնված լեռան բարձրաւանդակի վրա և այնտեղից պատրաստվում էր ռմբակոծել Շուշի-բերդը: Այդ միջոցին Իբրահիմ-խանը, իր հետ առնելով իր ընտանիքը, որ բաղկացած էր 24 հոգուց, գիշերով ծածուկ դուրս եկաւ բերդից, և կամենում էր դիմել դէպի Աբաս-Միրզայի բանակը: Ոչ ոք չը կարողացաւ նկատել այդ, բացի Մէլիք-Ջումշուդից, որին առաջուց յայտնի էին խանի դիտաւորութիւնները: Մէլիք-Ջումշուդը այդ ժամանակ իր հեծելախումբով գտնվում էր բերդի մէջ: Նա անմիջապէս իմացում տուեց պոդպոլկովնիկ Լիսանեվիչին, և երկուսը միասին, վեր առնելով իրանց հետ մի խումբ ձիաւորներ, փութով հետամուտ եղան Իբրահիմ-խանին: Նրան բռնեցին կէս ճանապարհի վրա: Խնայեցին կնիկներին և երեխաներին միայն, իսկ Իբրահիմ-խանին և նրա հետ եղող բոլոր ազգականներին կոտորեցին **) (1806 —մայիս ամսում):

Ղարաբաղի հայոց իշխանութիւնների կործա-

---

*) Շուշի հայաբնակ գիւղը գտնվում է մօտաւորապէս երեք վերստ հեռաւորութեան վրա Շուշի բերդից:

**) Իբրահիմ-խանի որդի Մէհտի-խանը, հիանդութեան պատճառով չը կարողացաւ հետևել հօրը, մնաց Շուշի բերդում և այսպիսով ազատվեցաւ կոտորածից: Ռուսները յետոյ դրան նշանակեցին Իբրահիմ-խանի տեղը:

նողը սպանվեցաւ։ Մէլիք-Զումշուդը առեց ոչ միայն իր, այլ բոլոր մէլիքների վրէժը Իբրահիմ-խանից։ Նրա հայրը, Մէլիք-Շահնազարը, բարձրացրեց այդ գաղանին, և բոլոր ղարաբաղցիների անէծքի ու նախատինքի առարկան դարձաւ։ Իսկ անպիտան հօր պիտանի որդին քաւեց հօր մեղքերը... Բայց, արդէն շատ ուշ էր... Իբրահիմ-խանի մահը չէր կարող բժշկել այն վէրքերը, որ ստացել էին Ղարաբաղի մէլիքները Շուշի բերդի խաներից...

Այս բոլոր ծառայութիւնների համար Մէլիք-Զումշուդը ստացաւ պոլկովնիկի աստիճան։

Ահա ինչ է գրում Մէլիք-Զումշուդը իր 1806 ամի 2 դեկտեմբերի նամակի մէջ Ս. Պետերբուրգ Աղայ Մինաս Լազարեանին.

«Թէև դրանից առաջ մի քանի անգամ պատասխանել եմ ձեր նամակներին, բայց որովհետև չը գիտեմ, արդեօք հասնում են նրանք ձեր ձեռքը, այդ պատճառով հարկաւոր եմ համարում նորից պատասխանել ձեր բոլոր հարցերին։

«Նախ, դուք դժգոհ էք այն մասին, թէ ինչու մեր (մէլիքների) անունները չեն յիշվում վրաց կնեազների անունների թւում, որոնք նշանաւոր են գտնվել զանազան կռիւներում։

«Այդ առարկայի մասին թէև ես ինքս վշտացած եմ, բայց դարձեալ կասեմ, որ մենք՝ խամսայի մէլիքներս աւելի քան թէ նրանք (վրաց

իշխանները) զերազանցել ենք պատերազմների մէջ և պէտք է արժանի լինէինք աւելի բարձր պարգևների ու շնորհների,—բայց հանգուցեալ իշխան Ցիցիանովի սրտում արմատացած ատելութիւնը դէպի հայոց ժողովուրդը (թէև Վրաստանում ծնված հայերին նա վրացիներ էր համարում) թոյլ չէր տալիս նրան հասցնել ի տեղեկութիւն ամենաողորմած թագաւորի մեր կատարած ամենաղժուարին ծառայութիւնները, և այն քաջութիւնները, որ մենք ցոյց տուինք Գանձակի գրաւման ժամանակ, այլ և Շիրվանի ու Երևանի արշաւանքների միջոցներում։ Այնտեղ իշխանը (Ցիցիանովը) տեսնելով ինձ իմ գեղեցիկ կերպով կազմակերպած զօրքերի հետ, որ ծառայում էին ռուսաց կառավարութեանը առանց որ և է շահի (ձրի, առանց ռօճիկ ստանալու) խոստացաւ աղերսամատոյց լինել ինձ համար Կայսրից զրօշակ բերել տալու, որը, կարելի է, ես կը ստանայի, եթէ չը պատահէր իշխանի հետ մի այնպիսի դժբախտութիւն (Բագուի մէջ սպանվելը)։

«Իշխան Ցիցիանովի մահից յետոյ, ես գտնվելով այստեղ (Թիֆլիսում) և տեղեակ լինելով պարսիկների բոլոր չար դիտաւորութիւններին,—և որպէս զի կարելի լինի հաստատել Ռուսաստանի տիրապետութիւնը Ղարաբաղի նոր գրաւած երկրի վրա,—գրաւոր կերպով բացատրեցի իմ մի քանի խորհրդածութիւնները գեներալ-մայիոր

Նեսվետայեվին, իսկ ես ինքս անձամբ գնացի Շուշի բերդը և միացայ ռուսաց զօրքերի հետ։

«Երբ որ պարսիկները լսեցին իշխան Ցիցիանովի մահուան լուրը, իսկոյն Բաբա-խանի *) որդի Աբաս-Միրզայի առաջնորդութեամբ, նրանց բազմաթիւ զօրքերը թափվեցան Ղարաբաղի վրա, և միանալով տեղային թաթառների հետ, կամենում էին կոտորել ռուսաց ամբողջ զօրքերը, և այն բոլոր հայերին, որ գտնվում էին բերդում (Շուշի)։ Այդ մտքի հետ համաձայն էր և Շուշիի տիրապետող Իբրահիմ-խանը, և այդ պատճառով էլ ստացաւ իր արժանաւոր պատիժը (սպանվեցաւ)։

«Մի և նոյն ժամանակ գեներալ-մայիոր Նեսվետայեվին հաճոյ թուեցան իմ գրաւոր առաջարկութիւնները, և նա իմ խորհրդով ուղարկեց տրօիցկիյ զօրագունդը Ղարաբաղ, յօգնութիւն այնտեղ գտնված ռուսաց զօրքերի։ Ցիշեալ զօրագունդը, Գանձակից անցկենալու միջոցին, առեց իր հետ պօլկօվնիկ Կարեազինին նրա զօրքերի հետ, և չտապեց մեզ մօտ (Շուշի) օգնութիւն հասցնելու։ Բայց դեռ ճանապարհի վրա գտնված ժամանակ, նրանք գրեցին ինձ, որ իմ ձիաւորների խումբով դուրս գամ նրանց առաջ։ Թողնելով իմ զօրքերից բաւականաչափ թուով բերդի (Շուշիի) պահպանութեան համար, ես վեր առի իմ ձիաւորների մի մասը և գնացի, միացայ նրանց հետ, իսկ երեք օրից յետոյ մենք ամենքս միասին կռվում էինք, և Ամենաբարձրեալի օգնութեամբ կատարելապէս յաղթեցինք մեր թշնամիներին (պարսիկներին) և նրանց հալածեցինք մի այնպիսի արագութեամբ, որ (Աբաս-Միրզայի) 20,000-ի չափ հեծելազօրքը սարսափելի երկիւղով անցաւ Երասխի միւս կողմը։

«Գեներալ-մայիոր Նեսվետայեվը, մի և նոյն տրօիցկիյ զօրագունդի չեֆը, և պօլկօվնիկ Կարեազինը, եգերեան զօրագունդի չեֆը, տեսան ինձ կռվելու ժամանակ, տեսան իմ և իմ զօրքերի քաջութիւնները, վերջապէս տեսան իմ հաւատարմութիւնը,—որովհետև հացի պակասութեան ժամանակ ես մատակարարեցի պաշար ռուսաց զօրքերին և ցոյց տուի նրանց բազմաթիւ ծառայութիւններ,—այդ բոլորը խիստ հաճելի թուեցան նրանց, և այդ պատճառով, հաղորդագրելով իմ մատուցած բոլոր ծառայութիւնների մասին, նրանք խնդրեցին գեներալ-մայիոր Նեսվետայեվից, որ նա հասցնէ ի տեղեկութիւն մեր ամենաողորմած թագաւորին։ Բայց դժբախտաբար, և ինձ անյայտ պատճառներով, նա (Նեսվետայեվը) չը ներկայացրեց։

«Իսկ երբ որ ես եկայ այստեղ (Թիֆլիս) այն

*) Բաբա-խան կամ Բաբա-խան-շահ կոչում էին պարսից Ֆաթալի-շահին։

ժամանակ խնդիր մատուցի նորին պայծառափայլութեան կոմս Ի. Վ. Գուդովիչին, որը, յոյս ունեմ, այն սիրոյ համար, որ ունի դէպի ձեզ և դէպի մեր ժողովուրդը (որին նա խնամք է ցոյց տալիս) կը վարձատրէ ինձ այն ամենի համար, ինչ որ ես մինչև այսօր կատարել եմ, ի հարկէ, ես զրկված չեմ լինի այդ դէպքում Ամենաբարձրեալի օգնութիւնից և ձեր ողորմածութիւնից:

«Երկրորդ, դուք գրում էք, թէ ինչու մենք չենք կազմակերպում կանոնաւոր զօրագունդեր: Դուք հաւատացած եղէք, որ մենք հեշտութեամբ կարող էինք անել այդ, և այն ևս առանց ուրիշի օգնութեան, եթէ մենք այժմ տէր լինէինք մեր առաջվայ հարստութեան և ժողովրդին, որը, սովի և ժանտախտի պատճառով, ցրիւ եկաւ դէպի Շիրվան և Վրաստան: Իմ հայրը (Մելիք-Շահնազարը) և մեր նախնիքը միշտ պահում էին իրանց մօտ այնպիսի զօրագունդեր, որոնց կազմակերպելը դուք ինձանից պահանջում էք: Բայց այն ժամանակ Նրանք տիրում էին ամբողջ Ղարաբաղի վրա, և բոլոր հայերն ու թուրքերը նրանց հպատակներն էին: Ուրեմն, եթէ դուք ցանկանում էք, որ հայոց ժողովուրդը ազատվէր բարբարոսների (թաթառների) բռնակալութիւնից,—եթէ ցանկանում էք, որ բոլորը (դաղթածները) կրկին վերադառնային դէպի իրանց հայրենիքը, պահպանէին կանոնաւոր զօրագունդեր և լաւ ծառայութիւններ

մատուցանէին մեր ամենաողորմած թագաւորին,—պէտք է որ դուք միջնորդէք, 1-ին, որ հրամայէին մեր ցրիւ եկած ամբողջ ժողովրդին, որոնք գտնվում են Շիրվանում և Վրաստանում, որ նրանք կրկին վերադառնային իրանց հայրենիքը (Ղարաբաղ): 2-րդ, որ Նրանք ազատ լինէին բոլոր հարկերից և տուրքերից երեք տարի ժամանակով: Իսկ 3-րդը այն է, որ հայերը չը լինէին թուրքերի իշխանութեան ներքոյ, որովհետև դրանք չեն կարող միշտ հաւատարիմ մնալ մեր քրիստոսասպակ թագաւորի կառավարութեանը *), այլ ընդհակառակն, աշխատում են օր ըստ օրէ ուժաթափ անել հայոց ժողովուրդը, որպէս զի դիւրութեամբ կարողանան կատարել իրանց չար դիտա-

*) Ռուսները Ղարաբաղի մելիքների ջանքերով տիրելով Ղարաբաղին, նոյն մելիքների վաղեմի թշնամի Իբրահիմ-խանին թողեցին որպէս այդ երկրի գլխաւոր կառավարիչ: Իբրահիմ-խանը դաւաճանեց ռուսներին և սպանվեցաւ: Նրա տեղը նշանակեցին դաւաճանի մեծ որդի Մէհտի-խանին, աւելի ընդարձակ իրաւունքներով. դա ևս աւելի մեծ դաւաճանութիւն գործեց. 1822 թվին Ղարաբաղից փախաւ Պարսկաստան և պարսից զօրքերի հետ վերադառնալով, սկսեց պատերազմել ռուսների հետ: Անհասկանալի է, թէ նոյն ժամանակվայ ռուսաց պաշտօնակալները, ինչ էին զբաղում այդ նենգաւոր խաների մէջ, որ նրանց գերադասում էին հայոց մելիքներից, որոնք ամենայն զոհաբերութեամբ անձնատուր էին եղած Ռուսաստանին:

ւորութիւնները: 4-րդ, որ նշանակէին մեզ համար մի գումար, որով մենք կարողանայինք պատրաստել հարկաւոր եղած զէնքերը այն զօրագունդերի համար, որ պէտք է կազմակերպել, որպէս զի, միշտ առանց որ և իցէ պակասութեան պատրաստ լինէին պատերազմ գնալու ռուսաց զօրքերի հետ:

«Եթէ մեր ամենաողորմած Թագաւորը ցոյց կը տայ մեզ այսպիսի գթածութիւն, այն ժամանակ դրանով Նա իրականապէս կը վերանորոգէ հայերի ուժերը և կը հարկադրէ նրանց ամեն կողմից դիմել Նորին Կայսերական Մեծութեան քաղցր հովանաւորութեան ներքոյ:

«Ես հարկաւոր չեմ համարում այդ մասին երկար ճանճրացնել ձեզ իմ խնդիրքներով, որովհետև դուք հազար անգամ աւելի քան թէ ես, աշխատում էք հայոց ժողովրդի ծաղկելու համար, և գիշեր ու ցերեկ չէք դադարում այդ մասին հոգ տանելուց: Դրա համար ես յուսով եմ, որ առանց իմ խնդրելու, դուք եռանդով կաշխատէք այդ գործի ի կատար ածելու համար, որով կը թողնէք ձեզանից յետոյ յաւիտենական յիշատակ, ձեր մի այսպիսի բարեգործութեան համար»...

Ստորագրված է Մէլիք-Ջումշուդ Մէլիք-Շահնազարեան *):

*) Թէ այս նամակը և թէ հետևեալը, որից քաղուածքներ ենք անում, թարգմանված են պ. Ե-

1806—թին, Ղարաբաղի տիրապետող հինգ մէլիքները *), բոլորը միասին, համարեա մի և նոյն բովանդակութեամբ նամակ են գրում Աղա Մինաս Լազարեանին Ս. Պետերբուրգ: Այդ նամակի մէջ մէլիքները դարձեալ արտայայտում են մի և նոյն գանգատները, թէ նրանց մատուցած ծառայութիւնները ոչ միայն չեն գնահատվում, այլ մինչև անգամ հարկաւոր չեն համարում հաղորդել ի տեղեկութիւն Թագաւոր Կայսրի և այլն:

«Դուք (Լազարեանը) ասում էք, թէ ախոռում էք և միանգամայն զարմանում էք, որ մեր անունները և մեր մատուցած ծառայութիւնները ոչ մի տեղ չեն յիշատակվում, և թէ մեր աշխատութիւնները ի զուր կորչում են: Այդ հարցին մենք պատասխանում ենք, թէ ահա հէնց դրա մէջն է կայանում մեր ցաւն ու դժբախտութիւնը. որովհետև մենք մինչև մեր արեան վերջին կաթիլը

րիցեանի «Кавказская Старина» ամսագրի № 2, 1872 թի տետրակից:

*) Այդ նամակին ստորագրել են 1. Վարանդայի տիրապետող պողպոլկովնիկ Մէլիք-Ջումշուդ Մէլիք-Շահնազարեան: 2. Ջրաբերդի տիրապետող Մէլիք-Աղամ Մէլիք-Մէջլումեան: 3. Գիւլիստանի տիրապետող Մէլիք-Բաղիր (հանգուցեալ Մէլիք-Ֆրէյդունի եղբայրը) և Մէլիք-Աբով Մէլիք-Բէգլարեան: 4. Խաչէնի տիրապետող Մէլիք-Ալլահվերդի Մէլիք-Միրզախանեան: 5. Տիզակի տիրապետող Մէլիք-Ղահրաման Մէլիք-Ալանեան:

չենք խնայում մեր անձը ռուսաց հայրենիքի համար և միշտ աշխատում ենք, որ մեր ամենահաւատարիմ հպատակութեան զգացմունքները հասնէին մինչև Նորին Կայսերական Մեծութեան ամենաողորմած դահը, բայց ինչ օգուտ, որ այդ բոլորը մնում է ծածկված վարագոյրի տակ»...

Յետոյ իրանց նամակում ի միջի այլոց մէլիքները խնդրում են. 1-ին որ թոյլ տրվի նրանց հաւաքել իրանց զանազան երկրներում ցրիւ եկած ժողովուրդը Ղարաբաղում, իրանց՝ մէլիքների կառավարութեան ներքոյ. 2-րդ որ նրանք ազատ լինէին խանի իշխանութիւնից և նրանց ժողովուրդը բաժանված լինէր թուրքերից, և խանի փոխարէն նշանակված լինէր մի ռուս ատիճանաւոր. 3-րդ, որ մէլիքներին տրվէր, որպէս առաջուց խոստացել էին նրանց, նոյնպիսի ամենաողորմած արտօնութիւններ, որպիսին վայելում էր Նախիջևան քաղաքը (Դոնի վրա) այսինքն, նրանց օրէնքները և դատարանները հիմնված լինէին իրանց երկրի վաղեմի սովորութիւնների և աւանդութիւնների վրա: Եւ եթէ նրանց այսպիսի արտօնութիւններ կը տային, մէլիքները խոստանում էին կազմել աւելի կանոնաւոր զօրքեր, օգնելու համար ռուսներին ամեն դէպքերում: Բացի դրանից, խոստանում էին որպէս հարկ վճարել ռուսաց կառավարութեանը իւրաքանչիւր տարի 4000 չեռվերտ հաց և 4000 ոսկի փող:

Այդ նամակից երևում է, որ մէլիքները այժմ իրանց պահանջները բաւական չափաւորել էին. նրանք այլ ևս չէին մտածում Ղարաբաղի վաղեմի հայկական իշխանութիւնները վերականգնելու մասին, այլ պահանջում էին մի տեսակ ինքնավարութիւն, ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ, խոստանում էին պահպանել իրանց երկիրը իրանց զօրքերով, ամեն տարի վճարելով մի որոշեալ քանակութեամբ հարկ:

Մէլիքների զօրութեան թուլանալու գլխաւոր պատճառը պէտք է որոնել նրանց հպատակների գաղթականութեան մէջ: Սովը, ժանտախտը և զանազան քաղաքական հանգամանքներ նրանց ցիրուցան արեցին դէպի ամեն կողմեր: Ամեն տեղ նրանց արեցին փայլուն խոստմունքներ և ամեն տեղ նրանք խաբվեցան իրանց յոյսերի մէջ:

Կրկին ի մի վայր զումարել այդ ժողովուրդը, հայրենի հողի վրա, նրանց ոչ միայն թոյլ չէին տալիս, այլ մինչև անգամ արգելում էին: Այդ քաջ ժողովուրդը աւելի հարկաւոր էին համարում այն երկրների պահպանութեան համար, ուր որ զետեղված էին: Թէև Ղարաբաղի գաղթականների մի մասը Վրաստանից տեղափոխվեցաւ իր հայրենիքը, բայց դարձեալ դեռ բաւական թուով մնացել էին այնտեղ: Շամախու գաւառը գաղթականներից դեռ ոչ ոք չէր վերադարձել:

Ամենակոծտարերն այն էր, որ գաղթականու-

թեան պատճառով, Ղարաբաղի հայ ժողովրդի բացակայութեան ժամանակ, նրանց երկրները, գիւղերը, հողերը մնային անտէր, դատարկ: Այդ դէպքից օգուտ քաղելով, Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանը և նրա յաջորդ Մէհմէդ-խանը գրաւեցին մելիքների երկրները և բնակեցրին մահմեդականներով: Երբ Ղարաբաղի դաղթականների մի մասը կրկին վերադարձաւ իր հայրենիքը, մելիքներին մեծ ջանք էր հարկաւոր, որ կարողանային խաներից յետ խլել իրանց գիւղերն ու հողերը, և նոր բնակեցրած մահմեդականներին հեռացնելով, նրանց տեղը հաստատէին երկրի վաղեմի բնակիչներին— հայերին: Ռուսաց նոր տիրապետութիւնը այդ ժամանակ դեռ այն աստիճան օրօրվող դրութեան մէջ էր, որ ռուսները ոչ միայն ժամանակ չունէին, այլ մինչև անգամ հարկաւոր չէին համարում մելիքների և խանների կալուածական վէճերի մէջ մտնել, և այդ էր պատճառը, որ մելիքներից շատերը կորցրին իրանց ընդարձակ կալուածները, կամ ձեռք բերեցին նրանց մի մասը միայն: Ինչպէս ասում են, խաների «խաթրին» այդ ժամանակ չէին ուզում դիպչել, իսկ հաւատարիմ, քրիստոնեայ մելիքներին չողոքորդելու հարկ չը կար:

XL.

Մնում է մեզ մի քանի խօսք ասել Գիւլ-եաթաղ բերդի Մելիք-Ալլահվերդեան Մելիք-Ռուստամի

մասին, և մենք չուտով կը վերջացնենք Խամսայի մելիքութիւնների հետ:

Ընթերցողը յիշում է, որ Մելիք-Ռուստամը Խամսայի տիրապետող մելիքների կարգից չէր, այլ Շուշի բերդի մահմեդական խաներին մատուցած ծառայութիւնների համար մելիքութիւն ստացաւ: Նա իր զօրքերով օգնեց Իբրահիմ-խանին Գանձակի պաշարման ժամանակ և Մելիք-Մէջլումի սպանման պատճառը դարձաւ (տես. գլ. XXXIII): Նա Աղա-Մամադ-խանի սպանվելուց յետոյ օգնեց Իբրահիմ-խանին և վերջինը կրկին Շուշի բերդի տէրը դարձաւ (տես գլ. XXXIV): Նա ուրիշ շատ ծառայութիւններ կատարեց Շուշի բերդի բռնակալի օգտին ի վնաս հայոց մելիքների,—այդ բոլորը իրանց տեղերում պատմել ենք:

Ղարաբաղի մելիքների վերջին դաղթականութեան ժամանակ Մելիք-Ռուստամը իր հայրենիքից չը հեռացաւ: Նրա յարաբերութիւնները Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի հետ այնքան լաւ էին, որ նա կարիք չունէր օտար երկիրներում ապահովութիւն որոնելու: Բայց միւս կողմից նրան սպառնում էր մի վտանգ, այն էր Գանձակի Ջաւատ-խանի վրէժխնդրութիւնը:

Ջաւատ-խանը չէր կարող մոռանալ, որ նա Իբրահիմ-խանի հետ միանալով, պաշարեց իր բերդը, դատաճանութեամբ իր աներ Ապրէս-աղային մացրեց բերդի մէջ, տեղային հայերին ապստամբեց-

բեց իր դէմ, Մէլիք-Մէջլումին սպանել տուեց և այլն:

1799 թուին, այսինքն Մէլիք-Մէջլումի մահից երեք տարի յետոյ, Ջաւատ-խանը յարմար ժամանակ գտաւ Մէլիք-Ռուստամից վրէժխնդիր լինելու: Նա իր զօրապետներից մէկի առաջնորդութեամբ, որին կոչում էին Մըրդ-հաջի, որը աւելի հսկայ էր, քան թէ հասարակ մարդ, բազմաթիւ ասպատակներ է ուղարկում Մէլիք-Ռուստամի երկիրը աւերակ դարձնելու և նրան գերի բերելու համար: Մէլիք-Ռուստամը այս լսելով, վեր է առնում իր ձիաւորների խումբը, և դուրս է գալիս թշնամու հանդէպ: Մէլիքի հետ է լինում նրա քաջ նիզակակից տէր-Յարութիւն քահանան *): Նրանք հանդիպում են թշնամուն Սուլթանի-տափ կոչված դաշտում **): Թշնամին մի քանի անգամ աւելի բազմաթիւ է լինում քան մէլիքի զօրքերը: Բայց որովհետև այդ ժամանակվայ կռիւների մէջ հակառակ կողմերի բախումը վճռվում էր շատ անգամ առաջնորդող անձինքների մենամարտութեամբ, քան թէ զօրքերի հաւաքական պատե-

*) Այդ տէր-Յարութիւնը Աստուածատուր քահանայի որդին էր և նշանաւոր Դալի-Մահրատայի (Աւագ վարդապետի) առնմիցն էր, Չրարկրդի Մեծչեն կոչված գիւղից, ուր մինչև այսօր ապրում են Դալի-Մահրատայի ժառանգները և յայտնի են իրանց քաջութեամբ:

**) Սուլթանի տափը գտնվում է Մտրզակերտ գիւղի մօտ, Թարթար գետի աջ ափի մօտ:

բաղմով, այդ պատճառով Մըրդ-հաջին կայծակի արագութեամբ նետվում է Մէլիք-Ռուստամի վրա: Վերջինը ժամանակ չէ տալիս նրան իր մօտ հասնելու և հեռուից հրացանի գնդակով ցած է գլորում նրա ձին, և հսկան մնում է ձիու տակը: Այդ միջոցին Մէլիք-Ռուստամը արծուի արագութեամբ վրա է հասնում, թուրը մերկացնում է, պատրաստվում է սպանել նրան: Բայց հսկան ապաչում է խնայել իր կեանքին, յայտնելով, թէ անձնատուր է լինում: Մէլիքը մեծահոգութեամբ խղճում է նրան, և իր թուրը պատեանում դնելու միջոցին, ուխտաղանց թուրքը, որ թաւալված էր նրա ոտների մօտ, տակից յանկարծ արձակում է ատրճանակը և մէլիքին մահացու վէրք է պատճառում: Այդ միջոցին վրա է հասնում մէլիքի նիզակակից տէր-Յարութիւնը, գտնում է նրան հոգեվարքի մէջ: Թողնելով նրան նոյն դրութեան մէջ, յարձակվում է Մըրդ-հաջիի վրա և սպանում է նրան: Բայց ինքն ևս սպանվում է նոյն կռվի մէջ, երբ կատաղած մահմեդականները տեսնելով իրանց առաջնորդի դիակը, աւելի սատկացնում են կռիւը:

Մէլիք-Ռուստամի գլուխը կտրում են և տանում Գանձակ, նուիրում են նրա թշնամի Ջաւատ-խանին, որից տեղային հայերը խնդրելով առնում են քաջ մարդու գլուխը, և թաղում են իրանց եկեղեցու դրան մօտ: Խակ մարմինը թաղ-

վում է իր հայրենի Գիւլ-եաթաղ բերդի գերեզմանատանը *)։

Մելիք-Ռուստամը որդի չը թողեց **), այդ պատճառով նրա մահից յետոյ մելիք եղաւ նրա եղբօր Միրզա-բէկի որդի Բովչանը։

Մելիք-Բովչանը իր նախորդների նման բարեկամ չը մնաց Շուշի բերդի խաներին և մասնակցում էր ռուսաց կոմսներին խաների դէմ։ Գանձակի պաշարման ժամանակ նա իր խումբով գտնվում էր իշ. Ցիցիանովի բանակի մէջ, և քաջութեամբ կռւում էր Ջաւատ-խանի դէմ, որի հետ ունեցած թշնամութիւնը, թէ Մելիք-Ռուստամի սպանման պատճառով և թէ առաջ, մեր ընթերցողներին յայտնի է։

Երբ իշ. Ցիցիանովը գրաւեց Գանձակը, Մելիք-Բովչանը թողեց Ջրաբերդը և իր ընտանիքով տեղափոխվեցաւ այդ քաղաքը, վայելում էր իշ. Ցիցիանովի առանձին համակրութիւնը։

Այնուհետև նա շատ ծառայութիւններ արեց ռուսաց զօրքերին, թէ Նիւթալէս և թէ իր քաջ

*) Մելիք-Ռուստամի և նրա քաջ նիզակակից տէր-Յարութիւն քահանայի չիրիմները կից են, դրած են միմեանց մօտ. երկուսի տապանաքարերը ևս կրում են մի և նոյն թուականը՝ հայոց ռ. մ. խ. ը. (1799)։

**) Մելիքի մահից չորս ամիս յետոյ նրա կինը, Վարթ-խաթունը, ծնեց Բալա-բէկին։

ձիաւորների խումբերով օգնելով նրանց։ Երբ պօլկօվնիկ Կարեագինը, Շուշի բերդի մօտ, ջարդվելով պարսից բազմաթիւ զօրքերից, փախաւ և ամրացաւ Շահբուլաղի բերդի *) մէջ, այստեղ նրա հրամանատարութեան ներքոյ յանձնված ռուսաց զօրագունդը, ամեն կողմից պաշարված պարսից զօրքերով, անպատճառ կը ոչնչանար քաղցածութիւնից, եթէ Մելիք-Բովչանը նրանց օգնութիւն չը հասցնէր։ Նա իր ձիաւորների խումբով պատառեց, անցաւ պարսից զօրքերի միջով, և Կարեագինի զօրագնդին ուտեստի պաշար հասցրեց։

Այդ բոլորը այն աստիճան հռչակեցին Մելիք-Բովչանի անունը, որ ռուսները կամենում էին ուղարկել նրան իր ձիաւորների հետ դէպի Կարսի կողմերը տաճկաց սահմանների վրա։ Երբ նա պատրաստվել էր գնալու, մի գիշեր Գանձակի կամուրջից անցկենալու միջոցին, անյայտ ձեռքից հրացանի մի գնտակ արձակվեցաւ և նա մէջքից վերք ստացաւ։

Մելիք-Բովչանը ոչ ոքի վրա չէր կարող կասկածել, բայի Մելիք-Մէջլումի որդի փոքր Մելիք-Աթամից, որ այդ ժամանակ Գանձակում էր գտնվում։

*) Շահ-բուլաղի բերդը մի ամայի բերդ էր այդ ժամանակ, կառուցած թուռնագիւրտի (Տիգրանակերտի) հին աւերակների վրա։ Այդ բերդը շատ մօտ է Շուշի բերդին։

վում։ Հին տոհմային թշնամութիւնը նորից զըրգռվեցաւ երկու ոխերիմ ընտանիքների մէջ, որոնք, որպէս տեսանք մեր պատմութեան ընթացքում, չատ չարիքներ էին գործել միմեանց դէմ։ Մելիք-Բովչանը զանգատվեց և Գանձակի ռուս բերդապահը կալանաւորեց փոքր Մելիք-Աթամին։ Բայց երբ ոչինչ չը հաստատվեցաւ, մի քանի օրից յետոյ Մելիք-Աթամին արձակեցին։ Այդ սաստիկ վիրաւորեց Մելիք-Բովչանին և նա բողոքեց ռուսաց բարձր կառավարութեանը բերդապահի դէմ։ Վերջինս սաստիկ յանդիմանութիւն ստացաւ և մի քանի օր տնային բանտարկութեան ենթարկվեցաւ։

Բայց երբ իշ. Ցիցիանովը Բաքուի մօտ սպանվեցաւ, այնուհետև Մելիք-Բովչանը կորցրեց իր պաշտպանին, և նրա յարաբերութիւնները Գանձակի բերդապահի հետ հետզհետէ թշնամական դարձան։ Մելիք-Բովչանը մտածեց հեռանալ Գանձակից։ Նա իր հայրենիքը՝ Ջրաբերդ գնալ չը կարողացաւ, որովհետև Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի յաջորդ Մէհտի-խանի հետ նոյնպէս լաւ յարաբերութիւնների մէջ չէր։ Կարեադինի անցքի պատճառով, նա հրաւիրել էր իր վրա Շուշի բերդի խանների ատելութիւնը, որոնք թէև ռուսներին առերես հպատակութիւն էին ցոյց տալիս, բայց որոով կապված էին պարսիկների հետ։

Իր անձնանուէր, բայց չը վարձատրված ծառայութիւնների համար վշտացած, Մելիք-Բովչանը թողեց Գանձակը և գնաց Շաքի Դաշ-բուլաղ գիւղը, որ հիմնել էր մի ժամանակ (տես գլ. XXVII) նրա հօր եղբայր Մելիք-Ռուստամը, և այնտեղ առանձնացաւ, իրան առժամանակ հեռու պահելով պատերազմի դաշտից։ Դաշ-բուլաղում դեռ բնակվում էին Մելիք-Ռուստամի Ջրաբերդից տարած հայ գաղթականները։ Մելիք-Բովչանը նրանց իր հպատակութեան ներքոյ առեց և խաղաղ կեանք էր վարում։ Այնտեղ մի քանի տարուց յետոյ վախճանվեցաւ նա, այն վերքի պատճառած հիւանդութիւնից, որ ստացել էր նա Գանձակի կամուրջի վրա։ Նա թողեց մի որդի Ալլահվերդի-բէկ անունով, որը այդ տոհմի մէջ Մելիք-Ալլահվերդի II-ն էր *) որի հետ այդ տոհմի մելիքութիւնը վերջացաւ։

Խօսելով Կարեադինի անցքի մասին, մենք չենք կարող չը յիշել մի քաջ տղամարդի անունը, որը նշանաւոր եղաւ ռուսաց զանազան կռիւների մէջ։ Դա էր կապիտան Մելիք-Վանի Աթաբէկեանը։

Թէև Աթաբէկեանները հայոց հին ազնուականների ծագումից էին, բայց Վանի հայրը, զարգար Թունին (Յարութիւն) մի հասարակ արհեստաւոր էր, պարապվում էր ոսկերչութեամբ։ Վա-

*) Մելիք-Ալլահվերդի II-ից մնացին երկու որդիներ՝ Միսայէլ-բէկ և Ղահրաման-բէկ և Մնջլում-բէկ։

նին իր պատանեկութեան հասակում աշխատում էր հօր արհեստանոցում և նրա լաւ օգնականն էր: Բայց այդ զբաղմունքը չուտով ձանձրացրեց նրան, երբ Ղարաբաղում ամեն րոպէ լսւում էր զէնքի շառաչիւնի ձայնը, որոտում էր պատերազմների աղմուկը,—նրա տոհմային արիւնը եռ եկաւ, մտածեց թողնել ոսկերչի փուքսն ու մուրճը, վճռեց զէնք կրել և նետվել կռիւի դաշտը: Նա առանց իր դիտաւորութիւնը յայտնելու իր ծնողներին, ծածուկ հեռացաւ հայրենի տնից: Մի ժամանակ լսւեցան, որ Վանին Ջրաբերդի Մէլիք-Բովչանի մօտ ծառայութեան է մտել, նրա հեծելազօրքի խումբերից մէկի գլխաւորն է դարձել և կոչվում է Վանի իւզբաշի (հարիւրապետ Վանի):

1804 թվին Ջրաբերդի բնակիչներից 300 ընտանիք, Իբրահիմ-խանի դաղանութիւնից ազատվելու համար, գաղթեցին Գանձակ և բնակվեցան այդ քաղաքի շրջակայքում: Ցօթի և անսովոր կլիմայի պատճառով նոյն տարվայ ամառը այդ գաղթականներից մօտ 500 հոգի մեռան, մնացածները փախան Գանձակի դաւառի Ոսկանապատ գիւղը, ուր օդը համեմատաբար աւելի հովասուն էր:

Այդ գաղթականների հետ գտնվում էր և Վանի իւզբաշին: Գանձակում նա ծանօթացաւ պօլկովնիկ Կարեազինի հետ այն ժամանակ, երբ Կարեազինին հրամայված էր Շուշի բերդին օգնութեան

հասնել:—Դա այն ժամանակն էր (1806) երբ պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզան բազմաթիւ զօրքերով պաշարել էր Շուշի բերդը, երբ տեղային Իբրահիմ-խանը, թէև ռուսաց կառավարութեանը հպատակութեան երդում էր տուել, բայց հէնց որ Աբաս-Միրզայի զօրքերը մօտեցան Շուշի բերդին, նա՝ իր ընտանիքով դիմեց ռուսաց նենգաւոր թշնամու՝ Աբաս-Միրզայի բանակը և կէս ճանապարհի վրա սպանվեցաւ Մէլիք-Զումշուդի և մայիոր Լիսանեվիչի ձեռքով (տես գլ. XXXIX): Բայց Շուշին դարձեալ պաշարված մընաց Աբաս-Միրզայի բազմաթիւ զօրքերով: Մայիոր Լիսանեվիչ և Մէլիք-Զումշուդը, փակված բերդի մէջ, ունէին իրանց ձեռքի տակ խիստ անչնչան թիւով զինուորներ թշնամուն ընդդիմադրելու համար: Նրանց գլխաւորապէս օգնում էին բերդի մէջ բնակվող հայերը և դրսից օգնութիւն էին սպասում:

Օգնութիւնը պիտի հասցնէր պօլկովնիկ Կարեազինը, որը արդէն Գանձակից ճանապարհ էր ընկել և հայ հեծելախումբով նրան առաջնորդում էր Վանի իւզբաշին: Ռուսաց զօրախումբը բաղկացած էր 600 զինուորներից և ունէին 2 թնդանօթներ միայն: Նրանք Գարդար գետի մօտ հանդիպեցին պարսից առաջապահ զօրքերին, թիւով աւելի քան 10,000, որ գտնվում էին Փիր-Ղուլի խանի հրամանատարութեան ներքոյ: Կռիւը ըս-

կամեցաւ յիշեալ գետի ափերի մօտ։ Զը նայելով, որ թշնամու զօրքը թւով անհամեմատ աւելի էր, քան թէ ռուսաց զինուորները և Վանի իշխաշու հեծելախումբը, այսու ամենայնիւ, պարսիկները սկզբում սարսափելի կերպով ջարդվեցան, և իրանց թնդանօթները և այլ ռազմամթերքը թողնելով պատերազմի դաշտի վրա, պատրաստվում էին փախչել, երբ նրանց օգնութեան հասաւ ինքը Աբաս-Միրզան աւելի բազմաթիւ զօրքերով։ Վանի իշխաշու հեծելախումբը և ռուսաց զինուորները մի քանի օր քաջութեամբ պաշտպանվում էին, բայց ինչ կարող էր անել մի բուռն զօրքը Աբաս-Միրզայի անգին բազմութեան դէմ։ Կարեազինը վէրք ստացաւ. նրա զինուորներից կէսը չը մնաց, մեծ մասը ընկան կռիւի դաշտում, մնացածները ամրացան մերձակայ Շահբուլաղի ամայի բերդում *)։

Ռուսաց զօրքը բոլորովին կը ոչնչանար այդ ամայի բերդի մէջ, թէ քաղցածութիւնից և թէ թշնամու կրակից, եթէ ութն օրվայ սարսափելի պաշարումից յետոյ Վանի իշխաշին նրանց զիշերով դուրս չը բերէր այնտեղից և չազատէր բո-

*) Այդ ժամանակն էր, որ Մելիք-Բովշանը, ուաեատի պաշար հասցնելով, ազատեց նրանց սովամահ լինելուց, իսկ Մելիք-Զումշուդը, Շուշի բերդից իր ձիաւորների խումբով վրա հասնելով, ազատեց նրանց խպառ կոտորվելուց։

լորին, փախցնելով հայոց Մոխրաթաղ գիւղը։ Այստեղ նա իր սեպհական ծախքով բաւական ժամանակ պահեց և կերակրեց ռուսաց զօրքերին, մինչև նրանք նոր օգնութիւն ստացան, և Աբաս-Միրզայի անգին զօրութիւնը ցրիւ տալով, հալածեցին մինչև Երասխ գետի աջ կողմը։ Այդ կռիւների ժամանակ մեծ քաջութիւններ գործեցին Մելիք-Զումշուդը, Մելիք-Բովշանը և Վանի իշխաշին։

Այնուհետև Վանի իշխաշին իր սեպհական հեծելախումբով մասնակցում էր ռուսաց զանազան կռիւների մէջ և ամեն տեղ յայտնվում էր իր զարմանալի քաջութիւններով։ 1812 թվին ձմեռը Աբաս-Միրզան զօրքերի անգին բազմութեամբ կրկին անգամ յարձակվեցաւ Ղարաբաղի վրա։ Այդ ժամանակ ռուսաց արօիցկիյ պօլկի բատալիոնը, մայոր Ժինեի զօրապետութեան ներքոյ, գտնվում էր Թարթար գետի մօտ, Սուլթան-բուդ կոչված ձմերանոցում։ Պարսից հեծելազօրները Ջաֆար-Ղուլի-խանի *) առաջնորդութեամբ յարձակվում են յիշեալ ձմերանոցի վրա և ռուսաց ամբողջ բատալիոնը ջարդում են։ Այդ միջոցին Շուշի բերդից օգնութիւն ուղարկեցին Վանի իշխաշուն 200 ռուս զինուորներով, 2 թնդանօթներով և իր սեպհական հայ ձիաւորներով։ Բայց

*) Ջաֆար-Ղուլի-խանը Մամադ-Հասան-աղայի որդին էր, իսկ այդ վերջինը Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի որդին էր։

մինչև նրա հասնելը պարսիկները գործը արդէն վերջացրել էին։ Վանի իշխաչին այդ տեղեկութիւնը ստացաւ կէս ճանապարհի վրա, այն ժամանակ, երբ պարսիկները վերադառնում էին կոտորածից և պատահեցան նրան։ Նա ստիպվեցաւ ամրանալ Շահ-բուլաղի բերդում, որը իսկոյն պաշարվեցաւ Ջաֆար-Ղուլի-խանի զօրքերով։ Մեծ քաջութիւն էր հարկաւոր Վանի իշխաչուն, որ կարողանար իր փոքրաթիւ զօրքերով պատերազմել պարսից ահագին բազմութեան դէմ, իսկ այդ քաջութիւնը ունեցաւ նա, մի քանի օր շարունակ պատասխանելով թշնամու ամեն կողմից տեղացող կրակներին։

Վերջը թնդանօթների հարվածներից բերդի դռները խորտակվում են, պարսից զօրքերը կատաղութեամբ ներս են թափվում, բայց մեծ է լինում նրանց զարմացքը, երբ բերդի մէջ ոչ ոքի չեն գտնում։ Վանի իշխաչին մի օր առաջ իր զօրքերը գիշերով դուրս էր բերել բերդից և լեռների վրայով, սարսափելի բարձրավանդակներից տարել էր հայոց Ֆարուղ կոչված գիւղը։ Բերդի մէջ թողել էր նա իր մարդիկներից մի քանի հոգի միայն, որոնք թշնամուն խաբելու համար ժամանակ առ ժամանակ պատասխանում էին։ Հէնց որ պարսիկները ներս մտան, այդ մարդիկը սատանայի նման անհետացան։

Իրանց կամաւոր զօրքերով ռուսաց տիրապետութիւնը Անդրկովկասում հաստատելու գործին ամենայն անձնանուիրութեամբ նպաստող հայոց քաջերից մէկն էր Վանի իշխաչին։ Երբ 1812 թվին 20 հոկտեմբերի գեներալ Կոտլարեսկին ջարդեց Աբաս-Միրզայի զօրքերը Երասխի աջ ափի վրա, Ասլանդուզի ճակատամարտում, Վանի իշխաչին իր մարդիկներով կռւում էր պարսից դէմ։ Հետևեալ տարին (1813—1 յունվարի) Լենքօրանի բերդը դրաւելու միջոցին, Վանի իշխաչին նոյն գեներալ Կոտլարեսկիի քաջ գործակիցներից մէկն էր։

Բայց հայերը առհասարակ օտարի ծառայութեան մէջ մի առանձին համեստութիւն ունեն. մեծ գործեր կատարել, բայց փոքր պահանջներով բաւականանալ։

Վանի իշխաչին իր մատուցած ծառայութիւնների համար ստացաւ ռուսաց կառավարութիւնից պրապորշչիկի աստիճան, մեդալ և մշտական թոշակ։ Իսկ Շուշի բերդի Մէհտի-խանը (Իբրահիմ-խանի որդին) ընծայեց Վանի իշխաչուն որպէս սեպհականութիւն իր հայրենի Կասպատ գիւղը և շնորհեց մէլիքութեան տիտղոս։ Նա կոչվելու այնուհետև Մէլիք—Վանի։

Ջրաբերդի հին տիրապետող մէլիքների (Մէլիք-Խորայէլեանների) վերջին ժառանգները (Մէլիք-Աթամ II-ը) տեղափոխված լինելով Գանձակի գաւառը, իսկ նոր մէլիքների (Մէլիք-Ալահվեր-

դեռաններին) վերջին ժառանգը (Մելիք-Բովշանը) տեղափոխված լինելով Նուխվայ գաւառը,—Ղրաբերդը մնացել էր առանց մելիքների կառավարութեան: Իր արժանաւորութիւններով Ղրաբերդը կառավարելու և այդ գաւառը ժամանակի փոթորիկներից պահպանելու համար ընդունակ էր միայն Մելիք-Վանին, և նա ստացաւ Մէհտի-խանից ամբողջ Ղրաբերդի մելիքութիւնը:

Մելիք-Վանին իր պատերազմական արժանաւորութիւնների հետ ունէր և կառավարչական ընդունակութիւններ: Նա ամբողջ 42 տարի խաղաղութեամբ վարեց Ղրաբերդի մելիքութեան պաշտօնը, աշխատեց այդ երկրի ցրված բնակիչներին հեռդհետ վերադարձնել իրանց հայրենիքը և ծաղկացրեց երկրագործութիւնը ու արհեստը: Նա վախճանվեցաւ խորին ծերութեան մէջ (1854) և նրանից յետոյ Ամիրբէկեանների տոհմը աւելի և աւելի նշանակութիւն ստացաւ Ղարաբաղում: *):

XLI.

1808 թվին վախճանվեցաւ Ղարաբաղի Իսրայել կաթողիկոսը: Դա այն չարագործն էր, որ

*) Մելիք-Վանին թողեց չորս որդի՝ Յովսէփ-բէկ, Սարգիս-բէկ, Ամիա-բէկ (պօլկովնիկ) և Միքայէլ-բէկ: Իսկ Մելիք-Վանիի եղբայր Յակոբ իշխանին ունէր մի որդի միայն՝ Աղան-բէկը, որից ծնվեցան՝ Ներսէս-բէկ, Մովսէս-բէկ և Նիկոլա-բէկ:

մատնեց հայոց մելիքներին, որ Յովհաննէս կաթողիկոսին սպանել տուեց և իր դաւաճանութեամբ Իբրահիմ-խանի սիրելին դարձաւ (տես գլ. XX և XXI):

Մեզ յայտնի է, որ նոյն չարագործից հալածվելով, սպանված Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Հասան-Ջալալեան Սարգիս կաթողիկոսը, Ղարաբաղի դաղթականների հետ ապրում էր Վրաստանի Հաղբատայ վանքում: Այնտեղ մնաց նա ամբողջ 14 տարի (տես գլ. XXXVII):

Երբ Սարգիս կաթողիկոսը լսեց իր ոխերիմ հակառակորդի՝ Իսրայէլ կաթողիկոսի մահը, երբ իմացաւ, որ Իբրահիմ-խանը, հայերի անհաչտ թշնամին, սպանված է, և երբ տեսաւ, որ հայոց մելիքները իրանց հպատակների հետ Վրաստանից կրկին տեղափոխվեցան Ղարաբաղ, ինքն ևս մտածեց վերադառնալ Գանձասարի վանքը, և կրկին տիրանալ Աղուանից կաթողիկոսութեան աթոռին, որից բաւական ժամանակ անջատված էր:

Նախ ուղարկեց նա իր եղբօր որդի Բաղդասար վարդապետին, որ Գանձասարի վանքը կարգի դընէ, որ յետոյ ինքը գնայ:

1808 թվին, այսինքն հէնց նոյն տարվայ մէջ, երբ Իսրայէլ կաթողիկոսը վախճանվեցաւ, Բաղդասար վարդապետը Թիֆլիսից ճանապարհ ընկաւ

դէպի Ղարաբաղ *)։ Նա գտաւ Գանձասարի վանքը բոլորովին ամայի դրութեան մէջ։ Եռանդոտ, գործունեայ և ժրաջան վարդապետը կարողացաւ փոքր ժամանակում ոչ միայն կարգի դնել վանքը, այլ նրան յաջողվեցաւ մասամբ յետ խլել վանքի ընդարձակ կալուածները, որ զանազան թուրք բէկեր, կամ հայ ազնուականներ տիրացել էին։

Երբ Գանձասարի վանքում ամեն ինչ կարգի էր դրված, Սարգիս կաթողիկոսը թողեց Վրաստանը և Հաղբատայ վանքից տեղափոխվեցաւ Ղարաբաղ (1812)։ Նրա հետ գնացին Ղարաբաղի զաղթականներից նրանք, որ դեռ ևս մնացել էին Վրաստանում։

Սարգիս կաթողիկոսը Գանձասար տեղափոխվելով, չուտով նրա և Էջմիածնի մէջ նոր վիճա-

*) Բաղդասար վարդապետի հետ Ղարաբաղ գնաց Սարգիս կաթողիկոսի միւս եղբօր (Գաբրիէլ-բէկի) որդի Մելիք-Գրիգորը։ Այդ ծանօթութեան մէջ հարկաւոր ենք համարում նկատել և այն, որ Սարգիս կաթողիկոսի ազգականների թըւում Վրաստանում գտնվում էր և նրա եղբայր Ալլահ-Ղուլի-բէկը։ Այդ դաւաճանը նոյն անձնաւորութիւնն է, որ Իբրահիմ-խանի մօտ մատնեց Ղարաբաղի մելիքներին, նրանց ռուսաց կառավարութեան հետ ունեցած գաղտնի յարաբերութիւնների համար (տես գլ. XX)։ Վրաստանում նա մի ժամանակ անպատիւ կերպով թափառում էր, մինչև Ղարաբաղի մելիքները վրէժխնդիր եղան նրանից, և գլուխը կտրելով մարմինը անհետացրին...

բանութիւններ ծագեցան։ Այդ վիճաբանութիւններին առիթ տուեց կաթողիկոսի փառասիրական վարմունքը։

Մեր պատմութեան XXXVII գլխում տեսանք, որ Սարգիս կաթողիկոսը Վրաստանում գտնված ժամանակ, այնտեղից Էջմիածին գնալով, խոստումն տուեց, որ այլ ևս չի պիտի գործ ածէ կաթողիկոսական տիտղոս և կնիք, այլ պիտի բաւականանայ միայն արք-եպիսկոպոսական տիտղոսով ու կնիքով, և դրա համար նրան յանձնեցին Հաղբատայ վանքի վանահայրութիւնը և Վրաստանում գտնված ղարաբաղցի գաղթականների առաջնորդութիւնը։ Եւ ամբողջ 14 տարի Վրաստանում կառավարում էր իր հօտը որպէս արք-եպիսկոպոս։ Բայց հէնց որ վերադարձաւ Ղարաբաղ, կրկին սկսեց իրան Աղուանից կաթողիկոս կոչել և կաթողիկոսական իրաւունքներ ի գործ դնել։ Սարգսի այդ վարմունքը, ի հարկէ, պէտք է յուզէր մի նոր կռիւ նրա և Էջմիածնի մէջ։

Էջմիածնից նրան ազդարեցին, որ պահպանէ իր խոստումնքը, բայց նա ոչ միայն ուշադրութիւն չը դարձրեց, այլ դիմելով Իբրահիմ-խանի յաջորդ Մէհտի-խանի պաշտպանութեանը, իրան բոլորովին Էջմիածնից անկախ յայտնեց։ Այդ երկպառակութիւնները տեսեցին երեք տարի, մինչև 1815 թվին Էջմիածնի բարձր հոգևոր կառավա-

թությունը, ռուսաց իշխանության ուժով, հաստատեց Սարգսին հրաժարվել կաթողիկոսական տիտղոսից և տուեց նրան միտրապոլիտության տիտղոս արք-եպիսկոպոսի աստիճանով: Այնուհետև վերջացաւ Աղուանից կաթողիկոսությունը, որ սկսված էր Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսի ժամանակից:

Դեռ իր կենդանության ժամանակ Սարգիս միտրապոլիտը իր եղբօր որդի Բաղդասար վարդապետին ուղարկեց Էջմիածին, որ եպիսկոպոս ձեռնադրվի, որպէս զի իր յաջորդը նա լինի: Որպէս Աղուանից կաթողիկոսությունը դարերով շարունակվում էր Հասան-Ջալալյանների տոհմի մէջ, Սարգիսը ցանկանում էր, որ Աղուանից միտրապոլիտությունը ևս, որը իրանից սկսվեցաւ, նոյնպէս շարունակվէր նոյն տոհմի մէջ:

Բաղդասարը Էջմիածին գնալով, 1820 թվին Եփրեմ կաթողիկոսի ձեռքով եպիսկոպոս ձեռնադրվեցաւ, և վերադառնալով Գանձասարի վանքը, Սարգսի ծերության պատճառով, համարեա ինքն էր կառավարում վիճակի հոգևոր իշխանությունը:

1826 թվին Ղարաբաղը ենթարկվեցաւ մի նոր դժբախտության. պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզան 80,000 հոգով անցաւ Երասխը, տիրեց Ղարաբաղին. տեղային մահմեդականները միացան պարսիկների հետ. Շուշիի բերդապահ պոլ-

կովնիկ Ռեուտը, ռուսաց փոքրաթիւ զորքերով մնաց փակված բերդի մէջ. Աբաս-Միրզան 48 օր պաշարված դրության մէջ պահեց բերդը: Մի և նոյն ժամանակ Ֆաթալի-շահի փեսայ Ամիր-խան սարդարը և Աբաս-Միրզայի երէց որդի Մահմադ-Միրզան, զօրքերի ահագին բազմությամբ, անցան Գանձակի գաւառը, տիրեցին Գանձակի բերդին, և այնտեղից առաջացան մինչև Շամքոր, պատրաստվում էին գնալու, որ Թիֆլիսը տիրեն: Երկրի քրիստոնեայ ազգաբնակությունը գտնվում էր սարսափի և մահուան տագնապի մէջ:

Մեր պատմության յետագայ գլուխներում ցոյց կը տանք, թէ որպէս հայազգի իշխան զեներալ Մադաթովի փառաւոր յաղթություններով պարսիկները ջարդվեցան, և կրկին փախան դէպի Պարսկաստան,—իսկ այժմ կասենք այնքանը միայն, որ վերաբերում է Սարգիս միտրապոլիտին:

Հայերին սպասում էր ընդհանուր կոտորած: Սարսափած ժողովուրդը, ամեն ինչ թողած, ցըրիւ էր եկել, թաքնվել էր լեռների և անտառների մէջ: Աբաս-Միրզան, Պարսկաստանի այդ հայրենասէր թագաժառանգը, Ղարաբաղի ռուսաց զօրքերով գրավիլը վերաբերում էր ոչ այնքան ռուս զինուորների յաղթական սուինների, որքան հայերի գործակցությանը յօգուտ ռուսների (և իրաւ ռուսները Ղարաբաղը տիրելու համար ամենևին տրիւն չվին թափել:) Այդ էր պատճառը,

որ նա կամենում էր պատժել հայերին, որոնք, նրա կարծիքով, դաւաճանել էին Պարսկաստանի դարեւոր հպատակութեան դէմ:

Աբաս-Միրզայի բարկութիւնը ամոքելու համար և հայ ժողովրդին նրա վրէժխնդրութիւնից ազատելու համար՝ ծերունի Սարգիս միտրապոլիտը վերառեց իր հետ Զրաբերդի իշխող Մելիք-Վանի Աթաբէկեանին և Գիւլիստանի իշխող Մելիք-Յովսէփ II *) Մելիք-Բէգլարեանին, և երեքը միասին գնացին Աբաս-Միրզայի մօտ: Պարսից թագաժառանգը ընդունեց նրանց Խան-քէնդի գիւղում, որը գտնվում է Շուշի-բերդից մի քանի վերստ հեռաւորութեան վրա:

Ծերունի միտրապոլիտը իր արտասուքով և Աթաբէկեան Մելիք-Վանին իր պերճախօսութեամբ կարողացան ոչ միայն ամոքել թագաժառանգի բարկութիւնը, այլ արժանացան նրա առանձին յարգանքին: Աբաս-Միրզան չնորհեց նրանց փառաւոր «խալաթներ», և հանգստացնելով ճանապարհ դրեց, խոստանալով, թէ հայոց ժողովրդին ոչինչ վնաս չի հասցնի, եթէ հայերը հաւատարիմ կը մնան Պարսկաստանին և կը դադարեն ռուսներին օգնելուց:

Ի հարկէ, հայերը չէին կարող չը համակրել ռուսներին, և որպէս յետոյ կը տեսնենք, նրանք

*) Մելիք-Յովսէփ II-ը հանգուցեալ Մելիք-Ֆրէյդունի երէց որդին էր:

եղան, որ ամեն հնարներով նպաստեցին իշխան Մաղաթովի յաղթութիւններին Աբաս-Միրզայի դէմ և Ղարաբաղը բոլորովին մաքրեցին պարսից զօրքերից: Ասում ամենայնիւ, Սարգիս միտրապոլիտի և նրա ընկեր երկու մելիքների տեսութիւնը Աբաս-Միրզայի հետ բաւական թանգ նստեց նրանց համար:

Երբ պարսից զօրքերը հեռացան Ղարաբաղից, իշխան Մաղաթովը նրանց երեքին էլ գալանաւորել տուեց: Ռուսաց անհաչտ թշնամու հետ տեսութիւն անելը համարվեցաւ նրանց համար մի տեսակ դաւաճանութիւն: Սարգիս միտրապոլիտին ուղարկեցին Թիֆլիս, այնտեղ բանտարկվեցաւ: Իսկ Աթաբէգեան Մելիք-Վանին և Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Յովսէփին աքսորեցին Բաղու, որ այնտեղից տանեն Սիբիր:

Ուրեմն ամիս թէ մելիքները և թէ Սարգիս միտրապոլիտը բանտարկված մնացին: Վերջը նրանց անմեղութիւնը յայտնվելով ազատվեցան:

Սարգիս միտրապոլիտը ազատվեցաւ Ներսէսի (վերջը կաթողիկոս) աշխատութեամբ: Բայց այն տանջանքները, որ նա կրեց իր բանտարկութեան ժամանակ, սաստիկ մաշեցին նրա ծերացած կազմուածքը: Նա բոլորովին հիւանդ վերադարձաւ Թիֆլիսից և նոյն հիւանդութիւնով 1828 թվին վախճանվեցաւ:

Սարգսի մահից երկու տարի յետոյ (1830) Ղա-

բաբաղի մելիքները խնդիրքով դիմեցին Էջմիածնի Եփրեմ կաթողիկոսին, որ հանգուցեալի եղբօր որդի Բաղդասար եպիսկոպոսը նրա փոխարէն միտրապօլիտ նշանակվի: Բաղդասարը կանչվեցաւ Էջմիածին և նոյն տարվայ մէջ ստացաւ միտրապօլիտութեան աստիճան:

Պէտք է մի առանձին բախտ համարել, որ այն ժամանակներում, երբ ռուսները տիրեցին Ղարաբաղին և Երևանեան նահանգին, Էջմիածնում գտնվում էր Ներսէսի նման մի եկեղեցական, իսկ Գանձասարի վանքում Բաղդասար միտրապօլիտը: Այդ երկուսը իրանց գործունէութեամբ բաւական նման էին միմեանց, այն զանազանութեամբ միայն, որ Ներսէսը ունէր քաղաքական իդէաներ, իսկ Բաղդասարը եկեղեցական և վանքային բարեկարգութեան եռանդ:

Եթէ չը լինէր Բաղդասար միտրապօլիտը, այսօր Գանձասարի վանքը և Ղարաբաղի միւս վանքերը չէին ունենայ մի քանի հարիւր հազար դեսեատին տարածութեամբ վանքային կալուածներ:

Ղարաբաղի մելիքների և Սարգիս միտրապօլիտի Վրաստանում դաղթած ժամանակ, Ղարաբաղի վանքապատկան կալուածները անտէր մնալով, ընկել էին զանազան թուրք բէկերի ձեռքը: Բաղդասար միտրապօլիտի մեծ ջանքերին ենք պարտական, որ կարողացաւ ազատել և կրկին վանքերի

անունով հաստատել, եթէ ոչ կորուսած կալուածների ամբողջը, այլ գոնէ նրանց մեծ մասը:

Պատմութեան դէմ չը մեղանչելու համար, պէտք է խոստովանել և այն, որ Բաղդասար միտրապօլիտը, որպէս առ հասարակ մեր բոլոր բարձրաստիճան եկեղեցականները, ունէր և իր թոյլ կողմերը: Այն է, որ իր աղքատ ազգականների—Հասան-Ջալալեանների—վիճակը ապահովելու համար, նրանց օգտին վանքային կալուածներից փոքրիկ բաժիններ հանեց... Այդ բաժիններից իր մասը ստացաւ և միտրապօլիտի վէճերը:

Բայց այդ բոլոր թուլութիւնները, համեմատելով այն մեծ ծառայութիւնների հետ, որ նա կատարեց, վանքապատկան կալուածները էորդելով զանազան յափշտակիչների ձեռքից,—այդ թուլութիւնները, կրկնում ենք, պէտք է ներելի համարել...

Ղարաբաղի վանքապատկան կալուածների վերաբերութեամբ աւելի անաղմուկ կերպով վարվեցաւ Խորայէլ կաթողիկոսը, Սարգիս կաթողիկոսի (յետոյ միտրապօլիտի) ժամանակակիցը: Չը մոռանանք, որ այդ Խորայէլ կաթողիկոսը, Իբրահիմ-խանի սիրելին, հայոց մելիքների մատնիչը, Գանձասարի վանքի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսների տոհմից չէր, այլ Երիցմանկանց վանքի ինքնիշխան և հակաթոռ կաթողիկոսներից մէկն էր: Գուցէ ընթերցողը յիշում է, որ Ղարաբաղի

մելիքների և Սարգիս կաթողիկոսի Վրաստան գաղթած ժամանակ, Իբրահիմ-խանի պաշտպանութեամբ, այդ Խրայէլն էր վարում Աղուանից կաթողիկոսութեան իշխանութիւնը: Այդ դաւաճանը վախճանվեցաւ իր ազգականներից մէկի տանը, որի մռայլոտ անունը յիշելու ցանկութիւն չունենք: Նոյն տան մէջ կաթողիկոսը հաւաքած ունէր Ղարաբաղի մի քանի հարուստ վանքերի արծաթեղէն անօթները, սրբութիւնները և թանգագին զգեստները: Կաթողիկոսի վախճանվելուց յետոյ այդ բոլորը մնացին որպէս սեպհականութիւն նրա ազգականի: Դա մի մեծ կորուստ չէր լինի, եթէ նոյն տան մէջ չը մնային և զանազան վանքերի կալուածագրերը:

Եթէ Բաղդասար միտրապօլիտին չը յաջողվեցաւ ձեռք բերել Ղարաբաղի վանքապատկան բոլոր կալուածները, դրա գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ այն էր, որ կալուածագրերը մնացել էին նոյն մարդի մօտ, որի տանը վախճանվեցաւ Խրայէլ կաթողիկոսը: Այդ պարոնը զանազան զարտուղի և մթին ճանապարհներով կամ ինքը տէր եղաւ նոյն կալուածքներին և կամ թոյլ տուեց որ թուրքերը տիրեն, ծածուկ նրանցից փողեր ստանալով և վանքային կալուածագրերը ոչնչացնելով, որ իր գողութիւնը չը յայտնվի:

Բաղդասար միտրապօլիտը սկզբում ուշադրութիւն դարձրեց Խաչէնի գաւառում գտնվող և

Գանձասարի վանքին պատկանող կալուածները թափել յափշտակողների ձեռքից: Այդ կալուածները այնքան լայնատարած էին, որ նրանց վրա գտնվում էին 60-ի չափ վանքապատկան գիւղեր, իրանց հարուստ անտառներով, արգաւանդ վարելահողերով և արօտատեղիներով: Բայց նա կարողացաւ միայն 30,000 դեսեատինի չափ կըրկին սեպհականացնել վանքին, իսկ մնացեալ մեծ մասը մնաց վիճելի:

Բաղդասար միտրապօլիտի աշխատութիւնների նպատակը վանքապատկան կալուածների վերաբերութեամբ այն չէր, որ նա դրանցով ապահովացնէր վանականների և վանքերի գոյութիւնը, այլ գլխաւորապէս այն էր, որ նրանք լինէին և կամուտների մշտական և հաստատուն աղբիւր Ղարաբաղի զանազան տեղերում դպրոցներ հիմնելու համար:

Ինքը, Բաղդասար միտրապօլիտը, թէև անուս, և որպէս ղարաբաղցի, կոշտ-կոպիտ մարդ էր, բայց որպէս ղարաբաղցի, ունէր և բնական խելք, տոկունութիւն և հեռատեսութիւն *): Նա ուսում չունէր, բայց սաստիկ ուսումնասէր

*) Բաղդասար միտրապօլիտի զուարճախօսութիւնները, նրա կեանքից ստեղծված անեկդոտները, Ղարաբաղի հայ հասարակութեան մէջ նոյն ժողովրդականութիւնն են ստացել, որպէս Մոլլա-Նասրատտինի առակները:

էր։ Սկզբում հիմնեց նա Գանձասարի վանքում մի դպրոց և Նուխիի կողմերից հրավիրեց ճարտասան և լաւ հայկական Յովսէփ վարդապետին *) որպէս վարժապետ և նոյն դպրոցի կառավարիչ։

1836 թվին Շուշի բերդում հաստատվեցաւ վիճակային հոգևոր կառավարութեան կոնսիստորիայ։ Բաղդասար միտրապօլիտը հրավիրվեցաւ Էջմիածին, և այնտեղ հաւատարմութեան երդում տալով, Կարպեցի Յովհաննէս կաթողիկոսից նշանակվեցաւ Ղարաբաղի թեմական առաջնորդ (1837)։ Շատ հասկանալի է, որ դրանով Բաղդասարի իրաւունքները սահմանափակվեցան։ Մինչև այն օր նա համարվում էր Աղուանից միտրապօլիտ և ազատ էր իր հոգևոր իշխանութեան մէջ, բայց կոնսիստորիայի հաստատվելուց յետոյ, նա բոլորովին ենթարկվեցաւ Էջմիածնի իրաւասութեանը, որը ոչ սակաւ խոչնդոտներ դրեց միտրապօլիտի ազատ գործունէութեանը...

Կոնսիստորիայի հաստատվելուց յետոյ նա հարկադրվեցաւ թողնել Գանձասարի վանքը, Աղուանից բազմաղարեան կաթողիկոսարանը, և տեղափոխվեցաւ Շուշի բերդը։ Այստեղ սպասում էր միտրապօլիտի գործունէութեանը ընդարձակ ասպարէզ, մի և նոյն ժամանակ ծանր աշխատանք։

Միտրապօլիտի առաջին ջանքն եղաւ դուրս կորզել Մեհմէտ-խանի խուրշիտ անունով դստեր և ուրիշ մի քանի թուրք բէգերի ձեռքից խոթայ վանքի *) լայնատարած կալուածները, որոնց, մի և նոյն հանգամանքների պատճառով, որպէս Ղարաբաղի միւս վանքերի կալուածները, անիրաւութեամբ տիրել էին։

Այս անգամ միտրապօլիտի հակառակորդները բաւական զօրաւոր և ազդեցութեան տէր անձինք էին։ Բայց տոկուն, և ամեն դժուարութիւններից չը յուսահատվող Բաղդասարը, մի քանի տարի շարունակ դատ վարեց խանի դստեր և միւս բէգերի հետ, մինչև կարողացաւ վերջապէս նրանցից յետ խլել յիշեալ վանքի կալուածները, որոնք մօտ 150,000 դեսեատինի չափ ընդարձակու-

*) Այդ Յովսէփ վարդապետը, որը բազմաթիւ հասցրած աշակերտներ և մինչև այսօր լաւ անուն է թողել Ղարաբաղում, որպէս յետոյ իմացվեցաւ, նա իսկապէս եպիսկոպոս է եղել, բայց իր բարձր աստիճանը թաղցնելով, պարապվում էր մանկավարժութեամբ իբրև մի հասարակ վարդապետ։

*) Խոթայ կամ Խութայ վանքը գտնվում է Վերին Խաչէնի մէջ, Թարթար գետի ափի մօտ։ 1214 թվին իր սեպհական ծախքով այդ վանքը հիմնեց իշխանուհի Արզու խաթունը Թաղէոս առաքեալի անունով։ Զը նայելով, որ մի ամենահարուստ լօրդի չափ կալուածքներ ունի այդ վանքը, բայց այսօր մեր ծոյլ եկեղեցականների անհոգութիւնից, նա գտնվում է բոլորովին ամայի դրութեան մէջ և ծառայում է խաչնարած թուրքերի համար որպէս գոմանոց։

թեամբ տարածվում են Թարթար գետի հիւսիսային և հարաւային ափերի երկարութեամբ և ընդհանուր անունով կոչվում են՝ Դոզխու-Բալբաջար, Լևայ և Մարջումակ: Իր զատավարութեան ծախքերի համար միտրապօլիտը զործ դրեց մինչև 30,000 ռուբլի, որը այն ժամանակ մեծ զումար էր:

Խօթայ վանքի կալուածները, այդ միլիոնների արժէք ունեցող ազդային մեծ հարստութիւնը, կարելի է մի ամբողջ դաւառ համարել: Նրանց մէջ բացի հրաշալի, կուսական անտառներից, բացի ընդարձակ արօտատեղիներից և լեռներից, բացի լայնատարած և արդաւանդ վարելահողերից, զետեղված էին թւով մինչև 100 գիւղեր: Նրանց լեռների բարձրաւանդակների վրա և հովիտներում թափառում էին թւով մինչև 20 զանազան խաշնարած ցեղեր, զանազան անուններով: Դրանք Խօթայ վանքին (այսինքն Ղարաբաղի հոգևոր իշխանութեանը) չնչին հարկ էին վճարում, եթէ ասեմ որքան,—շատ ծիծաղելի կը լիներ...

Բաղդասար միտրապօլիտը, արդարև թողեց ազգի համար մի մեծ հարստութիւն, բայց նրա անպիտան յաջորդները հետզհետէ վատնեցին այդ հարստութիւնը *)...

*) Մեր 1881 թվի Սիւնեաց աշխարհի ճանապարհորդութեան մէջ, որը դեռ ևս ի լոյս ընծայված չէ, մի օր կը կարդան Ղարաբաղի վանքա-

Բաղդասար միտրապօլիտի օգտաւէտ աշխատութիւնների թւում կարելի է յիշել նրա 1843 թվին կառուցած հոյակապ առաջնորդարանը, որը Շուշի բերդի փառաւոր տներից մէկը կարելի է համարել: Նոյն առաջնորդարանին կից զնեց նա ընդարձակ դեռևն, որի վրա զեղեցկութիւն ունէր իր արդէն բաց արած հոգևոր զպրոցի համար առանձին շէնք կառուցանել, բայց վաղամահ մահը միտրապօլիտի այդ ձեռնարկութիւնը թողեց անկատար *):

պատկան կալուածների թշնամի դրութեան նկարագիրները ընդհանրապէս, իսկ Խօթայ վանքի կալուածների բարբարոսաբար վատնումը մասնաւորապէս: Իսկ առ այժմ այսքան կասենք, որ Բաղդասար միտրապօլիտի վախճանվելուց յետոյ, Էջմիածնի բարձր հոգևոր իշխանութեան անհոգութիւնից, և Ղարաբաղի թեմական առաջնորդների մի քանիսի կաշառակերութիւնից, Խօթայ վանքի կալուածների մի մասը դարձեալ անցաւ Մէհտի-խանի խուրշիդ անունով զատեր ձեռքը, մի մասին տիրեց զեներալ Հասան-բէկ Աղալարովը, մի մասը անցաւ ուրիշ բէկերի ձեռքը, մի մասը ևս անտէր, անխնամ մնալով, տիրեցին կամ մասնաւոր անձինք և կամ արքունի դանձարանը: Այժմ զուտ, անվիճելի կալուածք Խօթայ վանքի տիրապետութեան ներքոյ մնացել է մօտ 100,000 դեսեատին, իսկ մնացեալ կէսը վիճելի է, և այդ մի քանի տարի է, որ հոգ. կառավարութիւնը սկսել է նորից դատ վարել, դուցէ յետ դարձնել իր կորուստը:

*) 1872 թվին Սարգիս արք-եպիսկոպոս Հա-

Բաղդասար միտրապօլիտի աշխատութիւններից մէկն էլ այն եղաւ, որ Թուրքերի և ռուսների ձեռքից ազատեց Ամարասայ սուրբ Գրիգորիսի վանքը: Այդ վանքը բաւական ժամանակ անտէր մնալով, Թուրքերը գրաւել էին, և տալով նրան իրանց հասկանալի մի անուն, Աղ-օղլան *), համարում էին իրանց սրբավայր: Վանքի շրջակայ հողերը և Ամարասայ ձորի ամբողջ կալուածները Թուրքերի տիրապետութեան ներքոյ էին: Իսկ վանքի ընդարձակ սենեակները և ամբողջ շինութիւնը, բացի տաճարից, ռուսները ծառայեցնում էին որպէս մաքսատուն:

Միտրապօլիտի աշխատութեամբ 1848 թ-ին, ռուսաց կառավարութեան հրամանով մաքսատունը տեղափոխվեցաւ Երասխի ափի մօտ, Ջաբրայէլում, իսկ վանքը իր կալուածներով դարձաւ սեպհականութիւն հայոց հոգևոր կառավարութեան:

ոան-Ջալալեանը աւարաց դպրոցի շէնքը և առաջնորդարանի շինութիւնը աւելի ընդարձակեց: Այն օրից այդ տան մէջ զետեղվեցան Շուշիի թեմական դպրոցը, առաջնորդարանը և կոնսիստորիան:

*) Աղ-օղլան նշանակում է սպիտակ տղայ: Ամարասայ վանքում ամփոփված է Լուսաւորչի թոռ Գրիգորիսի մարմինը, որը իր մանկութեան հասակում կաթողիկոս ձեռնադրվեցաւ: Երևի, հէնց դրա համար էլ այլազգիք նրան կոչեցին «սպիտակ տղայ»:

Բացի հոգևոր դպրոցից Բաղդասար միտրապօլիտը հիմնեց Շուշի բերդում տպարան, որի մամուլները և տառերը գնեց նա Ղարաբաղում այն ժամանակ գտնված զերմանացի միսսիոնարներից, երբ նրանց ռուսաց կառավարութեան հրամանով հեռացրին Ղարաբաղից: Նա բաւական նշանաւոր գումար ուղարկեց Վենետկի Մխիթարեանների վանքը և բերել տուեց մի-մի օրինակ նրանց բոլոր հրատարակութիւններից, և կազմեց հոգևոր դպրոցին կից մի հարուստ գրադարան, այնտեղ հաւաքելով և Ղարաբաղի վանքերում գտնված նշանաւոր գրչագիր մատեանները: Այդ գրքերը հետզհետէ տպագրելու դիտաւորութիւն ունէր իր սեպհական տպարանում *):

Գուցէ այդ գործունեայ և եռանդոտ մարդը աւելի մեծ օգուտներ կը հասցնէր Ղարաբաղին, եթէ մի քանի տարի աւելի ևս ապրելու լինէր: Մաշող յօդացաւը, որ ստացել էր նա վերջին ժամանակներում, սկսեց սաստկանալ և 1854 թ. յունիսի 27-ին նրան գերեզման տարաւ 79 ամեայ հասակում: Նրա մարմինը թաղվեցաւ Գանձասարի վանքի զաւթի մէջ, իր երկու հօրեղբայրների՝

---

*) Այդ հարուստ գրադարանը այժմ համարեա բոլորովին կողոպտված է. բաղմաթիւ գրչագիր մատեանները այս և այն սնձանց ձեռքն են անցել. մենք գտանք այնտեղ մի գրչագիր Աղուանից պատմութիւն միայն, որի կէս մասը կորած էին:

Յովհաննէս կաթողիկոսի և Սարգիս միտրապոլիտի չիրիմների մօտ *)։ Նրա մահից յետոյ Աղուանից միտրոպոլիտութիւնը բոլորովին վերջացաւ։

Բաղդասար միտրապոլիտից յետոյ, Հասան-Ջալալեանների տոհմից միայն Սարգիս արք-եպիսկոպոսը բաւական ժամանակ վարեց Ղարաբաղի թեմական առաջնորդի պաշտօնը. նրա մահից յետոյ Հասան-Ջալալեաններից այլ ևս նշանաւոր եկեղեցականներ չը յայտնվեցան։

Խաչէնի Հասան-Ջալալեան վերջին մելիքներից նշանաւոր եղաւ Բաղդասար միտրապոլիտի եղբայր Մելիք-Ալահվերդի II-ը, որը վախճանվեցաւ 1827 թվին և նրանից յետոյ այդ տոհմի մելիքութիւնը վերջացաւ։ Նա թողեց չորս որդի՝ Երեմիայ քահանայ, Մովսէս վարդապետ, Աբրահամ-բէկ և Յովսէփ-բէկ։

XLII

1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին կայացաւ Գիւլիս-

*) Գերեզմանը կրում է հետևեալ տապանագիրը.

«Այս է տապան միտրապոլիտին՝ Բաղդասարայ մեծի Արհին, կայսերապսակ հովուապետին, տանս Աղուանից հայոց ազգին։ Յազգէ Ջալալ մեծ իշխանին, տեառն արցախական աշխարհին։ Թուին ռ. յ. գ. 1854, յուլիս 9.

տանի դաշնագրութիւնը Ջէյվայ բերդի *) մօտ, որի զօրութեամբ պարսից պետութիւնը թողեց յօգուտ Ռուսաստանի Ղարաբաղի, Շամախու, Գանձակի, Շաքիի, Թալիշի, Բաքուի, Ղուբայի և Դերբէնդի խանութիւնները։

Երևում էր, որ այդ դաշնագրութեամբ պիտի վերջանային պարսից կռիւները ռուսաց հետ, և պիտի դադարէին պատերազմասէր Աբաս-Միրզայի անընդհատ յարձակումները ռուսաց նոր զրաւած երկրների վրա։ Բայց հաշտութիւնը երկար չը տևեց։ Այդ հաշտութիւնը Աբաս-Միրզայի կողմից ուելի ժամանակ վատատակելու համար էր, որ Պարսկաստանը կազդուրէ իր ուժերը և նորոգված զօրութեամբ յետ խլէ իր կորցրած գաւառները։

Վերոյիշեալ խանութիւնները պահպանելու համար և դեռ չը զրաված կովկասեան լեռնականներին նուաճելու համար հարկաւոր էր մի մարդ, որ ծանօթ լինէր տեղային պայմանների հետ։

Այդ ժամանակներում իր զարմանալի յաղթութիւններով արդէն մեծ փայլ և հռչակ էր ստացել հայազգի իշխան զեներալ Մադաթովը, մանաւանդ այն կռիւների մէջ, որ Ռուսաստանը ունեցաւ թիւրքերի հետ։ Այդ հերոսը համարվում էր ռուսաց քաջ և ընդունակ զօրավարներից մէկը, և նրա արևելեան ազգերի սովորութիւններին

*) Ջէյվայ բերդը Մելիք-Բէգլարեանների բերդն է։

և նրանց հետ պատերազմելու եղանակներին ծանօթ լինելը միշտ նպաստում էր նրա անվրէպ յաջողութիւններին:

Իշխանի այդ յատկութիւնները ի նկատի առնելով, գեներալ Երմօլովի առաջարկութեամբ, երբ այդ վերջինը նշանակվեցաւ Անդրկովկասի գլխաւոր կառավարիչ, մի և նոյն ժամանակ, 1816 թվին, բարձրագոյն հրամանով իշխան Մաղաթօվը նշանակվեցաւ Անդրկովկասի առանձին զօրաբաժնի հրամանատար:

Իսկ 1817 թ. նշանակվեցաւ նա Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի խանութիւնների զինուորական-նահանգային գլխաւոր (Военно-окружной начальникъ): Նրան յանձնված էր հսկել յիշեալ խանութիւնների կառավարութեան և բարեկարգութեան վրա:

Իշխան Մաղաթօվը դուրս էր եկել Ղարաբաղից տրեխներով, բայց վերադարձաւ իր հայրենիքը գեներալ-լէյտենանտի աստիճանով, կուրծքը զարդարած բազմաթիւ շքանշաններով: Բոլորը ինչ որ ունէր նա, ստացել էր տոկուն զինուորի և քաջ պատերազմողի այխատութեամբ: Հայրենիքը ուրախութեամբ ողջունեց նրան. բոլոր հայերի սրտերը լցված էին պարծանքով և հպարտութեամբ: Մելիքների ազնորութեանը չափ չը կար. բոլորը յոյս ունէին, որ իշխանի շնորհիւ կը վայելեն իրանց վաղեմի իրաւունքները:

Երկու տարի զբաղվեցաւ իշխանը կովկասեան լեռնաբնակների հետ ամենադժուարին կռիւներով և նա պսակեց իր յաղթութիւնները ամբողջ հիւսիսային Դաղստանը նուաճելով և տեղային կիսավայրենի, աւազակաբարոյ ցեղերը հանդստացնելով:

Վերադառնալով Ղարաբաղ, նա սկսեց զբաղվել իր հսկողութեանը յանձնված երեք խանութիւնների բարեկարգութիւններով. հիմնեց նրանց մէջ դաւառական դատարաններ կամ դիւաններ, և ինքը շատ անգամ ներկայ էր դտնվում գործերի քննութեանը:

Իսկ Ղարաբաղի կառավարիչը դարձեալ մնացել էր Իբրահիմ-խանի յաջորդ Մէհտի-խանը, որը այդ ժամանակ ռուսներից գեներալի աստիճան էր ստացել և պահպանում էր խաների, թէև սահմանափակված, բայց վաղեմի իրաւունքները: Սահմանափակված ասում ենք նրա համար միայն, որ նրան արգելված էր պատժել, մահուան դատապարտել, իսկ միւս արտօնութիւնների վերաբերութեամբ, կարելի է ասել, որ նա այժմ աւելի իրաւունքներ էր բանացնում, քան թէ ունէր պարսից տիրապետութեան ժամանակներում: Նա ինքնակամ կերպով հողեր, դիւղեր, կալուածներ էր ընծայում, ում որ ցանկանում էր (ի հարկէ, ոչ իր սեպհականութիւնից) կամ խլում էր մէկից և միւսին էր տալիս, մի խօսքով, վարվում էր

երկրի, հողի և հպատակների հետ իբրև նրանց լիակատար տերը:

Մէհտի-խանի այդ կամայականութիւնը առաջ եկաւ Ղարաբաղի նոր տիրապետող ռուսների սխալ հասկացողութիւնից առհասարակ խանների նշանակութեան մասին և նրանց իրաւունքների սր աստիճան տարածվելու մասին: Ռուսները, որոնք իրանց երկրում տեսել էին ճորտութիւն, տեսել էին կալուածատէրերի անսահման իրաւունքները իրանց հողերի և ճորտերի վերաբերութեամբ, որոնց մինչև անգամ որսորդական շների հետ էին վոխում,—հասկանալի է, որ ռուսներին չէր կարող օտարոտի երևնալ խանի վարմունքը, մանաւանդ, որ արդէն համարում էին նրան իբրև Ղարաբաղի տիրապետող և ժառանգական իշխան (владѣтельный князь):

Այդ ժամանակ ռուսները շատ փոքր ծանօթութիւններ ունէին Պարսկաստանի կառավարչական կարգերի, օրէնքների և սովորութիւնների մասին: Խանը, եթէ ունէր մի գիւղ, կամ այլ կալուածք, իբրև հասարակ սեպհականատէր, կարող էր վաճառել: Բայց նա երկրի տերը և թագաւորը չէր, որ իրաւունք ունենար հասարակաց հողերը բաշխելու, ընծայելու ում որ ցանկանար, կամ յետ խլելու ումից որ ցանկանար: Կրկնում ենք, որ խանի այդ կամայականութիւնը առաջ եկաւ ռուսաց այն ժամանակվայ պաշտօնակալների սխալ

հասկացողութիւնից խանների նշանակութեան մասին, և այդ սխալից աշխատեցին օգուտ քաղել խանները: Այդ կը տեսնենք յետոյ:

Մեր պատմութեան նպատակից դուրս է և շատ երկար կը լիներ բացատրել, թէ այն ժամանակ կալուածական կամ հողատիրական (մուլքադարութեան) որպիսի օրէնքներ կամ սովորութիւններ էին տիրում Պարսկաստանում ընդհանրապէս, և Ղարաբաղում, իբրև պարսկական մի գաւառ, մասնաւորապէս: Բայց այսքանը կասենք, որ Ղարաբաղում, ինչպէս ամբողջ Պարսկաստանում, հողը համայնքի (էլլիգի) սեպհականութիւն էր, ոչ այն կարգով, որ համայնքը պարտաւոր էր իւրաքանչիւր ընտանիքը կազմող անդամների թվի համեմատ հողը բաժանել գիւղացիների մէջ, այլ իւրաքանչիւր գիւղացի իր ձեռքում գտնված հողի տերն էր. նա իրաւունք ունէր վաճառելու, դրաւ դնելու կամ իր դրացուց աւելին գնելու: Իսկ մի և նոյն ժամանակ, իւրաքանչիւր գիւղ ունէր իր գիւղատէրը. այդ գիւղատէրը կարող էր լինել մի որ և իցէ մէլիք, խան կամ այս և այն վանք: Գիւղատէրը վայելում էր այն իրաւունքը միայն, որ ստանում էր գիւղացիների վարուցանքի կամ առհասարակ մշակութեան ընդքի մի որոշ մասը (չօփրաչի): Բայց նա իրաւունք չունէր մէկ գիւղացու ձեռքում գտնված հողը խլել և միւսին տալ, և մինչև անգամ, եթէ ինքը, գիւղատէրը,

ցանկանալու լինէր իրան պատկանող գիւղի հողերի վրա վարուցանք անել, գիւղացիները նրան թոյլ չէին տայ: Դրա համար գիւղատէրը ունէր իր ազատ հողերը, որոնց վրա նա վարուցանք էր անում:

Ամբողջ Ղարաբաղի գիւղատէրութիւնը*) պատկանում էր կամ հայոց մէլիքներին կամ հայոց վանքերին: Խանները սկզբում ոչ գիւղեր և ոչ մասնաւոր կալուածներ չունէին:

Մի քանի փաստեր բաւական են այդ իրողութիւնը ապացուցանելու համար: Փանահ-խանը, որպէս մեր ընթերցողներին յայտնի է, առաջինը եղաւ, որ հետզհետէ տկարացնելով մէլիքների զօրութիւնը, Ղարաբաղի մահմեդական խանութեան հիմքը դրեց: Նա Ղարաբաղի ամբողջ դաւառում մի տեղ չունէր, որի վրա բերդ հիմնէր. Շուշի բերդի տեղը գնեց Վարանդայի իշխան Մէլիք-Շահնազարից: Նա ամբողջ Ղարաբաղում մի կտոր գետին չունէր, որ ծառայեցնէր իր տոհմային գերեզմանատան համար, և այդ պատճառով խաչէնի Հասան-Ջալալեան իշխաններից գընեց Աղդամը (Ասկարանի մօտ), որ մինչև այսօր ծառայում է նրա ժառանգների համար իբրև տոհմային գերեզմանատուն:

*) Գիւղատէրութիւն ասելով պէտք է հասկանանք մշակութեան բերքից մի որոշ մասը ստանալու իրաւունքը:

Փանահ-խանի որդի Իբրահիմ-խանը, որը աւելի զօրաւոր եղաւ քան թէ իր հայրը, նոյնպէս զուրկ էր կալուածներից. Ղարաբաղում հողեր չունէր նա, թէև համարվում էր այդ դաւառի իշխող խանը: Իր ժառանգների և եղբայրների ապրուստը ապահովացնելու համար, Ղարաբաղի սահմաններից դուրս, Բարդայի մահալում, գնեց նա կալուածներ Նուխվայ բէգերից: Այդ բոլորից երևում է, որ խանները ոչ թէ երկրի տէրն էին, այլ երկրի կառավարիչներն էին, նշանակված պարսից պետութիւնից:

Երկրի արմատական տէրը հայոց հինգ մէլիքական տների ներկայացուցիչներն էին, որոնք դարերով, սերունդից սերունդ, ժառանգաբար տիրում էին Ղարաբաղին:

Երբ հայոց մէլիքները իրանց հպատակների հետ, որպէս ցոյց տուեցինք նախնթաց գլուխներում, գաղթեցին Վրաստանի, Շիրվանի և Գանձակի գաւառները, այդ ժամանակ նրանց հողերն ու գիւղերը անտէր ու դատարկ մնալով, իրաւ է, Իբրահիմ-խանը տիրապետեց, և գաղթածների տեղը լցրեց մահմեդական բնակիչներով: Բայց երբ, տարիներից յետոյ, մէլիքները իրանց ժողովրդի հետ վերադարձան գաղթականութիւնից, այդ ժամանակ հեռացրին մահմեդականներին և կրկին տէր եղան իրանց վաղեմի գիւղերին և հողերին:

Բայց որովհետև, գաղթականների մի մասը

մնաց օտար երկրներում, և մելիքներից մի քանի-սի (որպէս էին Ջրաբերդի Մելիք-Իսրայելեանները և Տիզակի Մելիք-Աւանեանները) վերջին ժառանգ-ները բոլորովին ոչնչացան, այդ պատճառով, նրանց հողերը անտէր մնալով, Իբրահիմ-խանը տիրեց, այսինքն, սկսեց ինքն ստանալ մշակու-թեան բերքի այն մասը, որ առաջ ստանում էին այն հողերի նախկին տիրապետողները: Բայց իս-կապէս Իբրահիմ-խանը միայն վայելող էր, և ոչ թէ սեպհականատէր իր ընդարձակ նշանակու-թեամբ: Նա բացի բերքի մի որոշեալ մասը ստա-նալուց ուրիշ իրաւունքներ չունէր ոչ հողի և ոչ հողը մշակող գիւղացիների վրա: Գիւղացիները ազատ հպատակներ էին պետութեան, իսկ հողը սեպհականութիւն էր գիւղական համայնքի նոյն ձևով, որպէս ցոյց տուինք վերևում:

Իբրահիմ-խանի յաջորդ Մէհտի-խանի ժամանակ հանգամանքները փոխվեցան: Այդ ժամանակ ռուսները թէև տիրել էին Ղարաբաղին, բայց կալուածական հարցը, և խանների իրաւունքների չափը դեռ ևս որոշված չէր: Թողեալ այդ, ռուս-ները, որպէս վերևում յիշեցինք, խիստ բարձր կարծիք ունէին խանների նշանակութեան մասին: Այդ հանգամանքներից օգուտ քաղելով, Մէհտի-խանը սկսեց աւելի իրաւունքներ բանացնել, քան թէ որ ունէր առաջ:

Թէ խանը և թէ նրա շրջապատողները չատ

լաւ հասկանում էին, որ իրանց իշխանութիւնը արդէն անցել էր,—հասկանում էին, թէ որքան ժամանակաւոր և անհաստատ էր իրանց դրու-թիւնը, և այդ պատճառով չտապեցին ժամանա-կից օգուտ քաղել:

Մէհտի-խանը սկսեց աջուձախ իր մերձաւոր-ներին, բարեկամներին, ազգականներին ամբողջ գիւղեր, կալուածներ և հողեր պարգևել: Նրա կամայականութեանը աւելի վատահութիւն տուողը եղաւ ինքը իշխան Մաղաթովը, որը իբրև նա-հանգային—գինուորական գլխաւոր, ռուսաց կա-ռավարութիւնից նշանակված էր խանի գործո-ղութիւնների վրա հսկելու և նոր դրաւած երկրի մէջ կարգ պահպանելու համար:

Իշխան Մաղաթովի ծագումը մենք մանաւորա-պէս ցոյց տուինք մեր պատմութեան XXXVI-րդ գլխի մի ծանօթութեան մէջ: Նրա հայրը, Մեհ-բաբենց Գիւքին, հասարակ գիւղացի էր, բնակ-վում էր Զանգեզուրի (Ակուտարանոց) բերդում, և մի սաղ պաշտօն էր կատարում Վարանդայի տիրապետող Մելիք-Շահնազարեանների տանը: Նրա մօր եղբայր Պետրոս իւղբաշի Մաղաթեանը Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Ջումշուդի տան նա-զիրն (անտեսն էր): Իշխանը կրեց իր մօր տոհմի ազգանունը, որը փոքր ինչ պատուաւոր էր, և իր Ռուսում անունը փոխելով, կոչվեցաւ Վալե-րիան Գրիգորիևիչ Մաղաթով:

Որպէս իր իշխանական տիտղոսը ստացաւ նա Ս. Պետերբուրգում Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Ջումշուդի շնորհած վկայականով (տես էջ XXXVI) այժմ իր բարձր փառքով իր հայրենիքը, Ղարաբաղ, վերադառնալուց յետոյ, ցանկացաւ նոյն Մելիք-Շահնազարեաններին, իր բարերարների, հայրենական կալուածքների վրա ինքը կալուածատէր լինել: Մէհտի-խանը ընծայեց նրան Վարանդայի գաւառում 15 գիւղեր իրանց ընդարձակ հողերով, սահմաններով և բնակիչներով: Այդ գիւղերը Մելիք-Շահնազարեանների դարեւոր կալուածներն էին: Ամբողջ Վարանդան, որպէս ընթերցողին յայտնի է, ամենահին ժամանակներից Մելիք-Շահնազարեանների տիրապետութեան ներքոյ էր գտնվում:

Յիշեալ 15 գիւղերի թւում գտնվում էր և Ջանազչի (Աւետարանոց) բերդը, որի մէջ զետեղված էին Մելիք-Շահնազարեանների ամրոցները. այնտեղ էին՝ Մելիք-Յուսէին I-ինի, Մելիք-Բազիի և Մելիք-Շահնազար II-րդի պալատները: Իշխան Մաղաթօվը այդ վերջինի պալատը քանդել տուեց և նրա տեղում իր համար մի նոր պալատ հիմնեց: Երբ նրանից հարցրին, ինչու էք քանդել տալիս, նա ծիծաղելով պատասխանեց. «Երբ Մելիք-Շահնազարը այդ պալատը չինել էր տալիս, ես դեռ մանուկ էի. նա ինձ շատ քարեր է կրել տուել այդ պալատի չինվածքի համար.

մինչև այսօր էլ այն ցաւը զգում եմ մէջքիս վրա»...

Մէհտի-խանի պարգեւագրի բովանդակութիւնը, որով յիշեալ 15 գիւղերը ընծայվեցան Իշխան Մաղաթօվին, ինքն ըստ ինքեան ցոյց է տալիս այդ պարգեւագրի ինչ ընաւորութեամբ հեղինակված լինելը: Խանը իր պարգեւագրի մէջ յայտնում է, որովհետև Իշխան Մաղաթօվի նախնիքը վաղեմի ժամանակներից Ղարաբաղում տիրապետում էին յիշեալ 15 գիւղերին իրանց ընդարձակ սահմաններով, իսկ Իշխանի բացակայութեան ժամանակ այդ կալուածքները խլվեցան (ովքեր խլեցին), ուստի ինքը խանը այդ գիւղերը կրկին վերադարձնում է Իշխանին, որպէս իր նախնիքների օրինաւոր ժառանգին և այլն:

Իսկ ովքեր էին նրա նախնիքը,—յայտնի է: Ունէին արդեօք նրանք կալուածներ,— այն ևս յայտնի է...

Թէ որ աստիճան Իշխան Մաղաթօվի մատը գործել էր այդ պարգեւագրի խմբագրութեան մէջ, յայտնի է նրանից, որ Իշխանը ստացաւ այդ գիւղերը իրանց բնակիչների հետ ճորտութեան իրաւունքներով: Ճորտութիւնը թէ պարսկական և թէ տաճկական Հայաստանում երբէք գոյութիւն չէ ունեցել:

Իշխանը թէն ծնված էր Ղարաբաղում, բայց իր կրթութիւնը ստացած լինելով ռուսաց մայ-

բաքաղաքների բարձր աղնուական շրջաններում, նոյն ժամանակվայ արիստոկրատիայի ոգով էլ զարդացած էր: Ռուսաստանում այն ժամանակ ճորտութիւն կար. իսկ ճորտութիւնը նրա համար մի անհրաժեշտութիւն էր. նոյնը ցանկացաւ մըցնել իրան ընծայված գիւղերի մէջ:

Հասկանալի է, որ մի այսպիսի օտարոտի, մի և նոյն ժամանակ անմարդասէր նորաձևութիւնը պիտի գրգռէր նրա դէմ գիւղացիների դժգոհութիւնը մի կողմից, իսկ Մելիք-Շահնազարեանների ժառանգների բողոքը միւս կողմից, որովհետև յիշեալ կալուածները նրանց տոհմին էին պատկանում:

Բայց ամենաշնաւակարն այն էր, որ իշխան Մաղաթովի վարմունքը թուլայրեց Ղարաբաղի բոլոր տիրապետող մելիքների ժառանգական իրաւունքները, և դրա հակառակ բարձրացրեց խանի նշանակութիւնը:

Երբ որ նա խանի պարգևագրով ընծայ ստացաւ 15 գիւղեր, շատ հասկանալի է, որ այդ պարգևագիրը վաւերական դարձնելու համար, ինքը, իբրև տեղային նահանգային-զինուորական գլխաւոր, որ կարգված էր խանի գործողութիւնների վրա հսկելու համար, ոչ միայն ստիպված էր ճանաչելու խանի մէջ բաշխելու և ընծայելու իրաւունքը, այլ պիտի աշխատէր այդ իրաւունքը ճանաչել տալ և ռուսաց կառավարութեանը, որը դեռ ևս տեղային գործերի հետ լաւ ծանօթ չէր: Միւս կողմից, նա պիտի աշխատէր ոչնչացնել մելիքների տիրապետական իրաւունքները, երկրի տէր և իշխանը ցոյց տալով միայն խանին: Այսպէս էլ վարվեց նա:

Դրա հետևանքը այն եղաւ, որ Մէհտի-խանը սկսեց Ղարաբաղի բուն, արմատական կալուածատէրերին (որպէս էին հայոց մելիքները, վանքերը և հայ ժողովուրդը) զրկել և նրանց հողերը աջ և ձախ բաժանել իր ազգականներին և մերձաւորներին: Հայոց մելիքներից այդ ժամանակ նշանաւոր մարդիկ չէին մնացել, որ կարողանային խանի զեղծումների մասին բողոքել, տեղեկութիւններ տալ, ուր որ հարկն էր: Իսկ իշխան Մաղաթովը, որպէս ասում են, մատների մէջից էր նայում խանի անկարգութիւնների վրա, և թոյլ էր տալիս նրան բաշխումներ անել, պարգևներ տալ, որպէս զի իր ստացածը ևս օրինական ձև ստանայ, այսինքն՝ խանի մէջ հաստատվի ընծայելու, պարգևելու իրաւունքը:

Ով որ ուշի-ուշով քննել է Ղարաբաղի խոշոր կամ մանր կալուածատէրերի ձեռքում գտնված թղթերը, անպատճառ նկատած կը լինի, որ այդ թղթերը, խիստ մասնաւոր բացառութեամբ, գրված են Մէհտի-խանի ժամանակներում և վաւերացրած են նրա կնիքով: Իսկ Մէհտի-խանի նախորդների՝ Փանահ-խանի և Իբրահիմ-խանի ժամա-

նակներից, որոնք աւելի զօրաւոր մարդիկ էին, որոնք մի ժամանակ ամբողջ Ղարաբաղը իրանց իշխանութեան ներքոյ ունէին,—այդ խաներից տուած խիստ հաղիւ են գտնվում այնպիսի թղթեր, որ դրանք որ և իցէ մէկին դիւղ կամ մի մեծ կալուածք ընծայած լինէին:

Այդ առատ բաշխումները կատարվեցան Մէհտի-խանի ժամանակ, երբ ռուսները տիրել էին Ղարաբաղին և երբ իշխան Մաղաթովը կարգված էր տեղային նահանգային-զինուորական գլխաւոր և նրան յանձնված էր հսկել խանի գործողութիւնների վրա:

Թէ որպիսի մարդիկ էին ստանում դիւղեր, ընդարձակ կալուածներ, մենք կը բերենք մի քանի օրինակներ.

Ֆարաջուլլայ-բէկ, Ռահիմ-բէկ, Իբրահիմ-բէկ և Հասան-բէկ եղբայրները ստացան Մէհտի-խանից 8 դիւղեր: Դրանց հայրը (Ուղուրլուն) Մէհտի-խանի հօր մօտ դահճի պաշտօն էր կատարում:

Մէհտի-խանի դաթրչի (ջորեպան) Մուրադի որդիքը՝ Վալի-բէկ և Թայիր-բէկ նոյնպէս ստացան մի քանի դիւղեր:

Տեղ անունով հայաբնակ դիւղը, որը մի քանի հարիւր տուն բնակիչ ունի, պատկանում էր հայազգի Մելիք-Դէորդին: Այդ դիւղից մի հասարակ հայ մշակ տարել էին Շուշի բերդի պարիսպների վրա բանեցնելու. որովհետև նրան չատ էին աշ-

խատեցնում, նա բարկութիւնից մահմեդականութիւն ընդունեց և կոչվեցաւ Ղասըմ: Այդ Ղասըմի որդի Ռօստոմ-բէկը դարձաւ Մէհտի-խանի տան նաղիրը (անտեսը), իսկ վերջինի որդի Ասատ-բէկը խանից պարգև ստացաւ Տեղ դիւղը:

Պատմում են, երբ Մէհտի-խանի եղբօր որդի Զաֆար-Ղուլի-խանը նկատեց, որ նա Ղարաբաղի դիւղերը այսպէս առատութեամբ բաժան-բաժան է անում, ինքն ևս 12 դիւղերի ցուցակ կազմեց, և որովհետև իր յարաբերութիւնները իր հօրեղբօր հետ լաւ չէին, վերոյիշեալ նաղիր Ռօստոմ-բէկի միջնորդութեամբ ներկայացրեց Մէհտի-խանին, խնդրելով, որ իր անունով հաստատէ ցոյց տուած դիւղերը: Ռօստոմ-բէկը 12 դիւղերի պարգեւագիրը գրել տուեց, և խանի կնիքով վաւերացնելով, յանձնեց Զաֆար-Ղուլի-խանին: Իսկ այդ վերջինը, մի քանի օրից յետոյ փոշմանեց, ինչու հայոց խնածակ դիւղը ևս չէ մտցրել այն ցուցակի մէջ, որովհետև այդ դիւղը Շուշի բերդին բաւական մօտ էր և կարող էր իր համար լաւ ամրանոց լինել: Նա կրկին դիմում է նաղիր Ռօստոմ-բէկի միջնորդութեանը: Նաղիրը, պարսից սովորութեան համեմատ, խանի պարգեւագրի լուսանցքի (հաշիայ) վրա աւելացնում է խնածակ դիւղի անունը և ներկայացնում է կնքելու: Բայց Մէհտի-խանը զարմանում է, նա բնաւ չէ յիշում, որ մի այդպիսի պարգեւագիր տուած լինէր իր եղ-

բոր որդուն, որին սաստիկ ատում էր: Նա փոխանակ կնքելու, թուղթը պատռում է և մի կողմ է ձգում: Բանից դուրս է գալիս, որ սկզբում այդ թուղթը խանին վաւերացնել էին տուել այն բոպէների մէջ, երբ նա ընական դրութեան մէջ չէր գտնվում...

Մէհտի-խանը սովորութիւն ունէր սաստիկ մեծ քանակութեամբ ռում դործ ածելու և խիստ հաղիւ էր պատահում, որ նա զգաստ դրութեան մէջ գտնվէր:

Եւ այսպէս Մէհտի-խանի ազդականները, ջրեպանները, ախոռապանները և այլ մերձաւորները, «բեզ» տիտղոս ստանալով, մի և նոյն ժամանակ ստացան գիւղեր, ընդարձակ հողեր և այլն: Իսկ այդ բոլորը խլվեցաւ հայոց մէլիքների սեպհականութիւնից:

Բայց այդ անկարգութիւնները երկար շարունակվել չէին կարող: Ամենքը դիտէին, որ ռուսաց կառավարութիւնը վերջ ի վերջոյ կը հասկանար այդ զեղծումները և խանի կամայականութեանը սահման կը դնէր:

Մի և նոյն ժամանակ դիտէին և այն, որ մշտական արբեցութեան մէջ գտնվող Մէհտի-խանը խիստ վատ յիշողութիւն ունի. նա իր երեկվայ ասած խօսքը, տուած թուղթը կարող է այսօր մերժել: Այդ էր պատճառը, որ խանի դրութիւնից օգուտ քաղողները աշխատեցին մի կերպով

հեռացնել նրան Ղարաբաղից, որպէս զի, նրանից ստացած թղթերը պահպանէին իրանց նշանակութիւնը:

Մէհտի-խանը բաւական երկչոտ մարդ էր: Ամեն կողմից սկսեցին վախեցնել նրան, թէ ռուսները դիտաւորութիւն ունեն նրան սպանել տալու, Սիբիր ուղարկելու և այլն: Ասում են, թէ ինքը իշխան Մաղաթովը նոյնպէս կողմնակի կերպով նպաստում էր խանի անվստահութեանը:

1822 թվին Մէհտի-խանը փախաւ Պարսկաստան *): Բայց նրա փախուստը ճանապարհ բաց արեց պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի 1826 թվի մի նոր արշաւանքին դէպի Ղարաբաղի և Գանձակի կողմերը, որը ռուսներին բաւական հոգսեր պատճառեց, և որի ժամանակ հայերը դարձեալ ցոյց տուին իրանց անձնանուիրութիւնը:

XLIII

1826 թվի ամառը պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզան 80,000 զինուորներով դարձեալ անցաւ Երասխ գետը: Ֆաթալի-շահի անձնավստահ որդին, որը առաջին փորձն էր արել իր զօրքերի մէջ մտցնելու եւրոպական կրթութիւն, որը նպա-

*) Պատմում են, որ խանի փախուստը այն աստիճան չտապով կատարվեցաւ, որ կնիքը մոռացմամբ թողել էր քարտուղար Միրզա-Ջամալի մօտ. և խանի բացակայութիւնից յետոյ այդ կնիքը երկար ժամանակ գործ էր ածվում...

տակ էր դրել վերականգնելու Պարսկաստանի վաղեմի փառքը, չէր կարող համբերել, որ Պարսկաստանի մի ամենալաւ մասը, որպիսին էր Անդրկովկասը, տիրէին ռուսները:

Նրա բանակի մէջ գտնվում էին Ղարաբաղի Մէհտի-խանը, Շաքիի Սէլիմ-խանը և Շիրվանի Մուստաֆայ-խանը, որոնք առաջ ռուսաց կառավարութեանը հպատակութեան երդում էին տուել, իսկ յետոյ դաւաճանելով, փախել էին Պարսկաստան, և պարսից զօրքերի հետ վերադառնալով, աշխատում էին ապստամբեցնել Անդրկովկասի մահմեդականներին ռուսների դէմ: Նրա զօրապետների թւում գտնվում էր և վրաց իշխանազն Ալէքսանդրը մի քանի վրացի ազնուականների հետ, որոնք յուզում էին Ղազախի, Բորչալուի և Շամշադինի թարաքամաներին ռուսների դէմ:

Անցնելով Երասխ և մտնելով Զանգէզուրի մահալը, Աբաս-Միրզան բոլորովին ջարդեց ռուսաց մի բատալիոն, որ գտնվում էր Կորիս գիւղում: Այստեղից արագութեամբ մտաւ նա Ղարաբաղի գաւառը և տիրեց ամեն տեղ:

Ղարաբաղի պահպանութեան համար ռուսները թողել էին եկերեան զօրագունդից 6 ռոտա միայն, պոլկովնիկ Ի. Ա. Իշուտի հրամանի ներքոյ, որոնք գտնվում էին Զանախչի աւանում, որը այդ ժամանակ պատկանում էր իշխան Մա-

դաթովին: Երբ պարսից զօրքերը մօտեցան, պոլկովնիկ Իշուտը թողեց Զանախչին, և իր զինուորների հետ փախչելով, հազիւ կարողացաւ ամրանալ Շուշի բերդում:

Պարսիկները գրաւեցին Զանախչին և Աբաս-Միրզայի առաջին գործը եղաւ հրամայել, որ քանդեն իշխան Մադաթովի պալատը, որը կառուցել էր նոյն աւանում:

Նախնեաց գլխում տեսանք, որ իշխան Մադաթովը ստացաւ Մէհտի-խանից 15 գիւղեր, որոնց թւում գտնվում էր և Զանախչին: Այդ գեղեցիկ աւանը Մելիք-Շահնազարեանների ամրոցն էր. այնտեղ էին գտնվում այդ տոհմի վաղեմի պալատները: Իշխան Մադաթովը այդ պալատները քանդել տալով, նրանց աւերակների վրա հիմնեց իր նոր պալատը, որի փառքը երկար վայելել չը կարողացաւ նա...

Աբաս-Միրզան Զանախչին աւերակ դարձնելով, անցաւ և պաշարեց Շուշի բերդը: Իր առաջապահ զօրքերը իր երէց որդի Մահմադ-Միրզայի և Ամիր-խան սարդարի *) առաջնորդութեամբ ուղարկեց նա դէպի Գանձակի գաւառը, որոնք տիրեցին Գանձակի բերդին, բոլորովին ոչնչացրին մերձակայ գերմանական կալոնիաները, առաջա-

---

*) Ամիր-խան-սարդարը Աբաս-Միրզայի հօր՝ Ֆաթալի-շահի փեսան էր:

ցան մինչև Շամքորի դեսը, այնտեղից պատրաստվում էին գնալ Թիֆլիսը տիրելու համար:

Ամբողջ Անդրկովկասեան քրիստոնեաները գտնվում էին սարսափի մէջ. բոլորը սպասում էին, որ Աղա-Մամադ-խանի բարբարոսութիւնները պէտք է կրկնվեն: Տեղային մահմեդականութիւնը մեծ յուզմունքի մէջ էր. բոլորը պատրաստված էին միանալու պարսիկների հետ, ռուսներին ջարդելու համար և պարսկական իշխանութիւնը կրկին Անդրկովկասում վերականգնելու համար:

Իշխան Մաղաթովը այդ ժամանակ գտնվում էր Կովկասեան հանքային ջրերի մօտ, ուր գնացել էր իր առողջութիւնը կազդուրելու: Այնտեղ տեղեկութիւն ստացաւ Վրաստանի գլխաւոր հրամանատար գեներալ Երմոլովից, թէ որպիսի վտանգ էր սպառնում Անդրկովկասին: Նա մոռացաւ իր հիւանդութիւնը և երկու օրվայ մէջ ջրերից հասաւ Թիֆլիս: Անմիջապէս (10—օդոստոսի) նրան առաջարկվեցաւ ընդունել այն զօրքերի հրամանատարութիւնը, որ պատրաստել էին ուղարկելու պարսիկների դէմ: Իշխանը մեծ ուրախութեամբ ընդունեց, որովհետև վտանգը գլխաւորապէս իր հայրենիքին էր սպառնում:

Մինչև իշխան Մաղաթովի հասնելը, դառնանք դէպի Շուշի բերդը, տեսնենք այնտեղ ինչ էր կատարվում:

Աբաս-Միրզայի բոլոր ջանքերը բերդը տիրելու

համար իզուր անցան: Իզուր նրա մօտ գտնված ֆրանսիացի և իտալացի ինժեներները գործ էին դնում իրանց բոլոր արհեստը: Բնութիւնից անառիկ ստեղծված բերդը գրաւելու հնար չը կար: Նա ընդդիմացաւ 48 օրվայ սարսափելի պաշարման:

Բայց միայն բերդի բնական ամրութիւնը չէր, որ նրան պահպանեց թշնամու յարձակումներից: Նրան պահպանեց գլխաւորապէս հայերի անձնազոհութիւնը:

Բացի բերդի մէջ բնակվող հայերից, այնտեղ շրջակայ գիւղերից հաւաքվել էին բազմաթիւ հայեր: Այնտեղ կային, որպէս վերևում յիշեցինք, 6 ռօտա ռուս զինուորներ միայն, պոլկօվնիկ Բէուտի հրամանի ներքոյ: Թէ ինչպէս էին գործում հայերը, մենք իբրև ապացոյց, մէջ կը բերենք մի փոքրիկ կտոր Իշխան Մաղաթովի կենսագրութիւնից:

«Ոչինչ չէր կարող խռովեցնել մի բուռն ռուսներին, որոնք ընկերաբար միանալով հայերի հետ (դրանք ըստ մեծի մասին Իշխան Մաղաթովի կալուածներիցն էին) քաջութեամբ պատասխանում էին պաշարված բերդի բոլոր կէտերի վրա թշնամու յարձակումներին, որը թուով եռեսուն անգամ աւելի էր, քան թէ բերդի մէջ գտնված զարնիզոնը, որը չունէր ոչ բաւականաչափ ուտելու պաշար և ոչ հրանօթներ, որոնք

մնացել էին Զանախչիի մէջ, 42-րդ եգերեան զօրագունդի ընակութեան տեղում։ Տեսնելով գարնեղօնի այդքան յամառ ընդդիմադրութիւնը, և յոյս չունենալով ուժով նուաճելու նրան, Աբաս-Միրզան աշխատում էր տկարացնել նրան դիշերային անընդհատ յարձակումներով և կրակ թափելով... Վերջապէս և դրա մէջ յաջողութիւն չը գտնելով, սկսեց զանազան խոստմունքներով հրապուրել բերդի մէջ գտնված հայերին, աշխատելով համոզել նրանց, որ բաժանվեն ռուսներից։ Բայց և այդ ձեռնարկութեան մէջ հանդիպեց հայերի կողմից միահոգի և հաստատուն մերժման։ Սահմանագլխի այդ նշանաւոր բերդի զրաւումը անպատճառ կունենար մեզ (ռուսների) համար չափազանց վատ հետևանքներ, որովհետև, Աբաս-Միրզան տիրելով նրան, այլ ևս արգելք չէր ունենայ կանգնեցնել իր արշաւանքը, և ուղղակի առաջ կը խաղար դէպի Թիֆլիս, ուր կարող էր հասնել, նախ քան թէ մեր զօրքերը ժամանակ կը գտնէին միանալու, որ պաշտպանէին այդ քաղաքը։ Շուշիի մէջ կատարված գործողութիւնները սքանչելի էին։ Դիշերով պատրաստված վառօդի և գնդակների քանակութիւնը գործ էր ածվում ցերեկով։ Մինչև անգամ (հայոց) կնիկները և մանկահասակ աղջիկները ցոյց էին տալիս եռանդ և քաջութիւն. օգնում էին պաշարվածներին հէնց պատնէշների վրա, կռվելու ժամանակ բաժա-

նելով նրանց պատրօնները։ Դեռ մինչև այսօր պատմվում են շատ զրոյցներ Շուշիի ընակիչների այդ ժամանակի ինքնազոհութիւնների մասին» *)....

Այդ ինքնազոհութեան օրինակներից մենք կը յիշենք մէկը միայն, որի մէջ փայլում է զարարաղցի կնոջ հերոսութիւնը։

Հէնց նոյն օրը, երբ Աբաս-Միրզայի զօրքերը պաշարում են Շուշի բերդը, մի աղքատ կին իր ամուսնի հետ տարել էին մի պարկ ցորեան ջրաղացը աղալու համար։ Շուշի բերդի ջրաղացները գտնվում են Գարդար գետի ձորի մէջ, Յիւնոտ անունով գիւղի մօտ։ Ով որ տեսել է այդ անդնդախոր ձորը, ով որ տեսել է այն նեղ ճանապարհը, որ քարափների կուրծքի վրայով, սարսափելի դահավէժներից բարձրանում է դէպի բերդը, կարող է երևակայել, թէ որքան քաջութիւն, որքան սրտի ամրութիւն պէտք էր մի կնոջ, որ նա կարողացաւ այդ ճանապարհով գընալու ժամանակ՝ ոչ միայն իր անձը ազատել պարսիկ սարվազների ձեռքից, այլ կոտորեց նրանցից շատերին։

Աղքատ կնոջ ամուսինը ալիւրի պարկը չալակած, երկուսը միասին բարձրանում էին քարափներից, յանկարծ վրա են հասնում մի խումբ սար-

*) «Жизнь генералъ-лейтенанта князя Мадатова». Изданіе второе. Санктпетербургъ. 1863. Երես 115—116.

վաղներ։ Ամուսին այրը պարկը ցած է դցում և սկսում է փախչել։ Իսկ կինը մնում է, սկսում է քարերով կռվել սարվաղների հետ։ Նրան յաջողվում է մեկին ցած գլորել և խլել նրանից հրացանը ու սուրը։ Այնուհետև, մի կողմից պատերազմելով սարվաղների հետ, միւս կողմից ալիւրի պարկը իր ետևից քարշ տալով, նա բարձրանում է դէպի բերդը։ Բերդի միջից հեռուից տեսնում են նրա կռիւը և աղաղակներով քաջալերում են։ Նա աղատում է իր զաւակների ապրուստի պաշարը և մինչև բերդը մտնելը սպանում է մի քանի սարվաղներ։

Մինչև այսօր ամեն մի շուշէցի չէ մոռացել այդ կնոջ անունը. նրան կոչում էին Խաթայի *)։

Շուշի բերդը հայերի օգնութեամբ ամբողջ 48 օր պաշտպանվեցաւ Աբաս-Միրզայի բազմաթիւ զօրքերի դէմ։ Այդ սահմանագլխեան բերդը մի հզօր խոչնդոտ էր, մի մեծ արգելք էր նրա արշաւանքի առաջադիմութեանը դէպի Անդրկովկասի խորքերը։ Եթէ Աբաս-Միրզան այստեղ աջողութիւն դտնէր, զորքերի դրութիւնը շատ պիտի դժուարանար ռուսների համար։ Ղարաբաղի Մէհտի-խանը, այդ ռուսներից յարգված և գեներալի աստիճանի հասցրած դաւաճանը, արդէն ոտքի էր

*) Պոլկովնիկ Բէուտի առաջարկութեամբ ռուսաց կառավարութիւնը նշանակեց այդ կնոջ համար ցմահ պենսիա։

կանգնացրել Ղարաբաղի մահմեդական բոլոր խաշնարած, կիսավայրենի ցեղերին ռուսների դէմ։ Բացի Աբաս-Միրզայի կանոնաւոր զօրքերից, ռուսաց սահմանների մօտ թափառող պարսից բոլոր աւազակ ցեղերը, ինչպէս էին շահսէվանները, ղարադաղցիքը, ահագին խումբերով անցել էին Երասխը աւարառութեան և կողոպուտի նպատակով։

Բայց Շուշին պաշտպանվում էր։

Այդ ժամանակ Աբաս-Միրզայի առաջապահ զօրքերը նրա երէց որդի Մահմադ-Միրզայի և Ամիր-խան-սարդարի առաջնորդութեամբ, տիրելով Գանձակին, անցել էին մինչև Շամքորի գետը, այնտեղից պատրաստվում էին գնալ Թիֆլիսը դրաւելու համար։

Դեռ օդոստոսի 4-ին ռուսաց զօրքերը Թիֆլիսից ճանապարհ էին ընկած թշնամու առաջը առնելու համար։ Իշխան Մաղաթովը սկզբում նրանց հետ չէր. նա արագութեամբ յետոյ հասաւ իր հրամանատարութեանը յանձնված զօրքերին Կարմիր-կամուրջի մօտ, և այնտեղից առանց ժամանակ կորցնելու ճանապարհ ընկաւ դէպի Գանձակ։

Ջագամ գետի մօտ իշխան Մաղաթովը հանդիպեց վրաց իշխանաղն Ալէքսանդրին, որը 2,000 պարսիկ զօրքերով և մի քանի վրացի ազնուականների հետ կամենում էին անցնել դէպի Նուխուայ գաւառը, լեզգիներին և տեղային մահմե-

զականներին ապստամբեցնելու ուսմունքի դէմ։ Իր զօրաբաժնից իշխան Մաղաթովը առաց փոքրաթիւ ձիաւորներ և յարձակվեցաւ Ալէքսանդրի վրա։ Կարճատև կռիւից յետոյ վրաց իշխանաղը ստիպվեցաւ խոյս տալ դէպի Շամքորի լեռները։

Յաջողակ ձեռքով ջարդելով թշնամու առաջապահ գունդերը, իշխան Մաղաթովը սեպտեմբերի սկզբներում հասաւ Շամքոր գետի մօտ, որի աջ ափի վրա սպասում էր նրան պարսից գլխաւոր զօրութիւնը, պատերազմական կարգով։ Նրանց թիւը անցնում էր 10,000-ից, չը հաշուելով Ղազախի և Շամշադինի թուրքերին, որոնք ահաղին խումբերով միացել էին պարսիկների հետ։ Այդ խառնիճաղանճ բազմութեանը առաջնորդում էր Ամիր-խան-սարդարը, որը Շահի փեսան և նրա լաւ զօրապետներից մէկն էր, բացի նրանից, զօրապետների թւում գտնվում էր Աբաս-Միրզայի երէց որդին։

Իսկ իշխան Մաղաթովը ունէր իր հրամանի ներքոյ միայն 2 բատալիոն, 2 ռոտա և 4 թնդանօթներ։ Բայց քաջ և փորձված զօրավարի անձնավստահութիւնը փչրեց թշնամու ահաղին զօրութիւնը։ Նրա ահարկու անունը, որը արդէն մահմեդականների մէջ առասպելական նշանակութիւն էր ստացել, բաւական էր թշնամուն սարսափեցնելու համար։ Եւ իշխան Մաղաթովը իր պատերազմական ճարպկութիւնների մէջ դիտէր

այնպիսի հնարքներ բանացնել, որ ապշէր արևելքցիների երևակայութեան վրա։ Որպէս Հոմերոսի հերոսները Տրոյան գրաւելու համար կազմեցին իրանց ամենի փայտեղէն երիվարը, այնպէս էլ իշխան Մաղաթովը սարքեց մի ահաղին սայլ, որը, իբրև մի հրէշաւոր մեքենայ, հանդարտ ընթացքով առաջ էր տանում իր զօրքերի առջևից։ Սայլի միջից սրոտում էին թնդանօթները, որ կապված էին նրա վրա։ Սարսափած թշնամին կարծում էր որ այդ վիթխարի հրէշը իր բերանից էր հոսում անընդհատ կրակը ու գնդակները։

Պարսիկները չարաչար կերպով ջարդվեցան։ Նրանց գլխաւոր հրամանատարը, Ամիր-խան-սարդարը, սպանված ընկաւ կռիւի դաշտում։ Աբաս-Միրզայի որդի Մահմէդ-Միրզան առաջինը եղաւ, որ փախչելով խոյս տուեց պատերազմի դաշտից։ Նրան հետևեցին յաղթված սարվազները, թողնելով Շամքոր գետի ափերի մօտ իրանց բոլոր ռազմամթերքը։

Իշխանը սկսեց հայածել թշնամուն, որ նա Գանձակի մօտ կանգ չառնէ տեղային հայերին ջնջելու համար։ Սեպտեմբերի 4-ին հասաւ նա Գանձակի պարիսպների մօտ։ Քաղաքի հայ հասարակութիւնը մեծ հանդէսով հանդիպեց նրան, շնորհաւորում էր նրա փառաւոր յաղթութիւնը։ Ամբոխը երգում էր նրա անունով արդէն յօրինված ժողովրդական երգերը։

Շամքորի յաղթութիւնը ազատեց Գանձակը թշնամու բարբարոսութիւնից *) և փոքր ինչ հանգստացրեց յուզված մահմեդականներին *): Բայց դեռ ամենագլխաւորը մնացել էր. Շուշի բերդը դեռ ևս գտնվում էր պաշարված դրութեան մէջ Աբաս-Միրզայի զօրքերով, որոնց հետ միացան Շամքորի պարտութիւնից յետոյ փախած պարսիկները:

Իշխան Մադաթովը արդէն պատրաստված էր գնալու Շուշին ազատելու համար, յանկարծ հրաման ստացաւ գեներալ Պասկևիչից (որը այդ ժամանակ եկել էր Թիֆլիս) որ Գանձակում սպասէ իրան:

---

*) Աբաս-Միրզայի Նազար-Ալի-խան անունով զօրապետը, 1,500 մարդէցի սարվազներով թողված էր Գանձակի բերդի պահպանութեան համար: Այդ զաղանը պատրաստվել էր կոտորել տալ տեղային հայերին, բայց հէնց որ լսեց Իշ. Մադաթովի Շամքորի յաղթութիւնը, չսպասով թողեց Գանձակը և փախաւ:

*) Պարսիկները տեղային մահմեդականներին յուզելու համար դործ էին դնում ամեն միջոցներ: Պարսկաստանի նշանաւոր հոգևորականներից մէկը, որը իրան կոչում էր Իմամ-Ցուսէին, հաւատացնում էր տեղային մահմեդականներին, որ իր աղօթքների զօրութեամբ ռուսների դնդակները չեն կարող վնասել նրանց: Իշ. Մադաթովը բռնել տուեց այդ երևելի ֆանատիկոսին և հրամայեց խեղդել:

11 սեպտեմբերի ինքը Պասկևիչը անձամբ եկաւ Գանձակ և ընդունեց բոլոր զօրքերի հրամանատարութիւնը:

«13 սեպտեմբերի, գիշերը, պարսից բանակից յայտնվեցան երկու հայեր, որոնցից մէկը, իբրև ռուսաց լեզուի թարգման, գտնվում էր Աբաս-Միրզայի մօտ, և մի ժամանակ ծառայել էր Իշխան Մադաթովի տանը: Նրանք թախանձանք պահանջում էին, որ իրանց թողնեն Իշխանի (Մադաթովի) մօտ, և հաղորդեցին նրան, թէ պարսիկները, իրանց բոլոր ծանրութիւնները թողնելով Թարթար գետի միւս կողմում, արդէն անցան Քուրակ-չայ գետը, և առաջ են ընթանում, որ յանկարծակի յարձակում գործեն մեր (ռուսաց) զօրքերի վրա: Իշխան Մադաթովը անյապաղ այդ մասին տեղեկութիւն տուեց գեներալ-ադիւտանտ Պասկևիչին, որից տրվեցան այդ դէպքի համար բոլոր հարկաւոր եղած հրամանները *):»

Եւ իրաւ, Աբաս-Միրզան Շամքորի պարտութիւնից յետոյ, իր զօրքերի մի մասը թողնելով Շուշի բերդի մօտ, և առնելով իր հետ 15,000 կանոնաւոր հետևակներ և 20,000 ձիաւորներ, 26 թնդանօթներով, այնքան առաջ էր եկել, որ գտնվում էր 7 վերստ հեռաւորութեան վրա

---

*) «Жизнь генералъ-лейтенанта князя Мадатова.» Изданіе второе. 1863. Երես 116:

Գանձակ քաղաքից։ Եւ ռուսները նրա չարժման մասին հազիւ թէ տեղեկութիւն կունենային, եթէ վերոյիշեալ երկու հայերը, որոնք Աբաս-Միրզայի ծառայութեան մէջ էին գտնվում, լրտեսի պաշտօն չը կատարէին։

Գանձակի մօտ ռուսաց զօրքերը բաղկացած էին միայն 6 բատալիօն հետեւակներից և երեք պօլկ ձիաւորներից, ունէին 24 թնդանօթներ։ Զօրքերի այդ անհամեմատ սակաւութիւնը Աբաս-Միրզայի ահագին զօրութեան դէմ կարող էր միայն պաշտպանողական դիրք պահպանել և ոչ յարձակողական, և այսպէս էլ վարվելու դիտաւորութիւն ունէր գեներալ Պասկեվիչը։ Բայց Իշխան Մաղաթօվը, որ աւելի լաւ ծանօթ էր արեւելքցիների հետ, համոզեց նրան, որ թշնամուն ժամանակ տալով, նրա զօրութիւնը աւելի կը բարդվի, տեղացի մահմեդականները կը միանան նրա հետ, բացի դրանից, հասկացրեց, որ ասիացիների հետ պատերազմելու համար զօրքերի թիւը այնքան նշանակութիւն չունի, որքան համարձակ և վճռական յարձակմունքը։

Վճռեցին կռվել։ Իշխան Մաղաթօվի պատերազմական տաղանդը, որպէս Շամքորի ճակատամարտում, նոյնպէս և Գանձակի մօտ կատարված կռիւում, ցոյց տուեց նրա զինուորական բարձր արժանաւորութիւնները։

Աբաս-Միրզան յաղթվեցաւ։ Պարսիկները այն-

քան չտապով սկսեցին փախչել, որ սարերաղմի դաշտում և ճանապարհների վրա թողեցին իրանց բոլոր ծանրութիւնները։ Աբաս-Միրզան սեպտեմբերի 15-ին, իսկ նրա ջարդված զօրքերը նոյն ամսի 17-ին անցան Երասխ գետը։ Իշխան Մաղաթօվը հալածեց նրանց մինչև պարսից սահմանները։

Թշնամու հեռանալովը Շուշի բերդի պաշարումը ինքն ըստ ինքեան լուծվեցաւ։ Իշխան Մաղաթօվը չտապեց այնտեղ բերդի դրութիւնը տեսնելու համար։ Մի քանի վերստ հեռաւորութեան վրա, անդին բազմութեամբ նրա առաջ դուրս եկաւ պօլկօվնիկ Բէուտը հայոց հոգևորականութեան հետ։ Մինչև անգամ կանայքը, երեխաները ուրախութեան աղաղակներով արտայայտում էին իրանց շնորհակալութիւնը իրանց ազատչին։

Այստեղ իմացաւ նա, որ թշնամին ոչ միայն աւերակ էր դարձրել նրա Զանգեզուրի ամրոցը, այլ բոլորովին ոչնչացրել էր նրա գիւղերից 6-ը։ Ինչ որ կարողացել էին տանել, տարել էին, ինչ որ չէին կարողացել, այրել էին։

Բայց կողոպտված Ղարաբաղը տակաւին յուզման մէջ էր։ Մէհտի-խանը դեռ ևս դրգռում էր մահմեդականներին զանազան անկարգութիւններ գործելու, յորդորում էր նրանց թողնել Ղարաբաղը, անցնել Երասխի միւս կողմը, պարսից հողի վրա, և այնտեղից յարձակումներ գործել։

Իշխան Մաղաթովը պէտք է իրան ցոյց տար Ղարաբաղի բնակիչներին, մանաւանդ որ, պարսիկները նրա մասին սուտ լուրեր էին տարածել, որ կռիւի մէջ սպանված է։

Բայց նա իր ձեռքի տակ զօրքեր չունէր, որովհետև նրա հրամանատարութեան ներքոյ գտնված զօրքերը այդ ժամանակ յանձնված էին գեներալ Պասկեվիչին։ Այդ դէպքում ևս նրան օգնութեան հասան հլու և հնազանդ հայերը։ Շուտով կազմվեցան կամաւորների խումբեր, որոնց իր հետ առնելով, իշխանը սկսեց թռչել դէպի Ղարաբաղի զանազան կողմերը, և ամեն տեղ հանդցնել Մէհտի-խանի բորբոքած խռովութիւնները։

Հայերի օգնութեամբ իշխանը խաղաղացրեց մահմեդականների խռովութիւնը։ Նրանց անհաւատարմութիւնը շուտով մոռացվեցաւ, մոռացվեցաւ և հայերի անձնազոհութիւնը։ Այդ բաւական չէր, իշխանը սկսեց այնուհետև աւելի շողոքորթել, աւելի նշանակութիւն տալ մահմեդականներին, որպէս զաստիարակութեան մէջ ոգէտ մայրերը աւելի լրբացնում են չար երեխաներին, նրանց խոստումներ անելով, քաղցրաւենիք տալով, որ ձայները կտրեն, անկարգութիւն չը գործեն։ Այսպէս էին վարվում մահմեդականների հետ, իսկ հայերի համար ասում էին՝ «դրանք մերն են»...

XLIV.

Բայց ովքեր էին այն երկու հայերը, որոնք

դեռ Գանձակի կռիւից առաջ թողեցին Աբաս-Միրզայի բանակը, եկան իշխան Մաղաթովի մօտ և նրան խիստ նշանաւոր տեղեկութիւններ հաղորդեցին պարսիկների գործողութիւնների մասին։— Նրանց անունները, կամ ով լինելը մեզ յայտնի չէ։

Մեզ յայտնի է միայն մէկ հայ երիտասարդի անունը, որը այդ միջոցներում թողեց Աբաս-Միրզայի ծառայութիւնը և եկաւ իշխան Մաղաթովի մօտ։ Բայց նախ քան նրա մասին խօսելը, մենք հարկաւոր ենք համարում խիստ համառօտ կերպով ցոյց տալ, թէ որպիսի հայեացք ունէր Աբաս-Միրզան իր հպատակ հայերի վերաբերութեամբ և ինչ վիճակի մէջ էին նրա ժամանակ հայերը Պարսկաստանում։

Աբաս-Միրզան, պարսից գահի թագաժառանգը, էր մի և նոյն ժամանակ Պարսկաստանի մի նշանաւոր մասի, Ատրպատականի, փոխարքան։ Ատրպատականը աւելի խիտ բնակեցրած էր հայերով և այլ քրիստոնեայ ազգերով, որպէս էին ասորի նեստորականները։ Ատրպատականը սահմանակից էր պարսկական այն նահանգներին, որ ռուսները մասամբ գրաւել էին, և մնացածը ցանկութիւն ունէին գրաւելու, Երասխ գետը թողնելով իրրև սահմանագիծ երկու պետութիւնների մէջ։

Աբաս-Միրզան թէև Նապիրի, Աղա-Մամատխանի նման հզօր պատերազմող չէր, բայց խե-

լայի քաղաքագէտ էր և երկրի լաւ կառավարիչ։ Նա այն տեսակ անձնաւորութիւններից էր, որ գիտէր ամեն տեսակ ուժերից օգուտ քաղել։ Իսկ Պարսկաստանի շինութեան համար մի մեծ ուժ նա տեսնում էր հայերի մէջ։ Այդ էր պատճառը, որ նա սկսեց հայերին օր ըստ օրէ բարձրացնել, նրանց լայն ասպարէզ, և ընդարձակ արտօնութիւններ շնորհելով։ Նրա ողորմածութիւնը հայերի վերաբերութեամբ համակրում էր և նրա հայրը, բարի և մարդասէր Ֆաթալի շահը, որի թագաւորութեան ժամանակներում Պարսկաստանի հայերը վայելում էին կատարեալ բախտաւորութիւն։

Որպէս Շահ-Աբաս մեծը մի ժամանակ Պարսկաստանի վաճառականութիւնը ծաղկեցնելու համար, Սպահանի հայերից առևտրական ընկերութիւններ էր կազմում, և ինքը ևս իր սեպհական դրամագլխով մասնակցում էր նրանց առևտրական ձեռնարկութիւնների մէջ,—այնպէս էլ Աբաս-Միրզան ունէր իր հայ վաճառականները, որոնք գործում էին նրա դրամագլխով։

Երկրի հայ աղգաբնակութիւնը մահմեդական կառավարիչների հարստահարութիւնից ազատ պահելու համար, նա բարձրացրեց հայոց մելիքների նշանակութիւնը, նրանց ընդարձակ իրաւունքներ տալով, նրանց համար ռօճիկներ սահմանելով և այլն։

Ճանաչելով, որ հայ ժողովուրդը սերտ կերպով

կապված է իր եկեղեցու և եկեղեցականների հետ, նա սկսեց զսպել ոչ միայն մահմեդականների կրօնական հալածանքը քրիստոնեաների դէմ, այլ աշխատում էր աւելի ուժ և խրախոյս տալ քրիստոնէութեանը։ Ցանկանում էր հայոց եկեղեցին, ներկայ էր գտնվում հայոց եկեղեցական հանդէսներին, որ իր օրինակով ցոյց տայ, թէ հայերի կրօնական պաշտամունքները ամենայն յարգանքի արժանի են։ Նրա ժամանակ հայոց եկեղեցիները սկսեցին զանգակ հարկանել, որ առաջ արգելված էր։

Նոյն ժամանակվայ Ատրպատականի Իսրայէլ եպիսկոպոսը նրա ամենալաւ բարեկամն էր։ Նա յատկացրեց եպիսկոպոսի համար նշանաւոր ռօճիկ, բացի դրանից, առաջնորդարանի ծախքերի համար, իբրև մշտական սեպհականութիւն, ընծայեց ընդարձակ կալուածներ, որ նրանց եկամուտներով պահպանվի առաջնորդարանը *)։

Ատրպատականի հայոց վանքերի գոյութիւնը ապահովացնելու համար, շնորհեց նա, իբրև մշտական սեպհականութիւն, իւրաքանչիւր վանքին

---

*) Այդ ժամանակ Ատրպատականի հայոց հոգևոր կառավարութեան առաջնորդարանը գտնվում էր Սալմաստ գաւառի Հաւթէվան գիւղում, և կալուածները այդ գիւղի հողերիցն էին, որոնք հետզհետէ վաճառվեցան յետագայ թեմական առաջնորդների ազահութեամբ...

մի-մի գիւղ, իրանց բնակիչներով, հողերով և սահմաններով: Այդ գիւղերը ազատ թողեց նա արքունի հարկերից, այնպէս որ, կառավարութեան փոխարէն, ինքը վանքը իրաւունք ունէր ստանալ ոչ միայն մշակութեան բերքերի մի մասը, այլ և արքունի հարկերը *):

Թաւրիզը Աբաս-Միրզայի աթոռանիստն էր. այդ քաղաքի հայ հասարակութեան դրութիւնը բարւոքելու համար, ազատեց նրանց ամեն տեսակ հարկերից: Նոյն արտօնութիւնը Թաւրիզեցի հայերը վայելում են մինչև այսօր, իսկ նրանց հարևան մահմեդականները հարկ են վճարում:

Երկար կը լինէր մի առ մի թուել, թէ որքան ողորմած էր նա դէպի հայոց ժողովուրդը և որքան բարձրացրեց նա այդ ժողովրդի դրութիւնը, նրան ամեն կերպ ապահովութիւններ շնորհելով: Բայց այն ևս պէտք է նկատել, որ Աբաս-Միրզան այդ բոլորի մէջ ունէր և իր քաղաքական նպատակները: Նա ամեն հնարներ գործ էր դնում, որ

*) Ատրպատականում երեք նշանաւոր վանքեր կան. Նախավկայի վանքը, որ գտնվում է Երասխի ափի մօտ Հին-Ջուղայից ոչ այնքան հեռու. Թադէոս առաքեալի վանքը Մաղուի գաւառում և Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը Հաղբակի գաւառում: Այդ վանքերը դեռ պահպանում են Աբաս-Միրզայի շնորհած կալուածները, բայց հոգ. իշխանութեան անհոգութիւնից խիստ ողորմելի դրութեան մէջ:

հայերի սրտերը ամուր կերպով կապէ Պարսկաստանի հետ և նրանց համակրութիւնը դէպի ռուսները սառեցնէ: Այսուամենայնիւ, ինչ էլ որ լինէին նրա քաղաքական նպատակները, բայց դարձեալ նրա համակրութիւնը դէպի հայերը բոլորովին անկեղծ էր *):

Աբաս-Միրզան և նրա նախորդները հայերի մէջ գտնում էին ոչ միայն լաւ երկրագործի, վաճառականի և արհեստաւորի արժանաւորութիւններ, այլ զինուորական տաղանդ և կառավարչական ընդունակութիւններ ևս: Նրա ժամանակ, կամ նրանից առաջ հայերից շատերը ոչ միայն զինուորական բարձր աստիճանների հասան, այլ վարում էին ամբողջ նահանգների փոխարքայութեան պաշտօն, դեր էին խաղում դիպլոմատիայի մէջ, կառավարում էին պետական գանձը և մինչև անգամ իշխում էին շահերի կանանոցներում ներքինիների և ներքինապետների պաշտօնով **):

*) Նրա անկեղծութեանը կարող է ապացոյց լինել այն, որ 1827 և 1828 թուերում Պարսկաստանի հայոց դէպի Անդրկովկաս գաղթականութեան ժամանակ, որքան աշխատեց նա, որ հայերը չը գաղթեն: Բայց ռուսաց ոուինները, Ներսէսը և Լազարեանը, նրա բոլոր ջանքերը թողեցին ապարդիւն և աւելի քան 40 հազար հայեր գաղթեցրին դէպի Արարատեան նահանգը և այլ տեղեր:

**) Պարսկաստանում այդ ժամանակներում ծաղկած հայ աւազակների պատմութիւնը առանձին զբր-

Մենք կը վեր առնենք Աբաս-Միրզայի մօտ գտնված հայ ծառայողներից մի անձնաւորութիւն միայն, որի գործունէութիւնը մեր պատմութեան հետ կապ ունի, և գուցէ դա լինի այն երկու հայերից մէկը, որ յիշում է իշխան Մաղաթովի ռուս կենսագրողը: Այդ քաջը կոչվում էր Բայինդուրեան կամ Բահաթուրեան Ասրի-բէկ:

Մեր պատմութեան մէջ աշխատել ենք փոքր ինչ ընդարձակ տեղ տալ, ոչ թէ նշանաւոր տոհմական ազնուականներին, այլ ժողովրդի ստորին ծալքերից յայտնված, ժողովրդի դօրութիւնը և ոգին արտայայտող հերոսներին, որպէս էին՝ Դալի-Մահրասան (Աւազ վարդապետը), Թիւլի Արզումանը, Զալաղան իւզբաշին, Մէլիք-Վանին և դրանց

քի կարօտ է. մենք կը յիշենք նրանց անունները միայն.

1. Իսսուֆ-խան սրփանդիար (մարդպան) Արաղստանի: 2. միւս Իսսուֆ-խան թօփչի-բաշի (թնդանօթաձիգների գլխաւոր): 3. Մուսա-բէկ թօփչի-բաշի: 4. Աղա-Նազուբ ներքինապետ շահի: 5. Աղա-Իբրահիմ դարաբաղցի՝ աղղեցութեան տէր ներքինի Ֆաթալի-շահի կանանոցում: 6. Միւս Աղա-Նազուբ երևանցի՝ ներքինի և մատակարար Ֆաթալի-շահի կանանոցում: 7. Բժշկապետ Դաւիթ-խան Մկրտչեան նոր Ջուղայեցի, Ֆաթալի-շահի և Մահմէդ-շահի ժամանակներում բարձր Դրան բժիշկ: 8. Խուդադատ-խան սալմասեցի՝ կառավարիչ Ասր-

նամանները: Այդ սեպակ անձնաւորութիւններից մէկն էր և Բայինդուրեան Ասրի-բէկը, որը թողնելով Աբաս-Միրզայի ծառայութիւնը, եկաւ իշխան Մաղաթովի մօտ և նրա հետ մեծ քաջութիւններ գործեց:

Ասրի-բէկի նախնիները՝ Բայինդուրը կամ որպէս պարսիկները կոչում էին Բահաթուրը, դեռ Շահ-Սուլթան Յուսէյնի թագաւորութեան ժամանակ Սիւնեաց աշխարհից գնաց Պարսկաստան, և պարսից ծառայութեան մէջ մտնելով, Շահի քաջ և նշանաւոր զօրավարներից մէկը դարձաւ: Յետոյ Պարսկաստանից դէպի Վրաստան, այստեղ միացաւ Դաւիթ բէկի հետ, և դընալով իր հայրենիքը, Սիւնեաց ապատամբութեան պաշտպաններից մէկը դարձաւ: Դա մեր «Դա-

---

պատականի զանազան դաշտերի 9. Դաւիթ-խան ասպետ և Միրզա-Իսսուֆ-խան Մէլիք-Շահնազարեան դը-Շապուր, առաջինն էր թարգման Ֆաթալի-շահի մօտ և իբրև Պարսկաստանի լիազօր դեսպան ուղարկվեցաւ Նապոլէոն I-ինի մօտ. երկրորդը առաջինի հօրեղբօր որդին էր, Պարսկաստանից դժգոհ լինելով, եկաւ Թիֆլիս, յետոյ գնաց Ս. Պետերբուրգ, այնտեղ վախճանվեցաւ: 10. Զօհրաբ-խան խաղնադար—շահրիար, այսինքն արքունի գանձապետ. դա Ֆաթալի-շահի գանձապետը և նրա փեսան էր: 11. Միւս Զօհրաբ-խան Վարդանեանց՝ արքունի գանձապետ էր Սպահանում: 12. Աղա-Բահրամ ներքինի, ամիր-դիւանխանէ, այսինքն պետական դի-

վիթ-բէկ› վէպի հերոսներից մէկը՝ Բայինդուր իշխանն է, որը իրան միշտ պարսից թագաւորի ‹բաթման-ղլիճ› է կոչում։

Այդ Բայինդուրի թոռներից մէկն էր Ասրի-բէկը։ Նրա պապի քաջագործութիւնները աւանդութեամբ մնացել էին այդ տոհմի մէջ, և Ասրի-բէկը դեռ պատանեկութեան հասակում, հրապուրվելով իր պապի յիշատակներով, թողեց Ղարաբաղը, գնաց Պարսկաստան իր բախտը փորձելու։ Համարձակ, վայելչահասակ պատանուն յաջողվեցաւ մի ձիարշաւի ժամանակ Աբաս-Միրզայի ուշադրութիւնը դարձնել իր վրա, և մտաւ պարսից թագաժառանգի ադիւտանտների խումբի մէջ։ Յետոյ զանազան դժուարին դէպքերում իր

ւանի գլխաւորը։ 13. Զօհրաբ-խան զուլամ-փիշ-խդմէթ-բաշի, Շահի արքունիքի սենեկապետների գլխաւորը։ 14. Իւսուֆ-խան ամիր-թօփխանէ՝ պարսից արտիլերիայի գլխաւորը, Թիֆլիսեցի, բաղկալ Դէլօենց տնից։ 15. Զօհրաբ-խան ամիր-թօփխանէ։ 16. Սպանդիար-խան իշխանազն Ամատունի, Թիֆլիսեցի, զուլամ-փիշ-խդմէթ, Շահի սենեկապետ։ 17. Բէժան-խան զօրապետ։ 18. Ալլահվերդի-բէկ ղարաբաղցի, Մահմէդ-շահի մօհրդարը՝ այսինքն կնքապահն էր. նրա եղբայրները՝ Մէհտի-խան սարհանգը Բըզաղաղան կոչված գունդի զօրապետն էր, իսկ Ըրզա-Կուլի-խանը Շահի փիշ-խդմէթ (սենեկապետ) էր։ 19. Աղաջան-խան սարհանգ (գնդապետ)։ 20. Ոսկան Սամուրի սպահանցի, Ֆաթալի-շահի վաճառականը։ 21. Մահտեսի

ցոյց տուած քաջութիւններով նա աւելի և աւելի շնորհ գտաւ Աբաս-Միրզայի մօտ։

Ղարաբաղի արշաւանքի ժամանակ Ասրի-բէկը գտնվում էր թագաժառանգի թիկնապահների խումբի մէջ։ Այդ միջոցին Աբաս-Միրզան յանձնեց նրան մի վտանգաւոր ծառայութիւն, որը իր ամենամտերիմ պաշտօնեաներին միայն կարող էր հաւատալ։ Անդրկովկասեան մահմեդականներին ռուսների դէմ ապստամբեցնելու համար Աբաս-Միրզան գրել էր շրջաբերական թղթեր զանազան խաների, բէգերի և ազդեցութիւն ունեցող անձինքների անուններով,—այդ թղթերը յանձնեց ճարպիկ Ասրի-բէկին տեղ հասցնելու համար։ Նա մի ընդարձակ շրջան պիտի դարձէր Թալիշի, Բա-

---

Յովհաննէս Ղազարեան թաւրիզեցի՝ Աբաս-Միրզայի վաճառականը. դա ազատեց Դանիէլ կաթողիկոսին բանտարկութիւնից։ 22. Մանուչար-խան, որ կրում էր մօհթամէդ-ուզ-դօվլէ տիտղոսը, նշանակում է նեցուկ պետութեան։ Դա Էնիկօլօփեանների տնից էր, Պարսկաստանում այն աստիճան բարձրացաւ, որ մի ժամանակ վարում էր հետեւեալ նահանգների փոխարքայութեան պաշտօնը՝ Ռաշտի, Սպահանի, Լուռստանի, Բակտրիայի, Շուշտերի և Դասֆիլի։ 23. Խոսրով-խան վալի (տիրապետող իշխան), Թիֆլիսեցի էր, Կայիթմազեանց տոհմից, չափազանց ուժեղ լինելու պատճառով կոչվում էր և Խոսրով-խան շիր (առիւծ)։ 24. Եաղուբ-խան սուլթան (զօրապետ)։ 25. Սէթի-խան բուշեռցի, սկզբում ծառայում էր անգլիական դեսպանատա-

գուի, Դերբենդի, Շիրվանի և Շաքիի գաւառնե-
բով, իսկ յետոյ պիտի անցկենար դէպի Դաղստա-
նի կողմերը։ Բայց Ասրի-բէկը, քրիստոնեայ ռուս-
ների շահերը դերադասելով պարսիկների շահերից,
դաւաճանեց իր տիրոջը։ Նա Աբաս-Միրզայի թղթե-
րը փոխանակ իրանց նշանակած տեղը հասցնելու,
ուղղակի դիմեց Գանձակ և բոլորը յանձնեց Իշ-
խան Մադաթովին։ Թէ որ աստիճան ծանրակշիռ
նշանակութիւն ունէր ռուսների համար մի այդ-
պիսի մատնութիւնը պատերազմի ժամանակ—
ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է։ Թողեալ այդ,
որպէս Աբաս-Միրզայի մերձաւորներից մէկը, Ա-
սրի-բէկին յայտնի էին պարսից բանակի բոլոր
գաղտնիքները, նրանց թոյլ և զօրաւոր կողմերը,

նը, յետոյ պարսից ծառայութեան մէջ մտաւ.
դրա որդի Ծատուր-խան սարհանգը (գնդապետ)
այժմ Թաւրիզի արտաքին գործոց նախարարի
պաշտօնէութեան առաջին թարգմանն է։ 26. Դա-
ւութ-խան կամ Ժան-Դաւութ-խան դմիռ-
նացի, ներկայ Շահի առաջին թարգմանն էր։ 27.
Թադէոս-խան կամ Թուրաբ-խան Թաւրիզ-
ցի, ջաւահիրջի-բաշի, Բ. Դրան ակնագործների
(իւվելիրների) գլխաւորը։ 28. Կուլամ-Յու-
սէին-խան սրփանդիար (մարզպան) Արաղստա-
նի, Ռուսուֆ-խան սրփանդիարի որդին։ 29. Ի-
սմայիլ-խան Մելիք-Մինասեան Թաւրիզեցի, ջա-
ւահիրջի-բաշի (Բ. Դրան ակնագործների գլխաւոր)։
30. Միրզա-Ֆարրուխ Ամիրխանեանց, զարա-
բաղցի, նախ Ֆաթալի-շահի մօտ, իսկ յետոյ Մահ-
մեդ-շահի մօտ քարտուղարի պաշտօն էր կատա-

թագաժառանգի դիտաւորութիւնները և այլն,—
այդ բոլորը հաղորդեց նա իշխան Մադաթովին
այն ժամանակ, երբ պարսից զօրքերը գտնվում
էին Գանձակից 7 վերստ հեռաւորութեան վրա,
իսկ գեներալ Պասկևիչը և իշխան Մադաթովը
Գանձակում նստած, ամենևին տեղեկութիւն չու-
նէին։

Թէ որպէս վերջացաւ Գանձակի մօտի կռիւը,
—մեր ընթերցողներին յայտնի է։ Այդ յաղթու-
թեամբ իշխան Մադաթովը և գեներալ Պասկևիչը
ազատեցին ամբողջ Անդրկովկասը։

Իշխան Մադաթովը մեծ խոստմունքներով ըն-
դունեց Ասրի-բէկին իր թիկնապահների խումբի
մէջ։ Պարսից թագաժառանգի սիրելին դարձաւ
նրա ձեռքում մի լաւ գործիք։

ղում (որդին այժմ հայ-բաղաքականների քարոզիչ
է Թիֆլիսում)։ 31. Միրզա-Ռոստոմ Էնիկօլօ-
փեանց։ 32. Աղալաբ-խան Էնիկօլօփեանց, թէ
առաջինը և թէ երկրորդը ծառայում էին Աբաս-
Միրզայի մօտ։ 33. Միրզա-Գիւրգին-խան
Էնիկօլօփեանց կուլամիչ-խղամաթ (սենեկապետ)
Աբաս-Միրզայի մօտ։ 34. Իսսուֆ-բէկ Էնիկո-
լօփեանց, թիկնապահ Աբաս-Միրզայի։ 35. Սու-
լէյման-խան Էնիկօլօփեանց, իրրև երևելի զո-
րավար, դա այն աստիճան բարձրացաւ Պարս-
կաստանում, որ կառավարութիւնը նրան չնորհեց
սամբ-դովլէ տիտղոսը, որ նշանակում է սաւ
պետութեան։ Երկար ժամանակ վարեց Շիրազի,
Բակտրիայի, Լոռիստանի, Շուշիների և Դաւգիջի
խան. Մելիք.

XLV.

Պարսիկներին մշտական սարսափի մէջ պահելու համար հարկաւոր համարվեցաւ նրանց մի սաստիկ հարուած տալ նոյն իսկ պարսկական հողի վրա: Այդ նպատակով 26 թուի դեկտեմբերի սկզբներում իշխան Մադաթովը ստացաւ գեներալ Երմոլովից գաղտնի հրահանգ մի արշաւանք գործելու դէպի Երասխի միւս կողմը:

Զմեռնային արշաւանքը մի անծանօթ և յաւ ճանապարհներից զատրկ երկրում, սաստիկ պիտի դժուարացներ իշխան Մադաթովին ցանկացած յաջողութիւնը գտնել, եթէ նա չունենար իր հետ մի այնպիսի ճարպիկ առաջնորդ, որպիսին էր Աբրի-բէկը: Այդ երիտասարդը, երկար ժամանակ

փոխարքայութեան բարձր պաշտօնը: Դրա որդիներից մէկը, գեներալ Նարիման-խանը, այժմ պարսից Վիէննայի դեսպանն է, իսկ միւսը գեներալ Զհանգիր-խանը այժմեան Շահի աջուղանբաշին (աղիւտանտների գլխաւորը) մի և նոյն ժամանակ ամբողջ Պարսկաստանի արտիլերիայի գլխաւորն է: 36. Դաւութ-խան սարթիպ (գեներալ) և Զալ-խան սարհանգ (գնդապետ) Սադիկեանց, քաջ և նշանաւոր զինուորականներ էին: 37. Աւագ-խան Մէլիք-Մէհրաբեանց, հին-նախիջևանցի, ծառայում էր Թաւրիզի ռուսաց հիւպատոսարանում, մի և նոյն ժամանակ տեղային ռուսահպատակ վաճառականների թաջիր-բաշին, այսինքն առևտրական դիւանի գլխաւորն

Պարսկաստանում մնալով, ծանօթ էր պարսից թէ երկրի և թէ բնակիչների բոլոր դրութիւնների հետ:

Իշխանը ունէր իր հետ 42-րդ եգերեան զօրագնդից մի բատալիոն միայն, նրա մնացած զօրքը բաղկացած էր Ղարաբաղի հայ հետեակներից և ձիաւորներից: Դեկտեմբերի 28-ին նա արդէն գտնվում էր խուդաֆիրինի կամուրջի մօտ, որը այդ կողմից միակ անցքն է Երասխ գետից: Այստեղ միացաւ նրա հետ պոլկովնիկ Մեսչենկոն իր զօրքերով: Բայց կամուրջից անցկենալ անհնարին էր, պարսիկները նրա կամարներից մի քանիսը խորտակել էին: Զը նայելով սաստիկ ցրտին, զօրքը անցաւ գետի միջով, ուր ջուրը հասնում էր մինչև նրանց թիկունքը:

էր. իր կատարած նշանաւոր գործերով նա մեծ յարգանք և հռչակ ստացաւ Պարսկաստանում, և թողեց անմոռանալի յիշատակ, տեղային քրիստոնեաների մէջ, երկու անգամ ազատելով Թաւրիզի հայերին մոլեռանդութիւնից կատաղած մահմեդականների սարսափելի կոտորածից: Դրա որդին, Սուլէյման-խանը, այժմ Թիֆլիսում արևելեան լեզուների գլխաւոր ցենզորի պաշտօն է վարում: 38. Միրզա-Իսուէֆ Ներսէսեանց ղարաբաղցի, քարտուղար Շահի դիւանում (դա Մոսկվայի պրոֆէսոր Ներսէսեանի հայրն է): 39. Աբրի-բէկ Բըհաթուրեանց, Աբաս-Միրզայի մօտ թիկնապահի պաշտօն էր կատարում, դա մի և նոյն անձնաւորութիւնն էր, որ թողեց պար-

Պարսից հողի վրա նրանց ոչ ոք չը հանդիպեց և Դիլաիւրտի ձորամիջով սկսեցին առաջ գնալ դէպի Սամքոր գետը: Տարվայ այդ ժամանակ, այդ կողմերում, իրանց անասունների հետ, գետնափոր ձմերանոցներում բնակվում էին զանազան խաշնարած ցեղեր, որպիսիներն էին շահսէվանները, շաղաղիները, աջալիբլիները և այլն: Դրանք երբեմն ասպատակութիւններ էին գործում Ղարաբաղի և ռուսաց նոր գրաւած միւս գաւառների վրա և աւարառութիւններ էին անում: Իշխան Մաղաթովի առաջին գործը եղաւ պատժել դրանց, ասիացի աւազակների հետ վարվելով ասիական կերպով: Յարձակվեցաւ նրանց ձմերանոցների վրա, յափշտակեց մինչև 20,000 ոչխար, բազմա-

---

սից ծառայութիւնը և եկաւ Իշխան Մաղաթովի մօտ:

Բացի զինուորական, քաղաքական, դիւանագիտական ասպարէզներից, բացի Շահի Բարձր Դրան մօտ զանազան նշանաւոր պաշտօններ վարելուց, հայերը երևելի դանվեցան և պարսից հոգևորական դասակարգի մէջ, ի հարկէ, կրօնափոխ լինելուց յետոյ: Դրանցից կը յիշենք Մօլլա-բաշի (մօլլաների գլխաւոր) Միրզա-Աբասի անունը և Հաջի-Մօլլա-Քարիմ Տէր-Գրիգորեանի անունը, որի եղբօր թոռը այժմ Թիֆլիսի Մողնու եկեղեցում քահանայ է:

Աւելորդ չենք համարում նկատել, որ վերոյիշեալ անձնաւորութիւններից, ոմանք Աղամամադ-խանի Թիֆլիսից և Անդրկովկասի այլ տեղերից

թիւ ուղտեր, ձիաներ, տաւարներ և այլ իրեղէններ:

Մտնելով Միշկինի գաւառը, և օգուտ քաղելով տեղային շահսէվանների միամտութիւնից, իշխանը լուր տարածեց, թէ կամենում է այնտեղից անցնել դէպի Թալիշի խանութիւնը: Շահսէվանները հաւատալով, յօժարվեցան նրան ճանապարհ տալ իրանց երկրի միջով: Բայց իշխանը փոխանակ դէպի Թալիշի խանութիւնը գնալու, յարձակվեցաւ խաղաղ շահսէվանների ձմերանոցների վրա, և բարբարոսական կոտորածներից յետոյ, յափշտակեց նրանցից 2,000 ուղտեր, 10,000 կովեր և եզներ, 60,000 ոչխարներ:

Դէպի ամեն կողմ սարսափ տարածելով, յետոյ մտաւ նա Միշկինի գաւառաքաղաքը, Լօրի, ուր ներկայացաւ նրան տեղային կառավարիչ խանը, խնդրելով խնայել իրանց: Այստեղ նա երդում

տարած, (1795) և ոմանք Աբաս-Միրզայի Իշխան Ցիցիանովի հետ ունեցած կռիւի ժամանակ (1804) Աբարանից տարած գերիներից են, որոնք իրանց բնական ձիրքերով Պարսկաստանում այնքան առաջ գնացին, որ բարձր պաշտօնների հասան: Անունների պարսկական ձևով փոփոխութիւնը թող չը սխալեցնէ ընթերցողին, իբր թէ դրանք մահմեդականներ եղած լինեն, ընդհակառակն, միայն մի քանիսի բացառութեամբ, մնացած բոլորը պահպանեցին իրանց հայութիւնը և քրիստոնէական կրօնը:

ընդունեց մահմեդականների ներկայացուցիչներից, որ հաստատվում մնան ռուսաց Կայսրին, թէև սրի ուժով առած երդումը մի առանձին նշանակութիւն չունէր։

Թողնելով Լօրիի մէջ մի բաստալիոն հետեակ և 600 կազակներ, իշխանը մնացած զօրքերով սկըսեց դիմել դէպի Ահար, որը Ղարաղաղի գլխաւոր քաղաքն է։ Ճանապարհին, Նասիր-Աբադ գիւղում, նրա առաջ եկան Ղարաղաղի խանի պատգամաւորները և յայտնեցին իրանց հնազանդութիւնը։ Այստեղ հանդիպեցին նրան Ղարաղաղի հայոց քահանաները իրանց մէլիքների և տանուտէրների հետ, որոնք նոյնպէս հպատակութիւն յայտնեցին։ Իշխանը պահեց նրանց իր մօտ և յունվարի 6-ին թնդանօթների որոտմունքով միասին կատարեցին սուրբ Ծննդեան և Մկրտութեան տօնի հանդէսը։ Բայց հայերը այդ համակրութեան համար սաստիկ պատժվեցան, երբ ռուսաց զօրքերը թողեցին պարսից հողերը։

Յունվարի 7-ին իշխանը գտնվում էր Ղարաղաղի գլխաւոր քաղաքի՝ Ահարի մօտ. 17 վերստ հեռաւորութեան վրա հանդիպեցին նրան քաղաքի աւագները, յայտնելով իրանց հնազանդութիւնը։ Ահարից նա առաջ չը գնաց և նոյն ամսի 9-ին կրկին վերադարձաւ դէպի Ղարաբաղ։

Այդ արշաւանքը կատարվեցաւ, որպէս վերևում

յիշեցինք, տարվայ ամենացուրտ և վտանգաւոր ժամանակում։ Ռուսաց զօրքերը մեծ արգելքների և անյաջողութիւնների պիտի հանդիպէին, եթէ չունենային մի այնպիսի ճարպիկ և քաջ առաջնորդ, որպիսին էր Ասրի-բէկը։

Այդ արշաւանքը այն օգուտը ունեցաւ, որ իշխանը տարածեց սարսափ բոլոր սահմանակից ցեղերի վրա, բացի դրանից ծանօթացաւ Պարսկաստանի ներքին դրութեան հետ և իր հաւաքած տեղեկութիւնները հաղորդեց կոմս Դիբիչին, որը այդ ժամանակ գտնվում էր Թիֆլիսում։ Արշաւանքը ունեցաւ և նիւթական օգուտ. նա բերեց իր հետ ահագին աւար և կողոպուտ։ Իր աւարի մի մասը բաժանեց նա հայոց կամաւորներին, որոնք ռուսաց կառավարութիւնից ոչինչ չէին ստանում, իսկ մնացած մասը թողեց ռուսաց զօրքերի վայելման համար։ 2,000 ուղտերը զործ էին ածում նոր բորբոքված ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ ծանրութիւններ տեղափոխելու։

Ռուս-պարսկական նոր պատերազմը սկսվեցաւ 1827 թվի գարունքին։ Դեռ մարտի 17-ին գենեբալ Երմօլովը յանձնեց իշխան Մադաթովին մի առանձին զօրաբաժնի հրամանատարութիւնը և հրամայեց պատրաստ լինել գարնանային արշաւանքին մասնակցելու համար։ Նրան պատուիրված էր իր զօրքերի պակասը լրացնել Ղարաբաղի կա-

մաւորներով։ Այդ պատուէրը արագութեամբ կատարեց նա և կամաւորների մէջ հայերը մեծամասնութիւն էին կազմում։

Դեռ իրան խոստացված զօրքերի մեծ մասը չը հասած, իշխան Մաղաթովը իր կամաւորներով և ձեռքի տակ գտնված փոքրաթիւ պատրաստի զօրքերով առաջինը եղաւ, որ սկսեց յարձակողական գործողութիւններ դէպի Պարսկաստան։ Ապրիլի 18-ին նա արդէն գտնվում էր Խուդաֆերինի կամուրջի մօտ։ Այս անգամ գետաւ կամուրջը բոլորովին ոչնչացրած պարսիկներից. կամարների սիւներն էին մնացել միայն։ Գարնանային հեղեղների յորդութեան պատճառով գետի միջով անցնել անկարելի էր։ Թւով 5,000 պարսիկներ կանգնած էին գետի ափի մօտ։ Նրանց գնդակների տարափի տակ իշխանը հրամայեց կամուրջը պատել տախտակամածով, որի վրայից անցաւ զօրքը։ Հէնց առաջին օրում նրան յաջողվեցաւ ցրվել պարսից զօրքերը և ոտք դնել պարսից հողի վրա Երասխի աջ կողմում։ Բայց այստեղից առաջ գնալ չը կարողացաւ նա, հէնց այստեղ վերջացաւ նրա մասնակցութիւնը 27 թուականի ռուս-պարսկական պատերազմին։

Ապրիլի 22-ին յանկարծ հրաման ստացաւ նա գեներալ Պասկեվիչից, որ իր հրամանատարութեանը յանձնված զօրաբաժինը յանձնէ գեներալ-մայոր Պանկրատեվին։

Տխուր, սրտաբեկ կերպով վերադարձաւ իշխանը Ղարաբաղ։ Այստեղ կանգ չառեց նա, և մինչև անգամ առանց իր կալուածները տեսնելու, հեռուից վերջին անգամ հայացք ձգելով իր հայրենիքի, իր ծննդեան տեղի վրա, հեռացաւ, գնաց Թիֆլիս։

Թէ ինչ էր իշխան Մաղաթովին այսպէս անակնկալ կերպով յետ կանչելու պատճառը,—այդ հարցը բացատրվում է միայն զանազան ենթադրութիւններով և զանազան տարակուսանքներով, որոնք ստուգութեան կարօտ են։ Այսքանը կասենք, որ նա ամբողջ հինգ ամիս մնաց Թիֆլիսում կատարեալ անգործութեան մէջ, մինչև վերջապէս իրաւունք ստացաւ գնալու Ս. Պետերբուրգ։

Դեռ ռուս-պարսկական պատերազմը բոլորովին վերջացած չէր, երբ 1828 թ. ապրիլի 14-ին հրատարակվեցաւ ռուս-թուրքական պատերազմը։ Իշխան Մաղաթովը նշանակվեցաւ առանձին զօրաբաժնի հրամանատար և Դունայի կողմից գնաց թուրքերի հետ կռվելու։ Այդ արշաւանքի մէջ ևս, որպէս կարելի էր սպասել նրանից, ամեն կռիւների մէջ հանդիսացաւ փառաւոր յաղթութիւններով։ Բայց դեռ պատերազմի վախճանին չը հասած, հիւանդացաւ և նոյն տարվայ սեպտեմբերի 4-ին վախճանվեցաւ իր բանակի մէջ Շումլայի

պարիսպների մօտ, թշնամու երկրի վրա: Նրա մարմինը հանդիսաւոր կերպով տարվեցաւ նոյն բերդը, թաղվեցաւ սուրբ Գէորգ զօրավարի եկեղեցու դաւթում *): Նրա թաղման հանդիսին ներկայ էին մինչև անգամ նրա թշնամիները, թուրք օֆիցերները, և բազմաթիւ մահմեդականներ, որոնց նա շատ անգամ ոմբակոծել էր:

«Ճակատագրով վիճակված էր իշխանին հանդիպել իր խաղաղ վախճանին թշնամու երկրի վրա, որը վկայ էր եղել նրա յաղթութիւններին նրա երիտասարդական հասակում, որը տեսել էր նրա փառաւոր գործերը նրա այրական հասակում: Նրա մարտակիցների անկեղծ տրտմութիւնը և յաղթված թշնամիների խորին յարգանքը յուղարկաւորում էին նրան դէպի գերեզման:

«Դա խիստ փաղաքշական է. այդ է պարզը կեանքի աշխատանքների և կռիւների:

«Մի հայացք ձգելով նրա անցած ճանապարհի վրա, նրա գործերի, ընտանութեան և նրա թողած յիշատակների վրա, համարձակ կարելի է յայտնել հեռևեալ կարծիքը նրա մասին, թէ բընութիւնը ստեղծել էր նրան միայն պ ա տ ե ր ա զ-

*) Յետոյ հանդուցեալի ամուսնի խնդրելով, բարձրագոյն հրամանով մարմինը բերվեցաւ Ռուսաստան և դրվեցաւ Ալեքսանդրա-Նեվեան մենաստանի մէջ (Александро-Невская Лавра):

մ ո ղ լինելու համար: Զը նայելով կրթութեան պակասութեանը, բայց բնականից ունենալով անհամեմատ լուսաւոր խելք և հասկացողութիւն, ունենալով բնաւորութեան զօրութիւն և հաստատամտութիւն, նա իր պարզ և սուր ըմբռնողութեամբ փոխարինում էր այն հմտութիւնները, որոնց ուրիշները հաղիւ կարողանում են ստանալ արհեստի և գիտութեան շնորհիւ: Հայացքների ճշտութիւնը երբէք չէր սխալեցնում նրան, ոչ պատերազմական դիրքեր ընտրելու ժամանակ և ոչ թշնամու ուժերը և դիրքերը հետազօտելու ժամանակ: Նրա կշռադատութեան ձիրքը երբեմն զարմացնում էր մինչև անգամ նրանց, որոնք ճանաչում էին նրան: Բաւական էր հարևանցօրէն հայացք ձգել մի որ և իցէ անծանօթ երկրի վրա, նա արդէն կատարեալ հասկացողութիւն կը ստանար նրա տեղագրական դրութեան մասին: Մի քանի անգամ հանդիպելով իր նոր ախոյեանին, նա արդէն կը չափէր նրա ուժերը: Երբէք չէր սխալվում նա, երբ նշանակում էր այն կէտերը, թէ որտեղ պէտք էր ընդդիմադրել թշնամուն կամ որտեղ պէտք էր հարուածել նրան: Երբ հանում էր յարձակման վճռական րոպէն, որը նա միշտ ակզբից նախագուշակում էր, գտնում էր նրան միշտ պատրաստ:

«Բայց հայացքների և ըմբռնողութեան ճշտութիւնը, խելքի և հասկացողութեան խորութիւնը

գտնվում են շատ զօրավարների մէջ և մնում են ապարդիւն: Նրանք բաւական են մի խորհրդատուի համար, բայց բաւական չեն մի զինուորական առաջնորդի համար: Մաղաթօվը միացնում էր դրանց հետ և ուրիշ ամենանշանաւոր յատկութիւններ. անձնական քաջութիւն, որը չէր վհատում ոչ մի վտանգի առջև, սառցային սառնասրտութիւն, որը չէր վրդովվում ոչ մի անակնկալ դէպքի ժամանակ, և այն, որ ամենից հաղուագիւտն է,—դա էր նրա բարոյական արիութիւնը, որը չէ վախենում ոչ մի պատասխանատուութիւնից: Վճռելու մէջ խիստ համարձակ էր նա, իսկ իր դիտաւորութիւնները կատարելու մէջ չափազանց շուտափոյթ: Այդ արագութիւնը, որը մեծ զօրութիւն է պատերազմի գործի մէջ, որը նրա պաշտած հանճարների՝ Նապոլէօնի և Սուվորովի գլխաւոր յատկանիշն էր,—էր մի և նոյն ժամանակ հաստատ երաշխաւորութիւն իշխան Մաղաթօվի բոլոր ձեռնարկութիւնների յաջողութեանը:

«Այդ եզրակացութիւնները յակամայից ներկայանում են մեր մտքում, երբ քննում ենք իշխան Մաղաթօվի մշտական յաջողութիւնները անհամեմատ գերազանց ուժերի դէմ, երբ տեսնում ենք այն նշանաւոր հետևանքները, որոնց հասնում էր նա խիստ սահմանափակ միջոցներով, և երբ ի նկատի ենք առնում այն անհամեմատ փոքր կո-

բուստը, որ կրում էին նրա զօրքերը ամենափառաւոր յաղթութիւնների մէջ: Երիտասարդական հասակում իր ուրախ բնաւորութեամբ գրաւեց նա իր ընկերների սէրը. իր ստորադրեալների հետ սրտաբաց էր նա, խիստ սաստիկ կարգապահութիւն պահպանելով հանդերձ, սիրում էր նա իր զինուորներին, միշտ ունէր նրանց մասին ջերմ հոգատարութիւն, բարբառում էր նրանց ոգին, իր վարմունքով բարձրացնում էր նրանց բարոյական զօրութիւնը և դրանով ներշնչում էր իր և նրանց մէջ այն փոխադարձ հաւատարմութիւնը, որը տանում է դէպի քաջագործութիւններ: Բախտաւոր գտնվելով իր բոլոր ձեռնարկութիւնների մէջ, նա հաւատում էր իր բախտին, որը երբէք չէր դաւաճանում նրան: Այդ հաւատը դէպի իր աստղը շատ անգամ նկատվել է մեծ զօրավարների մէջ: Հարևանցօրէն դատողները ծաղրում են այդ հաւատը, իսկ ավելի խոր քննողները յարգում են նրան, որովհետև նրա մէջ միանում են մարդու թէ ճշմարիտ զօրութիւնը և թէ զօրութեան ըզգայմունքը: Ապացնում ենք, որ նա հաւատում էր ռուսաց զինուորի ոգուն և նրա համակրութեանը դէպի իր գլխաւորը, և այդ պատճառով նրա հրամանատարութեան ներքոյ զօրքը առաջ էր գնում ուրախութեամբ, ասելով. «Մենք գիտենք, որ նրա հետ ոչ մի մարդ ի զուր չի կորչի:»

«Սկսած կապիտանի աստիճանից իշխան Մաղաթովը իր քաջութեամբ միայն ստացաւ այն բոլոր գերազանցութիւնները, այն բոլոր պատուանշանները, որ ունէր նա: Այսպէս էր խօսում նա ինքը, և այսպէս կասեն ամենքը, որոնք ծանօթ են նրա կատարած ծառայութիւնների հետ:

«Նա ապրեց և մեռաւ որպէս հայրենիքի հաւատարիմ որդի, իր անձնազոհութեամբ միշտ նուիրված մնաց իր Թագաւորին, մշտապէս հոգ տանելով Ռուսաստանի փառքի համար *):

Մենք մեր կողմից կասկածենք, որ Ղարաբաղը իրաւունք ունի պարծենալու, որ տուեց Ռուսաստանին մի այսպիսի հերոս, բայց ցաւում ենք, որ այդ քաջը իր հայրենիքի սերը գրաւել չը կարողացաւ....

Իշխան Մաղաթովը ուղղակի ժառանգ չը թողեց: Մահից յետոյ նրա իշխանուհի տիկինը և-կաւ Ղարաբաղ, որ հանդուցեալի ընդարձակ կալուածները բաժանէ նրա հեռաւոր և մերձաւոր ազգականների մէջ, և ինքն էլ իր մասը ստանայ: Բայց ժառանգների և տիկնոջ մէջ անհամաձայնութիւններ ծագեցան, այդ պատճառով տիկինը

*) «Жизнь генералъ-лейтенанта князя Мадатова». Изданіе второе. С. Петербургъ. 1863. Երես 188—191:

վշտացած գնաց Ս. Պետերբուրգ և բոլոր 15 գիւղերը տուեց արքունի գանձարանին, ստացաւ մի նշանաւոր գումար: Ժառանգները մնացին առանց բաւականութիւն ստանալու:

—

27 թվ. ռուս-պարսկական պատերազմը վերջացաւ յօգուտ Ռուսաստանի. Երասխ գետը նշանակվեցաւ սահմանագիծ երկու պետութիւնների մէջ, և այդ գետի ձախ կողմում գտնված բոլոր պարսկական խանութիւնները մտան ռուսաց տիրապետութեան ներքոյ:

Ռուսաստանը դրեց Պարսկաստանի վրա պատերազմական տուգանք, և որ ամենագլխաւորն էր, 40,000 հայեր Պարսկաստանից գաղթեցրեց և բնակեցրեց իր նոր գրաւած երկրների վրա:

Որպէս պարսից խանների, այնպէս էլ հայոց մելիքների իշխանութիւնը վերջացաւ: Այնուհետև հայոց մելիքների ժառանգները այլ ևս ուրիշ բանի վրա չէին մտածում, աշխատում էին միայն մտնել ռուսաց ծառայութիւնների մէջ, աստիճան և չքանշաններ ստանալու համար: Այդ փառասիրական ձգտումը անդիտակցաբար այն օգուտը ունեցաւ, որ մելիքների ժառանգները ռուսաց ծառայութեան մէջ գտնվելով, և ռուսաց օրէնքների ու ազգեցութեան տէր անձինքների հետ ծանօթանալով, կարողացան ձեռք բերել իրանց հայրենական կալուածների մի մասը:

Բայց մի հարց կը մնայ անվճիռ, թէ ինչու հայոց տիրապետող մէլիքների ժառանգները ընդունվեցան իբրև տոհմական ազնուականներ և ոչ իբրև իշխանաղներ, քանի որ Խամսայի հինգ մէլիքութիւնները կազմող տները իսկապէս իշխանական ծագումից էին:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

—

Խամսայի մելիքութիւնների պատմութիւնը վերջացաւ։ Երբ այդ պատմութիւնը մաս-մաս լոյս էր տեսնում «Մշակի» համարների մէջ, ամեն անգամ, երբ հանդիպում էի ծանօթներիս, նրանց առաջին խօսքը լինում էր՝ «լաւ է»... իսկ յետոյ մի հարց՝ «որտեղից էք առել այդ տեղեկութիւնները»...

Այդ հարցի մէջ, որ ստէպ առաջարկում էին ինձ, նշմարվում էր մի տեսակ կասկած, մի տեսակ անվստահութիւն... Բարեկամներիցս մի քանիսը մինչև անգամ նկատեցին ինձ. «Մի՞թէ մենք ունեցել ենք Ղարաբաղում այսպիսի իշխանութիւններ, եթէ կային, ինչու մենք չը գիտէինք...

Այդ մարդիկը, որոնք Վանի բեւեռագրների վրա դատողութիւններ են անում, որոնք ցչրահեղեան անցքերի վրա են խօսում, զարմանալի է, որ իրանց քթի տակ, մեզանից կէս դար ա-

ռաջ կատարված իրողութիւնների վրա նայում են իբրև առասպել, իբրև ֆանտազիայի ծնունդ։

Իմ ընթերցողների կասկածը փարատելու համար ես հարկաւոր եմ համարում ցոյց տալ այն աղբիւրները, որոնցից քաղել եմ իմ պատմութիւնը։

Դեռ 1881 թվի յուլիս ամսում, նախ քան իմ ճանապարհորդութիւնը դէպի Սիւնեաց աշխարհը, «Մշակի» համարներից մէկում ես տպեցի մի յօդուած, որի մէջ բացատրում էի իմ ճանապարհորդութեան նպատակը, այն է՝ հաւաքել Ղարաբաղի մէլիքների պատմութեան համար թէ գրաւոր և թէ բերանացի տեղեկութիւններ, — և հրաւիրում էի ձեռնհաս անձինքներին օգնել ինձ իմ ձեռնարկութեան մէջ, եթէ գտնվում էին նրանց մօտ որ և իցէ պատմական նիւթեր։

Որպէս մեր ամէն այդ տեսակ հրաւէրները մընում են ապարդիւն, իմ հրաւէրը ես մի առանձին հետևանքի չը հասա։ Ինձ մնում էր անձամբ գնալ Ղարաբաղ, մտնել ամրոխի մէջ, և դիմել այն հարուստ պատմական աղբիւրին, որը դեռ ես թարմ կերպով պահպանված է ժողովրդական ասանդութիւնների մէջ։

Ես անցայ Ղարաբաղի հինգ գաւառները, որ կազմում էին Խամսայի հինգ մէլիքութիւնների իշխանութեան տեղերը։

Գանձակից դնացի Գիւլիստանի գաւառը։ Այստեղ են Մէլիք-Բէգլարեանների կալուածները, այստեղ տիրում էին նրանց նախնիքը։ Ղարաբաղի գիւղում, մի ամբողջ շաբաթ մնալով Մէլիք-Բէգլարեան Սէրգէյ-բէկ և Ալեքսան-բէկ եղբայրների տանը, տեղային ծերունիները գնում ու գալիս էին ինձ մօտ, ողևորված պատմում էին իրանց երկրի մէլիքների պատմութիւնը։ Ես գրում էի։ Յետոյ սկսեցի ճանապարհորդել Գիւլիստանի զանազան տեղերը, այլ և այլ յիշատակարաններ քննելու համար։ Տեսայ Մէլիք-Բէգլարեանների տոհմային գերեզմանատունը Հօռիիի վանքի մօտ, մի ամայի, անմարդաբնակ տեղում, մթին անտառի մէջ, և դարերով աճած թուփերի, մացառների մէջ գտայ այդ տոհմի հերոսների մոռացված շիրիմները։ Մեծ դժուարութեամբ յաջողվեցաւ ինձ կարդալ մամռապատ տապանաքարերի արձանագրութիւնները, որոնք ժամանակագրական և տոհմագրական կողմից պատմութեան համար նշանակութիւն ունէին։ Հէնց նոյն վանքի մօտ դեռ կանգնած է մի հոյակապ, սիւնազարդ ամրոց, բարձր աշտարակներով, բազմաթիւ սենեակներով, որոնց մէջ մի ժամանակ բնակվում էին Մէլիք-Բէգլարեանների նախնիքը։ Տեսայ և Գիւլիստանի ամռելի բերդը, որ իր կիսաւեր դրութեան մէջ դարձեալ հրաշալի է։ Գիւղերը պտտելով, քննում էի եկեղեցիներում կամ մատնաւոր անձինքների մօտ գտնված գրչագիր մատեանների

յիշատակարանները, քննում էի եկեղեցիների կամ վանքերի պատերի վրա գտնված արձանագրութիւնները: Գանձասարի վանքի պատի վրա մի ընդարձակ արձանագրութիւն նուիրված է Մելիք-Բէգլարեանների յիշատակին:

Գիւլիստանից անցայ Զրաբերդի գաւառը: Այստեղ հաւաքեցի այն աւանդութիւնները, որ պահպանված էին Մելիք-Իսրայէլեանների մասին: Գետաշէն գիւղի եկեղեցում գտայ մի դեղեցիկ գրչագիր աւետարան *), արծաթէ կազմով, որի յիշատակարանի մէջ արձանագրված էր Մելիք-Իսրայէլեանների տոհմագրութիւնը: Թարթար գետի հակառակ ընթացքով դէպի վեր բարձրանալով, ամեն քայլում հանդիսանում էին Մելիք-Իսրայէլեանների յիշատակարանները: Ես այցելութիւն գործեցի Եղիշէ առաքեալի ամայի վանքին, որ գտնվում է բոլորովին կուսական անտառների խորքում, սարսափելի լեռների բարձրավանդակի

*) Այդ աւետարանը մի ժամանակ գերի ընկած լինելով Պարսկաստան, Մելիք-Աթամ մեծը թափել է գերութիւնից, և գրել է տուել նրա վերջին թերթերի վրա իր տոհմի յիշատակարանը: Այդ գիրքը հայկական արհեստի ամենագեղեցիկ գործերից մէկը կարելի է համարել. արծաթէ կազմը այնպիսի հրաշալի քանդակներ ունի, մագաղաթը այնքան նուրբ է, պատկերները այնքան կենդանի են և գրիչը այնքան կանոնաւոր է, որ կարող է ամենանշանաւոր թանգարանի զարդը լինել:

վրա: Դա վանք չէ, այլ վանքերի մի խումբ է: Աւելի քան ութն տաճարներ կանգնած են միմեանց մօտ, այնքան մերձ, որ մի մարդ հազիւ կարող է նրանց միջտեղից անցնել: Այդ տաճարներից մէկի մէջ դրած է Վաչական թագաւորի դերեզմանը, իսկ նրա դռան հանդէպ գտայ Զրաբերդի հզօր տիրապետողի՝ Մելիք-Աթամ մեծի փառաւոր շիրիմը: Այդ վանքում տեսայ այն աշտարակը, որի մէջ բնակվում էր իմ պատմութեան հերոսներից մէկը՝ երևելի Դալի-Մահրասան (Աւագ վարդապետը): Աշտարակի վերին յարկի միջից այժմ աճել է մի ահագին կաղնի ծառ: Մատաղիս դիւղից ինձ հետ վեր առած ուղեցոյցը, որը այն ահռելի լեռների և անտառների համարձակ որսորդներից մէկն էր, առանց լռելու պատմում էր ինձ Դալի-Մահրասայի գործերը: Վարդապետ-հերոսի քաջագործութիւնները արձագանք էին գտել երիտասարդի տպաւորվող սրտում:

Եղիշէ առաքեալի վանքից անցայ Երիցմանկանց վանքը: Այդ վանքի մօտ գտնվում է Զրաբերդ կոչված հռչակաւոր ամրոցը, որ և կոչվում է Ջերմուկի բերդ: Այդ բերդի միջից վտանգի ժամանակ կռվում էին Մելիք-Իսրայէլեանները: Երիցմանկանց վանքում մնայի մի օր: Ծերունի Տօնի-ապէրը, միակ միաբանը այն վանքի, որի մէջ մի ժամանակ կաթողիկոսներ էին նստում, ամբողջ գիշերը պատմում էր ինձ Զալաղան ազգաշու և

Մէլիք-Իսրայէլեանների տոհմի զանազան ներկայացուցիչների մասին, և զարմանում էր, որ նրա պատմածներին այնքան նշանակութիւն էին տալիս, որ գրի էին առնում:

Երիցմանկայ վանքից ոչ այնքան հեռու, Թարթար գետի աջ ափերի մօտ, մի անտառապատ ձորի մէջ գտնվում են աւերակները մի հին քաղաքի, որի տեղը մինչև այսօր կոչվում է «Մայրաքաղաք» կամ «Քղաքատեղ»: Այստեղ տեսայ Մէլիք-Ախամ մեծի կիսաւեր պալատը, որ իր փոշիների մէջ դարձեալ հրաշալի է: Իսկ Նոր Մոխրաթաղ գիւղի մօտ, ինքնաստեղծ անապատի հանդէպ տեսայ Մէլիք-Ախամ մեծի ամրոցը, որ բոլորովին ամբողջութեամբ մնացած է: Դռների ճակատների վրա կան երկար արձանագրութիւններ, որոնք պատմական նշանակութիւն ունեն:

Այստեղից ես յատկապէս գնացի Մարդակերտ անունով գիւղը մի մօտ հարիւրամեայ ծերունի տեսնելու համար, որի մասին առաջուց լսած էի: Նրան կոչում են Միրզա-Ասրի, հմուտ է հայերէն, պարսկերէն, արաբերէն և թուրքերէն լեզուների գրագիտութեան մէջ. մի ժամանակ թարգմանի պաշտօն է կատարել Շուշի բերդի վերջին իշխողների՝ Իբրահիմ-խանի և Մէհտի-խանի մօտ, իսկ մի ժամանակ ծառայել է նոյն բերդում գտնված գերմանացի միսիոնարների մօտ: Այդ կենդանի պատմագրութիւնը երկու ամբողջ օր ինձ գրել էր

տալիս Ղարաբաղի մէլիքների և Շուշիի խանների անցքերը, որոնք նրա յիշողութեան մէջ խիստ անմոռաց կերպով պահպանված էին: Զառամեալ ծերունին երեխայի նման ուրախանում էր, որ վերջապէս գտնվեցաւ մի մարդ, որին հաղորդեց իր սրտին մօտ եղած տեղեկութիւնները: Ինքը գրելու անընդունակ էր դարձել. աչքերը չէին տեսնում, իսկ ձեռքերը դողում էին: Նա տուեց ինձ մի հնամաչ տետրակ (թերթերից պակաս) որի մէջ կային զանազան ժամանակագրական նկատողութիւններ Ղարաբաղի նշանաւոր անցքերի մասին: Մարդակերտից անցնելով Կոսապատ գիւղը, այստեղ տեղեկութիւններ հաւաքեցի Ախաբէկեանների մասին: Յետոյ գնացի Գիւլ-Եաթաղ բերդը, որ պատկանում էր Մէլիք-Ալլահվերդեաններին: Այստեղ տեսայ Մէլիք-Ռուստամի ամրոցը, տեսայ նրանց տոհմային գերեզմանատունը: Մի քանի օր մնալով բժիշկ Աղասարեանցի տանը, ինձ յաջողվեցաւ բաւական նիւթեր հաւաքել Մէլիք-Ալլահվերդեանների պատմութեան համար:

Այստեղից գնացի Խաչէն՝ Հասան-Ջալալեան իշխանների դարևոր բնակաւայրը: Յետոյ Գանձասարի հռչակաւոր վանքը—Աղուանից կաթողիկոսների վեհարանը, որը վերջին ժամանակներում դարձաւ Ղարաբաղի մէլիքների դաղտնի ժողովների խորհրդարանը: Գանձասարի վանքի տաճարի մէջ և նրա շուրջը գտնված գերեզմանատեղում

ես քննեցի Հասան-Ջալալեան կաթողիկոսների և մելիքների չիրիմները։

Գանձասարի վանքի գիւղում, Վախթանգ-բէկ Հասան-Ջալալեանի տանը գտայ մի հնամաշ տետրակ (սկզբի թերթերից պակաս)։ Դա սկսած, բայց չաւարտած մի պատմութեան սեպագրութիւնն է, գրված Բաղդասար միտրօպօլիտի ձեռքով, գլխաւորապէս Հասան-Ջալալեանների տոհմի վերաբերութեամբ։ Առաջին մասը այնքան հետաքրքիր չէ, որովհետև քաղած է մեզ արդէն յայտնի Կաղանկատուացիի և Կիրակոս գանձակեցու գրքերից։ Իսկ վերջին մասը բովանդակում է իր մէջ հետաքրքիր տեղեկութիւններ Ղարաբաղի մելիքների Պետրոս մեծի հետ և վրայ Վախթանգ իշխանի հետ ունեցած յարաբերութիւնների մասին։ Նրանց յարաբերութիւնների մասին Փանահ-խանի և Իբրահիմ-խանի հետ, վերջինիս կատարած բարբարոսութիւնները Հասան-Ջալալեան Յովհաննէս կաթողիկոսի և Ղարաբաղի մելիքների վերաբերութեամբ. համառօտ կերպով նկարագրված է Ղարաբաղի մելիքների իրանց հպատակների հետ դէպի Վրաստան գաղթականութիւնը և այնտեղից վերադարձը և այլն։ Պատմութիւնը հասցրած է մինչև 1808 թուականը, այսինքն մինչև այն ժամանակը, երբ Բաղդասար միտրօպօլիտը հայ գաղթականների հետ ինքը վերադարձաւ Վրաստանից։ Տետրակի մէջ տեղ-տեղ

ջնջված է և մի և նոյն գրչով յետոյ ուղղված է։ Լուսանցքների վրա ժամանակ առ ժամանակ յաւելուածքներ են արել, գրիչը նոյն է, բայց մելանի գոյները զանազանվում են։ Ինչպէս յիշեցի, այդ տետրակը սեպագրութիւն է միայն. ցանկալի կը լինէր, եթէ դրա ամբողջը և սրբագրվածը գտնվէր։ Հեղինակը անցքերի ժամանակակիցը լինելով, նրա գրվածը աւելի արժանահաւատ պէտք է համարել։

Խաչէնում տեսայ Հասան-Ջալալի բերդը, որ այժմ կոչվում է Թարխանայ (Խօխանայ) բերդ, տեսայ այդ բերդի ստորոտում Իշխանի պալատի աւերակները, որ կոչվում են «զարպատներ»— տեսայ հրաշալի Կաչաղակաբերդը, այցելութիւն գործեցի սուրբ Յակոբայ վանքին, վերջապէս տեսայ մի պատմական ժողովուրդ, որ ճանաչում է այդ յիշատակարանները և հաղարաւոր բաներ է խօսում նրանց մասին։

Խաչէն գեղի ընթացքով ցած իջնելով և թեքվելով դէպի Խնդիրոտան գիւղը, տեղեկութիւններ հաւաքեցի Մելիք-Միրզախանեանների մասին։ Այստեղ մնացի միայն մէկ օր, որովհետև սաստիկ վատ ընդունելութիւն գտայ։ Ինձ առհասարակ չէր յաջողվում այն տեղերում, ուր գտնվում էին մելիքների ժառանգներ, և մանաւանդ երբ նրանց տոհմի պատմութեան մէջ կային արատաւոր կէտեր։ Մելիք-Միրզախանեանների պատմութիւնը շատ մաքուր չէ։

Այստեղից անցայ Շուշի բերդը։ Իջնանելով տեղային առաջնորդարանում, ինձ յաջողվեցաւ քննել հոգևոր կոնսիստորիայի արխիւը։ Ոչինչ չը գտայ։ Բոլոր հին զոկումենտները, որոնք կարող էին Ղարաբաղի պատմութեան վրա փոքր ի շատէ լոյս ձգել, ինչպէս ասում էին, զանազան ժամանակներում գողացել էին։ Այստեղ ես ծանօթացայ ծերունի Հաթամի հետ, որը մի ժամանակ Բաղդասար միտրօպօլիտի կանցլերն է եղել։ Նա տուեց ինձ բաւական մանրամասն և ընդարձակ տեղեկութիւններ Ղարաբաղի կաթողիկոսների, մելիքների և խանների մասին։ Յարգելի ծերունին իր պատմութիւնները այնքան յաճախ անգամ կրկնել էր, որ «Հայր մեր»-ի նման անգիր սերտած ունէր։

Շուշիում Գրիգոր-բէկ Հասան-Ջալալեանը յանձնեց ինձ մի հարուստ հաւաքածու զանազան ֆիրմանների, հրովարտակների, պաշտօնական թղթերի, որ շնորհված են եղել պարսից շահերից և օսմանցոց տիրապետողներից Ղարաբաղի կաթողիկոսներին ու մելիքներին։ Այդ հաւաքածուի մէջ գտնվում է Հասան-Ջալալեան տոհմի ամբողջ ճիւղագրութիւնը ժամանակագրական կարգով, բացի դրանից, հաւաքված են օրինակները այն արձանագրութիւնների, որ մնացել են քարերի վրա և որ վերաբերում են այդ տոհմին։ Հաւաքածուն կազմել է Բաղդասար միտրօպօլիտը և

իւրաքանչիւր թղթի թարգմանութեան տակ իր ձեռքով ստորագրել է «ուղիղ է ընդ նախագաղափարին»։ Թէ որ աստիճան տիրապետում էր Բաղդասար միտրօպօլիտը պարսկերէն, թուրքերէն, ռուսերէն և վրացերէն լեզուներին, որ կարողանար այդ լեզուներով գրված թղթերի թարգմանութիւնը համեմատել բնագրի հետ,—այդ մեզ յայտնի չէ, միայն այնքանը կասենք, որ թարգմանութիւնը սաստիկ անպիտան է, մանաւանդ աշխարհաբար թարգմանվածները. շատ տեղերում ոչինչ չէ հասկացվում։ Բաղդասար միտրօպօլիտը մեծ սխալ է գործել, որ պատմութեան համար այդ թանգագին հաւաքածուի բնագրների օրինակները չէ դրել թարգմանութիւնների հետ։

Շուշիում լաւական տեղեկութիւններ հաւաքելով այդ բերդի վաղեմի իշխողների՝ Փանահ-խանի, Իբրահիմ-խանի և Մէհտի-խանի մասին, ես անցայ Վարանդայի գաւառը, Մելիք-Շահնազարեանների տիրապետութեան երկիրը։ Երկու օր մնացի Զանախչի կամ Ակետարանոց բերդում, ուր բնակվում էին Մելիք-Շահնազարեանները, ուր մինչև այսօր տեսնվում են նրանց ամրոցների աւերակները, ուր դրած են այդ տոհմի նշանաւոր ներկայացուցիչների չիրիմները։ Այստեղ ամենն մի ծերունի դեռ ես չէ մոռացել, թէ ինչեր են կատարվել այդ բերդում, գիտէ այդ բերդի իշխողների իւրաքանչիւրի կատարած գործը։

Ցույց տալու համար, թէ մեր գաւառներում որպիսի արգելքների և մինչև անգամ անախորժութիւնների կարող է հանդիպել մի ուղևոր, որ ուսումնական նպատակներով ճանապարհորդութիւն է անում, ես մէջ կը բերեմ մի դէպք, որ տեղի ունեցաւ Զանախչի բերդում։

Այստեղ գալու ժամանակ Շուշվայ հոգևոր իշխանութեան յաջորդը ինձ տուել էր տեղային կօնսիստորիայի անդամ քահանաներից մէկին, իբրև առաջնորդ, որ ցանկացած տեղերը մանածէ ինձ և գիւղացիներին հասկացնէ իմ ճանապարհորդութեան նպատակը։ Բացի դրանից, գերապատիւ յաջորդը ինձ պատիւ էր արել, տալով իր սեպհական ձին նստելու համար։ (Յաջորդի ձին էլ մեծ նշանակութիւն ունի գիւղացիների աչքում)։ Զը նայելով այդ բոլոր նախապատրաստութիւններին, Զանախչի բերդում հազիւ կարողացայ ազատվել մի մեծ սկանդալից։ Հիւրասիրվելով տեղային քահանաներից մէկի տանը, խնդրեցի ինձ մօտ կանչել մի քանի ծերունիներ, որոնք կարողանային ինձ բաներ պատմել Մէլիք-Շահնազարեանների մասին։ Շատերը ներկայացան։ Նրանք խօսում էին, ես հարկաւոր համարած տեղեկութիւնները նշանակում էի իմ նկատողութեան դրքոյկի մէջ։ Յանկած հայհոյանքներով ներս թափվեցան մի խումբ մարդիկ և պատմողներին բռնութեամբ դուրս քաշեցին սենեակից, կամենում էին ծեծել նրանց։ Ես չուարած մնացի։ Ինձ հետ եկած քահանան հազիւ կարողացաւ հանգստացնել նրանց։ Բանից դուրս եկաւ, որ այդ մարդիկը Մէլիք-Շահնազարեանների տոհմիցն էին և նրանց շատ հաճելի չէր, որ իրանց նախնիքների պատմութիւնը գրվէր։

Առհասարակ ժողովուրդը սաստիկ վախենում է գրչից. հէնց որ նրա աչքի առջև մի բան գրում ես, նա սարսափում է։ Ինձ շատ անգամ առաջարկում էին այսպիսի հարցեր. «Աղա, դրանից խօ մեզ վնաս չի լինի»...։ Ինչ անէ խեղճ ժողովուրդը, նա ամեն գրութիւնների վրա նայում է պաշտօնական կէտից։ Օրինակ, եթէ մի գիւղատնտես, կամենալով ուսումնասիրել երկրի բեղմնաւորութեան չափը, հարցնելու լինի գիւղացուց, թէ քո ցանքը հարիւրին որքան արդիւնք է բերում.—նա իսկոյն կը սկսէ ստել, մտածելով, թէ կամենում են հարկերը աւելացնել։ Այսպէս էլ, երբ կամենում ես հարցնել մէլիքների տոհմին պատկանող այս և այն անձնաւորութեան մասին, իսկոյն սկսում են մտածել, չը լինի թէ նոր քննութիւններ պիտի սարքեն. չը լինի թէ հողերի, աղնուականութեան մասին էլի նոր բան կայ...։ Այդ մարդիկը միշտ զործ են ունեցել ստորին պաշտօնեաների հետ, իսկ ուսումնասէր գիտնականը, պատմաբանը նրանց չի հանդիպել։

Վարսնդայից անցայ Տիզակի գաւառը, գնացի

Տող բերդը։ Այս բերդում իշխում էին Մելիք-Ա-
ւանեանները։ Տեսայ նրանց տոհմային գերեզմա-
նատունը, տեսայ Մելիք-Եգանի կիսաւեր պալա-
տը, որի մէջ այժմ բնակվում է մի մահմեդա-
կան բեգ, որը այդ տոհմի կրօնափոխ եղած ժա-
ռանգներից մէկն է։

Այստեղ ինձ յաջողվեցաւ ձեռք բերել երկու
բաւական հաստ հատորների մէջ ամփոփված զա-
նազան պատմական գրվածքներ։ Այդ աշխատու-
թեան հեղինակն է Գտիչ վանքի վանահայր Ա-
ռաքել վարդապետ Կոստանեանցը։ Եթէ մեր բո-
լոր վանքերի ծոյլ, հացկատակ վարդապետները
հետևէին Առաքել վարդապետի օրինակին, և ի-
րանց չրջապատող ժողովրդի ու պատմական տե-
ղերի աւանդութիւնները հաւաքելով գրէին, դրա-
նով աւելի մեծ ծառայութիւն արած կը լինէին մեր
գրականութեանը, քան թէ իրանց աղօթքներով։

Առաքել վարդապետը, իրաւ է, իր պատմու-
թեան մէջ ժամանակագրական կարգ չէ պահպա-
նել, նիւթերը իրանց տեսակի համեմատ չէ դա-
սաւորել, և նրա աշխատութիւնը աւելի մի ան-
կապ հաւաքածու է, քան թէ պատմութիւն,
այսու ամենայնիւ նրա գրքերը բովանդակում են
իրանց մէջ թէև անմշակ, բայց բաւական առատ
նիւթեր պատմութեան համար։ Երկու հատորները
բաղկացած են 75 ընդարձակ գլուխներից և 428
երեսներից։

Նրա նիւթերի մեծ մասը կարող էր ծառայել
հայոց Այսմաւուրքին, քան թէ պատմութեան. օ-
րինակ, հանդիպում են դրանց նման շատ գլուխ-
ներ. «Պատմութիւն հրաշից ուրումն աղքատի»
—«Յաղագս մարդակերպ հարսնաքար անուա-
նեալ վիմին»—«Յաղագս հրաշագործ Ջուղալու
խաչին»—«Յաղագս ուրումն ագահ վաճառականի,
թէ որպէս եղև այր կատարեալ ի ձեռն սատանա-
յի»—և այսպիսի գլուխների մէջ յանկարծ «Պատ-
մութիւն Լանկթամուրայ»—մի բոլորովին ան-
յայտ կատր Լանկ-թէյմուրի արշաւանքներից։

Առաքել վարդապետի երկու հատորների մէջ
կան և այնպիսի գլուխներ, որ կարող են ծառա-
յել իբրև աղբիւր Ղարաբաղի մելիքների պատ-
մութեան համար։ Այդ տեսակ գլուխներից
բաւական ընդարձակ տեղ է բռնում Տիզակի Մէ-
լիք-Ասանեանների մանրամասն պատմութիւնը,
սկսեալ Մելիք-Եգանից մինչև այդ տոհմի վերջին
ժառանգները։ Յետոյ Վարանդայի Մելիք-Շահնա-
զար II-ի պատմութիւնը, նրա յարաբերութիւն-
ները Շուշի բերդի խանների հետ. Աղա-Մահմատ-
խանի վերջին արշաւանքը, նրա սպանվիլը Շուշի
բերդում. Ղարաբաղի սովը և ժանտախտը Աղա-
Մահմատ-խանի արշաւանքներից յետոյ. ժողովրդի
ցրիւ գալը դէպի զանազան կողմեր։ Կան և այն-
պիսի գլուխներ, որ նուիրված են ռուսաց զանա-
զան զեներալների արշաւանքներին դէպի Ղարա-
խամ. Մելիք.

բաղի կողմերը. դրանց մէջ հետաքրքիր են՝ իշխան Մաղաթովի ճակատամարտը Շամքոր գետի և Գանձակի բերդի մօտ, զեներալ Կոտլարևսկու Լէնքորանի և Ասլանդուզի կռիւները. իշխան Ցիցիանովի արշաւանքները,—այդ բոլորը թէև իրանց բովանդակութեան կողմից շատ հետաքրքիր են, բայց ժամանակագրական կարգով դասաւորված չեն: Գրքերի մէջ պատահում են զանազան հին ձեռագրներից արտագրած յիշատակարաններ, նշանաւոր անձինքների շիրիմների տապանագրեր, Ղարաբաղի այլ և այլ վայրերի մասին ժողովրդի մէջ մնացած աւանդութիւններ և այլն: Իսկ որ ամենից հետաքրքիրն է, դա է մի ժամանակագրական ցուցակ Ղարաբաղի նշանաւոր անցքերի մասին, սկսեալ 1721 թուականից մինչև 1813 թուականը: Այդ ժամանակագրութիւնը, հեղինակի ասելով, դուրս է բերել նա մի ձեռագիր Մաշտոցից, որը գրված է եղել տէր-Գասպար քահանայի ձեռքով:

Ինձ հետ առնելով Առաքել վարդապետի գրքերը, հեռացայ Տող բերդից, մի օր այնտեղ մնալուց յետոյ: Այստեղից գնացի Ամարասայ վանքը, իսկ յետոյ վերադարձայ կրկին Շուշի բերդը:

Եւ այսպէս ես անցայ Ղարաբաղի բոլոր հինգ գաւառները—Գիւլիստան, Ջրաբերդ, Խաչէն, Վարանդա և Տիզակ—որոնք մի ժամանակ կազմում էին Խամսայի հինգ մելիքութիւնները: Այդ ճանա-

պարհորդութիւնը տևեց երկու ամիս: Որքան կարող էի, թէ բերանացի և թէ գրաւոր տեղեկութիւններ հաւաքեցի մելիքների պատմութեան մասին: Մի և նոյն անցքը ես պատմել էի տալիս զանազան անձինքների, համեմատումէի միմեանց հետ, ստուգում էի, յետոյ նշանակում էի իմ գրքի մէջ:

Յայտնի բան է, միայն ժողովրդական աւանդութիւնների վրա հիմնվելով, շատ դժուար կը լինէր կազմել մի քանի դարերի շարունակ պատմութիւնը: Ժողովուրդը շատ անգամ չփոթում է անցքերը, մէկի գործողութիւնը միւսին է վերաբերում, և ամենադժուարինն այն է, որ ժամանակագրական և տոհմագրական ճշտութիւններ չէ պահպանում, պատմական իրողութիւնները տեղափոխում է կամ շատ առաջ և կամ շատ յետոյ: Բացի դրանցից, ժողովուրդը ունի իր լեգենդաները, իր իդեալները, իր սիրած հերոսները, որոնց ընծայում է նա այնպիսի մեծագործութիւններ, որոնք նրանց կատարածը չէին կարող լինել: Օրինակ, ինձ շատ անգամ պատահում էր նկատել, որ մի և նոյն պատմական իրողութիւնը ամեն մի գաւառի աւանդութիւնների մէջ ընծայում էին նոյն գաւառի մի յայտնի հերոսին, քանի որ այդ անձնաւորութիւնը չէր կարող այն գործը կատարած լինել, որովհետև կամ այն ժամանակ նա դեռ ծնված չէր, կամ վաղուց մեռած

էր։ Բայց պատմական վաս

լիք-Եղանի, Վարանդայի Մելիք-Շահնազարեան-ների, Խաչէնի Հասան-Ջալալեանների, Զրաբերդի Մելիք-Ախամի և Մելիք-Ալլահղուլու և Թաւիշի (Դիւլիստանի) Մելիք-Բէգլարեանների մասին: IV. «Հանդամանք Փանահ-խանին ընդ Խամսայ մելիքաց»—այդ գլխի մէջ խօսվում է Փանահ-խանի կռիւների մասին. հայոց մելիքների հետ: V. «Հիմնարկութիւն Շուշի բերդին».—այդ գլխի մէջ աւելի պարզ երևում է Մելիք-Շահնազարի գործակցութիւնը Փանահ-խանի հետ ի վնաս Ղարաբաղի միւս մելիքների: VI. «Կալանաւորութիւն Բէրիմ-խանին, Քազիմ-խանին, Հէյդար-Ղուլի-խանին և ազատութիւն նոցա ի հաջի Զալալէն»—այդ գլխի մէջ խօսվում է վրաց Հերակլ իշխանի նենգաւոր արշաւանքի մասին դէպի Ղարաբաղի կողմերը և նրա պարտութեան մասին Հաջի Զելէբիից: VII. «Գալուստ աւար Ֆաթալի-խանին ուրմեցւոյ ի վերայ Ղարաբաղայ և պատերազմ նորա».—այդ գլխի մէջ խօսվում է, թէ որպէս հայոց մելիքները միանալով Ֆաթալի-խանի հետ, սկսեցին կռվել Փանահ-խանի հետ և ստիպեցրին նրան իր որդի Իբրահիմ-աղային (յետոյ Իբրահիմ-խան) պատանդ տալ, որին Ֆաթալի-խանը տարաւ Պարսկաստան: Յետոյ Փանահ-խանի իր որդու ազատութեան համար Պարսկաստան գնալը, այնտեղ մնալը և Իբրահիմ-խանի վերադարձը Ղարաբաղ, որպ այդ երկրի պարսից

կառավարութիւնից նշանակված կառավարիչ: VIII. «Որդիութիւնք Իբրահիմ-խանին».—այդ գլխի մէջ պատմվում է Իբրահիմ-խանի զօրանալու մասին, Աղա-Մամադ-խանի աւաջին արշաւանքի մասին, որը Շուշի բերդը պաշարելով և չը կարողանալով գրաւել, Մելիք-Մէջլումի և Ջաւատ-խանի առաջնորդութեամբ գնաց Թիֆլիսը աւերակ դարձրեց. կոմս Զուբովի արշաւանքը. Իբրահիմ-խանի և ուրիշ մի քանի խաների ռուսաց հպատակութիւն ընդունելը. Աւարիայի Օմար-խանի ապստամբութիւնը Վրաստանում. Հերակլի մահը և վրաց իշխանական դերդաստանի երկպառակութիւնները: IX. «Յաղագս կրկնակի գալստեան Աղա-Մամադ-շահին ի վերայ Ղարաբաղայ և գնալոյ Իբրահիմ-խանին ի Բալաքիան»—այդ գլխի մէջ պատմվում է Աղա-Մամադ-շահի Շուշի բերդում սպանվելու մանրամասնութիւնները: Հետևեալ գլուխներում պատմվում է վրաց Հերակլ իշխանի մահը, Գիորգիի յաջորդելը, Աւարիայի Օմար-խանի երկրորդ արշաւանքը դէպի Վրաստան, գեներալ Լազրովի յաղթութիւնը նրա դէմ. գեներալ Ցիցիանովի արշաւանքը և այլն: Միրզա-Ադիզոզալի պատմութիւնից քաղած վերոյիշեալ երկու տետրակները ես ստացել եմ Ղարաբաղի հոգ. իշխանութեան յաջորդ Կարապետ վարդապետ Այվազեանցից:

5. Սարգիս արք - եպիսկոպոս Ջալալեանցի

«Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից» կոչված անտիպ գրքոյկը։ Այդ գրքոյկը, որ Ղարաբաղի մելիքների պատմութեանն է վերաբերում, և հեղինակը չը գիտենք ինչու է նրան Աղուանից պատմութիւն կոչում, բովանդակում է իր մէջ հետևեալ գլուխները. «Աւան իւղբաշի»—«Յաղագս գալստեան տաճկայ ի Ղարաբաղ»—«Գաղթումն Աւանայ ի Ռուսաստան»—Վերադարձութիւն մելիք-Եսայեայ ի Սիւնեաց յԱրցախ»—«Յաղագս մելիք-Եգանայ և գործոց նորա»—«Յաղագս պատերազմին խանին փանահայ ընդ մելիք Եգանայ»—«Դարձեալ վասն պատերազմին խանին փանահայ ընդ մելիք-Եգանայ»—Յաղագս մելիքութեան Եսայեայ և յաղագս պատերազմի նորին»—Պատերազմ խանին Ղարադաղայ, որ է մասն փայտակարանի, ընդ մելիք-Եսայեայ»—«Տեղեկութիւն ի վերայ ազգին մելիք-Շահնազարայ»—«Յաղագս պաշարելոյ մելիքաց զբերդն Աւետարանոց»—«Յաղագս միաբանելոյ մելիք-Շահնազարայ ընդ խանին փանահայ և յաղագս պատերազմին հաջի-Զալալիայ»—«Վասն հաստատութեան մելիք-Միրզախանայ հայկաղնւոյ ի թուին հայոց ռ. մ. դ.»—«Յաղագս պատերազմին Զալալիայ ընդ արքային վրաց Թամրազայ»—«Վասն պատերազմի խանին Ուրմեայ աւշար Ֆաթալի կոչեցելոյ ընդ խանին փանահայ ի թուին ռ. մ. ժ.»—Յաղագս պատերազմին խանին փանահայ ընդ մելիք-Աղա-

մայ ի թուին ռ. մ. դ.»—«Դարձեալ պատերազմ խանին փանահայ ընդ մելիք-Ադամայ»—«Ծագումն ազգին մելիք-Յովսէփայ տիրապետողին նահանգին Իգիրմիղօրդու (Գիւլիստանի) որ ի հնումն Դիւթական»—«Գաղթումն մելիք-Աթամայ և մելիք-Յովսէփայ ի Գանձակ»—«Յաղագս վերստին մարտի Իբրայիմ-խանին ընդ մելիքաց հայոց»—«Մահ խանին Շահվերդւոյ և գաղթումն Մխիթարայ քալանթարին»—«Դարձ մելիքաց ի հայրենիս»—«Յաղագս դիմելոյ մելիքաց հայոց առանձին զբրութեամբ առ Կայսրուհին ռուսաց Եկատերինէ»—«Դաշնագիր մելիքաց»—«Մահ Յովհաննէս կաթողիկոսին Հասան Ջալալեանց»—«Յաղագս պատճառաց հակառակ աթոռոյն Գանձասարայ»—«Յաղագս գաղթելոյ մելիք-Մէջլումայ և մելիք-Աբովայ»—«Գալուստ Սարգիս միտրոպոլիտին ի Ղարաբաղայ ի Գանձակ»—«Արշաւանք մելիքաց հայոց»—«Հարցումն Արզումանայ յումմնիէ ախունդէ»—«Յաղագս դարձի մելիք-Աբովայ ի Ղարաբաղ»—«Գալուստ Աղա-Մամատ-խանին ի Ղարաբաղ»—Գալուստ Աղա-Մամատ-շահին ի Վիրս»—«Յաղագս գալստեան Զուբովայ յաշխարհն Աղուանից»—«Դարձ Զուբովայ ի Ռուսաստան»—«Պաշարումն քաղաքին Գանձակայ և մահ մելիք-Մէջլումայ»—«Դարձ Աղա-Մամատ-շահին ի Ղարաբաղ և մահ նորա»—«Դարձ մելիք-Աբովայ ի Բոլնիսէ հանդերձ բնակչաք»—«Յաղագս մեծ սովուն

Արցախու և յաղագս գնալոյ մելիք-Ջումշուդայ առ Կայսրն ռուսաց»—ընդամենը 39 գլուխ: Մնացեալ 8 գլուխները վերաբերում են ռուսաց զանազան գեներալների արշաւանքներին: Դրքոյկը բաղկացած է 124 երեսներից: Սարգիս արք-եպիսկոպոսը, թէև ինքը չէ յայտնում, բայց իր պատմութիւնը կազմելու ժամանակ մեծ մասամբ օգուտ է քաղել վերև յիշած Միրզա-Ադիգօզալի պարսկերէն պատմութիւնից, իսկ մնացեալ մասը հաւաքել է աւանդութիւններից: Անցքերը ժամանակագրական կարգով չեն դասաւորված. տեղ-տեղ հանդիպում են տոհմագրական սխալներ, որոնց իր հօր հայրն է դառնում, իսկ հարազատ եղբայրը հօրեղբայր և այլն: Ժամանակագրական թուականներ համարեա թէ չը կան: Այն տեղերում, որ քաղել է Միրզա-Ադիգօզալի պատմութիւնից, գործ է ածում հիջրէթի թուականները, որոնց շատերը չեն համապատասխանում իրանց ժամանակին: Ինչպէս Ղարաբաղի մելիքների պատմութիւնը նա «Պատմութիւն աշխարհին Ադուանից» է կոչում, այնպէս էլ աշխարհագրական զանազան տեղերի անունները գործ է ածում հին պատմական ձևով, որոնց շատերը չեն համապատասխանում այժմեան տեղերին: Զարմանալու է, որ Մելիք-Մէջլումին և Մելիք-Աբովին Հայկ կամ Արամ չէ կոչում: Ես միայն աչքի առաջ եմ ունեցել Սարգիս արք-եպիսկոպոսի դրքոյկը, բայց

նրան չեմ հասել: Այդ դրքոյկը ես ստացայ պօլկօվնիկ Յ. Դ. Լազրովից:

6. Մի այլ տետրակ 16 մեծ երեսներից բաղկացած, կրում է այսպիսի վերնագիր «Ծագումն Ղարաբաղու մելիքների» Սար. Վ. Ջալալեանցի, բովանդակում է իր մէջ միայն 4 գլուխներ: I. «Ծագումն ազգին մելիք-Ախամայ տիրապետողին նահանգին Ջարաբերդու»—II. «Ծագումն ազգին մելիք-Յովսէփայ տիրապետողի նահանգին Խզիրմիզօրդու, որ ի հնումն Դիւթական»—III. «Ծագումն ազգին մելիք-Եղանայ տիրապետողին նահանգին Տիզակու»—IV. «Ծագումն ազգին մելիք-Շահնազարայ տիրապետողին Վարանդու:» Ստորագրած է. «Համառօտեալ զայս ի պատմութեանց (?) յինէն յօրինելոց. Սարգիս վարդապետ Ջալալեանց»: Այդ փոքրիկ տետրակը աւելի ամփոփ է և աւելի խղճմտանքով մշակված է, քան Ջալալեանի վերև յիշած ընդարձակ պատմութիւնը: Այդ տետրակը ես ստացայ պ. Սեդրակ Տէր-Առաքելեանից:

7. Հին գրչագիր մատեանների յիշատակարաններից քաղած Ղարաբաղի մելիքների վերաբերութեամբ արձանագրութիւններ, — եկեղեցիների, վանքերի, մելիքների ամրոցների, նրանց տոհմային շիրիմների վրա գտնված արձանագրութիւններ,—մելիքների ժառանգների կամ մասնաւոր անձինքների ձեռքում գտնված հրովարտակների,

ֆիրմանների, կալուածագրերի և այլ պաշտօնական թղթերի օրինակներ,—մէլիքների անունով կաթողիկոսների կոնդակների և օրհնութեան թղթերի պատճէններ,—յիշեալ զօկումենտները, որքան յաջողվել է ինձ հաւաքել իմ ճանապարհորդութեան ժամանակ, ծառայել են ինձ որպէս գլխաւոր աղբիւր ժամանակագրութեան և մէլիքների տոհմային ճիւղագրութեան համար:

Մինչև այստեղ յիշած աղբիւրները զուտ ես տպագրութեամբ լոյս չը տեսած, ձեռագրերի մէջ մնացածներն էին. այժմ դառնանք դէպի այն աղբիւրները, որոնք արդէն տպված են:

1) Զամչեան հ. Միքայէլ վարդապետ: Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ Տեառն 1784. հատոր III-րդ: Վենետիկ 1786.

2) Առաքել դաւրիժէցի: Պատմութիւն ոակս դիպուածոց Հայաստանեայց և ես զաւառին Արարատոյ և մասին Գողթան գաւառի, ըստ կրսեալ ի թուոյն հայոց 1054 մինչև յաւարտ պատմագրութեանս (1601—1666) այլ և ի յիշումն ածեալ մասնաւորաբար աստի և անտի: Ամստերդամ (Ամստերդամ) 1669:

3) Հասան-Ջալալեանց Եսայի կաթողիկոս Աղուանից: Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից ի թուականին հայոց 1160, իսկ ի թուականին

Տեառն մերոյ Փրկչին Յիսուսի 1711: Շուշի 1839: Այդ փոքրիկ գրքույկը, ինչպէս երևում է, համառօտութիւն է, քաղած մի ընդարձակ պատմութիւնից, որի իսկականը, եթէ գտնվէր, մեծ գանձ կարելի էր համարել մեր նոր ժամանակների պատմութեան համար: Հեղինակը, Աղուանից Եսայի կաթողիկոսը, ինքը լինելով Ղարաբաղի մէլիքների ապստամբութեան (1700—1728) գլխաւոր պարագլուխներից մէկը, գրել է իր ժամանակի անցքերի մանրամասն պատմութիւնը:

4) Դաւիթ-բէգ. Պատմութիւն Դաւիթ-բէգին և պատերազմաց հայոց Խափանու որք եղեն ընդդէմ թուրքաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի Տեառն 1722 և հայոց 1171: Վաղարշապատ 1871: Այդ հետաքրքիր պատմութեան հեղինակը մինչև այսօր մնում է անյայտ. ձեռքից ձեռք անցնելով, հեղինակի անունը եղծվեցաւ: Ես այժմ անտեղի եմ համարում խօսել այդ մասին, միայն կը յիշեցնեմ հայկական առածը. «գողը գողից գողացաւ, Աստուած տեսաւ, զարմացաւ»...

5) Աբրահամ կաթողիկոս կրեացի: Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նադիր-շահին պարսից: Վաղարշապատ 1870:

6) Գիլանենց Պետրոս դէ-Սարգիս: Ժամանակագրութիւն 1722—1723: Հայերէն ընագիրը, որ տպված է եղել «Կռունկ Հայոց աշխարհին» ամսագրի 1863 թվի տետրակներում, ձեռքի տակ

չունենալով, ես աչքի առաջ եմ ունեցել այդ ժամանակագրութեան Ռ. Պատկանեանի ռուսերէն թարգմանութիւնը։ Ս. Պետերբուրգ 1870։

6) Արղութեանց - Երկայնաբազուկ Յովսէփ արք-եպիսկոպոս։ «Ղարաբաղի ժառանգական տիրապետողների, որ կոչվում են մէլիքներ, Ռուսաստան դեսպաններ ուղարկելու տիպողական պատճառները և նրանց խնդիրքը Նորին Կայսերական Մեծութեան Պետրոս մեծից»։ Այդ հետաքրքիր պատմական գրութիւնը շարադրված է Ռուսաստանի հայոց վիճակաւոր առաջնորդ Արղութեան-Երկայնաբազուկ Յովսէփի արք-եպիսկոպոսի աշխատութեամբ և գեներալ ֆելդմարշալ իշխան Գրիգորիի Ալեքսանդրովիչ Պոտեմկինի միջնորդութեամբ 1790 թվին ներկայացրած է Եկատերինա II կայսրուհուն։ Այդ գրութեան հայերէն թարգմանութիւնը, Պետրոս մեծի, Եկատերինա II-ի և Պօղոս I-ինի Ղարաբաղի մէլիք. չնորհված հրովարտակների հետ տպվեցաւ 1858 թվի Մանդինեանցի «Մեղու Հայաստանի» №№ 4, 5 համարներում, իսկ ռուսերէն բնագիրը կարելի է գտնել «Собраніе актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа ч. I, с. 165—201 и ч. II. с. 52—62. Այլ և Сѣв. Архивъ 1823, т. 6. № 10, с. 233։ Նոյն Յովսէփ արք-եպիսկոպոսի նոյն թուով (1790—23 յունվարի) կազմած մի այլ գրութիւն այսպիսի վերնագրով «Հայոց տիրապետող իշխանների կամ Ղարաբաղի մէլիքների մասին։ Նրանց անունները և տիրած երկիրները։ Շուշվայ Իբրահիմ-խանի Շուշին դրաւելու պատճառները։» Այդ գրութիւնը, որ նոյնպէս իշխան Պոտեմկինի միջնորդութեամբ ներկայացվեցաւ Եկատերինա II կայսրուհուն, բովանդակում է իր մէջ Խամսայի հինգ տիրապետող մէլիքների անունները, նրանց համառօտ պատմութիւնը ու յարաբերութիւնները Փանահ-խանի ու Իբրահիմ-խանի հետ։ Ռուսերէն բնագիրը տպված է նոյնպէս «Собраніе актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа ч. II. с. 52—62։ Պէտք է ասած, որ յիշեալ աքտերի հաւաքածուից ես քաղել եմ Ղարաբաղի կաթողիկոսների և մէլիքների ռուսաց կառավարութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնների այլ և այլ մանրամասները, սկսեալ 1701 —1801 թուականը։

7) Երիցեան Ա. Դ. Карабагскіе мелики въ Грузіи съ 1800 по 1808 годы. Кав. Стар. 1872, № 2։ Իր պատմական յօդուածը կազմելու համար հեղինակը օգուտ է քաղել այն տեղեկութիւններից, որ բովանդակվում են 1—3 հատորների մէջ Актовъ Кав. Археогр. Ком. և աչքի առաջ է ունեցել ուրիշ մի քանի աղբիւրներ։ Պ. Երիցեանի ամսագրի նոյն համարում զետեղված են Յովսէփ արք-եպիսկոպոսի և Ղարաբաղի մէլիքների

մի շարք խիստ հետաքրքիր նամակների ռուսերէն թարգմանութիւնները։

Ես ձեռքի տակ եմ ունեցել նաև հետևեալ գրքերը. Закавказье отъ 1803—1806 года. Н. Дубровина, С.-Петербургъ 1866.—Жизнь генералъ-лейтенанта князя Мадатова, изданіе второе, С.-Петербургъ, 1863.—Матеріалы для исторіи Кавказа П. Г. Буткова 3 ч. С.-Петербургъ 1869։ Պէտք է խոստովանել, որ ցանկանալով իմ աշխատութեանը տալ, որքան կարելի է, հայոց տոհմային պատմութեան ձև, ես շատ դէպքերում դերադասել եմ այն նիւթերը, որ յաջողվել է ինձ գտնել հայոց թէ գրաւոր և թէ բերանացի աւանդութիւնների մէջ, և այս պատճառով ռուսաց աղբիւրների վրա նայել եմ որպէս օժանդակող նիւթերի վրա։

Եթէ Խամնայի մելիքութիւնների առաջին հատորը ընդունելութիւն գտաւ ընթերցող հասարակութիւնից և տպված գրքերը վաճառվեցան, այն ժամանակ ես կը տպեմ մի երկրորդ հատոր որպէս յաւելուածք առաջին հատորի։ Այդ վերջին հատորի մէջ զետեղված կը լինեն այն բոլոր նիւթերը, որոնք ծառայել են ինձ իբրև աղբիւր առաջին հատորը կազմելու համար։ Բովանդակութիւնը կը լինի հետևեալ կարգով. զանազան անձինքների զանազան ժամանակներում Ղարաբաղի կաթողիկոսների, մելիքների մասին գրած և անտիպ մնացած պատմական աշխատութիւններ.— մեր պարբերական հրատարակութիւնների կամ այլ և այլ գրքերի մէջ ցրված յօդուածները Ղարաբաղի մելիքների մասին.—ռուսաց աքտերի մէջ գտնված տեղեկութիւնները Ղարաբաղի մելիքների մասին. որպիսի են Կովկասեան հնագրութեան մասնաժողովի աքտերը (Акты Кав. Археогр. Ком.), Մոսկվայում տպված Հաւաքածու աքտերի, որ վերաբերում են հայոց ազգի պատմութեան հետազօտութեանը (Собраніе актовъ, относящихся къ обозрѣнію исторіи армянскаго народа). ռուսաց պատմագրների՝ Սոլովվի, Բուտկովի, Դուբրովինի, Յ. Արարատսկիի (հայ) և այլոց գրքերի մէջ գտնված տեղեկութիւնները Ղարաբաղի մելիքների մասին. այլ և պարսից պատմագրութեան մէջ հայոց մելիքների մասին գտնված տեղեկութիւնները. — ռուսաց կայսրների, պարսից շահերի, վրաց իշխանների և զանազան խանների Ղարաբաղի կաթողիկոսներին ու մելիքներին շնորհած անուանական հրովարտակների, ֆիրմանների օրինակները.—մելիքների տոհմերի վերաբերութեամբ գտնված արձանագրութիւնների օրինակները՝ եկեղեցիների, վանքերի, շիրիմների քարերի վրա, գրքերի յիշատակարանների մէջ. մելիքների տոհմային ճիւղագրութեան աղիւսակները։ Այդ բոլորը տպված կը լինեն իմ սեպհական բացատրութիւններով և ծանօթութիւններով։

Այդ գիրքը կազմելու համար ես ձեռքի տակ ունեմ բաւական պատրաստի նիւթեր։ Անտարակոյս, ուրիշների մօտ դուցէ գտնվում են և այնպիսի թղթեր, որոնք ինձ յայտնի չեն, որոնք աւելի լոյս կարող էին ձգել մելիքների դարու պատմութեան վրա։ Եւ որովհետև մի լիակատար, ճոխ հաւաքածու կազմելը աւելի ընդհանրութեան օգնութեանը կարօտութիւն ունի, այդ մտքով ես հրաւիրում եմ օգնել ինձ, նրանով միայն, որ իւրաքանչիւր ոք, եթէ գտնվում էր նրա մօտ մի որ և իցէ նիւթ, որ կարող էր ծառայել իմ նպատակին, ուղարկէր ինձ իմ հաւաքածուի մէջ զետեղելու համար։ Ես չեմ պահանջում թղթերի իսկականները, եթէ այդ հնարաւոր չէր, ինձ թող ուղարկեն ճիշտ պատճէններ, միայն թէ այդ պատճէնները պէտք է վաւերացրած լինեն, որ համեմատ են իսկականի հետ։ Վաւերացնել կարելի է կամ տեղային ուսուցչական խումբի մօտ, որտեղ կան թեմական դպրոցներ, կամ տեղային կոնսիստորիայում, եթէ կընդունեն։

Ես աւելի շատ բան եմ սպասում մեր գաւառական վարժարանների, որոնք թէ միջոցներ և թէ պատրաստականութիւն ունեն պատմական նիւթեր հաւաքելու։ Իբրև օրինակ, ես կը յիշեմ մի վարժարանի անուն. պարոնը Շուշվայ հոգևոր դպրոցի ուսուցիչ է՝ Խոջամիրեանցը։ Նա իրան նպատակ է դրել ամեն տեղ պատահած դրչագիր

մատեանների յիշատակարանները արտագրելու, այլ և հաւաքելու այն բերանացի աւանդութիւնները, որոնք ժողովրդի մէջ պահպանված են գանազան աւերակների, բերդերի, ժայռերի, բլուրների և այլ վայրերի մասին։ Ես Շուշիում եղած ժամանակ պարոնը տուեց ինձ իր հետաքրքիր հաւաքածուն։ Մի աւետարանի յիշատակարանում կարելի է գտնել հայոց մի նշանաւոր իշխանական տան շարունակութիւնը, որը պատմութեան համար կորած էր։ Այսպիսի շատ գիւտեր կարող են պատահել, միայն թէ հետախուզողներ լինէին։

Ի դէպ է յիշել, որ Խամսայի մելիքութիւնների պատմութիւնը գրելու ժամանակ ինձ աւելի նուազ օգնեցին նոյն իսկ մելիքների ժառանգները, որոնց աւելի պիտի հետաքրքրէր իրանց նախահարց պատմութիւնը։ Նրանք կարող էին ուղարկել ինձ իրանց տոհմային գոկումէնտների օրինակները, բայց, բացի մի քանիսից, միւսները ուշադրութիւն անգամ չը դարձրին կամ երկիւղ կրեցին...

Ես մասամբ իրաւացի եմ գտնում այդ երկիւղը։ Մելիքների ժառանգներից ոմանք աղքատ, աննշան մարդիկ են, բայց իրանց ձեռքում պահում են նշանաւոր թղթեր։ Շատ անգամ պատահել է, որ աւելի ճարպիկները նրանց խաբել են, թղթերը առել են, կամ գողացել են, և իրանց ազգանունը փոխելով, նրանց ազգանունը կրելով, ազնուական են դարձել, տիրացել են նրանց թէ հո-

ղերին և թէ տիտղոսին... Բայց մի պատմագրից այս տեսակ կասկածներ ունենալ, կարծեմ, շատ ծիծաղելի կը լինէր, երբ նրա խնդրածը միայն թղթերի պատճէնն է, և ոչ թէ իսկականը:

Կան և այնպիսիները, որ մերժում են բոլորովին տգիտութիւնից: Նրանց համար ոչինչ այնքան արժէք չէ ստանում, որպէս մի հին թղթի կտոր, որ ընկած է լինում նրանց տան փոշիների մէջ և իրանք էլ չը գիտեն նրա նշանակութիւնը: Բայց հէնց որ սկսում ես այդ թղթի կտորին նշանակութիւն տալ, պահանջել, իսկոյն ծագում է նրանց գլխում մի այսպիսի միտք. «դրանում մի բան կայ»... (անպատճառ փողի բան) և թաղցնում են թղթի կտորը: Այդպիսի շատ դէպքեր պատահեցան ինձ իմ ճանապարհորդութեան ժամանակ:

Ինչու ենք զարմանում ռամկի վրա: Ես կարող եմ ցոյց տալ ուսեալ, զարգացած մարդիկ, որոնք լաւ հասկանում են, թէ ինչ է պատմութիւնը, և որոնք խոստացել էին ինձ տալ իրանց մօտ գտնված այս և այն թղթերը, բայց վերջը չը կատարեցին իրանց խոստմունքը: Ինչու,—միայն նախանձից: Որովհետև իրանք այնքան պատրաստականութիւն չունեն, որ կարողանան իրանց ձեռքի տակ եղած նիւթից օգուտ քաղել, իսկ ուրիշներին ևս թոյլ չեն տալիս օգուտ քաղելու: Իսկ եթէ նոյն թղթերը նրանց երեխաները իրանց

աչքերի առջև պատառոտելու լինեն, ես հաւատացած եմ, որ ամենևին ցաւ չեն զգայ, միայն կը նայեն և կը զուարճանան իրանց զաւակների խաղի վրա:

Թէ այսպէս և թէ այնպէս, մենք ունենք մի պատմութիւն, որը դեռ ևս ուսումնասիրված չէ, որը դեռ ևս գրված չէ.—դա է մէլիքների տիրապետութեան ժամանակների պատմութիւնը: Հայաստանը զանազան դարեշրջաններում, կորցնելով իր թագաւորութիւնը, ունեցաւ կուսակալների, մարզպանների, ոստիկանների, կուրապաղատների դարերը: Իսկ վերջին ժամանակներում —մէլիքների դարերը: Այդ դարերի պատմութիւնը պէտք է ներկայացնէ մեր նոր պատմութիւնը:

Մեր նախնի գրողները աւելի փութաջան գտնվեցան մեզանից: Նրանք թողեցին մեզ իրանց ժամանակների պատմութիւնները: Իսկ մենք, տասն և իններորդ դարու զաւակներս, ինչ պիտի թողնենք մեր ապագայ սերունդին: Մի ամբողջ պատմութիւն կորչում է, անհետանում է, իսկ մենք դրա վրա ուշադրութիւն չենք դարձնում:

Յայտնի գրողներից մէկը ասում է. «քրքրիր մի ազգի հնութիւնները և մի գիշերվայ մէջ կը զարթնի նրա հոգին»... Պատմութիւնը այդ ազդեցութիւնը ունի ազգերի և ժողովուրդների համար: Պատմութիւնը մի վարդապետարան է, մի

դասարան է, որի մէջ ազգայ սերունդը կրթվում է, զգուշանալով իր նախահարց սխալներից և հետևելով նրանց լաւ գործերի օրինակին:

Կրկնում եմ, մենք ունենք մի պատմութիւն, որը կորչելու, անհետանալու վրա է: Խամսայի մելիքութիւնների պատմութիւնը գրելը միայն մի փորձ էր, ցոյց տալու համար, թէ ունենք նոր ժամանակների պատմութիւն, որի վրա ուշադրութիւն չենք դարձնում: Թէ որքան յաջողվեցաւ ինձ այդ փորձը,—դա ուրիշ բան է, բայց կարծում եմ, որ ես կարողացայ ապացուցանել, թէ կայ պատմութիւն:

Իբրև փորձ, ես վեր առի մի գաւառ միայն—Ղարաբաղը, և գրեցի այդ գաւառում եղած հայկական հինգ իշխանութիւնների պատմութիւնը, հասցրի մինչև ռուսաց տիրապետութեան ժամանակները: Բայց մելիքութիւններ Անդրկովկասում եղել են բոլոր հայաբնակ գաւառներում: Միայն Երևանի նահանգում կային եօթն նշանաւոր մելիքութիւններ, որոնց ներկայացուցիչները, Մուղանի դաշտում, Աբրահամ կաթողիկոսի հետ, ներկայ գտնվեցան Նադիր-շահի թագադրութեան հանդէսին: Մելիք-Աղամալեանները, Գեղամեանները, Լօրիս-Մելիքեանները, Արղութեանները և այլ իշխանական հին տներ յայտնի էին և ռուսաց տիրապետութեան սկզբի տարիներում:

Ես չեմ խօսում Շիրվանի, Շաքիի, Դերբէնդի և

Բազուի գաւառների մասին, որովհետև այդ կողմերում չեմ եղել, այդ երկրների մելիքութիւնների մասին շատ փոքր տեղեկութիւններ ունեմ: Բայց իմ անցեալ տարվայ ճանապարհորդութեան ժամանակ, բացի Ղարաբաղից, ես պտրտեցի Գանձակի, Զանգեզուրի, Սիսիանի, Բարգուշատի, Զաւնդուրի, Ղափանի, Մեղրիի և Օրդուբադի վիճակներում, անցայ Հին-Նախիջևանի կողմերը և այնտեղից գնացի Պարսկաստան: Ցիշեալ երկրներում կային հզօր մելիքութիւններ, որոնք 1722 թվի ապստամբութեան ժամանակ մասնակցում էին Դաւիթ-բէկի և Ղարաբաղի մելիքների կռիւներին: Օրինակ, Զանգեզուրի վիճակում յայտնի էին Մելիք-Հայկազեանները *), Սիսիանի մէջ (Տաթևի կողմերում) յայտնի էին Օրբէլեանները, Բարգուշատի մէջ՝ Մելիք-Ֆրանգիւլը, Զաւնդուրի մէջ՝ Թորոս իշխանը, Ղափանի մէջ՝ Մելիք-Փարսադանեանները, Մեղրիի կողմերում՝ Շահումեանները, Օրդուբաթի կողմերում՝ Մելիք-Մուսան և այլն:

Որքան կարող էի, որքան իմ ժամանակը և միջոցները ներում էին, ես տեղեկութիւններ հաւաքեցի վերոյիշեալ մելիքութիւնների մասին, բայց այդ տեղեկութիւնները դեռ այնքան թերի են, որ

---

*) Շահ-Աբաս մեծի Մելիք-Հայկազն չնորհած մի ֆիրմանի մէջ տալիս է նրան սադր-նիշին տիտղոսը, որ նշանակում է թագաւորի մօտ առաջին տեղում նստող, գահերէց:

հազիւ թէ կարելի կը լինէր նրանց մասին մի ամբողջ բան գրել։ Այդ մթութեան մէջ մնացած իշխանութիւնները ի լոյս ածելու համար, պէտք է սպասել մինչև նիւթերի քանակութիւնը բաւականաչափ հաւաքվէր, որ կարելի լինէր պատմութիւն գրելու ձեռնարկել։

Աւելորդ չեմ համարում յիշել որ իմ ճանապարհորդութիւնից ղէպի Թիֆլիս վերադառնալու ժամանակ, գնացի Էջմիածնի վանքը։ Ես մեծ յոյսեր ունէի, որ ընդհանուր հայոց Մայր Աթոռի արխիվում կը գտնէի շատ թղթեր, որոնք նիւթ կը տային մեր նոր ժամանակների պատմութեանը։ Մանաւանդ, դեռ 1858 թուին Մանդինեանցի «Մեղուի» № 15-ում կարդացել էի Սանահնի վանքի գրադարանի մօտ 100 նշանաւոր գրչագիր մատեանների թւում հետևեալ գրքերի անունները, որոնք ինձ շատ հարկաւոր էին՝ «Պատմութիւն Դաւիթ-բէգի»,—«Տետրակ պատմութեան խանիցն Ղարաբաղու, թարգմանեալ ի պարսից լեզուէ»—«Պատմութիւն Ղազի-Մօլլայի Աբրահամ քահանայէ»—«Պատմութիւն Մանուէլ վարդապետի անցիցն Էջմիածնի 1801 ամէ ց1835-ն»—«Վերլուծութիւն յԱրիստակէս վարդապետէ և հին նշանագիրք հայոց»։—Այդ պատմական գրքերը, ինչպէս միւս մօտ 100 հատոր նշանաւոր գրչագրերի մեծ մասը Սանահնի վանքից այժմ անհետացել են, ես յոյս ունէի, գտնէ իմ ցանկացած գրքերը զըտ-

նել Էջմիածնի մատենադարանում։ Բացի գրանցից, «Մեղուի» նոյն տարվայ 11 համարում կարդացել էի Մխիթարեան Աբէլ վարդապետի (յետոյ եպիսկոպոսի) 11 հատոր զանազան անտիպ աշխատութիւնների ցուցակը, որոնց թւում գըտնվում էր «Պատմութիւն հայոց ի 1761 թուականէ ց1857, շարունակութիւն Զամչեան պատմութեան։»—Աբէլ եպիսկոպոսը ներկայ դարու Էջմիածնի միաբանների մէջ, Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանից յետոյ, միակ եկեղեցականն էր, որ իր անձը նուիրել էր գրականութեան։ Նա բանաստեղծ և լաւ պատմաբան էր։ Մի ժամանակ Պարսկաստանի հայոց թեմական առաջնորդ լինելով, մի ամբողջ ձմեռ ապրում էր նա իմ տան մէջ, շատ անգամ գիշերները կարդում էր ինձ իր հետաքրքիր պատմութիւնը։ Միայն նա, Էջմիածնում երկար ժամանակներ ապրած լինելով, այդ վանքի բոլոր գաղտնիքներին տեղեակ լինելով, կարող էր գրել մի այդպիսի պատմութիւն, որը իսկապէս Զամչեանի շարունակութիւնը կարելի էր համարել։ Բայց ուր մնաց նրա աշխատութիւնը,—ինչպէս հալածվեցաւ հեղինակը, այնպէս էլ հալածվեցաւ նրա գիրքը··· Այդ բազմարդիւն և բազմաշխատ գրողին թոյլ չը տուեցին մինչև անգամ իր հոգին աւանդել Էջմիածնի պարիսպների մէջ։ Նա քաղցածութիւնից մնռաւ իր ծառայի տանը, դառն չքաւորութեան մէջ։ Իսկ նրա պատ-

մութեան գիրքը և ուրիշ շատ անտիպ մնացած աշխատութիւնները մի քանի հարիւր բուբլու կաշառքով անցան մէկի ձեռքը, ուր այժմ կամ մոխիր են դարձրել, կամ երբէք դուրս բերելու հնար չը կայ...

Եւ այսպէս, Էջմիածնի մատենադարանում իմ նպատակներին համապատասխանող ոչինչ չը գտայ: Ես յոյս ունէի գոնէ արխիվում գտնել զանազան պաշտօնական թղթեր, որոնք կը ծառայէին իբրև նիւթ պատմութեան համար: Բայց իմ բարեկամ եպիսկոպոսներից երեքը, որոնք լաւ գիտէին, թէ Էջմիածնի արխիվում ինչ է մնացել, յայտնեցին, թէ ի զուր կանցներ իմ աշխատանքը, որովհետև ոչինչ գտնել չէի կարող: Ես չը զարմացայ և հաւատացի: Մի վանքում, ուր մի կաթողիկոս իր նախորդների յիշատակը ոչնչացնելու համար, փութերով այրել է տալիս նրանց ժամանակներից մնացած պաշտօնական թղթերը,—այլ ես ինչ կարելի է գտնել արխիվում: Իսկ այդ բարբարոսութիւնը կատարվել է մի քանի կաթողիկոսների փոխվելու ժամանակներում:

Յայտնի է, որ ռուսաց կառավարութիւնը մի ժամանակ արտօնութիւն էր տուած Էջմիածնի կաթողիկոսներին քննելու զանազան ազնուական տոհմերի ծագումը, և կաթողիկոսները եթէ իրաւացի էին գտնում նրանց ազնուականութիւնը, շնորհված կոնդակները ընդունվում էին իբրև

հաստատ վկայականներ: Երբ կաթողիկոսները այդ տեսակ վկայականներ էին տալիս, հարկաւ, քննութեան գործերը պէտք է մնային Էջմիածնի դիւանում: Իսկ այդ գործերը այժմ կարող էին պատմութեան նիւթ տալ, եթէ պահված լինէին:

Ինչ և իցէ, մի այնպիսի ձեռնարկութիւն, որպիսին է հաւաքել և կազմել Անդրկովկասի նախքան ռուսաց տիրապետութիւնը եղած մելիքների, տիրապետող իշխանների և զանազան նշանաւոր անձինքների պատմութիւնը,—դա մի մարդու գործ չէ. դա մի ամբողջ խումբի և մի ընկերութեան գործ է: Բայց որովհետև մեզանում եսականութիւնը այն աստիճան տիրած է, որ խումբեր չեն կազմվում, իսկ ընկերութիւններից մի օրինաւոր բան սպասելը յիմարութիւն կը լիներ, այդ տխուր երևոյթները ի նկատի առնելով, աւելի նպատակայարմար կը լիներ միջոցներ տալ մասնաւոր, ձեռնհաս անձինքներին գործելու: Եւ փորձը մեր բոլոր ազգային հիմնարկութիւնների մէջ ցոյց է տալիս, որ մասնաւոր անձինք աւելի գործ են կատարում, քան թէ ամբողջ ընկերութիւններ:

Խամսայի մելիքութիւնների պատմութիւնը գրելով, ես կամեցայ ցոյց տալ, որ մենք ունենք մի պատմութիւն, որը արդէն սկսել է մոռացվիլ, կորչել, անհետանալ,—և իմ ծանօթներին անդադար խօսում էի, թէ հարկաւոր է այդ պատմու-

թիւնը ժամանակի հոսանքից աղատել, քանի որ դեռ աւանդութիւնները թարմ են, քանի որ մնացած գրաւոր նիւթերը բոլորովին չեն ոչնչացած զանազան անյայտ անկիւններում: Եւ գլխաւորապէս իմ և մի քանի բարեկամներիս յորդորմունքն էր պատճառ, որ այս տարի ծագեց դէպի Սիւնեաց աշխարհը ճանապարհորդներ ուղարկելու միտքը գիտնական հետազօտութիւնների նպատակով: Միտքը գեղեցիկ էր և նպատակը օգտաւէտ: Սիւնեաց աշխարհը, ուր կատարվել են այնքան նշանաւոր գործեր, ուր մինչև վերջին ժամանակները պահպանվել էին հայկական իշխանութիւնները, ուր ճանապարհորդը-ամեն մի քայլում հանդիպում է հոյակապ հնութիւնների, պատմական վաղեմի արձանների,—արդարև, Սիւնեաց աշխարհը առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ է: Մի քանի բարեմիտ անձինք ձեռնարկեցին սառորագրութեամբ մի գումար հաւաքելու այդ գիտնական արշաւանքի ծախքերը հոգալու համար: Հարցը սկսվեցաւ քննվել մինչև անգամ մեր մամուլի մէջ: Մամուլի մէջ էլ մնաւ:

Դեռ գումարը չը հաւաքած, որ յայտնի լինէր, թէ նրա քանակութեան համեմատ ինչ գործ կարելի էր կատարել, սկսեցին վիճել պարապմունքների տեսակի և մարդիկների ընտրութեան վրա (ի հարկէ, իւրաքանչիւրը աշխատելով, որ իր մարդը ներս խրէ և երևակայական գումարից նը-

բան մի բաժին հանէ:) Դա մի և նոյն պարզամտութիւնն է, որ դեռ երեխան չը ծնված, դեռ աղջիկ կամ տղայ լինելը չը յայտնված, վիճում են այն բանի վրա, թէ ինչ անուն պէտք է տալ երեխային:

Վիճում էին, թէ ինչ անուն պէտք է տալ այդ գիտնական արշաւանքին, այսինքն՝ նա ինչով պէտք է զբաղվի: Մէկը ասում էր, թէ պէտք է քարեղէն և բրօնզի դարեշրջանները քննել, պէտք է այրերի և գերեզմանների մէջ մտնել, տեսնելու համար, թէ Նոյ նահապետից առաջ ինչ ազգեր են անցել Սիւնեաց աշխարհի վրայով: (Կարծես մենք չատ ենք իմանում, թէ մի հարիւր կամ երկու հարիւր տարի առաջ ինչ անցքեր են կատարվել այնտեղ, իսկ հիմա հարկաւոր է միայն ցցրհեղեղեան դարերը քննել): Միւսը ասում էր, թէ երկիրը պէտք է բնագիտական, հանքաբանական, աշխարհագրական և չը գիտեմ այլ ևս ինչական կէտերից պէտք է ուսումնասիրել: (Կարծես կառավարութիւնը, ահագին գումարներ գործ դնելով, չի արել այդ բաները և չէ շարունակում անել, թողել է, որ մենք մեր մի քանի կօպէկներով երկիրը հազար ու մէկ տեսակէտից ուսումնասիրենք): Մէկ ուրիշը առաջարկում էր՝ ծերունի, ալեզարդ Ալիշանին, որը իր սենեակի դռնից դուրս դալ չէ կարողանում, անպատճառ բերել տալ, դնել պատգարակի մէջ,

Ղարաբաղի լեռների վրա մեն ածել, որ քարերի արձանագրութիւնները կարդայ: (Կարծես, հայր Ալիշանը իր գեղեցիկ գիրքը կազմելու համար ինքը անձամբ եկաւ, Շիրակի գաւառում ճանապարհորդեց և արձանագրութիւնները հաւաքեց: Մխիթարեանները իրանց միլիոնների հարստութեամբ մեր օգնութեան կարօտութիւն չունեն, նրանք, եթէ հարկաւոր համարեն, կարող են իրանց երիտասարդ աբեղաներից մէկին Հայաստանի ամեն կողմերը ուղարկել, և ծերունի Ալիշանին երբէք չեն անհանգստացնի): Առաջարկվում էր և մի լուսանկար ուղարկել աւերակների պատկերները հանելու համար: (Կարծեմ լուսանկարի էլ մի մեծ պէտք չը կար. դա առևտրական մի գործ է. դրա համար հարկաւոր չէր ոչ օժանդակութիւն հաւաքել, և ոչ գումար կազմել: Եթէ Բարկանովը և Ֆիլիպովիչը հասկանան, որ հայերը այն աստիճան զժված են իրանց հայրենիքի աւերակների լուսանկարներով, որ 5 ռուբլ արժէք ունեցող պատկերները գնում են 20 ռուբլով, անպատճառ իրանց աշակերտներից մէկին կուղարկեն և Հայաստանի բոլոր աւերակների պատկերները հանել կը տան, զուցէ աւելի լաւ քան թէ հանգուցեալ Արտիւրի աշակերտի լուսանկարները): Ինչ և իցէ, էլ ուր իմ խօսքս երկարացնեմ, կարճ կասեմ. գիտութեան, արհեստի, ճարտարութեան մէջ ոչ մի ճիւղ չէր մնում, որ

կամենում էին այդ սղորմելի ուսումնական արշաւանքի վրէն փաթաթել,—այնքան փաթաթեցին, որ խեղդվեցաւ....

Մեզանում նրա համար ամեն օգտաւէտ առաջարկութիւններ, ամեն գեղեցիկ մտքեր շատ անգամ մնում են պնկատար, որ կամ ոչինչ չենք շինում, իսկ եթէ կամենում ենք մի գործ կատարել, ցանկանում ենք անպատճառ ամեն ինչ միանգամից կատարել, քանի որ այդ «ամեն ինչի» հարիւրերորդ մասը իրագործելու համար ոչ միջոցներ ունենք և ոչ պատրաստականութիւն: Մենք գործը փոքրից սկսելու սովոր չենք: Գոնէ օտարներից օրինակ առնենք: Կան ընկերութիւններ, որ միմիայն իրանց նպատակ են դրել ժողովրդական առակները, առածները, հէքիաթները, նախապաշարմունքների, մոտիվապաշտութիւնների նկարագիրները հաւաքելու: Բայց այս տեսակ ընկերութիւններ երբէք չեն զբաղվի նոյն ժողովրդի բնակած երկիրը բնագիտական, աշխարհագրական կամ գիտութեան այլ կէտերից ուսումնասիրելու. դրանք կարող են մի ուրիշ ընկերութեան պարապմունք լինել:

Ես դարձեալ կը կրկնեմ մի և նոյն միտքը, որ վերևում յիշեցի. մեզանում ընկերութիւնները կազմվում են ոչ թէ գործ կատարելու համար, այլ գործը սպանելու համար: Իսկ մասնաւոր մարդիկ իրանց եռանդով, անձնանուիրութեամբ, տոկունու-

թեամբ աւելի են գործում, աւելի արդիւնք են ցոյց տալիս, քան թէ մի ամբողջ ընկերութիւն։

Ինձ համար աւելի մեծ նշանակութիւն ունի մի երիտասարդ Նաւասարդեանցի աշխատութիւնը, որը աղքատ, ամեն միջոցներից զուրկ, բայց սիրտը լի եռանդով դէրվիշի նման ոտքով ման է գալիս հայոց գիւղերը, մտնում է ժողովրդի ամեն ծալքերի մէջ, հէքիաթներ է հաւաքում և մեր զաւակներին ընթերցանութեան տետրակներ է տալիս։ Բայց ինչ է շինում հայոց գրքերի տպագրական ընկերութիւնը,—ոչ ոք չը գիտէ։

Այդ բոլորը ինձ յակամայից ասել տուին մի քանի տխուր հանգամանքներ, որոնց վրա երկար խօսելը աւելի հեռու կը տանէր։ Բայց ինչ որ ճշմարիտ է, այն է, որ մեզանում մեծ պէտք է զգացվում մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը, մեր անցեալը և ներկան ուսումնասիրելու։

Աշխատութեան բաժանութեան սկզբունքի վրա հիմնվելով, ես միւս բաժինները թողնում եմ աւելի ընդունակներին, աւելի կարող անձինքներին։ Իսկ ես ընտրել եմ մի մաս միայն, այն է՝ գրել Անդրկովկասում վերջին դարերում ապրող հայոց իշխանների և մելիքների պատմութիւնը, և երջանիկ կը համարեմ ինձ, եթէ կը յաջողվի այդ ձեռնարկութեան մէջ մի փոքրիկ ծառայութիւն անել մեր գրականութեանը։

ՐԱՖՖԻ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Ա. ՄԻԱՄՆԻԿՅԱՆԻ
Անվան

ՑԱՆԿ

Արաշիդ էֆ., վրայ աղնուական 128։
Արասբէգ, սենեկապետ Ագա-Մամադ շահի 208։
Արաս-Միրզա, թագաժառանգ Ֆաթալի շահի 246, 248, 249, 251, 265, 266, 267, 270, 271, 287, 288, 289, 291, 296, 297, 298, 299, 311, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 357։
Արարատ 357։
Արով I. (սև) Մելիք-Բեգլարեան, տիրապետող Դիւլիստանի 8, 10, 11, 12։
Արով II. (կապ) Մելիք-Բեգլարեան, տիրապետող Դիւլիստանի 11, 12, 13, 26, 51,
Արովեան Ղ. Օսմանբէգ 246, 247, 248, 249, 250, 254, 257։
Արուլ-Ֆաթի-խան, որդի Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի 192։
Արրահամբէգ Հասան-Ջալալեան 310։
Արրահամ իւզբաշի (հարիւրապետ), նախկին տիրապետող Դիւլիստանի 10, 11։
Արրահամ կաթողիկոս կրետացի 52։

Աբբո զմիւռնացի 29։
Ագրախանայ 43,
Աղիլ-շահ, Նադիր-շահի եղբօր որդին, 59, 60, 61, 66։
Աղաա-խան 176։
Աթաբէգեաններ 285, 292։
Աթաբէգ Ամիրէգեան 292։
Ալէքսանդր I. կայսր ռուսաց 242։
Ալէքսանդր վրաց իշխանազն 232, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 328, 335, 336։
Ալի-Ղուլի-խան սարդար, եղբայր Աղա-Մամադ-շահի 177։
Ալի-Միրզա-խան իշխան Կախեթիայի, որդի Իմամ-Ղուլի-խանի (Դաւիթ III) 52։ [176։
Ալի-Մուրադ-խան, կամ Ալի-Մարդան-խան
Ալի-Սուլթան, Դաղստանի տիրապետողներից մէկը 25, 39։
Ալլահ-Ղուլի-բէգ մանուչ Հասան-Ջալալեան 130, 132, 134, 294։
Ալլահ-Ղուլի-սուլթան Մէլիք-Խաչայէլեան, տիրապետող Ջրաբերդի 18, 51, 53, 59, 60, 62, 63, 77, 78, 79, 80, 81։
Ալլահ-վէրդի-բէգ հայկազն, զարարաղցի, որ էր կնքապահ պարսից Մահմէդ-շահի 350։
Ալլահ-վէրդի իւզբաշի կամ Մէլիք-Ալլահվերդի I. իշխող Գիւլ-Եաթաղ բերդի 109։
Ալլահ-վէրդի-բէգ կամ Մէլիք-Ալլահ-վերդի II.

Մէլիք-Ալլահվերդեան Գիւլ-Եաթաղ բերդի 285։
Ախալցխա բերդ 128, 178, 244։
Ականայ, բերդ Հասան-Ջալալ իշխանի 18։
Ահաբ, գիւղաքաղաք Ղարաղաղի գաւ. 358։
Աղա-Բահրամ հայկազն, ներքինի, պարսից պետական բարձր դիւանի գլխաւորը 350։
Աղա-բէգ թիֆլիսեցի, Մէլիք-Աշխալ-բէգի որդին, իշխան Բէհբուդեանների առնմից 52։
Աղա-Եաղուբ հայկազն երևանցի, ներքինապետ և մատակարար Ֆաթալի-շահի կանանոցում 348։
Աղա-Իբրահիմ հայկազն, ներքինի Ֆաթալի-շահի կանանոցում 348։
Աղա-Մամադ-խան ներքինի, յետոյ Աղա-Մամադ-շահ, պարսից թագաւոր 162, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 193, 195, 196, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 212, 215, 216, 217, 223, 249, 252, 279, 330, 343, 356։
Աղալար-խան Լէնիկօլօփեան, նշանաւոր պաշտօնատար պարսից թագաժառանգ Արաս-Միրզայի մօտ 350։
Աղալարով Հասան-բէգ 307։ [350
Աղաջան-խան հայկազն, պարսից գնդապետ
Աղջա-ղալա բերդ 233։
Աղղամ (Ասկարանի մօտ) 316։
Աղուանք կամ Աղուանից աշխարհ 3, 4, 5,

113, 121, 151, 293, 295, 296, 302, 304, 309, 310:
Ա.ղ-Օ.ղլանի վանք (Ամարասայ վանք) 308:
Ամարասայ վանք, որի մէջ ամփոփված են Լուսաւորչի թոռ սուրբ Գրիգորիսի նշխարները, 79, 135, 150, 151, 160, 233, 308: [106
Ամանան (Մարիամ) Մէլիք-Բէգլար II-ի կինը
Ամենափրկչի վանք 12. [61:
Ամիր-Ասլան-խան, Ագիլ-շահի զօրավարը 60,
Ամիր-խան սարդար, Ֆաթալի-շահի փեսան և նրա նշանաւոր զօրավարներից մէկը 297, 329, 335, 336, 337:
Անգլիա 119:
Անրկովկաս 3, 122, 124, 173, 174, 175, 187, 188, 189, 193, 194, 203, 204, 227, 239, 241, 263, 264, 265, 291, 312, 328, 330, 334, 347, 351, 353:
Աննա Իվանովնա Կայսրուհի 45, 51, 55, 222:
Աննա-խաթուն, Մէլիք-Շահնազարեան Մէլիք-Յուսէֆի I-ինի կինը 48, 69:
Անուշ բերդ Պարսկաստանում 135:
Սպրէս աղա կսապատցի 111, 170, 199, 279:
Առան թագաւոր Աղուանից 7:
Առաքել պատմագիր թաւրիզեցի 21:
Սադ-բէգ, Ռոստոմ-բէգի որդին, ծագումով հայ 325:
Ասլան-բէգ Մէլիք-Աւանեան 221, 222, 223:

Ասլան-բէգ Ամբաբէգեան 292:
Ասլանդուզ 291:
Ասկարանի բերդ 63, 72, 90, 91, 93, 143, 205, 316:
Ասկար-խան (Լօռխանանի) 198:
Աստուածատուր կաթողիկոս Էջմիածնի 30:
Աստուածատուր քահանայ մեծ-շինացի 280:
Ատրախան կամ Հաշտարխան 32, 38, 41, 57, 189, 229:
Ատրպատ, քաղաք Պարսկաստանում 25, 38, 42, 51:
Սրի-բէգ Բանաթուրեան կամ Բայինդուրեան 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 359:
Սրի-բէգ Նախիջևանցի 202:
Արպատական 36, 42, 51, 59, 88, 176, 343, 346:
Արաղատան նահանգ Պարսկաստանի 176:
Արդաւիլ, բերդաքաղաք Պարսկաստանում 133, 135, 169, 215, 217:
Արզու խաթուն 305:
Արզուման կամ Թուլի (աւազակ) Արզուման, Մէլիք-Իսրայէլեանների քաջ զօրապետը 83, 85, 86, 91, 134, 146, 147, 148, 155, 157, 158, 198, 201, 348:
Արշակ II. թագաւոր հայոց 135:
Արշակունիք 1:
Արտաւ դիւզ Լօռի գաւառում 23:

Արցախ նահանգ, որ այժմ կոչվում է Ղարաբաղ 3, 150:
Արարատեան նահանգ 175, 347:
Աւագ-խան Մէլիք-Մէհրաբեանց, Թաւրիզի առևտրական գլուխի գլխաւորը 354:
Աւագ վարդապետ՝ միարան Եղիշէ առաքելոյ վանքի, հայոց մելիքների քաջ նիզակակիցը, որը յայտնի էր անունով Պալի-Մահրասայ (գիժ վարդապետ) 80, 83, 84, 91, 135, 155, 157, 198, 201, 202, 280, 348:
Աւան-Միրզա, կամ Աւան իւզբաշի (Յովհաննէս իշխան) նշանաւոր մարտակից Ղարաբաղի մելիքների 36:
Աւարիա գաւառ հիւսիսային Դաղստանում 104, 126, 143, 196, 243:
Աւետարանոց կամ Զանախչի բերդ, Ղարաբաղի վարանդա գաւառում, Մելիք-Շահնազարեանների բնակութեան տեղը 6, 22, 47, 48, 49, 68, 70, 71, 72, 73, 91, 319, 320, 328, 329, 332, 341:
Աւստրիա 28:
Բագու քաղաք 25, 38, 42, 51, 96, 190, 264, 265, 266, 269, 284, 299 311, 351:
Բագրատունիք 1:
Բալա, Գիւլիստանի Մելիք-Բէգլար II-ի սիրուհին 106, 107:
Բալա-բէգ, Գիւլ-Եաթաղ բերդի Մելիք-Ալլահ-

վերդեան Մելիք-Ռուստամի որդին 282:
Բալաքիան աւան հիւս. Դաղստանի Աջարիա մասնում 162, 204, 210 211, 212:
Բալլու-Կայա, ամրոց Ղարաբաղի Խաչէն գաւառում 76:
Բալլու-Ջայ գետ, հոսում է Ղարաբաղի Վարանդա գաւառում, յետոյ խառնվում է Գարգար գետին 4:
Բաղդադ-բէգ, Տիզակի Մելիք-Աւանեան Մելիք-Եսայու որդին 221, 223:
Բաղդասար վարդապետ, յետոյ Աղուանից աշխարհի միտրոպոլիտ, Հասան-Ջալալեան Դանիէլ-բէգի որդին, 37, 115, 148, 150, 234, 237, 293,, 296 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310:
Բաղի իւզբաշի (հարիւրապետ), մինը այն պատգամաւորներից, որոնք Ղարաբաղի մելիքների կողմից ներկայացան Եկատերինա I. Կայսրուհուն 44:
Բայաթ բերդ Գարգար գետի մօտ 62, 73:
Բայինդուր կամ Բահաթուր իշխան Սիւնեաց 349,350:
Բարգիւշատ գաւառ Սիւնեաց աշխարհում 50:
Բարդա, հին Պարտաւը, Ուտէացոց աշխարհի մայրաքաղաքը 9, 317:
Բարդուղիմէոս առաքելոյ վանք Աղբակի կամ Ալբակի գաւառում 346:

Բարսում գիւղ, Գանձակի գաւառում 154։
Բարեղ քահանայ, որ և կոչվում էր «զարաքեշիշ», Շիրվանի Սօղուլթլու գիւղացի 93։
Բաւարիա 28։
Բէհբուդեանների, հայկական իշխանների Թիֆլիսեցիք 52։
Բերլին 112։
Բէգլար-բէգ, Մելիք-Բէգլարեան Մելիք-Ֆրէյդունի որդին 258։
Բէժան-խան, հայազգի զօրապետ պարսից 350։
Բիբա խանում, Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի կինը 104։
Բուրնաշով ռուսաց զեներալ 136։
Բօշենիս գիւղ Թիֆլիսի գաւառում 158, 159, 233, 252, 253, 255, 256, 257, 259, 262։
Բօրչալու վիճակ Թիֆլիսի գաւառում, Կուր գետի աջ ափերի վրա 122, 127, 143, 232, 233, 262, 328։
Գաբրիէլ-բէգ, որդի Հասան-Ջալալեան Մելիք-Բեկ իշխանի, 134, 294։
Գայիանէ, դուստր Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Յուսէին I-ինի 48։
Գանձակ քաղաք 3, 11, 12, 22, 26, 37, 42, 46, 47, 51, 85, 86, 94, 95 96, 105, 116, 117, 125, 129, 130, 131, 136, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 166, 178, 181, 183, 184,

187, 191, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 211, 223, 233, 234, 235, 238, 263, 264, 269, 270, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 291, 297, 311, 317, 329, 335, 337, 338, 340, 343, 352, 353։
Գանձասարի վանք Ղարաբաղի Խաչէն գաւառում. վեհարան Աղուանից վերջին կաթողիկոսների 5, 20, 21, 26, 28, 30, 32, 37, 112, 114, 115, 117, 123, 125, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 145, 146, 149, 173, 293, 294, 296, 300, 301, 303, 304, 309։
Գարգար գետ հոսում է Ղարաբաղի միջով և խառնվում է Կուր գետին 73, 83, 91, 287, 333։
Գաւրիլօ Գօլդօրուկին կոմս 43։
Գեղամայ գաւառ կամ Գեղարքունեաց երկիր 21, 22, 168։
Գեղամայ լիճ կամ Սևանայ լիճ 22։
Գենուաղ գաւառ, այժմեան Մեղրիի վիճակը 50։
Գետաչէն գիւղ Գանձակի գաւառում 11, 154։
Գէորգ զօրավարի եկեղեցի Շուշվա բերդում [362։
Գիլան գաւառ Պարսկաստանի Կասպից ծովի հարաւային ափերի մօտ 25, 38, 40, 42, 43, 51։
Գիւլ-Եաթաղ ամրոց, Ղարաբաղի Ջրաբերդ գաւառում, Մելիք-Ալլահվերդեանների բնակութեան տեղը 102, 109, 130, 137, 282։
Գիւլիստան գաւառ Ղարաբաղի, Մելիք-

Բէգլարեանների տիրապետութեան երկիրը։ Այդ գաւառը Թարիջ կամ Թալիշ ամրոցի անունով կոչվում է և Թալիշի գաւառ։ Նաև ունի և մի ուրիշ անուն Իգիրմի-գօրդ, այսինքն քսան և չորս, իր մէջ 24 գիւղեր պարունակելու պատճառով. 3, 5, 7, 10, 13, 16, 17, 24, 26, 62, 63, 71, 78, 82, 83, 88, 89, 90, 102, 104, 106, 108, 111, 124, 130, 152, 153, 160, 166, 228, 230, 259, 260, 275, 298, 310։

Գիւլիստան ամրոց, Մէլիք-Բէգլարեանների բնակութեան տեղը 5, 11։

Գիւլիստանի բերդ վերոյիշեալ ամրոցի մօտ 11, 12, 13, 16։

Գիօրգի XII. որդի Հերակլ II-ի, վրաց իշխան 122, 226, 227, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 241, 242, 243, 245, 252, 256, 258, 261։

Գիօրգի-չահնազար վրաց իշխան, Վախթանգ V-ի որդին, 35, 37։

Գոհար խանում, Տիզակի տիրապետող Մէլիք-Աւան-խանի կինը 57։

Գողթան գաւառ 50։

Գուդովիչ կոմս, ռուսաց զեներալ 175, 179, 255, 272։

Գուսուչխանա բերդ Լօռի գաւառում 127։

Գտիչ վանք, կամ Թիլնաւան, Տիզակի գաւառում, Տող բերդի մօտ 6, 23։

Գրիգոր «հօրդայ» (արաղնթաց), սուրհանդակ Ղարաբաղի մէլիքների 129։

Գրիգոր Լուսաւորիչ 113, 160, 296, 308։

Գրիգորիս թոռն Լուսաւորչի, կաթողիկոս Աղուանից 113, 160, 296, 308։

Գօրանի գետ Գանձակի գաւառում 105։

Դաղստան 25, 42, 81, 104, 200, 245, 213, 352։

Դանիէլ-բէգ Հասան-Ջալալեան, Մէլիք-բէգ իշխանի որդին, 134, 148, 149, 150։

Դանիէլ պատրիարգ Կ. Պոլսի, յետոյ կաթողիկոս Էջմիածնի 240, 249։ [285։

Դաշբուլաղ գիւղ Նուխվայ գաւառում 171,

Դաւիթ-բէգ Սիւնեաց իշխան, 35, 36, 37, 39, 50, 349։

Դաւիթ-բէգ Մէլիք-Բէգլարեան, որդի Մէլիք-Ֆրէյդունի 258։

Դաւիթ եպիսկոպոս Էնագետցի, յետոյ կաթողիկոս Էջմիածնի 240։

Դաւիթ-խան, Մկրտչեան, պարսից արքունի բժշկապետ Ֆաթալի-շահի և Մամադ-շահի օրերում 348։

Դաւիթ-խան Մէլիք-Շահնազարեան դը-Շապուր, թարգման Ֆաթալի-շահի 349։

Դաւիթ-խան կամ Ջան-Դաւիթ-խան, զմիւռնացի հայ, դեսպան պարսից Դրան 352։

Դաւիթ-խան Սագինեանց գենեռալ պարսից 354:
Դաւվրէժ կամ Թաւրիզ մայրաքաղաք Ատրպատականի 36, 60, 177, 213, 249, 257, 346:
Դէրբէնդ քաղաք 25, 37, 38, 42, 43, 44, 51, 96, 139, 141, 151, 189, 190, 194, 195, 196, 311, 352:
Դիբիչ կոմս, գենեռալ ռուսաց 359:
Դիզափայտի լեռներ Ղարաբաղում 4:
Դիլաբիւրդի ձոր Ատրպատականում 356:
Դիւթական գիւղ կամ Կաթողիկասար, Ղարաբաղի Ջրաբերդ գաւառում 18:
Դուզխուրքալաջար, ընդարձակ կալուած Խօթայ վանքի, Ղարաբաղի Խաչէն գաւառում 306:
Դուլուլու գիւղ Գանձակի գաւառում 12:
Դունայ գետ 361:
Դոլգորուկին իշխան, ռուսաց գենեռալ 45:
Եաղուբ-խան սօլթան, հայկազն զօրավար պարսից 351:
Եասէ Թիֆլիսէցի հայ ազնուական 201:
Եգիպտոս 121:
Ելիսաւետա Պետրօվնա Կայսրուհի ռուսաց 56,222:
Եկատերինա I. Կայսրուհի ռուսաց 44:
Եկատերինա II. Կայսրուհի ռուսաց 117,119, 120, 121, 142, 174, 175, 187, 189, 193, 227:
Եղիշէ առաքելոյ վանք Ղարաղաղի Ջրաբերդ գաւառում 83:

Երասխ գետ 4, 22, 25, 51, 54, 65, 67, 177, 178, 179, 182, 204, 265, 266, 289, 291, 296, 308, 327, 328, 341, 343, 346, 354, 355, 360, 367:
Երեմիա կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան, Գանձասարի վանքի ամառակալ 20,115:
Երեմիա քահանայ Հասան-Ջալալեան 310:
Երևան քաղաք 26, 36, 40, 42, 47, 51, 52, 122, 128, 177, 245, 246, 247, 269, 300:
Երիցմանկանց վանք, Ղարաբաղի Ջրաբերդ գաւառում 5, 87, 111, 112, 114, 115, 116, 150, 151, 233, 238, 271, 301:
Երմօլով ռուսաց գենեռալ 312, 330, 354, 359:
Երուսաղէմ 118:
Եսայի կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան, ամառակալ Գանձասարի վանքի, Ղարաղաղի մէլիքների ապստամբութեան գլխաւոր պարագլուխը, 20, 26, 34, 37, 38, 44, 51, 115, 116:
Եւրոպա 28, 41: [300:
Եփրեմ կաթողիկոս Էջմիածնի 238, 240, 296,
Զաղամ գետ Գանձակի գաւառում 335:
Զալ-խան Սագինեանց, պարսից գնդապետ 354:
Զանգէզուր գաւառ Սիւնեաց աշխարհում 328:
Զէյվա բերդ Գիւլիստանի գաւառում 311:
Զուբով Վ. Ա. կոմս, ռուսաց գենեռալ 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 203, 222, 252, 264:

Զ ո ն ր ա ք-խ ա ն հայկազն, Ֆաթալի-շահի վեհան և արքունի գանձապետ 349։
Զ ո ն ր ա ք-խ ա ն Վարդանեանց, արքունի գանձապետ Սպահանում 349։
Զ ո ն ր ա ք-խ ա ն, պարսից շահի արքունիքի սենեկապետների գլխաւորը 350։ [350։
Զ ո ն ր ա ք-խ ա ն պարսից արտիլերիայի գլխաւորը
Զ ո ն ր ա-խ ա ն ո ւ մ, Մելիք-Շահնազարեան Մելիք-Յուսէին I-ի կինը 6։
Լ ա մ ի ն Յ ո վ ս է փ ե ա ն, համադանցի հարուստ ղըրամատէր 119։
Լ ճ մ ի ա ծ ի ն 2, 30, 52, 84, 117, 121, 123, 151, 177, 216, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 246, 247, 249, 294, 295, 296, 300, 304, 307։
Լ ր զ ռ ո ւ մ կամ Կ ա ր ի ն 36, 244։
Լ ր ք է ջ գիւղ Գիւլիստանի գաւառում 11։
Ղ ր ղ ա-Ղ ո ւ լ ի-խ ա ն, ղարաբաղցի հայ, պարսից շահի սենեկապետը 350.
Թ ա գ ո ւ մ (Թագուհի) Մելիք-Շահնազար II-ի կինը 69, 70, 161.
Թ ա դ է ո ս առաքեալ 305.
Թ ա դ է ո ս առաքելոյ վանք Մագուի կամ Արտազ գաւառում 346.
Թ ա դ է ո ս-խ ա ն կամ Թ ո ւ ր ա ք-խ ա ն Թաւրիզեցի, պարսից արքունիքի ակնագործների գլխաւոր 352.

Թ ա լ ի շ գաւառ Կասպից ծովի արևմտեան ափի մօտ 311, 351, 357։
Թ ա լ ի շ գաւառ Ղարաբաղում, որ և կոչվում է Գիւլիստանի գաւառ 3։
Թ ա լ ի շ բերդ Գիւլիստանի կամ Թալիշի գաւառում 5, 8, 10։
Թ ա լ ի շ-բ է գ Մելիք-Բէգլարեան 258։
Թ ա հ մ ա զ-Կ ո ւ լ ի-խ ա ն, տես Նադիր-շահ։
Թ ա մ ա ր խ ա ն ո ւ մ, Մելիք-Իսրայէլեան Մելիք-Ադամ II-ի կինը 201, 202։
Թ ա յ ի ր-բ է գ, Ջորեպան Մուրադի որդին 324։
Թ ա ր թ ա ր գետ Ղարաբաղում 3, 5, 8, 110, 155, 280, 289, 305, 306, 339։
Թ ա ր խ ա ն ա-բերդ կամ Խ օ խ ա ն ա-բերդ, Ղարաբաղի Խաչէն գաւառում 5։
Թ ա ւ բ է գ, տես Դաւիթբէգ։
Թ ե ր ե կ գետ 43։
Թ է հ ր ա ն մայրաքաղաք Պարսկաստանի 176, 203։
Թ է յ մ ո ւ ր ա զ-բ է գ Մելիք-Բէգլարեան 258։
Թ է յ մ ո ւ ր ա զ, վրաց իշխան Քարթալինիայի 90։ 91, 92, 94, 96։
Թ ը ր գ ի գետ, մի ճիւղ Թարթար գետի 5, 87։
Թ ի ւ լ ի-Ա ր զ ո ւ մ ա ն, տես Արզուման։
Թ ի ւ ր ք ի ա 53, 122, 175։
Ժ ի ն է ռուսաց մայիսր 289։ [324։
Ի բ ր ա հ ի մ-բ է գ, Իբրահիմ-խանի դահճի որդին
Ի բ ր ա հ ի մ-գ ա ւ ա ր, տես Աբրահամ իւզբաշի։

Վբրահիմ-խան Շուշի բերդի, որդի Փանահ-խանի 21, 23, 57, 88, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 108, 109, 111, 112, 116, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 135, 136, 137, 138, 143, 144, 145, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 170, 171, 172, 173, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 190, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 206, 207, 210, 211, 112, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 225, 238, 260, 263, 264, 265, 267, 268, 270, 273, 278, 279, 284, 286, 287, 291, 293, 294, 295, 301, 302, 313, 317, 318, 323։

Իմամ-Ղուլի-խան (Դաւիթ III.) իշխան Կախեթիայի 39, 52։

Իմամ-Յուսէին, նշանաւոր հոգևորական պարսից 338։

Իմերեթիա 39, 40, 183։

Ինդոս գետ 118։

Ինն մասանց անապատ Ջրաբերդի գաւառում [19։

Ինջա գետ Բօրչալուի վիճակում 184։

Իսմայիլ-խան Մէլիք-Մինասեան Թաւրիզեցի, պարսից արքունի ակնագործների գլխաւոր 352։

Իսրայէլ-բէգ Հասան-Ջալայեան 154։

Իսրայէլ կաթողիկոս Երիցմանկանց վանքի, կուսակից Իբրահիմ-խանի և մատնիչ Ղարաբաղի մէլիքների 111, 114, 117, 125, 131, 132, 135, 137, 150, 151, 199, 233, 292, 301, 302։ [345։

Իսրայէլ եպիսկոպոս Ատրպատականի հայոց

Իսրայէլ Օրի, առաջին պատգամաւոր հայ ժողովրդի կողմից Եւրոպայում, Հայաստանի անկախութեան խնդրի պատճառով 27, 28, 29, 30, 31, 32, 118։

Իսոուֆ-բէգ Լենկոլոփեանց, Աբաս-Միրզայի թիկնապահ 353։

Իսոուֆ-խան Թիֆլիսեցի հայ, պարսից արտիլերիայի գլխաւոր 350։

Իսոուֆ-խան հայկազն, մարզպան Պարսկաստանի Արաղստան կոչված մասի 348, 352։

Իսոուֆ-խան հայկազն, պարսից թնդանօթաձիգների գլխաւոր 348։

Լազարեան Ղազարոս 347։

Լազրեվ ռուսաց վեներալ մայիոր 242։

Լալա, Մէլիք-Բէգլար II-ի ծառան 107։

Լեհաստան 121։

Լենքօրան 291։

Լեւա, խօթա վանքի կալուածների մի մասը 306։ [281։

Լիսանեւիչ, ռուսաց պոլկովնիկ 266, 267,

Լոռի գաւառ 23, 122, 232, 256, 261, 262։

Լորիս-Մէլիքեաններ 23։

Լորիստան գաւառ Պարսկաստանի 163։

Լ ո ր ի կամ Լ ո ռ ի գիւղաքաղաք Պարսկաստանի Միշկին գաւառում 357, 358։
Խ ա թ ա յ ի, քաջալնուհի կին շուշէցի 334։
Խ ա մ ս ա յ ի մէլիք-ք ո ւ թ ի ւ ն ն ե ր, որ բաղկացած էին Ղարաբաղի հինգ գաւառներից 3, 7, 171, 135, 160, 279, 368։
Խ ա ն-ք ե ն դ ի գիւղ Շուշի քերդի մօտ 298։
Խ ա չ ա կ ա պ գիւղ Գանձակի գաւառում 154։
Խ ա չ է ն գաւառ Ղարաբաղում, Հասան-Ջալալեանների տիրապետութեան երկիրը 4, 5, 19, 21, 24, 27, 63, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 78, 82, 89, 93, 100, 102, 108, 114, 135, 146, 150, 152, 164, 173, 228, 275, 302, 310, 316։
Խ ա չ է ն գետ Խաչէն գաւառում 3, 5, 76, [106։
Խ ա ր խ ա վ ո ւ տ գիւղ Գիւլիստանի գաւառում [325։
Խ ն ա ծ ա կ գիւղ (նոր) Վարանդայի գաւառում
Խ ն ձ ի ր ի ս տ ա ն գիւղ Խաչէն գաւառում, Մէլիք-Միրզախանեանների բնակութեան տեղը 76, 77, 109, 130, 172։
Խ ո ւ ղ ա դ ա թ-խ ա ն սալմաստէցի հայ, կառավարիչ Ատրպատականի զանազան գաւառների 348։
Խ ո ւ ղ ա փ ի ր ի ն ի կամուրջ, Երասխ գետի վրա Ղարաբաղի կողմից 91, 177, 355, 360։
Խ ո ս ր ո վ-խ ա ն Կայիթմազանց, Թիֆլիսեցի, վալի այսինքն տիրապետող իշխան 351։
Խ ո ս ր ո վ ս ո ւ լ թ ա ն, Դաղստանի լեռնական տիրապետողներից մէկը 81։

Խ ո ւ ր շ ի դ խ ա ն ո ւ մ, Մէհտի-խանի դուստրը 305, 307։
Խ օ թ ա յ կամ Խ ո ւ թ ա յ վանք Վերին-Խաչէնում 305, 306, 307։
Խ օ խ ա ն ա-ք ե ր դ, տես Թ ա ր խ ա ն ա-ք ե ր դ։
Խ օ ր ա ս ա ն նահանգ Պարսկաստանի 45, 58, 59, 60։
Ծ ա տ ո ւ ր-խ ա ն Սէթ-խանեան, պաշտօնատար պարսից 352։
Ծ ա ր գաւառ, Արցախական աշխարհի մի մասը 18։
Կ ա լ կ ա թ ա քաղաք 119։
Կ ա խ ե թ ի ա, մասն Վրաստանի 39, 52, 185։
Կ ա չ ա ղ ա կ ա բ ե ր դ կամ Սաղսաղան-կալա, ամրոց Խաչէն գաւառում 6, 77։
Կ ա ս պ ի ց ծով 25, 34, 38, 43, 139։
Կ ա ր ի ա դ է ն ռուսաց գնդապետ 270, 271, 283, 284, 285, 286, 287, 288։
Կ ա ր մ ի ր կ ա մ ո ւ ր ջ 335։
Կ ա ր ս քաղաք 283։
Կ ո ւ ա ն ք 18։
Կ ո ւ լ ա մ-Ց ո ւ ս է ի ն-խ ա ն, հայկազն մարզպան Պարսկաստանի Արաղստան մասի 352։
Կ ո ւ ր դետ 57, 61, 62, 94։
Կ ո ս տ ա ն դ ն ո ւ պ օ լ ի ս 113, 240։
Կ ս ա պ ա տ գիւղ Զրաբերդի գաւառում 19, 291։
Կ ր ա տ ա փ ձոր Գանձասարի վանքի մօտ 146։

Կրոպոտով ռուսաց գեներալ 43։
Կոնտրատև ռուսաց մայիոր 248։
Կովալենսկի ստատս. սովետ. 231, 246։
Կոտլարեւսկի ռուսաց գեներալ 291։
Կորիս գիւղ Զանգէզորի գաւառում 328։
Հաթերք գիւղ Վերին-Խաչէնում 18։
Հալիձորի բերդ Ղափանի գաւառում 50։
Հաղբատ Լոռի գաւառում 127։
Հաղբատայ վանք Նոյն գաւառում 191, 237, 293, 294. 295։
Հաղբակ, Աղբակ կամ Ալբակ գաւառ Վասպուրականում 346.
Հայրապետեաններ 57, 223։
Հանդաբերդ ամրոց 18։
Հաջի-Մոլլա-Քարիմ Տէր-Գրիգորեան, հայազգի բարձր հոգեորական պարսից 356։
Հաջի-Զէլէբի իշխող Շիրվանի 62, 92, 93, 94։
Հասան-բէգ, Իբրահիմ-խանի դահճի որդին 324։
Հասան-Ջալալ կամ Ջալալ-Դովլա Վախթանգեան իշխան Խաչէնի 5, 20, 150, 310։
Հասան-Ջալալեաններ, Խաչէնի տիրապետողներ 19, 27, 63, 69, 70, 74, 75, 78, 108, 114, 115, 125, 132, 135, 145, 149, 173, 296, 301, 310, 316։
Հասան Մէլիք-Շահնազարեան 69։
Հաւթէվան գիւղ Սալմաստայ գաւառում 345։
Հաւլաբար, մասն Թիֆլիս քաղաքի 185։

Հաւքախաղայ բերդ 18։
Հերակլ II. իշխան վրաց 90, 119, 126, 127, 136, 142, 143, 144, 145, 175, 177, 178, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 195, 196, 197, 198, 200, 203, 204, 226, 227, 234, 252, 255, 256, 258, 261։
Հէյդար-Ղուլի-խան Նախիջեւանցի 79։
Հէրաթ քաղաք Աւղանստանի 186, 203։
Հէրիքնազ, Մէլիք-Բէգլարեան Մէլիք-Իսուբի կինը 105։
Հին-Զէյվա բերդ Գիւլիստանի գաւառում 153։
Հին-Խնածակ գիւղ Զանգէզորի գաւառում 153։
Հին-Մոխրաթաղ, աւերակներ Զրաբերդի գաւառում 19։
Հին-Զուղայ գիւղ Նախիջեւանի գաւառում 346։
Հնդկաստան 29, 46, 118, 119, 121, 122։
Հոմերոս 337։
Հումայի, դուստր Մէլիք-Շահնազար II-ի 162։
Հուրի-զադ, դուստր Մէլիք-Շահնազար II-ի 100, 102, 161, 162, 172։
Հռոմ 30։
Հոլլանդիա 29։
Հռիկայ վանք Գիւլիստանի գաւառում 5, 10, 13, 17։
Ղաբալա Շիրվանի գաւառի մի մասը 92։
Ղազախ գաւառ 94, 184, 230, 245, 246, 328, 336։

Ղաղար կամ գեներալ Լազար խրիստաֆորովիչ 33։
Ղաղարխ գիւղ Զրաբերդի գաւառում 110։
Ղահրաման-բէգ Մելիք-Ալլահվերդեան 285։
Ղամար-սօլթան Աբով II-ի կինը 11, 17, 96։
Ղամար-սօլթան Մելիք-Իսրայէլեան Մելիք-Ախթամ I-ի կինը 116, 149։
Ղանդահար քաղաք Աւղանստանի 25, 186, 203։
Ղանլու-Շաբան իշխող Ղափանի 71։
Ղասաբ-Ղուրբանալի, մահմեդականութիւն ընդունած հայ, որից առաջ եկան Շիրվանի խաները 93։
Ղասըմ Տեղ գիւղացի, մահմեդականութիւն ընդունած հայ 325։
Ղարա իւզբաշի (սև հարիւրապետ) Աբով I-ինը, Մելիք-Բէգլարեանների նախապապը 7։
Ղարադաղ գաւառ Պարսկաստանի. հին Փայտակարանի մի մասը 67, 358։
Ղափան կամ Կապան, Սիւնեաց աշխարհի գաւառներից մէկը 36, 50։
Ղզլար քաղաք 34, 57, 189, 195։
Ղուբա քաղաք 190, 194, 195, 311։
Ղուկաս կաթողիկոս Էջմիածնի 177, 235, 236. 237, 240։
Ղուկաս վարդապետ, հայր Մելիք-Եգանի տիրապետողին Տիղակ գաւառի 23, 27։
Ղուրթղաչին գիւղ Շիրվանի գաւառում 93։

Ղուրսալու գիւղ Փամբակի ձորում 247։
Մելիք-Աբաս Մելիք-Ալանեան, որդի Մելիք-Բախտամի, իշխան Տիզակի 217, 218, 219, 221։
Մելիք-Աբով III. Մելիք-Բէգլարեան, որդի Մելիք-Իսաբի, իշխան Դիւլիստանի 102, 105, 108, 125, 130, 133, 134, 135, 136, 138, 145, 150, 152, 153, 155, 158, 159, 166, 169, 170, 172, 173, 180, 191, 205, 229, 233, 236, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 275։
Մելիք-Ախթամ I. Մելիք-Իսրայէլեան, որդի Մելիք-Իսրայէլի, իշխան Զրաբերդի 16, 18, 19, 80, 81, 83. 85, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 102, 108, 109, 116, 124, 125, 144։
Մելիք-Ախթամ II. Մելիք-Իսրայէլեան, որդի Մելիք-Ախթամ I-ինի, իշխան Զրաբերդի, 201, 275, 283, 284, 291։
Մելիք-Ալլահվերդի I. Հասան-Ջալալեան, որդի Մուլքի-բէգի, իշխան Խաչէնի, 20, 21, 27, 63, 70, 71, 75, 76, 78։
Մելիք-Ալլահվերդի II. Հասան-Ջալալեան, որդի Դանիէլ-բէգի, իշխան Խաչէնի 310։
Մելիք-Ալլահվերդի Մելիք-Միրզախանեան, որդի Մելիք-Միրզախանի, Շուշի բերդի խաներին կաւակից և նրանց օգնութեամբ բարձրացած մելիք Խնդիրիստան գիւղի 78, 102, 130, 172, 207, 275։

Մելիք-Աշխարբեկ, իշխան Թիֆլիսեցի, Բեհբուդեանների տոհմից 52։
Մելիք-Արամ Մելիք-Աւանեան, որդի Մելիք-Աւան-խանի, իշխան Տիզակի, 57, 63, 64, 65, 104, 216։
Մելիք-Աւան-խան, կոչվում էր և Մելիք-Եղան, որդի Ղուկաս վարդապետի, իշխան Տիզակի, 23, 24, 27, 46, 48, 54, 55, 56, 57. 63, 64, 66, 69, 215, 222։
Մելիք-Աւանեաններ, Տիզակ գաւառի տիրապետողներ, 23, 24, 67, 71, 78, 111, 125, 130, 135, 214, 217, 220, 221, 222, 222, 318,
Մելիք-Բախտամ Մելիք-Աւանեան, որդի Մելիք-Արամի, իշխան Տիզակի, 104, 125, 130, 133, 135, 169, 173, 214, 215, 216, 217։
Մելիք-Բաղի Մելիք-Շահնազարեան, որդի Մելիք-Միրզա-բեգ Ի-ինի, իշխան Վարանդայի 22, 68, 320։
Մելիք-Բաղիր Մելիք-Բեգլարեան, որդի Մելիք-Բեգլար II-ի, իշխան Գիւլիստանի 275։
Մելիք-բեգ Հասան-Ջալալեան, որդի Մելիք-Ալլահվերդի Ի-ինի, իշխան Խաչէնի 21, 150։
Մելիք-Բեգլար Ի. որդի Աբով Ի-ինի, իշխան Գիւլիստանի, որի անունով այդ տոհմի ժառանգները սկսեցին կոչվել Մելիք-Բեգլարեաններ, 10։
Մելիք-Բեգլար II. Մելիք-Բեգլարեան, որդի

Մելիք-Իսուբի, իշխան Գիւլիստանի 82, 105, 106, 107, 108, 229, 257։
Մելիք-Բեգլարեաններ, Գիւլիստան գաւառի տիրապետողներ 7, 17, 26, 62, 71, 78, 102, 104, 111, 112, 130, 135, 180, 205, 228, 251, 259, 260, 311։
Մելիք-Գիդոր Հասան-Ջալալեան, որդի Մուլքի-բեգի, իշխան Խաչէնի 20, 21։
Մելիք-Գրիգոր Հասան-Ջալալեան, որդի Գաբրիել-բեգի, իշխան Խաչէնի 294։
Մելիք-Գրիգոր Տեղ բերդի 324։
Մելիք-Եղգար գետաչէնցի 154։
Մելիք-Եսայի Մելիք-Աւանեան, որդի Մելիք-Աւան-խանի, իշխան Տիզակի 57, 65, 66, 67, 70, 71, 78, 79, 83, 90, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 125։
Մելիք-Եսայի Մելիք-Իսրայէլեան, որդի Մելիք-Իսրայէլի, իշխան Ջրաբերդի 17, 18, 26, 51։
Մելիք-Էլիզբար Լօրիս-Մելիքեան 23։
Մելիք-Թամրազկոմ Թէյմուրազ Մելիք-Բեգլարեան, որդի Մելիք-Բեգլար Ի-ինի. իշխան Գիւլիստանի, 11, 13, 16, 17։
Մելիք-Իսրայէլ, առաջին տիրապետող իշխան Ջրաբերդի, որի անունով այդ տոհմի իշխանները կոչվեցան Մելիք-Իսրայէլեաններ, 17, 53, 85։
Մելիք-Իսրայէլեաններ, տիրապետող իշխաններ Ջրաբերդի, 17, 26, 62, 71, 78, 102,

109, 130, 135, 171, 180, 201, 202, 291, 318։
Մելիք-Իսահակ կամ Մելիք-Յովսէփ I. Մելիք-Բէգլարեան, որդի Աբով II-ի, իշխան Գիւլիստանի 13, 16, 17, 51, 62, 63, 71, 78, 79, 82, 83, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 102, 104, 108, 124, 125։
Մելիք-Իսահակ Ոսկանապատ գիւղի 154։
Մելիք-Ղահրաման Մելիք-Միրզախանեան, որդի Միրզախանի, խնդիրիստան գիւղի մելիքներից, որոնք Շուշի քերդի խաների կուսակիցներ էին 78։
Մելիք-Ղահրաման Մելիք-Աւանեան, որդի Մելիք-Աբասի, իշխան Տիզակի 221։
Մելիք-Միրզա-բէգ I. Մելիք-Շահնազարեան, որդի Մելիք-բէգ իշխանի, տէր Գեղամայ 22, 68։
Մելիք-Միրզա-բէգ II. Մելիք-Շահնազարեան, որդի Մելիք-Բաղիի, իշխան Վարանդայի 68, 69, 71։
Մելիք-Միրզախան, Շուշի քերդի խաների օգնութեամբ բարձրացած մելիք խնդիրիստան գիւղի 76, 77, 78, 82, 87, 90, 91, 94, 100, 101, 102, 172։
Մելիք-Միրզախաններ, Շուշի քերդի խաներին կուսակից մելիքներ 109։
Մելիք-Մէջլում Մելիք-Իսրայէլեան, որդի Մելիք-Ամամ I-ինի, իշխան Ջրաբերդի, 95, 102,

108, 109, 110, 111, 112, 125; 130, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 155, 158, 159, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 211, 214, 228, 279, 280, 283։
Մելիք-Մովսէս Խաչակապ գիւղի 154։
Մելիք-Մնացական գետաշէնցի 154։
Մելիք-Մուհամէդ (մահմեդականութիւն ընդունած հայ) Շիրվանի Ղաբալայ մասի իշխողը 93։
Մելիք-Յուսէին I. Մելիք-Շահնազարեան, որդի Մելիք-Շահնազար I-ինի, իշխան Վարանդայի 22, 27, 47, 48, 49, 68, 70, 168, 320։
Մելիք-Յուսէին II. Մելիք-Շահնազարեան, որդի Մելիք-Շահնազար II-ի, 161, 162, 172։
Մելիք-Յովսէփ Մելիք-Շահնազարեան, որդի Մելիք-Յուսէին I-ինի, իշխան Վարանդայի 69, 70, 75։
Մելիք-Յովսէփ II. Մելիք-Բէգլարեան, որդի Մելիք-Ֆրէյդունի, իշխան Գիւլիստանի 258, 298, 299։
Մելիք-Շահնազար I. որդի Մելիք-բէգ իշխանի, տէր Գեղամայ (Գեղարքունի գաւառի) որի անունով նրա տոհմը կոչվեցաւ Մելիք-Շահնազարեաններ 21, 22, 49, 167։

Մ է լ ի ք - Շ ահ ն ա զ ա ր և ա ն ն ե ր, ա ի ր ա պ ետ ող իշխաններ Վարանդա գաւառի 21, 23, 27, 68, 112, 172, 180, 205, 228, 319, 322, 329։

Մ է լ ի ք - Շ ահ ն ա զ ա ր II. Մէլիք-Շահնազարեան՝ որդի Մէլիք-Յուսէին I-ինի, իշխան Վարանդայի (Փանահ-խանի և Իբրահիմ-խանի մտերիմ բարեկամը ի վնաս Խամսայի մեւս մէլիքների) 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 87, 88, 90, 90, 91, 94, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 126, 130, 135, 138, 150, 156, 160, 161, 162, 164, 167, 229, 268, 272, 316, 320։

Մ է լ ի ք - Զ ու մ շ ո ւ դ Մէլիք-Շահնազարեան, որդի Մէլիք-Շահնազար II-ի, իշխան Վարանդայի 161, 167, 168, 169, 170, 172, 180, 205, 206, 227, 229, 230, 231, 232, 255, 256, 261, 262. 263, 264, 267, 268, 274, 275, 287, 288, 289, 319, 320։

Մ է լ ի ք - Զ հ ա ն բ ա խ շ Մէլիք-Շահնազարեան, որդի Մէլիք-Շահնազար II-ի, իշխան Վարանդայի 161, 162, 167։

Մ է լ ի ք - Զ հ ա ն գ ի ր Մէլիք-Շահնազարեան, որդի Մէլիք-Շահնազար II-ի, իշխան Վարանդայի 161, 162, 167։

Մ է լ ի ք - Ռ ո ւ ս տ ա մ (նախ Ռուստամ-բէգ) Մէլիք-Ալլահվէրդեան, աէր Գիւլ-Եաթաղ բերդի, որդի Ալլահվէրդի Իւզբաշու, որը Շուշի բերդի խանների օգնութեամբ մի ժամանակ կառավարում էր Ջրաբերդը, 111, 130, 137, 170, 171, 172, 196, 199, 200, 201, 210, 211, 278, 279, 280, 281, 282, 285։

Մ է լ ի ք - Ռ ո ւ ս տ ա մ Բարսում գիւղի 154։

Մ է լ ի ք - Վ ա ն ի Ա թ ա բէ գ եան, որդի Յարութիւնի, վերջին կառավարիչ Ջրաբերդի 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 298, 299, 348։

Մ է լ ի ք - Ր ո վ շ ա ն Մէլիք-Ալլահվէրդեան, որդի Միրզա-բէգի, տէր Գիւլ-Եաթաղ բերդի 282, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 292։

Մ է լ ի ք - Ֆ ր է յ դ ո ւ ն Մէլիք-Բէգլարեան, որդի Մէլիք-Բէգլար II-ի, իշխան Գիւլիստանի 108, 227, 229, 230, 231, 233, 257, 258, 259, 260, 298։

Մ է լ ի ք ո վ իշխաններ, ժառանգներ Մէլիք-Աւան-խանի 57, 223։

Մ ա գ ո ւ քաղաք, որի անունով կոչվում է և Մագուի գաւառը, հին Արտազը, 346։

Մ ա գ ա թ օ վ իշխան, վալերիան Գրիգորեվիչ, գեներալ-լեյտենանտ (պատանեկութեան հասակում կոչվում էր Ռօստոմ, Մէհրաբենց Գիւքիի՝ այսինքն Գրիգորի որդին) Ալետարանոց բերդի քնակիչ, յետոյ ռուսաց նշանաւոր զօրավար. 230, 297, 299, 311, 312, 319, 321, 323, 324, 327, 328, 329, 330, 331, 335, 336,

337, 338, 339, 340, 341, 342, 843, 348, 349, 352, 353, 354, 356, 359, 360, 361, 364, 366:

Մազանդարան գաւառ Պարսկաստանի, կասպից ծովի հարաւային ափի վրա 25, 38, 40, 42, 43, 51, 176:

Մաղէ-կամուրջ Շուշի բերդի մօտ 83, 86:

Մաղրա գիւղ Գեղարքունեաց (Գօգչայի) գաւառում 21:

Մալայիկ-խանում ամուսին Մէլիք-Շահնազար II-ի 70, 162:

Մահմադ մարգարէ 213:

Մահմադ-Հասան-խան հայր Աղա-Մամադ-շահի 176,

Մահմադ-Միրզա, յետոյ Մահմադ-շահ, որդի Աբաս-Միրզայի, թագաւոր պարսից 297, 329, 335, 337:

Մահմադ-Ղուլի-խան (Կոստանդին II.) մահմեդականութիւն ընդունած վրացի իշխան Կախեթիայի 39:

Մահմադ-Ղուլի-խան Մուսա-բէգեան, մահմեդականութիւն ընդունած հայ, ադուլէցի, պարսից կողմից նշանակված կառավարիչ Երևանի 30, 31:

Մամադ-բէգ, եղբօր որդի Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի 207, 210, 211, 212:

Մամադ-խան Գանձակի 12, 95:

Մամադ-Հասան-աղա, որդի Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի 266, 289:

Մայրաքաղաք կամ Քաղաքատեղ, աւերակներ Զրաբերդի գաւառում 19:

Մանաս-բէգ Մէլիք-Բէգլարեան, որդի Մէլիք-Աբով III-ի 246, 257, 258, 259:

Մանկունի, նախ սպասաւոր Գէորգ IV-րդ կաթողիկոսի, յետոյ Վահրամ եպիսկոպոս 113:

Մանուչար-խան Էնիկօլօփեանց, փոխարքայ և կառավարիչ պարսից զանազան նահանգների 351:

Մաշհադ, գլխաւոր քաղաք Պարսկաստանի Խորասան նահանգի 59:

Մատիւշկին գեներալ ռուսաց 38, 43:

Մարաղա գիւղ Զրաբերդի գաւառում 110:

Մարդակերտ գիւղ Զրաբերդի գաւառում 280:

Մարիամ տիկին Մէլիք-Ռուստամի 171:

Մարջումակ, կալուածք Խօթայ վանքի 306:

Մելքում զարգար, շուշէցի քաջ երիտասարդ, նիզակակից Թիւլի-Արզումանի 135, 146, 147, 155:

Մեղրի բերդ Գենուազի գաւառում 50:

Մերուժան Արծրունի 101:

Մէհրաբենց Գիւքի, իշխան Մաղաթովի հայրը 239, 319:

Մէհտի-խան, որդի Շուշի բերդին տիրող Իբրահիմ-խանի 211, 267, 273, 278, 284, 291, 292,

295, 305, 307, 313, 314, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 326, 327. 328, 329, 334, 341, 342:

Մէհտի-խան, ղարաբաղցի հայազգի զօրապետ պարսից 350:

Մէջլում-բէգ Մելիք-Ալլահվերդեան 285:

Մըրդ-հաջի զօրապետ Գանձակի Զաւադ-խանի 280, 281:

Մինաս վարդապետ, պատգամաւոր Ղարաբաղի մելիքների կողմից ռուսաց կառավարութեան մօտ, յետոյ Ռուսաստանի հայոց արք-եպիսկոպոս 27, 30, 31, 32, 34, 118:

Մինաս Լազարեան 252, 255, 268, 275:

Միշկին գաւառ Պարսկաստանի 355:

Միսայէլ-բէգ Մելիք-Ալլահվերդեան, որդի Ալլահվերդի իւզբաշու Գիւլ-Եաթաղ բերդի 102, 109, 110, 111, 137, 141, 142:

Միսայէլ-բէգ Մելիք-Ալլահվերդեան, որդի Մելիք Ալլահվերդի II-ի, Գիւլ-Եաթաղ բերդի 285:

Միսայէլ-բէգ Հասան-Ջալալեան, որդի Մելիք-բէգ իշխանի 134:

Մեսչենկօ գնդապետ ռուսաց 355:

Մինիխ կոմս 56:

Միր-Մահմուդ-խան իշխող Ղանդահարի 25:

Միրզա-Աբաս հայազգի հոգևոր գլուխ պարսից 356:

Միրզա-բէգ Մելիք-Ալլահվերդեան, որդի Ալլահվերդի իւզբաշու Գիւլ-Եաթաղ բերդի 282:

Միրզա-Գիւրգին, հայազգի քարտուղար Հերակլ II-ի 144:

Միրզա Գիւրգին-խան Էնիկոլոփեանց, հայազգի սենեկապետ Աբաս-Միրզայի 353:

Միրզա-թահիր պարսից շահի հարկահանը 13:

Միրզա-Իբրահիմ, Նադիր-շահի եղբօր որդին [59:

Միրզա-Իսաքախշ, քարտուղար Մելիք-Աբով III-ի 257:

Միրզա-Իսուֆ Ներսէսեան ղարաբաղցի, քարտուղար պարսից շահի 355:

Միրզա-Իսուֆ-խան Մելիք-Շահնազարեան դը-Շապուր 349:

Միրզա-Զամալ, Մէհտի-խանի քարտուղարը. դա գրեց Շուշվայ խանների պատմութիւնը 327:

Միրզա-Ռոստոմ Էնիկոլոփեանց, նշանաւոր պաշտօնատար Աբաս-Միրզայի մօտ 353:

Միրզա-Ֆարրուխ Ամիրխանեանց, պարսից շահի քարտուղար 352:

Միքայէլ-բէգ Ամբարէգեան, որդի Մելիք-Վանիի 292:

Մխիթարեան միաբանութիւն 309:

Մուլքի-բէգ Հասան-Ջալալեան, որդի Բաղդասար-բէգ II-ի 20:

Մուղանի անապատ 51, 52, 54, 57, 68, 191:

Մուսա-բէգ, հայազգի ծառայող պարսից, թըն-

դանօթաձիգների գլխաւոր 348։
Մուսա-բէգեան Յուսէին-խան, ադուլէցի հայ, պարսից կուսակալ Շիրվանի գաւառի 30։
Մուսին-Պուշկին կոմս, լեռնային մասի կառավարիչ Վրաստանի 261։
Մուստաֆա-խան Շամախու 162, 167, 171, 190, 195, 212, 328։
Մուրադ Ջորեվան Մէհտի-խանի 324։
Մոխրաթաղ գիւղ Ջրաբերդի գաւառում 289։
Մոսկվա 40, 50։
Մովսէս-բէգ Ամթաբէգեան 292։
Մովսէս վարդապետ Հասան-Ջալալեան 310։
Մռաւ լեռներ 18, 114, 147։
Մօլլա-Նասրադդին 303։
Մօլլա-փանահ 192։
Յակոբ իւղբաշի Ամթաբէգեան 292։
Յակոբ իւղբաշի Գիւլ-Եաթաղցի 103, 109, 111։
Յակոբ Շահամիրեան հնդկաստանցի 121։
Յարութիւն Ամթաբէգեան 285։
Յարութիւն քահանայ նիղակակից Մէլիք-Ռուստամի 280, 281։
Յիւնոդ գիւղ Շուշի բերդի ստորոտում 333։
Յովհաննէս արք-եպիսկոպոս գեղարդակիր 234, 236, 263։
Յովհաննէս եպիսկոպոս Տաթևի վանքի 88։
Յովհաննէս երէց պատգամ. Ղարաբ. մէլիք. 34։
Յովհաննէս Լաղարեան 118։

Յովհաննէս կաթողիկոս կարպէցի 304։
Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոս Հասան-Ջալալեան 21, 115, 116, 117, 123, 125, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 145, 146, 173, 293, 310։
Յովհաննէս վարդապետ չամախէցի 195։
Յովհաննէս վարդապետ չահադէդան 238։
Յովսէփ արք-եպիսկոպոս Արղութեան-Երկայնաբազուկ 117, 118, 120, 121, 122, 124, 140, 145, 173, 175, 188, 199, 191, 192, 193, 202, 226, 240, 241, 242, 252, 263։
Յովսէփ-բէգ Ամթաբէգեան 292,
Յովսէփ-բէգ Հասան-Ջալալեան 310։
Յովսէփ վարդապետ հայկաբան 304։
Յուսէին-խան Մուսաբէգեան, տես Մուսաբէգեան Յուսէին-խան։
Յուսէին-Ղուլի-խան Բաղուի 264, 265։
Նադիր-շահ (Թահմազ-Ղուլի-խան) թագաւոր պարսից 45, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 63, 64, 66, 68, 70, 80, 81, 88, 103, 133, 203, 222, 343։
Նազար-Ալի-խան (Հերակլ I.) իշխան Կախեթիայի 39։
Նազար-Ալի-խան զօրապետ պարսից 338։
Նախավկայի (Ստեփաննոս) վանք 346։
Նախիջևան քաղաք (հին) 26, 30, 40, 42, 51, 52, 69, 79, 177։

Նախիջևան քաղաք (Դոնի վրա) 276։
Նաւասարդ, ռուսաց քաղաքական գործակատար Պարսկաստանում 33։
Նապոլէոն I. 349, 364։ [358
Նասիր-ապատ գիւղ Ղարադաղի գաւառում
Նարիման-խան հայազգի լիազօր դեսպան պարսից 354։
Ներելին ռուսաց զեներալ 271։
Ներսէս-բէգ Ախթաբէգեան 292։
Ներսէս կաթողիկոս Երիցմանկանց վանքի 34, 44, 51, 52, 111, 114, 116։
Ներսէս վարդապետ, յետոյ կաթողիկոս Էջմիածնի 263, 299, 300, 347։
Նեսվետաև ռուսաց զեներալ 269, 270, 271։
Ներքի-չէն գիւղ Գիւլիստանի գաւառում 11։
Նիժ գիւղ Ուտէացոց աշխարհում 7։
Նիկոլա-բէգ Ախթաբէգեան 292։
Նոր-Զէյվայ գիւղ Բարգիւշադի գաւառում 153։
Նոր-Խնածակ, տես Խնածակ։
Նուսխալ-խան Աւարիայի 104։
Շահ-Աբաս մեծ թագաւոր Պարսից 2, 3, 21, 168, 203, 344։
Շահ-Բուլաղ (Շահի աղբիւր) որի անունով կոչվում է մերձակայ բերդը, որ յայտնի է և Թարնագիւրդ (Տիգրանակերտ) անունով 62, 283, 288, 290։
Շահ-Թահմաս թագաւոր պարսից 42, 45, 50։

Շահ-Մանսուր գիւղ Խաչէնում 129։
Շահնավազ-Գիօրգի տես. Գիօրգի-շահնաւազ։
Շահ-Ռուխ թագաւոր պարսից 59, 175։
Շահ-Սուլթան-Յուսէին թագաւոր պարսից 13, 16, 25, 30, 34, 42, 349։
Շահ-Վէրդի-խան Գանձակի 94, 95, 96, 97, 148։
Շամախի կամ Շիրվան քաղաք, որի անունով կոչվում է և գաւառը 22, 27, 30, 42, 62, 92, 96, 151, 162, 171, 190, 191, 195, 212, 269, 272, 273, 277, 311, 312, 317, 328, 352։
Շամիր-խան Մէլիք-Բէգլարեան 258։
Շամշադին գաւառ 94, 153, 245, 246, 328, 336։
Շամքոր գետ, որի անունով կոչվում է և գաւառը 19, 153, 297, 330, 335, 336, 337, 338, 339, 340։
Շաքի կամ Նուխի քաղաք 22, 96, 151, 285, 292, 304, 311, 312, 317, 328, 335, 352։
Շէյխ-Նիզամի, տեղ Գանձակ քաղաքի մօտ 94։
Շէյխ-Սէֆի թագաւոր պարսից 215։
Շըխալի-խան իշխող Դէրբէնդի 189, 190, 194։
Շիպով ռուսաց պօղպօլկովնիկ 38։
Շիրազ քաղաք Պարսկաստանում 98, 176։
Շումլա բերդ 361։
Շօշի գիւղ, Շուշի բերդի մօտ 73, 266։
Ոսկան Սամուրի, սպահանցի հայ, Ֆաթալի-

շահի վաճառականը 350։
Ոսկանապատ գիւղ Գանձակ գաւառում 154, 286։
Ուլու-պապի ամրոց Խաչէն գաւառում 76։
Ուղուրլու, Իբրահիմ-խանի դահիճը 324։
Ուղուրլու-խան իշխող Գանձակի 95։
Ուրմի քաղաք Ատրպատականի նահանգում 98։
Զալազան իւզբաշի 83, 86, 348։
Զաւնդուր գաւառ Սիւնեաց աշխարհում 36, 50։
Զէլէբի քօխվայ (տանուտէր) հայոց մէլիքների պատգամաւորը 34, 44։
Պանկրատեվ ռուսաց զեներալ 360։
Պասկեվիչ (Երևանեան) ռուսաց զեներալ 338, 339, 340, 342։
Պետրոս մեծ կայսր ռուսաց 20, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 43, 44, 45, 46, 51, 55, 56, 63, 115, 117, 118, 120, 140, 174, 222, 227։
Պետրոս իւզբաշի Մաղաթեան, իշխան Մաղաթովի մօր եղբայրը, 319։
Պըակէսի սուրբ Գէորգ Խաչէն գաւ. 76։
Պօտեմկին իշխան Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ (Տաւրիկեան) 121, 123, 140, 142, 145, 173, 174, 187։
Պօտեմկին Պաւել Սէրգէյիչ, ռուսաց զեներալ 123, 124, 128, 138, 139։
Պօղոս I. կայսր ռուսաց 227, 230, 242, 256, 257, 258։

Զաբրայէլ գիւղ Երասխի ափի մօտ 308։
Զալալ-բէգ Հասան-Զալալեան 134, 147։
Զաւադ-խան իշխող Գանձակի 95, 125, 131, 145, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 180, 181, 183, 187, 191, 195, 196, 197, 199, 200, 202, 203, 228, 264, 279, 280, 281, 282։
Զաֆար-Ղուլի-խան, Շուշի բերդի Իբրահիմ-խանի թոռը 289, 290, 325։
Զհանդիր-խան, հայազգի զեներալ և գլխաւոր պարսից արտիլերիայի 354։
Զուանշիրի անապատ և Զուանշիրցիք 58, 155, 166։
Զբաբերդ ամրոց (կամ Զերմուկի բերդ) որի անունով կոչվում է Զբաբերդ գաւառը Ղարաբաղում 5, 18, 19։
Զրաբերդ գաւառ 3, 5, 16, 17, 24, 26, 53, 59, 60, 62, 63, 71, 78, 81, 82, 83, 87, 88, 89, 90, 95, 102, 108, 109, 112, 114, 116, 124, 137, 152, 153, 164, 166, 169, 171, 181, 275, 280, 282, 284, 285, 286, 291, 292, 298, 318։
Ռահիմ-բէգ Իբրահիմ-խանի դահճի որդին 324։
Ռէհան, Մէլիք-Իսրայելեան Մէլիք-Աթամ II-ի նշանածը 201։
Ռմբոստեան լեռներ 18։
Ռուբենեաններ 1։

Ռուստամ-բէգ Մէլիք-Ալլահվերդեան, տես Մէլիք-Ռուստամ։
Ռոստոմ-բէգ Մէլիք-Բէգլարեան, Աբով III-ի որդին 246, 247, 248, 249, 250, 254, 257։
Ռոստոմ Մեհրաբենց, յետոյ իշխան Վալերիան Մաղաթով 229, 319։
Ռոստոմ-բէգ (ծագումով հայ) Մէհտի-խանի տան կառավարիչը 325։
Սաադի բանաստեղծ պարսից 80։
Սադղ-խան զօրապետ պարսից 208։
Սալիան 191։
Սալմաստ գաւառ Ատրպատականի նահանգում 345։
Սաղսաղան-կալա կամ Կաչաղակաբերդ Խաչէն գաւառում 6։
Սամ Մէլիք-Բէգլարեան 258։
Սամբուր գետ 356։
Սայի-բէգ Մէլիք-Բէգլարեան 246, 257։
Սայի-բէգ Մէլիք-Շահնազարեան 70, 77։
Սայի-բէգ Ասրի-բէգեան 202։
Սանահին գիւղ Լօռի գաւառում 127։
Սանկտ-Պետերբուրգ 33, 41, 56, 57, 119, 174, 227, 228, 229, 230, 231, 251, 257, 262, 268, 275, 320, 361, 367։
Սաֆար-Ալի-բէգ արքայասպան 206, 207, 200, 212։
Սարգիս արք-եպիսկոպոս Ջալալեանց, որ

սխալմամբ գրված է Հասան-Ջալալեանների տոհմից 24, 307, 310։
Սարգիս (Թիւլի-Արզումանի հայրը) 86։
Սարգիս-բէգ Աթաբէգեան 292։
Սարգիս դի-Գիլանենց ժամանակագիր 33։
Սարգիս կաթողիկոս, յետոյ միտրոպոլիտ, Հասան-Ջալալեանց 115, 134, 135, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 310։
Սարի-Մուստաֆա փաշա, զօրապետ օսմանցոց 40, 44, 46, 47։
Սարի-Ջալլու ցեղ 58։
Սարխաս գաւառ Պարսկաստանի 58։
Սարուխան-բէգ Մէլիք-Բէգլարեան 17։
Սև Աբով կամ Աբով I. 8, 10, 11, 12։
Սևանայ լիճ 25։
Սէթի-խան Բուշեռցի, հայազգի պաշտօնատար պարսից 352։
Սէլիմ-խան Շաքիի 328 [215։
Սէֆէվիներ, թագաւորող տոհմ պարսից 34,
Սըհար-նազ դուստր Մէլիք-Ամամ II-ի 201, 202։
Սընդի կամուրջ Խրամ գետի վրա 94։
Սիբիր 299, 327։
Սիմոն կաթողիկոս խոտորաշէնցի, Երիցման կանց վանքի ամառակալ 114։

Սիմոն կաթողիկոս փոքր, Երիցմանկանց վանքի 114, 150 151 233, 238:
Սիմոն կաթողիկոս Էջմիածնի 84
Սիմոն Պօպով, պատգամաւոր Ղարաբաղի մէլիքների 34:
Սիս 113:
Սիւնիք 2, 18, 24, 39, 50, 224, 349:
Սիօնի մայր եկեղեցի Թիֆլիսում 242:
Սմբատ Բագրատունի 101:
Սմօլենսկ 27:
Սուլէյման-բէգ զօրապետ օսմանցոց 47, 48:
Սուլէյման-խան Լենիկօլօփեանց, փոխարքայ և կառավարիչ պարսից զանազան նահանգների 353:
Սուլէյման-խան Մէլիք-Մէհրաբեանց, որդի Աւադ-խանի 355. [128:
Սուլէյման փաշա, նահանգապետ օսմանցոց
Սուլթան-բուղ, ճմերանոց Ջրաբերդի գաւառում, Թարթար գետի մօտ 289:
Սուլթանի-տափ դաչտ Ջրաբերդի գաւ. 280:
Սումբատեան իշխաններ 57, 223:
Սուվօրով ռուսաց զեներալ 364:
Սուրբ Խաչի բերդ Թարղուի Շամխալի երկրում, Կասպից ծովի մօտ 43:
Սուրբ Յակոբայ վանք Խաչէն գաւառում 6:
Սուրբ Ստեփաննոսի վանք Շամախու գաւառում 190:

Սուրխէյ-խան Դաղստանի 25:
Սպահան քաղաք պարսից 3, 25, 31, 118, 344:
Սպանդիար-խան իշխանաղն Ամատունի 350:
Ստեփան արք-եպիսկոպոս բոկոտն 240:
Ստեփան Դաւթեան, պատգամաւոր Ղարաբաղի մէլիքների 124, 139:
Օգութլու գիւղ Շիրվանի գաւ. 93:
Օլօլակ մասն Թիֆլիսի 184:
Օլօմոն իշխան Իմերեթիայի 183:
Օղանլուղ գիւղ Թիֆլիսի մօտ 184:
Օնա խանում, ամուսին Մէլիք-Շահնազար II-ի, 70, 100, 161:
Վալի-բէգ Ջորեպան Մուրադի որդին 324:
Վախամու բերդ 128:
Վախթանգ VI. իշխան վրաց, որը մահմեդականութիւն ընդունելով կոչվեցաւ Յուսէին-գուլի-խան 37, 39, 40, 45:
Վահան Մէլիք-Աւանեան 221, 222:
Վահրամ-շահ 19:
Վաղարշապատ 235:
Վարանդա, մէկը Ղարաբաղի հինգ գաւառներից, ուր տիրում էին Մէլիք-Շահնազարեանները, 4, 6, 21, 22, 23, 24, 27, 47, 49, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 78, 82, 89, 104, 106, 130, 135, 138, 167, 172, 228, 230, 261, 263, 275, 316, 319, 320:
Վարդ-խաթուն ամուսին Մէլիք-Ալլահվերդեան

Մէլիք-Ռուստամի 111, 170, 171, 199 282։
Վենետիկ 309։
Վերին-Խաչէն 18, 305։
Վերի-Շէն գիւղ Գիւլիստանի գաւ. 11։
Վէլիջան-բէգ III. Հասան-Ջալալեան 20։
Տաթեւի վանք Սիւնեաց աշխարհում 88։
Տաճկաստան 224, 225, 244։
Տեկելի Պետր Աբրամովիչ, ռուսաց գեներալ 138, 140։
Տեղ գիւղ Զանգեզուրի գաւառում 324, 325։
Տէր Անտոն պատգամաւոր Ղարաբաղի մէլիքների 34։
Տէր Պետրոս պատգամաւոր Ղարաբաղի մէլիքների 34։
Տիգրիս գետ 118։
Տիզակ կամ Դուզախ մէկը Ղարաբաղի հինգ գաւառներից, ուր տիրում էին Մէլիք-Աւանեանները 4, 6, 23, 24, 27, 48, 54, 63, 65, 67, 70, 71, 78, 83, 89, 90, 100, 108, 125, 130, 133, 135, 153, 169, 173, 214, 217, 221, 222, 228, 175, 318։
Տող բերդ Տիզակի գաւառում, Մէլիք-Աւանեանների բնակութեան տեղը 16, 23, 24, 57, 67 69, 100, 103, 219, 220, 222, 223
Տրիա քաղաք 337։
Տորմասով ռուսաց գեներալ 259։
Ռաղումովսկի կոմս 56։

Ռէուտ ռուսաց գնդապետ 296, 328, 329, 331, 334, 341։
Ցիցիանով (ծագումով վրացի) ռուսաց գեներալ 246, 247, 261, 262, 263, 264, 265, 269, 270, 282, 284, 357։
Ցոր գիւղ Տիզակի գաւառում 219։
Փամբակի ձոր 23, 147։
Փայտակարան գաւառ 67։
Փանահ-խան հիմնադիր Ղուշի բերդի և Ղարաբաղի խանութեան 19, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 108, 116, 125, 256, 163, 225, 316, 317, 323։
Փիր-Ղուլի-խան զօրապետ պարսից 247, 287։
Փոքր-Սիւնիք 3։
Քաղըմ-խան իշխող Ղարաղաղի 67։
Քարամէջ կամ Օրախաչ գիւղ Խաչէն գաւ. 76.
Քարթալինիա, մասն Վրաստանի 119։
Քէրիմ-խան կամ Զենտ-Քէրիմ-խան լոռիստանցի տիրապետող Պարսկաստանի 98, 99, 163, 176։
Քիւրակ-Զայ գետ Գանձակի գաւառում 3, 339։
Քոր-Օղլի հերոս 84։
Օհանէս-աղա Թաւրիզեցի, կամ մահտեսի Յովհաննէս Ղազարեան, Աբաս-Միրզայի վաճառականը 249, 351։
Օրբէլիանի վրաց իշխան 136։

Օրդուբաթ կամ Օրդուար քաղաք Գողթնեաց գաւառ. 50։

Օրթա-ճալա կղզի Կուր գետի մէջ Թիֆլիսի մօտ 144։

Օմար-խան կամ Ումայի-խան Ատարիայի 104, 127, 128, 143, 196, 200, 204, 243։

Ֆաթալի-խան Դէրբենդի իշխող 189։

Ֆաթալի-խան Օվշար ուրմէցի 87, 88, 92, 97։

Ֆաթալի-շահ կամ Բաբախան-շահ թագաւոր պարսից 212, 270, 297, 327, 329, 344։

Ֆարաջուլլա-բէգ, Իբրահիմ-խանի դահճի որդին 324։

Ֆարհադ-բէգ Մէլիք-Ատանեան (մահմեդականութիւն ընդունած) 222։

Ֆարուղ զիւղ Վարանդայի գաւառում 290։

—

Մի քանի անուններ, որպէս են Ղարաբաղ, Շուշի, Հայաստան, Վրաստան, Պարսկաստան, Ռուսաստան և այլն, խիստ յաճախ կրկնվելու համար չը դրեցինք ցանկի մէջ։

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

54—եր. 15-րդ տող վերևից՝ «Յովհաննէս կաթողիկոս»—պէտք է կարդալ Աբրահամ կաթողիկոս։

131—եր. 3-տող վերևից՝ «մուրհանդակ»—սուրհանդակ։

171—եր. 14-տող վերևից «գնաց Շամախի Մուստաֆա-խանի մօտ։»—գնաց Նուվի Սէլիմ-խանի մօտ։

171—եր. 17-տող վերևից «Մուստաֆա-խանը»—Սէլիմ-խանը։

230—եր. 3-տող ներքևից «Լեհական»—տաճկական։

248—եր. 12-տող վերևից «Կոնտրատեվ»—Մօնտրեսօր։

266—եր. 1-տող «եղբայր»—որդի։

310—եր. 5-տող «Հասան-Ջալալեանների»—Ջալալեանների։ Որպէս յետոյ ստուգեցինք, Սարգիս արք-եպիսկոպոս Ջալալեանը Հասան-Ջալալեանների տոհմից չէ։

Դարձեալ 287 երեսում մտաւ մի ժամանակագրական սխալ, այն է, որ Դաշբուլաղի բերդի անցքը, այսինքն Մէլիք-Վանիի և պօլկովնիկ Կարիագինի պարսից զօրքերով պաշարվիլը յիշեալ բերդի մէջ, տեղի ունեցաւ ոչ թէ 1806 թվին, այլ 1805 թվի յունիս ամսում, ուրեմն նախ քան Իբրահիմ-խանի դաւաճանութիւնը կամ նրա սպանվիլը։

18676

2013